

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

BİLGİYİ İSTİNSAHLA ÇOĞALTMAK: OSMANLI
İLİM KAMUOYUNDA BİLGİNİN DOLAŞIMI
(İZNİK MEDRESESİ-SÜLEYMANİYE
MEDRESELERİ DÖNEMİ)

SAMİ ARSLAN

131121005

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN

İSTANBUL 2019

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

BİLGİYİ İSTİNSAHLA ÇOĞALTMAK: OSMANLI
İLİM KAMUOYUNDA BİLGİNİN DOLAŞIMI
(İZNİK MEDRESESİ-SÜLEYMANİYE
MEDRESELERİ DÖNEMİ)

SAMİ ARSLAN

131121005

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN

İSTANBUL 2019

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih doktora programı 131121005 numaralı öğrencisi Sami Arslan'ın ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak: Osmanlı İlim Kamuoyunda Bilginin Dolaşımı (İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi)” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından 23.01.2019 tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

(Jüri Başkanı-Danışman)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU

(Jüri Üyesi)

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Berat AÇIL

(Jüri Üyesi)

İstanbul Şehir Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul İ. ÖKTEN

(Jüri Üyesi)

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Sami ARSLAN

İmza

TEŞEKKÜR

Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma eserlerin meçhul müstensihlerine

ithâfen...

Evvela tezi satır satır okuyup görüşleriyle beni yönlendiren danışman hocam duayen tarihçi Abdülkadir Özcan'a şükranlarımı arz ederim. Kezâ mucâzî olmaktan müftehir olduğum üstadım Abdullah Hiçdönmez'e hayır dua eder kendisine müteşekkir olduğumu beyan ederim.

Bundan on sekiz yıl önce çocukluk arkadaşım Murat Güldal ile ikinci namazını kılmak için Fatih Camii'ne gittiğimde bu tezin hikâyesinin de başladığını bilmiyordum. Bir pazar günüydü, minberin sağ tarafındaki açıklıkta ufak bir kürsüde, bir hocaefendi cemaate ders okuyor/anlatıyordu. Ders-sohbet havasında geçen bu okumaya kulak kesildik ve sonuna kadar dinledik. Sonrasında derste okunan metnin müellifinin İmam Birgivi, eserin *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*, dersi okuyan hocaefendinin ise Ahmet Turan Arslan olduğunu öğrendim. Sonradan asistanlığını yapacağım o halakanın uzun yıllar müdavimi oldum, bu halakada *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'yi iki defa hatmettik. Bu arada Ahmet Turan Hoca'nın Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki odasına gidip gelmeye başladım. Hoca bir yandan üniversite okumamı teşvik ederken diğer yandan bazı ödevler veriyordu ve ben ödevleri yaptıkça büyük bir heyecanla hocanın kapısını aşındırıyordum. Bir gün hoca Süleymaniye Kütüphanesi'nde kataloglama için bir sınav yapılacağını söyledi ve benim de o sınava girmemi tavsiye etti. Ben de hocamın tavsiyesine uydum ve sınava girerek kısa zamanda akîm kalacak olan projeye katıldım. Böylece yazma eserlerle tanışmanın ilk adımını atmış oldum. Kendisinden çok şey öğrendiğim,

öğrenmekte olduğum Hocam Ahmet Turan Arslan'a yazmalarla tanışmama vesile olduğu için minnettarım.

Mezkûr projede üstad İhsan Fazlıoğlu'nu gördüm ve sonrasında kendileriyle irtibat kurmak için fırsat kolladım. Nihayet aradığım fırsat Kuveyt'te ayağıma geldi: Yıl 2012. Ahmet Turan Hoca'nın delaletiyle Kuveyt Üniversitesi'ne yaz kursuna gitmiştik. Üniversite kütüphanesine gidip elimde bazı yazma görselleri olduğunu ve isterlerse bunları onlardaki (benim seçeceğim) bazı yazmalar karşılığında kendilerine vereceğimi söyledim, kabul ettiler. Hemen bu bahaneyle İhsan Hoca'ya mail atıp kendimi tanıttım ve ekli katalogdan arzu ettiği yazma eser varsa buradan alabileceğimi söyledim. Tabii bu işin bahanesiydi, maksat hocayla diyalog kurmaktı ve maksat hasıl olmuştu. O günden itibaren de odasında, üniversitemizde, evinde üstadı ziyaret eder; Nazariyat Grubu'nda derslerine katılır, pek müstefit olurum. İhsan Hocama tez konusunun tespiti aşamasındaki katkılarından ve tez boyunca yaptığı yönlendirmelerden dolayı teşekkürlerimi arz ederim.

Daha sonra Millet Kütüphanesi'ndeki eserlerin yeniden kataloglanması projesinde Günay Kut'u tanıma şansına eriştim, hoca farkında olmasa da kendisinden çok istifade ettim. Bu projede tanıştığım Sadık Yazar'ın davetiyle "Balkanlar'da Kültürel Mirasın İhyası" isimli yazma eser kataloglama projesine dahil oldum. Bu proje, yazma eserler çalışmalarında benim için âdeta bir okul oldu. Bu duruma vesile olduğu için Sadık Yazar'a müteşekkirim.

İnsanın tezi yazarken dara düştüğü her vakit, arkadaşlarının bir mesaj ötede olduğunu bilmesi büyük bir nimetmiş, anladım. Okuyamadığım bir kelimeyi, anlamlandıramadığım bir meseleyi, bağlamında değerlendiremediğim bir konuyu vs. anlamak için fotoğrafını çekip gönderdiğim ve arkasından dakikalarca –çoğu zaman online olarak- tartıştığım arkadaşlara sahip olduğum için kendimi şanslı görüyorum ve Allah'a hamd ediyorum: "Ferşat Abi (Ballı) şu kelimeye bakar mısın, Mehmet (Arıkan) burası nasıl anlaşılmalı, Abdussamed (Koçak) şu cümleyi anlamadım acil dönüver, Okancığım (Büyüktapu) ve sevgili Halil (Solak) şu koleksiyonu tarar mısınız acil?"

Bu bağlamda teşekkür etmem gereken iki kişiye Berat Açıl ve Ertuğrul Ökten'dir. Tezin bölümlerini oluştururken ya da bir makale yazarken veya aklıma gelen bir projeyi tartışırken sadece yardım etmediler, bir bakıma bana ağabeylik yaptılar ve halen de yapmaktalar. Her ilim yolcusunun arkasında görmek isteyeceği bu güzel insanlara teşekkür ederim, var olunuz. Keza kadim arkadaşım Kadir Turgut'a da hem provakatif soru-itirazlarının bu tezin kimi yerlerinin şekillenmesinde katkısı bulunduğu hem de istinsah kayıtlarını işleyebilmem için MÖKKEM adını verdiği programı kullanımına açtığı için teşekkür ederim.

Süleymaniye'de ya da Emirgân'da yazma eserler ve tez üzerine saatlerce istişare ettiğim, aklıma takılan bir soruyu maille sorup cevap aldığım Cemal Kafadar'a, İstanbul'a geldikçe mülakat için fırsat kolladığım Himmet Taşkömür'e, tezin giriş ve sonuç kısmını okuyan Mehmet Arıkan'a, birinci bölümünü okuyan Abdurrahman Atçıl ve Kadir Turgut'a, ikinci bölümünü okuyan Side Emre'ye, üçüncü bölümünü okuyan Ercüment Asil'e, tezin bulgularını tartışan bölüm başkanımız Zekeriya Kurşun'a, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yazma eserler üzerine oturumlar tertip ederek bu alanda tartışma imkânı sunan hocam Zeynep Tarım'a, *Edebu'd-dunyâ ve'd-dîn* okumalarındaki ufuk açıcı değerlendirmelerinden dolayı hocam Tahsin Görgün'e, metinlerarasılık derslerine hâriçten katılmama müsaade ederek 'metne yeniden bakmak'ın imkânını sorgulatan hocam Hasan Akay'a, hem bir şeyler atıştırmak hem de bu vesileyle sohbetlerine iştirak etmek için adeta bir tekke gibi olan odalarına her gittiğimde misafirperverliklerine şahit olduğum hocalarım Kemal Yavuz ve Nihat Öztoprak'a, çok fedakarlıklarını gördüğüm oda arkadaşlarım Ömer Faruk Köse ve Ahmet Usta'ya, fakülteden sevgili arkadaşlarım Mesut Koçak, Ahmet Göksu ve İbrahim Gökşin Başer'e ve bölümdeki hocalarıma medyun-ı şükranım.

Tezin son senesinde (2017-2018) Alexandar von Humboldt Vakfı'nın Almanya'nın o güzel ve o şirin beldesi Bonn'da organize etmiş olduğu İslâm Entelektüel Tarihi Projesi'ne beni de davet eden Judith Pfeiffer ile bu projeye maddi destek sağlayan Alexander von Humboldt Vakfı'na müteşekkirim. Projede tanıştığım Şevket Küçük Hüseyin'e teşekkürler. Keza mezkûr projeye katılabilmem için Türkiye'de az sayıda vakıf üniversitesinin tanıyacağı izinden istifade etmemi

sağlayan rektörümüz Musa Duman, dekanımız M. Fatih Andı ve bölüm başkanımız Zekeriya Kurşun'a minnettarım.

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi olarak dünyanın imkânları en geniş kütüphanesine sahip olduğumuzu söyleyemem kuşkusuz fakat benim açımdan dünyanın en naif kütüphanecilerine sahip olduğumuzu söyleyebilirim. Aradığın bir makalenin, bir derginin, bir kitabın bir mail kadar uzak (ya da yakın) olması özellikle tez çalışmakta olanlar için ne büyük imkân. Ayhan Tuğlu ve Lütfü Kılınç'ın şahsında kütüphanemizin bu iyi, fedakar insanlarına çok teşekkür ederim.

Teşekkür borçlu olduğum bir diğer grup ise akademik yayınlarımızın arkasındaki gizli kahramanlardır. İşlerimizi kolaylaştıran, bazen bir çay bazen bir kahve ile imdada yetişen kantin personelimize, şu anda nerde olduğunu ve ne iş yaptığını bilmediğim Gönül Abla'nın nezdinde teşekkürler. Gecenin bir vaktine kadar ofislerde kalmamızın güvencesi olan güvenlik personeline, özellikle kış aylarında güneş yerini almadan odalarımızın temizliğinde yardımcı olan temizlik personeli arkadaşlarıma da çok teşekkür ederim. Onların bu fedâkârâne yardımları olmasa üniversite personeli olarak ne zorluklar çekerdik kuşkusuz.

Tezin hitamı sürecinde düçar olduğum mihnetten kurtulmak için azami gayret gösteren biraderim Halil İbrahim Arslan'a, amcazadelerim İsmail Hakkı Serdaroğlu ve Kenan Yener'e, arkadaşlarım Sinan Ceco'ya, Nedim Emin'e ve Murat Güldal'a hocam Musa Duman'a kara günleri aydınlatmaya vesile oldukları için teşekkür ederim.

İnsan üzerinde diriler kadar bir zamanlar diri olanların da hakkı vardır şüphesiz. Gül dağının ardında ayrılık uykusuna yatan sevgili arkadaşım Muhammed (Duman), senin de bu tezi görmeni ne kadar, ne kadar isterdim. Keza Kelâm-ı Kadim'i hıfzettiren merhum hocam Recep Koç'u da buradan rahmetle anıyor, her ikisine de bu tezin harfleri adedince rahmet diliyorum.

Ve nihayet büyük bir ferasetle ilk mektepten sonra formel eğitim yerine 'âli ve 'âli ilimlerle işgal etmeme vesile olan, ayrıca onca savurganlığıma karşın maddi manevi desteğini esirgemeyen babama, sevgili cefakâr anneciğime, aramızda bazen

gerginlik olsa da iten içe beni sevdiğini bildiğim ablam Dilřad ađman'a, ailenin küçüğü olmanın dezevantajlarını kendisine her zaman hissettirdiğim biraderim M. Muharrem Arslan'a, eve zamanlı zamansız gelişlerime katlandıkları için ocuklarım Zeyno Can (Zeynep Hafsa), ene Hanım (Ayře Hmeýra) ve Hasan Alp'e ve sevgili refikam mm Zeynep'e çok ama çok teşekkür ederim.

BİLGİYİ İSTİNSAHLA ÇOĞALTMAK: OSMANLI İLİM KAMUOYUNDA BİLGİNİN DOLAŞIMI (İZNIK MEDRESESİ- SÜLEYMANİYE MEDRESELERİ DÖNEMİ)

ÖZET

Yazma eser kültürü alanında kaleme alınan bu çalışmada İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri arasındaki dönemde Osmanlı coğrafyasında istinsah edilmiş nüshaların istinsah kayıtları ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle nüshanın kitaptan farkı üzerinde durulmuş, nüshanın müellif, müstensih ve okur üçgeninde vücut bulduğu tezi ileri sürülerek bu tez tartışılmıştır. Keza ilgili dönemin müstensihlerinin hangi motivasyonla istinsah ameliyesiyle meşgul olduğu üzerinde durulmuş, akabinde müstensihlerin metin üzerindeki tasarruflarından yola çıkılarak istinsah kaydı ile telifin yapısal benzerliklerine örnekler verilmiştir.

Nüshayı nüsha yapan kayıtların başında gelen istinsah kayıtlarını oluşturan öğelerin neler olduğu tespit edilmiştir. Buna göre istinsah kayıtlarının kendi içinde bir düzeni ve yapısı olduğuna vurgu yapılarak bu yapıyı oluşturan öğeler tüm veçheleriyle konu edilmiştir.

İstinsah kayıtlarının sadece künye bilgisini veren yerler olmadığı bilakis müstensihlerin bu kayıtlarda kendi iletişim ağları dahil birçok şeyi aslında okurun dikkatine sunduğu tespitinde bulunulmuş ve bu çerçevede on beşinci yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun tartışmalı ve popüler müderrisi maktul Molla Lutfi'nin eserleri üzerinden istinsah kayıtlarının tarih yazımına katkısı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Molla Lutfi'nin müstensihlerinin zındıklık ithamıyla idam edilen Molla Lutfi'ye tutumuna göre istinsah kayıtlarını düzenledikleri ve temelde bu tutumlarının neticesinde istinsah kayıtlarında sansür ya da oto sansür uyguladıkları görülmüştür.

**TO REPLICATE KNOWLEDGE THROUGH COPYING: A
STUDY ON THE CIRCULATION OF KNOWLEDGE IN THE**

OTTOMAN INTELLECTUAL PUBLIC FROM THE İZNIK MADRASAH TO THE SÜLEYMANIYE MADRASAH PERIOD

ABSTRACT

This work concerns to the field of manuscript cultures, and is devoted to the colophones of manuscripts copies prepared in the Ottoman realms in the periods of Iznik and Sulaymāniya madrasa traditions. At first, the difference between the actual works and its copies is subjected. In this context the thesis put forward and elaborated is that the copy work is a result of a triangular relation between author, copyist and reader. A further point is the question of the nature of motivation which induced a given copyist to engage with his particular task. Starting from the point of the copyists modifications, a number of copies is discussed with reference to the structural similarities between the colophones and the composition of the respective copy. In a next step, the general patterns of copyists records as primary elements of which a copy is constituted are identified. In this context particular attention is paid to the fact that each of these elements feature certain characteristics, and that their composition together follows a specific internal structure. Accordingly, these characteristics and structures are subject of an in-depth discussion.

Beyond that it is clarified that these records provide not only basic information on the person of the copyist as his name, his familial background or place of origin and so forth, but that they were utilized as an opportunity to present the reader more particular insights into a number of personal features as for example on the personal networks. With this in mind, the impact of copyists records to historiography are discussed. This appears on the basis of the copyists records to the works of the executed scholar Molla Lutfi, who was a figure as popular as controversial of 15th century Istanbul. Within this context it has been shown that the copyists of the works of Molla Lutfi, who has been sentenced to death on the ground of the charge of heresy, shaped their records according to their own approach to the

figure of Molla Lutfi and this accusation, and, in doing so, practiced censorship or self-censorship depending on their attitude, respectively.

ÖNSÖZ

Tezin giriş kısmında “Kitap nedir nüsha kimdir?” sorusu üzerinden kitap ve nüsha tefrikine dikkat çekilmiştir. Birinci bölümde Müslüman coğrafyada istinsahın neden yapıldığı ve istinsahın önemi ele alınmıştır. Yine bu bölümde “tashîh” kavramı üzerinden matbaa öncesi dönemi eserlerinin üç yazarı tartışılmıştır. (Müellif-okur-müstensih) İkinci bölüm İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri arasındaki dönemde Osmanlı coğrafyasında istinsah edilen nüshaların istinsah kayıtları merkeze alınmış ve bu kayıtların yapısı kitap-nüsha tefriki üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölüm tartışmalı bir Osmanlı kimliğinin, Molla Lutfi’nin üzerinden istinsah kayıtlarının fonksiyonunu gösteren bir çeşit saha araştırmasıdır. Bu bölümde Molla Lutfi’nin eserlerini istinsah eden müstensihlerin sansür ve oto sansür çerçevesinde Molla Lutfi’ye karşı tavırlarını istinsah kayıtlarına nasıl yansıttıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	x
ABSTRACT	xi
ÖNSÖZ	xiv
KISALTMALAR.....	xvii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	19
1. İSTİNSAH KAYITLARI: TANIM, İŞLEV	19
1.1. PARÇAYA BAKIP BÜTÜNÜ GÖRMEK: İSTİNSAH KAYITLARI NE İŞE YARAR?.....	19
1.2. NÂDİR’I NÂR EYLEMEMEK: İSTİNSAH NEDİR VE NİÇİN YAPILIR? 31	
1.3. İNSAF İLE TELİF ARASINDA: YETKİNLİK ARACI OLARAK TASHİH.....	54
İKİNCİ BÖLÜM	75
2. İSTİNSAH KAYDININ YAPISAL ANALİZİ	75
2.1. GÖLGEDEKİ SÛRETLER: DİĞER MÜSTENSİHLER, MÜSTEKTİPLER VE KADINLAR	86
2.2. KADİM KIDEMİ ÜZERE TERK OLUNUR: ESERE DAİR UNSURLAR 103	
2.2.1. Eser İsmi.....	103
2.2.2. Müellif İsmi	108
2.3. ESKİ METİNLERE YENİ GÖZLER: NÜSHAYA DAİR UNSURLAR.109	
2.3.1. Fiiller.....	109
2.3.2. Allah Lafzı, Sıfatları ve Hamdele-Salve	115
2.3.3. Müstensih	117
2.3.4. Mekân	139
2.3.4.1. Kamusal Mekânlar	144
2.3.4.2. Yarı Kamusal Mekânlar	150
2.3.4.3. Sivil Mekânlar	153

2.3.5. Zaman	154
2.3.6. Dua	168
3. TARİH YAZIMININ SESSİZ ŞAHİTLERİ: MOLLA LUTFİ'NİN MÜSTENSİHLERİ	199
3.1. SANSÜR'E SİĞİNAK: TEMMETİ'L-EVRÂK	205
3.2. OTO SANSÜRE PENCERE: TEMMET en-NÜSHATU'Ş-ŞERÎFE	220
3.3. VİCDANIN SESİ: OKUYUCU NOTLARI	226
SONUÇ	236
KAYNAKÇA	241
ÖZGEÇMİŞ	267

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
b.a.	Eserin bütününe atıf
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
karş.	Karşılaştırınız
s.	Sayfa/sayfalar
Süleymaniye	Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi
TZK	Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi
t.y.	Basım tarihi yok
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Kitap Nedir, Nüsha Kimdir?

el-kelimetu lafzun vudi‘a li ma‘nen müfred'

XVI. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Atâî (ö.1583) her bir noktasının bin nükteyi mündemiç olduğunu belirttiği *Sohbetu'l-ebkâr*'ının hâtimesinde eserinin faziletlerinden uzun uzun bahseder ve işbu çalışmanın elden ele dolaşacağı öngörüsünde bulunur. 'Atâî burada kendisinin tamamladığı şey ile elden ele dolaşacak olan şey(ler)i birbirinden ayırır, zira müellif/şair tarafından nihayete erdirilen şey kitap iken daha sonra okur elinde dolaşıma girecek olan şey ise nüshadır.

Minnet Allah'a tamâm oldu *kitâb*

Toğdı dilden bu mehl-i âlem-tâb

...

Oldı hâsiyyeti def'-i teb-i gam

Nüşhasın almağa tâlib 'âlem²

Telifi sona eren şeyin kitap iken dolaşıma girecek olan şeyin ise nüsha olduğuna vurgu yapan Atâî, böylece eserin soyut ve somut tarafını tamamlayan iki veçhesine, kitap ve nüshaya, dikkati çeker. Nitekim kitap sadece müellifin zihninden sâdır olan metnin ilk hâli iken nüsha bu metne okurların ve müstensihlerin göz izi değmiş sürümleridir. Söz gelimi Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun müellifin zihninden "dest-i hattıyla fâriğ" olan hali kitap iken bu eserin bugün yüzlerce

¹ "Kelime, tekil mana için vaz edilen lafızdır." İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye*, Ohri, 120, 1b.

² Nev'izâde Atâyî, *Sohbetu'l-Ebkâr* (Haz. Muhammet Yelten), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1999, s. 274, 277.

çoğaltılmış halleri nüsha(lar)dır.³ Bu nüsha ile kitap tefriki telif ve istinsah kayıtlarının bir arada bulunduğu durumlarda daha çok belirginleşir. Bu tür kayıtlarda müellifin telif kaydında kullandığı “kitâb” kelimesine karşın müstensih “nüsha”yı tercih etmektedir. Açıktır ki bu bilinçli bir tercihtir ve müstensih bununla kitap ile nüshanın farkına işaret ediyordur. Örneğin Kudûrî (ö. 1037) meşhur fıkıh eseri *Kitâbu'l-Muhtasar*'ın sonunda “Allah'ın izniyle kitab(ın telifi) nihayete erdi”⁴ derken hemen sonrasındaki istinsah kaydında teliften dört buçuk asır sonra (Nisan/Mayıs 1508, İkinci vakti) kendisini ‘abd, za‘îf, nahîf ve muhtaç olarak tanıtan meçhul müstensih ise “Bu büyük ve şerefli nüshanın istinsahı sona erdi.” demektedir.⁵ Osmanlı şeyhülislâmlarından İbn-i Kemâl (ö.1534) ile Şucâ‘ b. el-Hâcc Nebî de kitap-nüsha tefrikine dikkati çeken müellif-müstensihlerdendir. İbn-i Kemâl 21 Eylül 1522 Pazar günü Edirne’de telifini bitirdiği *İzâhu İslâhi'l-vikâye*'nin telif kaydında “Veka‘a'l-ferâğu min te'lîfi hâze'l-kitâb” derken, bu kitabı 26 Ekim 1550 Pazar gecesinde Kostantiniyye’de istinsah eden Şucâ‘ b. el-Hâcc Nebî müellifin kitâb diye bahsettiği esere nüsha demektedir: “...min tahrîri hâzihi'n-nüşhati'l-latîfe.”⁶ Görüldüğü gibi İbn-i Kemal’in (müellifin) kitabı Şucâ‘ b. el-Hâcc Nebî’nin (müstensihin) nüshası olmuştur. Husâmeddîn el-Kâtî’nin (ö.1359) *İsagoci Şerhi*'nin telif kaydında da biten şey kitap iken (Temme'l-kitâb...), eserin bugün Çorum Hasan Paşa’da bulunan nüshasındaki istinsah kaydında nihayete eren şey nüshadır (Kad veka‘a el-ferâğu min tahrîri hâzihi'n-nüşhati’ş-şerîfeti...).⁷

Kitap-nüsha farkının net olarak görüldüğü yerlerden bir diğeri ise mukabele kayıtlarıdır. Mukabele kayıtlarında da karşılaştırılan, sağlaması yapılan şey kitap değil, nüshadır. Mesela Hüseyin b. Mustafa b. Halil, istinsahı 1557/8’de Edirne’de tamamlanan *Fetâvâ-i Kâdîhân* nüshasına 1607/8’de düştüğü kayıta önce okuyuculardan kendisi için bir fatiha okumalarını rica eder ve ardından da elindeki nüshayı içlerinden bir tanesi Şeyhülislâm Çivizâde’nin (ki derkenarlarında Çivizâde’nin dest-i hattıyla notlar vardır) diğeri ikisi de musahhah olmak üzere üç

³ Kuşkusuz ki nüshanın kitap, kitabın da nüsha makamında kullanıldığı istinsah kayıtları da bulunmaktadır. Fakat bu kullanım müelliften sâdır olan ile müstensihden sâdır olan şeylerin aynı şey olduğu anlamında değildir.

⁴ تم هذا الكتاب بعون الله الملك الوهاب

⁵ Süleymaniye, Ayasofya 1429, 152b. وقع الفراغ من تحرير هذه النسخة الشريفة الكبيرة

⁶ Süleymaniye, Fatih, 01489; 245a.

⁷ Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 2548/2, 84a.

nüsha ile mukâbele ettiğini kaydeder. Mustafa b. Halil'in karşılaştırmasını yaptığı şeyler kitap değil, nüshadır. Nitekim o, mukâbele kaydında bütün bunlardan bahsederken beş defa nüsha kelimesini kullanır.⁸

Peki, gerek müelliflerin ve gerekse müstensihlerin kitap ile nüsha arasındaki gördüğü fark nedir? Eser/kitap soyut bir şey iken nüsha bu soyut bilgilerin kağıda dökülmüş halleridir. Müstensihlerin eliyle meydana getirilen “şeyler” kitap olmaktan ziyade nüshadırlar. Mütalaa edilmek, okunmak, okutulmak, satılmak için ya da başka sebeplerle çoğaltılan, elden ele dolaşan, vakfedilen, satın alınan, notlarla kümülatif bir bilgi vasıtası haline gelen kitap değil, nüshadır. Şu halde kitabın bir ruh, nüshaların her birinin ise bu ruhu da mündemiç bir beden olduğunu söylemek mümkündür; böylece kaynak eser(kitap) artık kimliğe bürünen her bir nüshada yeniden canlanmaktadır. Bu tefriğe dikkati çeken bir başka müellif ise Brinkley Messick'dir. Nüshaların kendisine mahsus bir soykütüğü olduğuna vurgu yaparak kitap/telif ile nüsha arasındaki ilişkiye kavf ve el üzerinden yaklaşan yazar, eserin/telifin kavf'in (kişinin sözünün-sesli düşüncesinin) ürünü iken nüshanın ise el'in ürünü olduğunu kaydetmektedir. Buna göre telif ile nüsha arasındaki ilişki birbirinin tamamlayan asıl ve fer' ilişkisidir.⁹

Messick istinsah kayıtlarında “falanın el'inde tamam olmuştur (kad veka'a'l-ferâğu 'an yedi fulân...) şeklindeki ifadelerden yola çıkarak nüshanın el'in ürünü olduğunu iddia ediyor olmalıdır. Fakat Messick'in bu yaklaşımını müsamaha ile karşılamak gerekir, zira her ne kadar telif kavf'in ürünü olsa da nüsha sadece el'in değil bu elin müteharriki olan müstensihin de bir ürünüdür. Ramazan Şeşen de eserin nüshadan farklı bir şey olduğuna maddi-manevi kültür taksimi üzerinden yaklaşır. Şeşen kayıtları kitabın aslını ve ilmî değerini ilgilendiren kayıtlar ile kitabın maddî varlığını ilgilendiren kayıtlar olarak iki kısma ayırmaktadır ki birincisi ile kastettiği eserin kitap yönü iken maddi tarafı ile kastedilen ise eserin nüsha tarafı olmalıdır.¹⁰ Fakat burada da belirtmek gerekir ki -aşağıda da değinileceği gibi- bu maddi kayıtlar da eserin ilmî değerini artırmaktadır. Ayşe Banu Karadağ'ın tercüme bağlamında yapmış olduğu metin içi-metin dışı unsur tasnifi de yazma eser bağlamında eser

⁸ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00644, 509a.

⁹ Brinkley Messick, **Yazı Devleti, Müslüman Bir Toplumda Metinsel Tahakküm ve Tarih**, çev. M. Fatih Karakaya-Emir Karakaya, Açılım Kitap, İstanbul, 2016, s. 55.

¹⁰ Ramazan Şeşen, “Giriş” Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu C.1, **İrcica**, İstanbul, 1986, s.26-32.

nüsha farkına denk gelmektedir. Karadağ, kaynak metnin dışında kalan yazar ön sözü, yazar hakkında bilgi, çevirmenin ön sözü gibi unsurların metin dışı unsurlardan kabul edilmesi gerektiğini söyler¹¹ ki onun metin dışı unsur dediği şeyler yazma eser kültüründe nüshaya denk gelir. İşte bu metin dışı unsurlar eserin maddi tarafını zenginleştirmesinin yanında o nüshanın okuru için metnin tek boyutluluğuna karşın, Gottfried Hagen'in da dediği gibi "bilgi üretimi, yazarlık ve fikrî mülkiyet"¹² konularında bir imkân sağlar. O halde metaforla söyleyecek olursak nüsha ile kitap arasındaki ayırım resim ile fotoğraf (makinesi) arasındaki farka benzer: John Berger, fotoğraf makinesinin resmin biricikliğini ortadan kaldırdığına vurgu yapar¹³ ki matbaa da tıpkı fotoğraf makinesi gibi yazının/istinsahın biricikliğini kaldırmıştır. Fakat yine Berger'in teşbihinden yola çıkacak olursak matbaanın fotoğraf makinesinden ayrıldığı alan vardır. Zira Berger'e göre onun yeniden canlandırma dediği fotoğraf, resmi çoğaltarak onun anlamını da çoğaltmaktadır.¹⁴ Berger'e göre herhangi bir resmin televizyon camında görüldüğünde olanlar buna çok canlı bir örnektir. Resim her seyircinin evine girer. Seyircinin evindeki duvar kağıtları, mobilya ve hatıra eşyalarıyla çevrelenir. O ailenin havasına girer. Konuşmalarına konu olur. Bu resim aynı anda başka milyonlarca eve de girer, bunların her birinde değişik bir bağlam içinde görülür. Fotoğraf makinası aracılığıyla artık resim, seyirciye gitmektedir, seyirci resme değil. Böylelikle resmin anlamı çoğalmaktadır."¹⁵ Oysa ki nüsha-eser (istinsah-matbaa) dikotomisinde durum bunun tam tersinedir. Zira matbaa nüshanın sağladığı anlamı donuklaştırmasına karşın nüsha okurun (ki Berger'in seyircisi burada okur olmuştur) sivil hayatına eşlik eder; rahlesinde, elinde, ders ya da müzakere meclisinde, mütalaa esnasında, yolculuğunda okuyucu(ların) hallerine tanıklık eder, notlarına ev sahipliği yapar. Bu tanıklıklar arttıkça nüsha anlam kazanır hatta kimi zaman nüshanın kıymeti kitabın önüne geçer.

¹¹ Ayşe Banu Karadağ, **Çeviri Tarihini Yeniden Okumak**, İstanbul, Diye Yayınları, 2014, s. 20. Kaynak metin dışında kalan ve çeviri romanlarda görülen tüm metinler (yazar ön sözü, yazar hakkında bilgi, çevirmen ön sözü ve son sözü, nâşir ve tâbi'nin ön söz ve son sözleri, çevirmenlerin birbirlerine yazdığı mektuplar/notlar, yayınevlerinin okurlarına ilan metinleri vb) bu çalışmada metin-içi ve metin-dışı unsurlar olarak değerlendirilmiştir.

¹² Kısa ve yüzeysel makalesinde Hagen, Kâtip Çelebi'nin üç nüsha üzerindeki derkenar notlarının yüzeysel bir şekilde izini sürmeye çalışır.

¹³ John Berger, **Görme Biçimleri**, Metis, İstanbul, 2016, s. 19. "Fotoğraf makinesi, resmin fotoğrafını çekerek resmin imgesinin taşıdığı biricikliğini ortadan kaldırmış oldu."

¹⁴ "Bunun sonucunda resmin anlamı değişir ve hatta çoğalır, birçok anlama bölünür." a.e., s. 19.

¹⁵ A.e., s. 19, 20.

Zira eserin müellifin zihnindeki soyut haline (el-kitab) ya da telife büründüğü ilk haldeki yalınlığına karşın nüsha her müdahaleden sonra tekrar eden, tekrar ettikçe büyüyen, büyüdükçe kemmiyet ve keyfiyet açısından çoğalan bir kar tanesi gibidir. Diyebiliriz ki her bir nüsha da neredeyse müstakil bir telifdir ve her bir nüshaya müstakil bir isim verilse belki de yeridir.¹⁶

Muhtasar ama müfit makalesinde sadece iki yazma eser yaprağı üzerindeki notlardan okuma yapan Fikret Turan, mecmuaların adeta bir kamusal mekân olma özelliğine sahip olduğunu belirtir. Turan’a göre kuşkusuz mecmuayı kamusal mekân haline dönüştüren şey orada her nüshayı eline alanın kendisinden bir iz bırakacak tasarrufta bulunabilmesidir.¹⁷ İz bırakan okurların bu tasarrufları ise “Mecmuaların Osmanlı bireyine yaklaşmamıza yardımcı olmaları”nı¹⁸ sağlar. Burada bireye yaklaştıran kuşkusuz ki mecmuanın nüsha olma özelliğidir. Fakat nüshalar sadece bireye değil, bizi metne de yaklaştırır. Nitekim özellikle muteber okuyucular tarafından nüshalara yapılan tasarruflar metnin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Osmanlı şeyhülislâmlarından maktul Feyzullah Efendi (ö. 1703) kendi adıyla bilinen medresesinin vakfiyesinde bu tasarruflu nüshaların ehemmiyetini kayda geçirir. Medrese kütüphanesinde bulunan kitapları tadâd ederken o, ‘muhaşşâ nüshalar,’ ‘minhuvâtlı nüshalar,’ ‘mukâbeleli nüshalar’ ve ‘musahhah nüshalar’a ayrıca dikkati çeker. “Kenarları Garîk Arapzâde hattıyla muhaşşâ” olan ya da “Câ-be-câ Sa’dî Efendi hattıyla haşiyeler” bulunan veyahut da “Şeyhülislâm Ankaravî’nin kalemiyle tashih” olunan nüshalar yukarıdan beri dile getirilen eser ile nüsha arasındaki çizgiye

¹⁶ Gerçi İslâm yazın geleneğinde böyle bir uygulama mevcut değildir. Ama yine de kimi nüshalar müstakil isimle tanınma ayrıcalığına sahiptir. On yıl süren uğraş sonucu yepyeni bir *Mesnevî* nüshası “oluşturan” Babür-Hint alimlerinden Abdullatif Abdullah Abbasi Gucerâtî’nin bu nüshası *Nüsha-i nâsihe* olarak tanınacaktır. Zira müstensih/derleyenine göre bu nüsha “*Mesnevî*’nin zayıf ve asılsız kopyalarının ortadan kaldıran (*Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-ı Sakîme*), düzgün ve otantik olanları doğrulayan ve teyit eden (Müsbütü Mürevvic-i Nüsh-i Sahîhe-i Müstakîme) bir kopyası”dır. Muzaffer Alam, (Terc. Fatma Meliha Şen) **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII, Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, (Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım), Klasik, İstanbul, 2017, s. 433.

¹⁷ “Bu dönem el yazması mecmualar her kesimden bireylerin toplumsal ve kültürel olaylar karşısında düşünce tavır ve tutumlarını dile getirdikleri oldukça masum ve tabii kamusal alan özelliğine sahiptirler.” Fikret Turan, “Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, 2 (2013) Güz, s. 345.

¹⁸ Jan Schmidt, Mecmua: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı, “Bir Tür Olarak Osmanlı Mecmualarının Artı Değeri”, **Turkuaz**, İstanbul, 2012, s. 391.

işaret eder.¹⁹ Bu işaret edenin bir başka şeyhülislâm olması ise kitap karşısında nüshanın ehemmiyetini daha iyi anlamamıza yol açar ve böylece üzerine fazla göz izi bulunan her bir nüsha adeta bir kartopu gibi büyür. Hele ki bu gözlerin Kutbuddin Şîrâzî gibi mütebahhirlere ait olduğu nüshaların kıymeti daha bir artacaktır. İbnu'l-Esîr'in hadisten meşhur *Câmi 'u'l-usûl'*unu temin etmek isteyen modern okuyucu için -belki tahkikine göre yayınevi fark etmekle beraber- mezkûr eserin herhangi bir matbu nüshasının önemi yoktur ama aynı eserin Kutbuddîn Şîrâzî'nin "tashihinden geçen" bir nüshasını temin etmek ayrıcalığı haizdir. Kutbuddin Şîrâzî'nin bu nüshayı Sadreddîn Konevî'nin evinde kendisinden okuması ise nüshaya ayrı bir kıymet katar. (Konevî'nin müellif İbnu'l-Esîr'in talebesinin (el-Hezebânî) talebesi olduğu bilgisini de ayrıca ihmal etmeden) Kitap-nüsha tefrikine dikkat çeken bir başka müellif ise Taşköprülüzâde'dir. Derkenarlara haşiye yazması ve tashih ile meşhur olduğunu belirttiği el-Mevlâ İyas için muhtasar ve mutavvel tüm eserleri tashih ettiğini ve her bir kitabın üç nüshasının yanında bulunduğunu kaydeder ve böylece kitap-nüsha farkını belirginleştirir.²⁰

O halde diyebiliriz ki asırları ve farklı coğrafyaları dolaşarak bugün bize ulaşan yazma eserler temelde üç grup aktörün elinden çıkmaktadır. Bunlardan hem kronolojik hem de hiyerarşik olarak ilki müelliflerdir ki onlar yazmanın "el-kitap" tarafını oluşturmaktadırlar. Yazmanın nüshalarının yazarları ise müstensihler ve okurlardır. Walter G. Andrews bu ortaklığa şöyle işaret eder: "...Bir yazma, son kertede, başta hayatının farklı dönemlerinde metne müdahil olan müellif olmak üzere farklı müstensihler, şarihler, derkenar yazarları, editörler, sahipleri, metne ekleme yapanlar vb. gibi pek çok iştirakçinin ortak ürünüdür."²¹ Şu halde nüshalar eser içerisindeki bilginin yanı sıra içinden çıkıp geldiği çağların kültürünün de taşıyıcılığını yapmaktadırlar.

¹⁹ Mehmet Arıkan, Abdullah Uğur, "Feyzullah Efendi Koleksiyonuna Dair: Bir Vakfiyenin Söyledikleri" **Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: Tecessüs ve İhtiras**, haz. Tülay Artan- Hatice Aynur, Dergâh Yayınları, İstanbul, (Yayın aşamasında)

²⁰ Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, **Eş-Şâkâiku'n-Nu'mâniyye fi 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye**, Nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 169.

²¹ Walter G. Andrews, "Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmişe Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama", **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler**, haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, Klasik, İstanbul, 2015, s. 42-3.

Kitap ve nüsha farklılığını yazma eserin yapısı ve anlamı üzerinden ele almak mümkündür. Yazma eserin yapısı ile kastedilen kitabın her bir nüshasında aynı şekilde tekrar eden, nüshadan nüshaya değişmeyen unsurlarıdır. Bunlar eserin ismi, hamdele-salvelesi, eserin dîbâcesi, eserin sebab-i telifi, metin ve metnin bölümleri ile telif kaydıdır. Normal şartlar altında bu unsurların her yeni nüshada tekrar etmesi beklenir. Söz gelimi İmam Birgivi'nin (ö. 1573) *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* isimli eserinin ismi, hamdele-salvelesi, dîbâcesi, metni, hâtimesi ve telif kaydı her yeni nüshada aynı kalacak, bu unsurlar nüshaların çoğaltıldığı coğrafya, kültür ya da ekollere göre farklılık göstermeyecektir. İşte bu durum *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'nin el-kitap/yapı tarafıdır. Oysa ki aynı eserin/kitabın nüshalarında değişen şeyler de bulunmaktadır. Mesela *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'nin bugün Türkiye yazma eser kütüphanelerinde bulunan beş yüz kadar nüshasından her birisi yekdiğerinden farklıdır. Bu farklılığı sağlayan şeyler ise nüshanın biricikliğini sağlayan ve kayıtlar üst başlığında toplanabilecek notlar, girdilerdir. Bu girdiler yazma eserin anlam (nüsha) tarafını oluşturmaktadır. Nüshanın ön-arka kapak içi, ön-arka vikâye, zahriye, derkenar, şukka ve tâirelerinde gözüken bu notlar fevâid ve hâricî notlar olmak üzere temelde iki kısma ayrılmaktadır. Bu iki kısma ortak bir isim olarak okuyucu notları demek mümkündür.

Birtakım faydalı notlar anlamındaki fevâid notları o nüshanın metnine ya da o metnin ait olduğu disipline veyahut da bu disiplinin dışında herhangi bir disipline ait notlardır. Bu notlar istinsahı biten o eserle alakalı başka metin, şerh, haşiye vs.'den oraya iktibas edilmiş olabileceği gibi nüshayı elinde bulunduran okurun kitapla alakalı kendisinin ilave ettiği ya da hoca, arkadaş vs. den naklettiği notlar da olabilir. Söz gelimi yukarıda bahsedilen *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* nüshasına bu eserin şerhi olan *el-Berîka*'dan ya da başka eserlerden yapılan iktibaslar (fevâid) bu kabildendir. Bununla beraber fevâid notlarından bir diğerk kısmı ise ne o metne ne de o metnin ait olduğu disipline ait olan belki kitabın disiplininden başka bir disipline ait olan notlardır. Mesela tasavvuftan kaleme alınmış bir eserin herhangi bir nüshasında yer alan fikhî notlar bu kabildendir. Yazma eser nüshalarında sıklıkla karşılaşılan başka bir tür ise çeşitli formlarıyla şiirdir. Her tür yazma eserde metin dışında karşılaşılabilecek olan şiirler de hâricî notlar yerine fevâid'ten kabul edilebilir. Şunu da belirtmek gerekir ki bazen ara başlıklar da esere değil nüshaya ait olabilmektedir. Şöyle ki metinde ara başlık olmamasına rağmen kimi müstensihlerin

başlık takdir ettiği olur. Keza bazı nüshaların dîbâceleri de müstensih tarafından ilave edildiği olur, şu halde o dibace metne değil, sadece o nüshaya aittir. Şu halde böylesi ara başlıklar ve dîbâceler de fevâid'ten kabul edilmelidir. Son olarak fevâid kabilinden değerlendirilecek bir başka not çeşidi ise kataloglarda genellikle dînî notlar başlığı altında verilen dualar, muhafaza duaları, tılsımlar gibi notlardır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi nüshayı nüsha yapan ikinci grup ise nüshanın kendisine dair harici kayıtlar, notlardır. Sadece ve sadece bulunduğu nüshaya ait olan harici kayıtlar metne dair değildir. Bu kayıtlarda okur ya da mâlik tarafından önemli görülen, kayda değer görülen şeylerle karşılaşırız. İçerik olarak doğumlar, ölümler, izdivaçlar, terekeler, zelzele, yangın, ay tutulması gibi tabi afetler, rutin olaylar, aritmetik kayıtlar, kelâm-i kibârlar, esere dair künye bilgisi, eserin fihristi, günlük ticari kayıtlar, nüsha ödünç kayıtları, cifr, münşeât örnekleri, mektup suretleri, ilaç terkipleri, pratik tıp, kavgalar, taşınmalar, fiyatlandırmalar gibi birçok farklı alanda karşımıza çıkarlar. Bu kayıtları -bir tasnife tabi tutulacaksa- genel olarak insan, tabiat ve nüshaya dair kayıtlar olarak sınıflamak mümkündür. Haricî kayıtların herbirisine ayrı örnek vermek bu çalışmanın konusunu aşacağı için insan, tabiat ve nüshaya dair birer örnekle yetinilecektir.

İnsana dair kayıtlarda insanın en evrensel ve en yalın halleri doğumlar (tevellüt kayıtları) ve vefatlar başı çekmektedir. Bu tür notlar daha ziyade nüsha sahipleri tarafından yazılıyor olmalıdır. Dolayısıyla kimi nüsha ya da taşra kütüphanelerindeki koleksiyonlardaki tevellüt kayıtlarından yola çıkarak aile şecerelerini tespit etmek mümkündür. Temellük kayıtlarıyla alakalı cevaplanması gereken soru(lardan biri) bu kayıtların yazılış zamanına dairdir. Bu kayıtları düşen ebeveynler çocuklarının doğduğu yıl mı bu tarihleri yazmaktadır? Kahir ekseriyetle bu kayıtların doğum tarihi yazılan kişinin doğumuna yakın zamanlarda yazılması beklenir fakat özellikle bir arada bulunan bazı tevellüt kayıtların doğum zamanlarından ziyade hepsinin aynı anda atıldığını düşündürmektedir. Mesela bugün Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi'ndeki bir nüshada bulunan bir ailenin doğum kayıtları aynı mürekkep ve aynı yazı karakteriyle atılmıştır ki kuvvetle muhtemel çocuklarının doğduğu her yıl ayrı ayrı yazılmak yerine hepsi tek seferde düşülmüştür:²² Mehmed ve Kerîme'nin kızı Fatıma (20 Mayıs 1672), Emine (1695-

²² TZK 173a.

6), Fatıma ve Mehmed'in oğlu Ahmed (12 Ocak 1677), Mehmed'in kızı Ümmühan (1680-1), Ümmühan'ın kızı Fâtıma (1703-4), Mustafa (1705-6), Hatice (1707-8) ve Osman (5 Ocak 1711). Ahmed isimli bir kimsenin attığı doğum kaydında ise bu kaydın kesinlikle doğum tarihinden çok sonraları atıldığını görürüz. Zira kayıt - muhtemelen nüshanın önceki sahibi olduğu için başkaları tarafından- isminin baş tarafından bazı kelimeler silinmiş olan- Ahmed'e aittir ve Ahmed kendi doğum tarihini yazmaktadır: "...Ahmed vilâdetim tarihi 1176" Ahmed aynı kalem, aynı mürekkep ve aynı yazı stili ile yazdığı hemen altındaki notta da bu sefer kendisinden dokuz yaş küçük kardeşinin doğum tarihini yazar. "Biraderim Musa'nın vilâdeti tarihi 1185"²³ Öte yandan nüshalara doğum tarihi atan mâlik elindeki nüshanın uzun yıllar kendi ailesinde kalacağını da öngörüyor olmalıdır, aksi halde kısa sürede elinden çıkaracağı bir nüshaya ailesinden kimi üyelerin doğum tarihi yazmasının pek bir anlamı olmayacaktır.²⁴

Hariçî kayıtlardan nüshaya dair olanlar ise bütün çeşitleriyle birlikte kırâat notları (semâ',²⁵ mutâla'a, müzâkere, mukâbele), iştirâ, 'âriyet, mu'âraza, nüshadan icazet gibi kayıtlardır. Bu kayıtların başında ise temellük kayıtları gelir. Temellük kayıtları, temelde temellük kaydı ve temellük mührü olarak iki şekilde kaydolunur. Bunlar da bireysel ve kurumsal kayıtlar olmak üzere iki kısımdır. Kurumsal kayıtlar, başta kütüphaneler olmak üzere, cami, dergah gibi bir kuruma aidiyeti gösteren kayıtlardır ki bunlar genelde -temellük kaydından ziyade-temellük mührü olarak anılır. Bireysel mülkiyeti gösteren kayıtlar ise mühürden daha çok yazı ile gösterilir. Bu yazıların da 'temelleke' 'isteshabe' 'fi nevbeti fulân' gibi birçok formu vardır. Temellük kayıtlarının bazen tekerleme formuyla yazıldığı da olur. Bunun için kullanılan belki de en yaygın tekerleme formu yedi tane mim ve nun harfinin yan yana yazılmasıyla olanıdır: من من من من من من من من Açılımı "Men menne min mennin munne min mennin" olan bu ifade özetle "Kim bir iyilik yaparsa (ki bu bağlamda vakfederse) iyilik bulur." anlamına gelen bir temellük formudur. Bu form kimi

²³ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 80/2, 42b.

²⁴ Vakıf ve tevellüt kayıtları üzerinden karşılaştırmalı yapılacak çalışmalar belki de tevellüt kayıtlı nüshaların mümkün mertebe en az el değiştirdiğini ortaya koyacaktır.

²⁵ Nüsha-kitap bağlamında semâ' kaydını diğer okuma kayıtlarından ayıran şey şudur: Kiraat kaydını atan kimsenin eseri bizatihi o nüshadan okuduğunu belirtir. Oysa semâ kaydında dinlenen, okuyucunun (müsmi') nüshası iken takip edilen (okunan) nüsha kaydı atan kimsenin nüshasındandır.

zaman mutlak olarak yazılırken bazen de cümle içinde kullanıldığı olur. Söz gelimi bugün Koç Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Arapça yazma eserlerden birçoğunun vaktiyle sahibi olan Hafız Ali el-Avnî, Muhyi's-Sünne'nin (ö.1122) *Mesâbih-i Şerif* nüshasına böyle bir kayıt düşer. “Hâzihini mennun min menni men menne ‘alâ men yeşâ’u min ‘ibâdihî el-Hâfiz Ali el-‘Avnî b. İbrahim...”²⁶

Fakat temellüğü sadece temellük kayıtları ile sınırlamamak gerekir. İkinci bölümde geleceği gibi müstensihler bazı durumlarda nüshayı kendileri için çoğalttığını ifade etmek için “Ketebehû li-nefsihî” vs. gibi ifadeler kullanırlar. Bu ifade açıktır ki bir mülkiyet ifadesidir. Tıpkı bunun gibi -nadiren de olsa- müstensihlerin nüsha sipariş eden kimsenin ismini yazması durumunda bu kayıtların da bir temellük çeşidi olduğunu kabul etmek gerekir. İkinci bölümde örnek verileceği gibi İbrahim b. Muhammed'in çoğalttığı nüshaların o günkü sahibi bellidir, zira istinsah Muhammed b. Muhammed adına yapılmaktadır. Şu halde bu istinsah kaydı da dolaylı yoldan bir temellük çeşididir. Nitekim İsmail Erünsal da müstensihlerin kendi adlarına çoğalttıkları nüshalardaki mülkiyeti ifade eden kayıtların (yani istinsah kayıtlarının) iştirak kayıtlarının ve bazı durumlarda semâ' kayıtlarının temellük kaydı sayılması gerektiğini belirtir.²⁷ Tıpkı bunlar gibi temellüğe dair hiçbir ifade kullanılmasa bile fevâid dışındaki kayıtların da temellük kaydı olarak kabul edilmesi mümkündür. Söz gelimi çocukları Fatma, (1622/3) Mehmed (1625/6) ve Mustafa'nın (1627/8) doğum tarihlerini kaydeden muhtemelen bir babanın²⁸ kendisi için bu önemli kayıtları kendisine ait olmayan bir nüshaya yazdığını düşünmek uzak bir ihtimaldir. Temellük kaydı kapsamında değerlendirilmesi gereken diğer bir şey ise -paradoks gibi görünmekle birlikte- vakıf kayıtlarıdır. Zira fikhen bir kimsenin mülkiyetinde olmayan bir şeyi vakıf yoluyla mülkiyetinden çıkartmayacağından hareketle bu kayıtlar da pekâla temellük kaydı işlevi görmelidir fakat bunları temellük kaydından ayıran şey vakıf kayıtlarının vaktiyle temellüğe delalet ederken temellük kayıtlarının hâlen sahipliği göstermesidir. Diğer bir temellük çeşidi ise intikâl kayıtlarıdır. İntikal kaydı ile kastedilen nüshanın herhangi bir sebeple

²⁶ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu 17, 1b. Aynı zata ait aynı temellük formları için bkiz. Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu 23/1, 1a; 25/1, 1a

²⁷ İsmail Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İsmail. E. Erünsal, Timaş, İstanbul, 2018, s. 437. Ortaçağ İslâm Dünyası'nda varraklık için bkz: s. 196.

²⁸ Ohri, 175/3 296b.

herhangi birisinin mülküne geçtiğini gösteren kayıtlardır. Esasında bütün temellük sebepleri bir çeşit intikal kayıdır fakat bunu ayrı bir başlık altında zikredilmesinin sebebi bu tarz kayıtlarda intikal sebebinin belirtilmeyerek sadece “Bu nüsha falandan bana intikal etmiştir.” gibi mutlak olarak zikredilmesidir. Burada notu atan kimse açıkça kendisinin o nüshaya sahip olduğunu belirtmez fakat “Falandan bana intikâl etmiştir.” ifadesi onun nüsha ile arasında bir mülkiyet bağı olduğunu gösterir. İntikal kayıtlarının temellük kayıtlarından farkı sadece bu dolaylı anlam değildir, daha önemli bir fark ise intikâl kayıtlarının birden fazla mâliğe işaret etmesidir. Söz gelimi “İş bu nüsha bana falancadan intikal etmiştir.” diyen bir kimse kendisinin hâlen nüshanın sahibi olduğunu söylerken o falancanın da vaktiyle aynı nüshanın sahibi olduğuna işaret eder. İştira kayıtları da bazı durumlarda tıpkı intikâl kaydı gibi birden fazla mâliği gösterir. Fakîhzâde Seyyid Mehmed’in iştira kaydı şu şekildedir: “Bu *Tehzîb* metni ve Haşiyesi olan *Mîr Ebu’l-Feth* nüshalarını ben Bozdağlı Ahmed’in terekesinden satın aldım, satışı yapan Hacı Mahmud’tu. Bendeniz -Fakîhzâde olarak bilinen- el-Fakîr, el-hakîr, es-Seyyid Mehmed Şâkir. Sene 30.”²⁹ Bu kaydın yazılma sebebi nüshanın hâl-i hazırda meşru yolla Seyyit Mehmed’in mülküne intikal ettiğini bildirmektir, bu anlam kudemânın ifadesiyle ibâretu’n-nass yani ibarenin yazılış sebebidir. Yine kudemânın ifadesiyle aynı ifadenin işâretu’n-nass’ı ise (bu kaydın işaret yoluyla söylediği şey ise) nüshanın bir önceki sahibinin Bozdağlı Ahmed olduğudur, dolayısıyla bu iştira kaydının da bir temellük kaydı olması gerekir. Satın alma ile vakfetme arasında bir başka kayıt da i’âre kayıtlarıdır. Bunlar bazen bireysel ama çoklukla kurumsal mülkiyeti gösterirler. Nüshanın mülkiyetini olmasa da kullanım hakkını muvakkaten bir başkasına devreden nüsha sahibi bu durumu genellikle nüshanın ön-arka vikâye yapraklarına not eder ki bu da dolaylı yoldan o nüshanın emanet veren kişiye ait olduğunu gösterir “Hasan Çelebi’nin bu *Mutavvel Haşiyeye* nüshası Kalecikli Hacı Efendi’ye aittir: Sebeb-i vücudum bâis-i hayâtım olan üstadım hazretlerine âriyeten verilmiştir.”³⁰ Kalecikli el-Hâcc Efendi’nin bu ‘âriyet kaydı dolaylı bir temellük kayıdır. Bu tür ‘âriyet notlarının bazen de nüshayı emanet alan tarafından atıldığı olur. Nüshalarda belki son zamanlara doğru görülen bir temellük kaydı çeşidi de nüshanın kıymetini gösteren notlardır. Nüshayı bir başkasına satmak için elinde bulunduran sahafa ait olması beklenen bu notlar da

²⁹ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 15/1, 1a.

³⁰ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 10, 1a.

dolaylı yoldan mülkiyet ifade etmektedir. Özetle söyleyecek olursak temellük kayıtlarının biri formel diğeri informel iki çeşidi olduğunu söylemek mümkündür. Formel kayıtlar direkt temellüğü ifade edenlerdir, informel temellük kayıtları ise özellikle kişisel olayları içeren kayıtlar başta olmak üzere not atanın birinci dereceden kendisini ilgilendiren kayıtlardır. Mesela -birinci bölümde de örnek verilecek olan bir hâricî notta- atını meraya gönderdiğini belirten meçhul kişi³¹ aynı zamanda bu nüshanın da büyük ihtimalle sahibi olmalıdır, aksi halde bir başkasının nüshasına böyle bir notu yazmasının ne işlevi olacaktır?

Hâricî kayıtların üçüncü bir çeşidi ise tabîî olaylara dair düşülen kayıtlardır. Yazma eserlerin yapraklarında bazen bir zelzele, bazen bir yangın veya bazen bir yağmur ya da kar yağdığına dair notlarla karşılaşmak mümkündür. Mesela yukarıdaki Fatma, Mehmed ve Mustafa kardeşlerin doğum tarihlerinin olduğu yaprağın iki yaprak sonrasında (Ve iki yüz yıl sonra: 24, 25 Eylül 1823) düşülen notta neredeyse saati de verilerek iki gece üst üste büyük bir depremin olduğu haber verilir: “Bin iki yüz otuz dokuz senesinde Muharrem’in on sekiz ve on dokuz gecesinde azîm zelzele vâkı’ olup nice yerleri ve nice binaları ve nice insanı ve nice hayvanı ve câmi-i şerifin şerefesini harap idüp malûmunuz olsun 1239.³² “Malûmunuz olsun” ifadesi notun atıldığı nüshanın notun atıldığı tarihte notu yazana ait olduğuna ayrıca işaret etmesi muhtemeldir. Bu arada “malumunuz olsun”un muhatapları kimler olduğu sorusu da nüshanın temellüğüne dair zımnî şeyler söylemektedir. Notu atan kimse, nüshanın kısa sürede elinden çıkacağını mı düşünmektedir? Bu notun mülkiyet ifade edip etmemesi bir yana bu notu atan, malumunuz olsun diyen kimse kendisini ne olarak görmektedir; sıradan bir okuyucu, tarihçi..?” İşte bu fevâid ve hârici kayıtlar yazma eserin anlam tarafına tekâbül

³¹ Ohri, 97, Ön kapak içi.

³² Ohri, 175, 298a. Öte yandan bu notu atan kişinin "malumunuz olsun" ifadesini nasıl anlamak, yorumlamak gerekir? Bu ifadenin bizatihi kendisi de notların atıldığı nüshanın notu atana ait olduğuna işaret eder mi? Öyle ise “malumunuz olsun”un muhatapları kimdir? Notu atan nüshanın kısa sürede elinden çıkacağını mı düşünmektedir? Notun aynı zamanda mülkiyet ifade edip etmemesi bir yana bu notu atan, “malumunuz olsun” diyen kimse kendisini ne olarak görmektedir; sıradan bir okuyucu, tarihçi?.. Diğer bir açıdan “çizdiği manzarada depremin verdiği zararın ana noktalarını tespit edebilme kabiliyeti (binaların yıkılmasının ötesinde camilerin silüete hakim olduğu bir şehirde şerefelerin yıkılmış olması ayrıca çarpıcı olmalıdır ve notu atan bunu farketmektedir) bu meçhul mütemelliğin bilinç ve eğitim düzeyine de işaret etmektedir. Bu not üzerine kıymetli yorumlarını paylaştığı için Ertuğrul Ökten’e teşekkür ederim.

etmektedir. Yazma eser nüshalarındaki tüm bu kayıtlar/notlar mahtut nüshaların okuyucularının ne derece aktif olduğunu gösterir. İnsan, tabiat ve nüshaya dair bu kayıtlara dair müstakil çalışmalar yapılması gerekmektedir.

İşte bu haricî kayıtlardan bir tanesi de nüshaya ait olan istinsah kayıtlarıdır. Müstensih çoğaltacağı nüshanın sonuna gelmiş ve kitabın istinsahını bitirmiştir. Daha sonra istinsahın serencamını anlatmak için kendisine bir alan açar ve orada kendi hikâyesini anlatmaya başlar. İşte onun hikâyesini anlattığı bu yerde/istinsah kaydında bu tezin hikâyesi başlamaktadır. Bu çalışma, nüshayı nüsha yapan unsurlardan birisi olan istinsah kayıtlarını anlamaya yöneliktir. Anlamanın sınırlandırmaya muhtaç olduğu hakikatinden ve İslâm dünyasında mevcut bütün yazma eserleri konu edinemeyeceğimiz gerçeğinden hareketle tezi Osmanlı İmparatorluğu'nda istinsah edilen nüshalarla sınırlama ihtiyacı duyulmuştur fakat imparatorluğun altı yüz yıllık bir zamana yayıldığını göz önünde bulundurduğumuzda imparatorluk içinde de ayrıca bir tahdide gitme mecburiyeti hasıl olmuştur. Bu tahdidin ibtidâsı Osmanlı ilim geleneğinin başlangıcı kabul edilebilecek olan İznik Medresesi olmuştur. Parantezin diğer tarafı ise -Sahn-ı Semân Medreseleriyle sınırlamak zaman açısından kısa olacağı endişesiyle- Süleymaniye Medreseleri'nin inşâ edildiği zaman dilimi olarak belirlenmiştir. Tez boyunca bu süreci karşılamak için "ilgili zaman dilimi" ifadesi kullanılacaktır.

Ön sözde de belirtileceği gibi istinsah kayıtlarının yapısı tezin ikinci bölümünün konusudur. İkinci bölümde şöyle bir yöntem takip edilmiştir: Öncelikle Türkiye'de bulunan yazma eser kataloglarından Osmanlı coğrafyasında İznik Medresesi -Süleymaniye Medreseleri (1331-1557) arasındaki dönemde istinsah edilen nüshalar tespit edilmiştir (Bu kümeyi tespit etmek içinse önce kataloglardan ilgili tarih aralıkları filtrelenmiş; daha sonra bu tarihlerde Osmanlı hakimiyetine hiç girmeyen yerler listeden çıkarılmıştır). Osmanlı sınırları içerisinde kalan yerlerin hangi tarihte Osmanlı'ya ilhak edildiği tespit edilerek eğer o şehir/belde/karye nüshanın istinsah edildiği tarihte Osmanlı sınırlarına dahil olmamışsa o nüsha da dikkate alınmamıştır. Bunun için öncelikle Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinin kataloglarından ilgili dönemde istinsah edilen tüm nüshalar tespit edilmiş ve bu tespit edilen nüshalardan örneğin İsfahan gibi hiç Osmanlı beldesi olmayan yerler çıkarılmıştır. Akabinde istinsah kaydı, Osmanlı beldesinde istinsah edilen nüshalarda

ise o nüshanın istinsah edildiği şehrin hangi tarihte Osmanlı'ya ilhak edildiğine bakılmıştır. Söz gelimi 1501'de Halep'te istinsah edilip bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüsha Halep o tarihte henüz Osmanlı beldesi olmadığı için çalışmaya konu edilmemişken 1550 yılında aynı yerde istinsah edilen nüsha, Halep artık bir Osmanlı beldesi olduğu için çalışmaya alınmıştır. Böylece Türkiye Yazma Eserler Kurumu bünyesindeki mevcut katalog bilgisine göre ilgili dönemde istinsah edilmiş dokuz yüz kadar istinsah kaydı çalışmaya konu olmuştur. Kuşkusuz ki bu sayı ilgili dönemde sadece bu kadar sayıda istinsah yapıldığı anlamında değildir, zira istinsah kaydı bulunmayan ya da bulunsada tarih düşülmeyen veyahut tarih düşülse de mekân bilgisi verilmediği için o yerin Osmanlı beldesi olup olmadığından emin olmadığımız için çalışmaya konu edin(e)mediğimiz yüzlerce belki binlerce nüsha mevcuttur. Bunlar içerisinde pek muhtemeldir ki ilgili dönemde istinsah edilenler de vardır. Söz gelimi bugün Makedonya/Ohri'de bulunan 457 nüshadan sadece beş tanesi çalışmaya konu edinilebilmiştir. Oysa Ohri'deki sair nüshalar arasında pek muhtemelen ilgili dönemde Osmanlı coğrafyasında istinsah edilenler de vardır, nitekim bu nüshalardan otuz kadarı ilgili dönemde istinsah edilmiştir fakat müstensihler tarafından bunlarda istinsah mekânı; diğerlerinde ise hem mekân hem de zaman bilgisi kaydedilmediği için belki Ohri belki de bir başka Osmanlı beldesinde istinsah edilen bu nüshalar çalışmaya konu edil(e)memiştir. Keza katalogların zaman zaman verdiği yetersiz bilgiler de bazı istinsah kayıtlarının çalışmaya alınmamasına sebep olmaktadır. Mesela birinci bölümde kısmen değinilecek Ali b. Ahmed isimli müstensih Süleymaniye, Şehid Ali Paşa 2704 nolu mecmuadaki on iki eserin de müstensih olması rağmen katalogda sadece yedi tanesinin müstensih olarak gözüktür, dolayısıyla kataloga ilgili verileri girdiğimizde karşılaştığımız sonuç on iki yerine yedi olacaktır. Bazı durumlarda ise müstensihler mesela aynı mecmuada istinsah ettiği nüshalardan bazısına istinsah kaydı düşmemekte ya da düşse bile yine bazısına kendi ismini yazmamaktadır. İstinsah kaydı olmayan bu nüshalar da doğal ol(may)arak katalogda yer almayacak ve bu durumda mezkûr kayıtsız nüshalar -ilgili dönemde çoğaltılmış olmalarına rağmen- tespit edilemeyecek ve teze konu ol(a)mayacaktır. Haliyle tez için yapılan katalog taramasında bu durumun farkına varılamaması halinde mezkûr kayıtlar değerlendirmeye alınamayacaktır. Söz gelimi ikinci bölümde örnek verilecek olan Ali b. Hasan b. Ahmed'in bugün Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi nr. 2155'de

bulunan nüshalarında durum böyledir. Müstensih Ali bu nüshadaki en az altı nüshanın daha müstensihidir³³ fakat bunların istinsah kaydında ismini yazmadığı gibi istinsah tarihi de yoktur.

Son olarak istinsah tarihi ve mekânın adı yazılmış olup da bugüne ulaş(a)mayan yine yüzlerce/binlerce nüshanın -vaktiyle- varlığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Şu halde yukarıda belirtilen sayı kesinlikle ilgili tarihte Osmanlı coğrafyasında istinsah edilmiş olan nüshaların yekûnunu gösteren bir rakam değildir. Kısacası çalışmaya bu kadar nüshayı konu edinmek bir tercih değil belki -eldeki mevcut verileri dikkate almak zorunda kalmanın neticesi olarak- bir mecburiyettir. Kataloğu taranan kütüphaneler ise başta Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nin bütün koleksiyonları olmak üzere şunlardır: Amasya Yazma Eser Kütüphanesi, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, Konya Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi, (Kayseri) Raşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, (Kütahya)Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, (Sivas) Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, (Diyarbakır) Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Ohri Kütüphanesi ve Koç Üniversitesi Yazma Eser Kütüphanesidir.

Tez boyunca yeni bir nüsha çoğaltan kimse için müstensih kelimesi kullanılacaktır, bununla beraber ilgili dönemin istinsah kayıtlarının hiçbirisinde müstensih kelimesine rastlamadığımızı da belirtmek gerekir. Müstensih, tıpkı istinsah fiili gibi daha ziyade sözlü kültürde ve modern çalışmalarda karşılaşılan bir durumdur. Keza özellikle ilk dönemlerde (h.I-II) nüsha çoğaltan anlamında kullanılan verrâk kelimesine de ilgili dönemin istinsah kayıtlarında rastlanmaz. Müstensihler kendilerinden bahsedecekleri vakit bunu daha ziyade kâtip kelimesiyle

³³ Aynı mecmuadaki 4,7,8,10 ve 11 nolu nüshalar.

karşılar.³⁴ Bu çalışmada müstensih denilen kimseler ile hacimli ya da muhtasar olduğu farketmeksizin bir eseri, bir nüshayı baştan sona istinsah eden ya da - bitir(e)mese bile- en azından böyle bir niyetle işe koyulan kimseler kastedilmektedir. Dolayısıyla nüshaların derkenarlarında, zahriye-vikaye yapraklarında ya da şukkalarda nüsha sahipleri ya da okuyucular tarafından düşülen notlar o notları atan kimsenin müstensih kabul edilmesini gerektirmezler.

Öte yandan cevaplama zor soru “Neden nüshaların birçoğunda istinsah kaydı yoktur?” olacaktır. Belki de İhsan Fazlıoğlu’nun ileri sürdüğü gibi müstensihi meçhul ya da hiç istinsah kaydı olmayan nüshalar çok sayıda müstensihin ortak çalışması olduğu için anonim kabul ediliyor ve bu yüzden istinsah kaydı ya da müstensih ismi yazılmıyordu.³⁵ *Mu‘cemu’l-udebâ* müellifi Yakût el-Hamevî’nin (ö.1229) naklettiği rivayet bu iddiayı güçlendirecek cinstendir. Buna göre İmam Şâfî, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin eserlerini verrâklara bir gecede istinsah ettirmiştir.³⁶ Hanefî Mezhebi’nin hükümlerinin kayıt altına alınmasına öncülük eden Muhammed b. Şeybânî’nin *Zâhiru’r-rivâye* ve *Nâdiru’r-rivâye* adı altında on bir, diğerleriyle birlikte toplam on dört eseri olduğunu düşündüğümüzde bu anekdot bir nüshanın birden fazla müstensih tarafından istinsah edildiğini daha iyi anlamamızı sağlar. Epigraftaki alıntıya dönecek olursak, “el-Kelimetu lafzun vudi‘a li-ma‘nen müfred” “Kelime tekil bir mana için vazedilmiş en küçük anlamlı lafızdır.” mealindeki bu cümle ortalama bir Osmanlı müstensihinin zihnindedir. Zira İbnu’l-Hâcib (ö. 1249) Osmanlı medreselerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulan *el-Kâfiye* isimli eserine epigrafta yaptığımız alıntıyla başlar. Dolayısıyla lafız-anlam ekonomisine pür dikkat kesilmesi beklenen müstensih zaten hacimce dar bir alanda yazdığı için istinsah mekânını elinden geldiğince anlamlı lafızlarla oluşturmaya gayret eder. Bunun neticesinde istinsah kayıtları çoğaltılan kitabın ve nüshanın künye bilgisinin verildiği yer olmakla kalmaz; doğrudan ve dolaylı yollardan okuyucuya başka şeyler de söyler.

³⁴ Tez boyunca kullanacağımız müstensih kelimesinin ise nüanslarından sarf-ı nazarla mutlak anlamda eser çoğaltan (kâtip) anlamındadır.

³⁵ Bu yorum istinsah kayıtlarına dair kendisiyle 2017 yılında evinde yaptığımız bir konuşmada Sn. İhsan Fazlıoğlu tarafından gündeme getirilmiştir.

³⁶ İsmail Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İsmail. E. Erünsal, Timaş, İstanbul, 2018, s. 475.

Son olarak şunu belirtmezsek en azından Süleymaniye’de bulunan eserlerin müelliflerine, nüshaların ise müstensih ve okuyucularına haksızlık olacaktır. A. Turgut Kut’un “Türkçe Yazma Eserler Katalogları Repertuarı” isimli makalesinde “Bugün modern Türkiye’de paha biçilemeyen yazmaların hâlâ tām ve toplu bir kataloğu yapılamamıştır.”³⁷ tespitinin üzerinden kırk yedi sene geçmesine rağmen hâlâ “tām” bir kataloğa sahip değiliz. Türkiye’deki nüshalarla hem-hâl olanların takdir edeceği gibi kataloglar hâlâ birçok illetle maluldür. Bu sahada çalışanların buna dair anlatacağı onlarca örnek vardır kuşkusuz fakat burada bir örnek vermek gerekirse, Osmanlı medreselerinin muteber mantık metinlerinden Îsâgocî üzerine *ed-Durru’n-nâcî ‘alâ metni Îsâgocî* ismiyle bir şerh kaleme alan Ömer b. Salih Feyzî et-Tokâdî’nin bu eseri Yazmalar.gov.tr’de yirmi farklı şekilde kaydedilmektedir.³⁸ Bu kataloglarda müellifi tespit edilmemiş yüzlerce eser ile karşılaşmak mümkündür. Müellifi belli olmayan bu eserlere karşın kimi eserlerin ise birden fazla müellifi gözükür. Köksal, kütüphanelerde yirmi kadar nüshası bulunan manzum bir *Maktel*’in kütüphane kataloglarında on bir farklı müellife ait olarak gösterildiğini nakleder. Neyse ki bazı eserler mezkûr *Maktel*’e göre daha şanslı gibidir. Sünnî-Hanefî çizgisinde muhtasar bir ilmihal hüviyetinde olup -Giriş’te de bahsedilen- *Hudâ Rabbim* ismiyle bilinen manzûme yüzer yıl arayla yaşamış üç şaire isnat edilmektedir (Sun‘ullah Gaybî ö.1676, İbrahim Hakkı ö. 1780, Muhammed Nûru’l-Arabî 1887).³⁹ Bir esere yirmi isim ya da iki metne düşen on dört müellif esasında Kut’un dikkati çektiği “tam” bir kataloglamanın ne kadar aciliyet kesbettiğini göstermektedir. Genelde İslâm, özelde Osmanlı entelektüel dünyasının bi-hakkın incelenebilmesi için layıkıyla hazırlanmış kataloglar olmazsa olmaz ilk adımdır, zira mezkûr dünyayı açacak olan anahtar bu kataloglardır. Kütüphanelerimizde bulunan fakat varlığından haberdar olmadığımız kayda değer sayıda eser mevcuttur. Müellif tespiti meselenin görünen vechesidir. Ötesi ise tafsilatıyla istinsahın yapıldığı zaman, istinsahın çoğaltıldığı mekân bilgileri, bu mekânın alt mekânları, mekânlara getirilen sıfatlar, müstensihin dua vesilesiyle kayıtlarında zikrettiği eser ya da nüsha ile alakalı kimseler ve ağlardır. Türkiye’de yapılan kataloglar nüshadan ziyade kitaba

³⁷ A. Turgut Kut, “Türkçe Yazma Eserler Katalogu Repertuarı”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Belleten, 1972, s. 183.

³⁸ Sami Arslan, “Duru Naci”, **Karabatak Edebiyat ve Sanat Dergisi**, Temmuz-Ağustos 2015, s. 50-51.

³⁹ Bilal Kemikli, “Popüler Dînî Kültürümüze Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir, -Hudâ Rabbim Manzûmesi Etrafında Tartışmalar-“, **Journal of Islamic Resarch**, C. 14, No. 3-4, 2001, s. 493.

yöneliktir. Bu ise Adam Gacek'in vurgulamış olduğu sorunla yüzleşmek zorunda olduğumuz anlamına gelir. Adam Gacek *Arabic Manuscript*'te yazma eser katalogların metnin kimliğini tespit etmeye odaklandığını ve yazmanın kendisine dair bilgileri göz ardı ettiği tespitinde bulunur⁴⁰ ki bu esasında yazma eserler için hazırlanan katalogların nüshadan ziyade kitap kataloğu olduğunun bir başka ifadesidir.

Öte yandan teşekkür bahsinde değinmemiz beklenirken iştikâ makamında değinmek zorunda kaldığımız bir mesele şudur: Ülkemizde son zamanlarda ilgisinin yazma eserlere ücretsiz erişebilmesi hususunda büyük kolaylık sağlanmıştır, bununla beraber kimi kurum ya da insiyatiflerin bu kolaylık gösteren iradeye direnmekte oldukları da bir gerçektir. Söz gelimi bazı nadir eserler kütüphanelerinden yazma eser temini için bir sınır harbini göze almanız kaçınılmazdır. Keza benzeri bir harbi yazma eserlerin kataloglarının temininde de tecrübe etmek gerekecektir. Zira yazma eserin kendisine erişim ücretsiz iken bu eserlerin online kataloglarını temin edememek, bu kataloglara kurumun mahrem bilgileri muamelesi yapmak en iyi niyetle bir ironi olarak okunabilir.

Özetle söylemek gerekirse istinsah kaydı bu tezde de ileri sürüleceği gibi sadece eserin künye bilgisinin dercedildiği bir alan değildir. Bu kayıtlar nüshaya farklı açılardan zenginlik katan malumat ve yaklaşımlar ile doludur. Osmanlı dönemi İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri arasında istinsah edilen nüshaların istinsah kayıtlarını incelemeyi merkeze alan bu tez, ayrıca Walter G. Andrews'in Türkiye'yi yazma eserler ve metin çalışmaları sahasında küresel anlamda lider ülke yapmak teklifini⁴¹ yüksek sesle Türk akademisinin gündeme gelmesine vesile olmayı arzulamaktadır.

⁴⁰ Adam Gacek, "Arabic Manuscripts", **A Vademecum for Readers**, Brill, Leiden, Boston, 2009. s. IX.

⁴¹ Walter G. Andrews, "Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmişe Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama", **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, Klasik, İstanbul, 2015, s. 57.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İSTİNSAH KAYITLARI: TANIM, İŞLEV

1.1.PARÇAYA BAKIP BÜTÜNÜ GÖRMEK: İSTİNSAH KAYITLARI NE İŞE YARAR?

“Müellif nüshasından istinsah edildiği gibi müellif nüshasıyla mukabele (de) edilmiş nüshadan çoğaltılan bu nüshanın istinsahı el-Melik ve el-Vehhâb olan Allah’ın inayetiyle sona ermiştir. Menkûlün minh nüsha aynı zamanda müellif el-allâme, el-hasîb, en-nesîb, eş-şerîf, eş-şeyh, el-imâm, cemâlu’l-milleti ve’l-hakki ve’d-dîn, neseben Hüseyinî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed’e de okunmuştur. Müellif mahrûse-i Kâhire dışında yer alan el-Câvelî Hankâh’ında şeyhlik yapmıştır. Nüshanın istinsah tarihi es-Sultan Süleymân b. Sultân Selim Hân b. Sultan Bayezid Hân b. Sultan Mehemed Hân zamanına denk gelen gurre-i evâhiri Muharrem 960, istinsah yeri ise Kostantiniyye’de bulunan Sütlüce Dergâhı’dır. Allah bu sultanlara ve bütün mümin-müminelere ve bütün müslim-müslimelere mağfîret buyursun. Allah, Efendimiz Muhammed’e ve O’nun âline ve ashâbının hepsine salat etsin. Ve Allah bu nüshanın kâtibi olan el-fakîr ve el-hakîr Hacı Hasan b. Abdullah’a, gerek nüshaya baştan sona nazar ederken, gerek bu nüshadan istinsah ederken, gerek bu nüsha ile mütalaa ederken ve gerekse de bu nüshayı okurken dua edenlere rahmet etsin.”⁴²

Mısırlı Cemaluddîn İbnu’l-Hâcib’in (ö. 1249) sarf ilminden kaleme aldığı *eş-Şâfiye* isimli eser üzerine Nisâburlu Nukrekâr’ın (ö. 1375) yazdığı şerhin bugün Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nr. 2563’te bulunan nüshasını 16 Ocak 1553’te Osmanlı topraklarında istinsah eden Hacı Hasan b. Abdullah, nüsha

⁴² Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02563, 211b.

çoğaltma işlemini bitirdikten sonra kendisine ayrılan bölümde (istinsah kaydında) nüshaya imzasını yukarıdaki şekilde atmış ya da başka bir ifadeyle kendisinden sonra nüshayı kullanacaklar için nüshanın (eserin değil) künye bilgisini vermiştir.⁴³ Esasında bu kaydın bize söylediği şey/ler künye bilgisiyle sınırlı değildir. Zira istinsah kayıtları -yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi- sadece eserin-nüshanın ne zaman ve nerede çoğaltıldığı bilgisini veren, alelâde künye bilgilerinin dercedildiği tekdüze bir yer değildir. Çünkü biz bu kayıtlardan yola çıkarak kişinin durumuna göre ismini, künyesini, lakabını, mesleğini, medeni halini, ilmi çevresini, aile bağlarını, hâlet-i rûhiyyesini, ideolojisini, ekonomik durumunu ve sair başka şeyleri de öğrenebilmekteyiz. Söz gelimi mezkûr müstensih yukarıdaki istinsah kaydında bize (ikinci bölüm boyunca tafsilatıyla ele alınacak olan) bazı önemli şeyler söylemektedir. Müstensihin kendisi, sıfatı (hacı) ve babasının ismi, müellif ve onun çok kısa sergüzeşti (ismi, sıfatları, aidiyetleri, vazifesi ve vazife icra ettiği yerler), menkûlün minh nüsha ve bu nüshanın ayrıca kıymetini gösteren kayıt (müellifin kendisine okunmuştur), istinsah yapılan mekân (Sütlüce Dergâhı) istinsah zamanı ve onun çeşitliliği (yıl, ay, gün, mutlak ve izafî zaman), zamanın sultanının ismi ve künyesi, dua cümlesi bağlamında nüshanın müstakbel müstensihleri ve okuyucuları: Nâzırlar, nüshayı mütalaa edenler, kârîler ve son olarak kendilerine dua edilen sultanlar, Müminler ve Müslümanlar. Müstensih Hacı Hasan b. Abdullah, tüm bunları sarih bir dille ifade etmektedir. Öte yandan müstensihin yine aynı kayıta - fakat dolaylı yoldan- okuyucunun dikkatine sunduğu -kendisine dair- bir şey daha vardır. Müstensih -tıpkı ilgili dönemin sair müstensihlerinde olduğu gibi- o esnada kaç yaşında olduğunu belirtmez fakat kendisi için kullandığı Hacı sıfatı onun en azından medrese yaşlarında bir talebe olmadığını söyler. Kendisi için bu sıfatı kullanmasının işaret ettiği diğer bir şey ise hacca gidebildiğine göre –en azından hayatının bir döneminde- ekonomik durumunun iyi olduğudur. Bu dolaylı anlamın altında bulunan bir başka dolaylı anlam ise müstensihin nüshayı bir başkası için ücret mukabilinde çoğaltmak yerine belki de kendisi için istinsah etme ihtimalidir. Bu da istinsahı yapan kimsenin profesyonel bir müstensih olmadığına (olsa bile bu nüshayı meslekî kaygıyla çoğaltmadığına) işaret eder.

⁴³ Esasında bu istinsah kaydı ikinci bölümde de değinileceği gibi aynı eserin Manisa nüshasının (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b) istinsah kaydından uyarlamadır. Dolayısıyla burada bu istinsah kaydının gerçek ile örtüşüp örtüşmediğine değil, istinsah kaydının metninin okuyucuya ne söylediğine odaklanılacaktır.

İstinsah kayıtlarının bir başka açıdan doğrudan ve dolaylı okunuşu üzerine diğer bir örnek ise Mustafa b. Hayreddin'in iki farklı kayıdır. Mustafa b. Hayreddin, Molla Câmî'nin (ö. 1492) *Tuhfetu'l-ahrâr* ile *Sohbetu'l-ibrâr* isimli iki farklı eserini iki ay arayla istinsah eder. 1540 yılının Ramazan ayında bir pazar gecesi Belde-i Kostantiniyye'de istinsahı biten *Tuhfetu'l-ahrâr* nüshasının istinsah kaydı şu şekildedir: “Bu kitap(ın istinsahı) el-Melik ve el-Vehhâb olan Allah'ın inayetiyle zayıf ve nahîf kul⁴⁴ Mustafa b. Hayreddin tarafından hicri-hilâlî 946 yılında tesbih ve teravîh ayı olan mübarek Ramazan'ın bir pazar gecesi afetlerden ve belalardan korunması için dua ettiğim belde-i Kostantiniyye'de tamam olmuştur. Allah Mustafa b. Hayreddin'e, Mustafa b. Hayreddin'in ebeveynine, Mustafa b. Hayreddin'in ebeveynine ve kendisine ihsan edenlere mağfîret etsin. Temme.”⁴⁵

20 Mart 1540 Cumartesi günü yine Mustafa b. Hayreddin tarafından yine Belde-i Kostantiniyye'de biten *Sohbetu'l-ibrâr* nüshasının istinsah kaydı ise şu şekildedir: “Bu kitap(ın) istinsahı el-Melik ve el-Vehhâb olan Allah'ın inayetiyle zayıf ve nahîf kul,⁴⁶ fakirlerin dostu, talebelerin hizmetkârı, hüzne dert-mend olan Mustafa b. Hayreddin tarafından belde-i Kostantiniyye'de (Allah bu şehri âfet ve belalardan muhafaza etsin) hicri-hilâlî 946 senesinin 12 Zilka'desi'ne denk gelen Nevruz gününde tamam olmuştur. Allah Mustafa b. Hayreddin'e, onun ebeveynine, ebeveynine ve kendisine ihsan edenlere mağfîret buyursun. Allah, Efendimiz Muhammed'e ve onun âl ve ashâbının hepsine salât etsin. Temme”⁴⁷

Bu kayıtlarda dikkati çeken ilk şey eserlerin Farsça olmasına rağmen istinsah kayıtlarının Arapça olması ve her iki eserin de manzum olmasına rağmen istinsah

⁴⁴ İstinsah kaydında “...zayıf ve nahîf kulu...” şeklindedir.

⁴⁵ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/1, 50b: تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب علي يد عبد الضعيف ونحيف مصطفى بن خير الدين غفر الله له ولوالديه وأحسن اليهما واليه في شهر التسبيح والتراويح رمضان المبارك في ليلة الاحد في بلدة قسطنطنية حميت عن الآفات والبليلة سنة ست واربعين وتسعمائة من الهجرة الهلالية تم

⁴⁶ İstinsah kaydında sehven “...zayıf ve nahîf kulu...” şeklindedir.

⁴⁷ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/1, 133b: تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب علي يد عبد الضعيف ونحيف مصطفى بن خير الدين غفر الله له ولوالديه وأحسن اليهما واليه في بلدة قسطنطنية خدام الضعفاء دردمند خزین مصطفى بن خير الدين غفر الله له ولوالديه وأحسن اليهما واليه في بلدة قسطنطنية صانها الله تعالي عن الآفات والبليلة في يوم نوروز الواقع في اثني شهر ذي القعدة سنة ست واربعين وتسعمائة من الهجرة الهلالية وصلي الله علي سيدنا محمد وعلي اله وصحبه أجمعين تم

kayıtlarının nesir olarak yazılmasıdır fakat bu durum mezkûr iki örneğe mahsus bir uygulama değildir, nitekim istinsah fiilleri kısmında da dikkat çekileceği üzere ilgili dönemde (İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi) istinsah edilen Farsça nüshaların neredeyse hepsinin istinsah kaydı Arapça olduğu gibi kâhir istinsah kayıtları da nesirdir. Müstensih Mustafa b. Hayreddin'in iki istinsah kaydında da kendisi için kullandığı ortak sıfatlar “abd”, “za‘îf” ve “nahif” kelimeleridir fakat bunlar onun gerçekliğine dair bir fikir vermez zira bu kelimeler istinsah kayıtlarının ortak ifade biçimi olan kamusal kelimelerdir. Dolayısıyla ne “abd” onun köle olduğuna ne de “za‘îf” çelimsiz ya da fakir olduğuna işaret eder. Fakat iki kayıta da –müstensih kısmında da dikkat çekileceği gibi- bu kelimeleri morfolojik açıdan yanlış kullanması onun ya çömez bir talebe ya da ilmiye dışından birisi olduğunu akla getirmekle beraber istinsah kaydında kendisi için kullandığı sıfatlar onun daha ziyade ilmiye dışından birisi olduğu ihmalini kuvvetlendirir. Burada Mustafa b. Hayreddin, kendisi için kullandığı sıfatlarla ‘fakirlere düşkün, zayıfları koruyup kollayan’ olarak karşımıza çıkar.⁴⁸ İkinci şahıslara karşı böylesi yufka yürekli ve cömert olan müstensih okuyucularla iç dünyasını paylaşır ve kendisinin hüzne dûçar olduğunu bildirir (Derdmend-i hazîn). Müstensihin istinsah kaydında kelimeleri yanlış şekilde kullanması onun müderris ya da usta bir talebe olmadığını, bu son üç sıfat ise (Hacı, muhibbu'l-fukerâ, hâdimu'z-zu'efâ) onun çömez bir talebe olmayıp belki bir sûfî olduğunu *iş'âr* eder. Mustafa b. Hayreddin'in istinsah fiili olarak *ferâğ*, *tahrîr*, *tesvîd* vs. gibi özel fiiller yerine *temme* gibi mutlak fiil kullanması ya da her iki kayıta da biten şeyin *en-nüşa* yerine el-kitap olduğunu yazması onun ilmiyeli olmadığına tâlî delillerdir. Öte yandan istinsahını yaptığı *Tuhfetu'l-ahrâr* ile *Sohbetu'l-ibrâr*'ın tasavvufa dair eserler olması onun sadece sûfî olması ihtimalini kuvvetlendirir.

Şu halde Mustafa b. Hayreddin'in istinsah kayıtlarından yola çıkarak okuma yazmayı seven hali vakti yerinde bir sûfî hatta belki bir Nakşî olduğunu tahmin edebiliriz, nüshayı da kendisi için istinsah etmiş olmalıdır. Onun bu kimliğini pekiştirecek başkaca hususlar da vardır. Örnek olarak birinci istinsah kaydında Ramazan ayı için getirdiği sıfat, ilgili dönemdeki istinsah kayıtları arasında sadece

⁴⁸ el-Hâcc sıfatı böylece burada daha bir anlam kazanır: “Muhibbu'l-fukerâ, hâdimu'z-zu'efâ.”

kendisinin kullandığı bir sıfattır: “Tesbih ve teravih ayı” İstinsah kaydında Ramazan’ı bu şekilde görmek bir ilmiyeliden ziyade sufi bir gözün işi olmalıdır. Mustafa b. Hayreddîn, her iki kayıta da kullandığı takvimin hilâlî olduğuna vurgu yapar ki yine bu, çok az müstensihin kullandığı bir sıfattır. Son olarak onu birçok müstensihden farklı kılan bir durum ise (yukarıdaki örnekte de olduğu gibi) mutlak zamanın yanı sıra izâfî zaman da kullanmasıdır. Nitekim hatırlanacağı üzere ikinci istinsah kaydı bir nevruz günü atılmıştır. Mustafa b. Hayreddin’in istinsah zamanlarını belirtmesinde de farklılık vardır. Ramazan ayında düştüğü birinci kaydın ayın kaçına denk geldiğini hatırlamıyor olmalıdır, o yüzden sadece günün ve vaktin ismini vermekle yetinir (Ramazan ayının bir pazar gecesi) fakat bu gece Ramazanın ilk gecesi, ortası, kadir gecesi veya arefe gecesi olmamalıdır; nitekim ikinci kayıttan da bilindiği üzere o günün için özel bir anlamı varsa onu da belirtmektedir ki yukarıda bahsedildiği gibi ikinci kaydın istinsah gününün nevruz olduğunu belirtir.

Yukarıda örnek verilen iki müstensih de görüldüğü gibi istinsah kayıtlarında sadece ne zaman ve nerede bu nüshaları çoğalttığı bilgisini vermezler, direkt ve dolaylı dil aracılığıyla satır aralarında okuyucularla başka şeyler de paylaşır. Müstensihlerin bu dolaylı yoldan verdikleri malumat, satır aralarındaki zaferlere dikkat çeken Bertolt Brecht’in “Okuyan İşçi”sine kulak vermemizi gerekli kılar.⁴⁹

⁴⁹ Okuyan bir işçi soruyor

Yedi kapılı Thebai şehrini kuran kim?
Kitaplar yalnız, kralların adını yazıyor,
Yoksa krallar mı taşıdı kayaları?
Bir de Babil varmış boyuna yıkılan,
Kim kurmuş Babil’i her seferinde?
Altın şehir Lima'nın, hangi evinde oturmuş acaba
yapı işçileri?
Nereye gittiler dersin Çin Seddi'nin bittiği gece,
duvarcılar?
Yüce Roma’da zafer anıtı ne kadar çok!
Kimlerdir acaba bu anıtları diken?
Sezar kimleri yendi de kazandı bu zaferleri?
Dillere destan olmuş koca Bizans’ta,
Yok muydu saraylardan başka oturacak yer?
Atlantis’ te, o masallar diyarında bile,

Bertolt Brecht, kahramanların ardındaki görünmeyen (ya da gösterilmeyen) kahramanları gündeme getirdiği şiirinde Babil'i ve Lima'yı inşa eden işçileri, Çin Seddi'ni ören duvarcılarını, Sezar'ın zafer ordusundaki aşçıları yani kitapların sayfasındaki gizli öznelere selamlar ve kitaplarda büyük harflerle okura sunulan zafer aşlarının fi'l-hakika (sadece 'büyük adamlar'ın değil, belki bilakis) kolektif bir çabanın ürünü olduğunu iddia eder.

İslâm medeniyeti üzerine yapılan çalışmalarda da bu medeniyetin oluşumuna katkıda bulunan kahramanlar olarak genellikle eserler ve bu eserlerin müellifleri gündemdedir. Oysaki bu eserleri söz gelimi Gazalî, Farâbî, İbn-i Haldun, Taşköprülüzâde ya da İbn-i Kemal tek başına mı yazmıştır? Kitapların her sayfasındaki zaferin tek başına müellif mi kahramanıdır hep? Mesela yaprakların derkenarlarına aldıkları notlarla adeta yeni bir eser yazan okuyucuların hiç mi dahli yoktur eserin/nüshanın inşâsında? Zahriyelerdeki, vikâye yapraklarındaki, derkenarlardaki, şukkalardaki hikâyeleri, hayatları, dramları ve sair yüzlerce şeyi bizlere sunan okuyucu notlarının (okurların) hiç mi katkısı yoktur bu serüvene? Söz gelimi et-Turtûşî'nin (ö.1126-7) *Sirâcu'l-mulûk* isimli eserinin bugün Ohri'de bulunan nüshasında istinsah kaydının bulunduğu sayfaya Sultan Selîm b. Mustafâ'nın 30 Mayıs 1807 tarihinde azl edilip yerine Sultan Mustafa b.

Boğulurken insanlar uluyan denizde bir gece yarısı,
Bağırıp imdat istemişler,
kölelerinden.
Genç İskender Hindistan'ı zaptetti!
Bir başına mı?
Sezar, Galyalıları yendi!
E bir aşçı olsun yok muydu yanında?
İspanyalı Filip ağlamış derler batınca tek mil filosu,
Ondan başkası ağlamadı mı acaba?
Kitapların her sayfasında bir zafer.
Ama pişiren kim zafer aşını?
Her 10 yılda bir büyük adam.
Ödeyen kim faturayı?
İşte bir sürü olay sana.
Ve bir sürü soru.
Bertolt Brecht

Abdulhamid'in tahta cülûs ettiğini not eden Ohrili Süleyman b. Abdullah Efendi'nin,⁵⁰ zayıf, uzun boylu, aksak sahhaftan aldığı nüshanın parasını ödeyemediğini mahcubiyetle belirten Muhammed b. Abdurrahîm'in,⁵¹ “ketm-i ‘ademden vucûd-i sahrâya” gelen çocukları Muhammet, (6 Mart 1740, Pazar, tahminen saat iki) Abdulkerim (19 Kasım 1742, Pazartesi, tahminen saat dört), ve Emine'nin (4 Eylül 1746, Pazar, öğlen vakti) doğum tarihlerini kaydeden baba Hasan b. el-Hâcc Abdulkerim'in,⁵² İbnu'l-Hattâb Hızır b. Ali'nin *Şifâu'l-eskâm ve devâu'l-'a'lâm*'ının bugün Süleymaniye Şehid Ali Paşa'da bulunan nüshasına “güvenilir kimselerin aktardığına göre” kaydıyla Hekimbaşı Kaysûnîzâde'nin Sultan Süleyman'nın hastalığının tedavisinde kullandığı ilacı not eden okuyucunun,⁵³ Devletâbâdî'nin (ö.1445) *el-Mu'âfiye fi Şerhi'l-Kâfiye*'sinin ön kapak içine 2 Rebûlevvel Cuma günü Cuma namazından sonra atını merâ'ya gönderdiğine dair not düşen belki de bir çiftçinin,⁵⁴ Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*'inin Hacı Beşir Ağa nüshasına Duhân Suresi'ne kadar okuduğu iş bu esere dair kırâat notu düşerken hocalarının silsilesini kaydeden talebenin,⁵⁵ eseri kendisine okuyan talebesinin vefat etmesi üzerine eserin kalan tashihine eli gitmediğini belirten hocanın,⁵⁶ nice yerleri, nice binaları, nice insan ve nice hayvanı harap eden büyük depremi not eden okuyucunun,⁵⁷ yapraklar arasına Drama asâkir-i milliye taburu musiki bölüğü çavuşlarından Dersaadetli Halil Efendi'nin yaptığı milli şarkıyı sıkıştırıveren yine bir başka okuyucunun,⁵⁸ bulunduğu beldenin dağı'na kar

⁵⁰ Ohri, 34, 107b.

⁵¹ Bonn University, 258, 63a.

⁵² Ohri 201, 50b.

⁵³ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02061, 409a.

⁵⁴ Ohri, 97, Ön kapak içi.

⁵⁵ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00013, 400b.

⁵⁶ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02376, 41a. Ben Seyyid Şerif Cürçânî'nin bu haşiyesini başka bir şerhle birlikte iyi niyetli bazı talebelere okutuyordum. (Ki ben bu okutma esnasında hayli tashih de yapmışım) Kitapta 'Münâdâ' bahsine geldiğimizde talebelerden birisi vefat edince gönlüm geri kalan konuları bitirmeye bir türlü el vermedi. Şimdi bu yapraklara bakan okuyuculardan ricam bu merhum talebeye ve bu satırların yazarına hayır dua etmeleridir. Bendeniz Rodosîzâde diye bilinen Mehmed b. Mehmed. (Allah ona, geçmişlerine ve bütün müslümanlara mağfiret buyursun!)

⁵⁷ Ohri, *Bidâyetü'l-Hidâye*, 175/6, 298a.

⁵⁸ Ohri, *Risâle-i Ta'bîrnâme*, 200/7, 33b.

yağdığını belirten belde sakininin,⁵⁹ elindeki kitabın mahkeme tarafından emaneten Ahmed Efendi'ye verildiğini belirten muhtemel bir nüsha sahibinin,⁶⁰ ve sair yüzlerce, binlerce malum ya da meçhul okuyucuların bu serüvene katkısı yok mudur?

Ya kitaplarda ölenler'in/müstensihlerin, bu serüvene katkısı nedir? Müstensihlerin görevi sadece bir nüshayı yeni bir nüshaya aktarmaktan mı ibarettir? Onların bu eserlere ayrıca bir katkısı yok mudur? Maarif Vekaleti tarafından hazırlanan yazma eser fişleme kılavuzuna bakılırsa⁶¹ bu soruya müspet cevap vermek zordur. Zordur, zira bu eser müstensihlerden bahsederken önemsiz bir ayrıntıdan bahsediliyormuş hissi uyandırır. Adı geçen eser/kılavuz mesela eğer müstensih bir başka müstensih ile karışma durumu yoksa isminin yazılmasına gerek olmadığını, bilakis sadece şöhretinin kayda geçirilmesini söyler. Tabi sadece müstensih ismi değildir görmezden gelinen; babası, dedesi, yazıldıysa büyük dedesi ya da müstensih yine yazıldıysa kimi sıfatları da böylece karanlıkta bırakılacaktır. Bu haliyle müstensih yine de şanslıdır çünkü sadece şöhretiyle de olsa katalogda kendisine yer bulacaktır. Nitekim çoğalttığı nüshanın katalogunda kayda geçirilmemeye mahkum olan müstensihler de vardır. Zira aynı esere göre nüshada "Müstensih sayısı ikiden fazla ise kitap 'anonim istinsah' kabul edilir ve bu müstensihler fişe geçirilmez..."⁶² Fakat biz yazma eser kataloglayacaklara tavsiyede bulunan bu yaklaşımı dikkate almaktansa "Adı, soyadı / Açılır parantez / Doğduğu yıl, çizgi, öldüğü yıl, bitti / Kapanır, parantez" diyen Behçet Necatigil'e kulak vermeliyiz. *Kitaplarda Ölmek* başlıklı şiirinde⁶³ Necatigil, hayatın tüm kuşatıcılığıyla önemsiz bir ayrıntı gibi duran çizgide aranması gerektiğini söyler: "Parantezin

⁵⁹ Envârü'l-Âşıkîn, 169, 238a'da kitabın 16 Şaban 1077'de cildinin tamamlandığına, sahibinin Hüseyin Çelebi olduğuna dâir ve yine 1077 senesinde kar yağdığına dâir notlar yer almaktadır.

⁶⁰ Ohri, *Muhtasarı Tercîhi'l-Beyyînât*, 186/3, 280b.

⁶¹ Aziz Berker, İsmet Parmaksızoğlu, **Yazma ve Eski Basma Kitapların Tasnif ve Fişleme Kılavuzu ve İslâm Dini İlimleri Tasnif Cetveli**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1958, s.16

⁶² Aziz Berker, İsmet Parmaksızoğlu, **a.e.**, s. 16.

⁶³ Adı, soyadı / Açılır parantez / Doğduğu yıl, çizgi, öldüğü yıl, bitti / Kapanır, parantez. / O şimdi kitaplarda bir isim, bir soyadı / Bir parantez içinde doğum, ölüm yılları. / Ya sayfa altında, ya da az ilerde / Eserleri, ne zaman basıldıkları / Kısa, uzun bir liste. / Kitap adları / Can çekişen kuşlar gibi elinizde. / Parantezin içindeki çizgi / Ne varsa orda / Ümidi, korkusu, gözyaşı, sevinci / Ne varsa orda. / O şimdi kitaplarda / Bir çizgilik yerde hapis, / Hâlâ mı yaşıyor, korunamaz ki, / Öldürebilirsiniz.

Bu şiire dikkatimi çeken sn. Himmet Taşkömür'e bi'l-vesile teşekkür ederim.

içindeki çizgi / Ne varsa orda / Ümidi, korkusu, gözyaşı, sevinci / Ne varsa orda” Bu yaklaşım ise tam olarak Bertolt Brecht’in yukarıda ve Köprülü’nün (aşağıda) işaret ettiği yere karşılık gelmektedir. “... Köprülü, tarihin kaynaklarının, sadece resmi ve hususi vekayinameler, muhaberat ve resmi vesikalar, divan defterleri fermanlar, vakfiyeler, kitabeler v.s.’den ibaret olmayıp ayrıca divanlar, tezkireler, inşa mecmuaları, hususi mecmualar muhadarat kitaplarında (edebi ve tarihi fıkraların anlatıldığı kitaplar) tesadüf olunan birçok ufak şeylerin de tarihin asıl içyüzünün aydınlatılmasında rolü olduğunu söyler.⁶⁴ İşte istinsah kayıtları da eserin ve parçası olduğu nüshanın künye bilgilerini vermesinin yanında bu ufak şeylerin kimi tarihsel hadiseleri aydınlatmak için kullanılabileceği parantez içindeki çizgidir. İstinsah kayıtları metnin/eserin tek sesliliğine ve belki soğukluğuna karşın müstensihî ve dönemini bize yaklaştırır. İkinci bölümde (İstinsah kayıtlarının ögeleri kısmında, özellikle dua cümlesi kısmında) ve üçüncü bölümde tafsilatıyla görüleceği gibi bu kayıtlarda künye bilgisinden çok daha fazla şey anlatılır. Zaman, mekân ve insan istinsah kayıtlarının vazgeçilmez unsurlarıdır. İstinsah kayıtlarında toplumunun her kesiminden insanı zamanın her diliminde onlarca farklı mekânda öznel halleriyle birlikte görürüz. Bu ise bu kayıtların tarih yazımı kaynağı olarak hâlen gördüğü ilginin fevkinde bir ilgiye mazhar olması gerektiğini gösterir. Hiçbir yazılı doküman olmasa da kelimelerle, peyzaj ve kiremitlerle, tarlaların ve ayrılık otlarının biçimleriyle, jeologların incelediği taşlarla veya kimyagerlerin incelediği kılıçlarla tarihçilik yapılabileceğini belirten Febvre’in⁶⁵ bu yaklaşımına paralel hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız kimi kişi, hadise, kurumlara dair sadece istinsah kayıtlarından yola çıkarak birçok şey söyleyebiliriz.⁶⁶

Söz gelimi XVI. yy. ortalarında sağ olduğunu bildiğimiz Ali b. Ahmed isimli müstensihînin (sadece) istinsah kayıtları üzerinden bu “birçok şey söyleme”yi test etmek mümkündür. Ali b. Ahmed bugün Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu’nda bulunan 2705 nolu mecmuadaki eserlerden sekiz tanesinin

⁶⁴ Erdem Sönmez, **Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih Yazımı, Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarih Yazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980’e**, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2010, s. 154.

⁶⁵ Erdem Sönmez, **a.e.**, s. 71.

⁶⁶ Benzeri bir durum şiir için de söylenebilir. On altıncı yüzyıl Osmanlı Divan Şiirinin tarih yazımına kaynaklığını konu edinen çalışma için bkz. Ali Cañçelik, **Tarih Kaynağı Olarak 16.Yüzyıl Divan Şiiri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Ünivesitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2014.

müstensihî, dört tanesinin ise hem müellifi hem de müstensihidir. Humuslu Ali b. Ahmed 1551 yılında 22 Mayıs-29 Aralık tarihleri arasında düştüğü bu istinsah kayıtlarında eser ve nüshaların künye bilgisinden öte doğrudan ya da dolaylı yoldan kendi hayatına dair çok şey söylemektedir. Bu kayıtlarında onun etrafındaki ilişkiler ağı bir film şeridi gibi okuyucunun gözünde canlanır. Babası, annesi, dedesi, dedesinin babası, çocukları, eşi, akrabaları, sevdikleri, takipçileri, Humus'un fitnebazları ve kendisinin düşmanları bu istinsah kayıtlarının öğelerini oluşturmaktadır. Ali b. Ahmed'in nesebi, mezhebi, meşrebi, akidesi, mesleği, statüsü, iç dünyası, bedbîn ruh hali ve memleketine olan özlemi de yine onun bu kayıtlar aracılığıyla okurlarla paylaştığı durumlardandır. Müstensih Ali b. Ahmed, İstinsah kayıtlarını Rodos'taki sürgünlük haline, isyanına, yataklık eden bir manifesto mekânına dönüştürür.

Görüldüğü gibi istinsah kayıtları sadece nüshanın künye bilgisini ve sadece müstensihînin ismini vermez, bu kayıtlar aracılığıyla bir sıfat ve nisbet ordusu ile ilişkiler ağı da dönemin kültürel bağlamını görmemizi sağlar. Bu bağlamda (ikinci bölümde tafsilatıyla geleceği gibi) hocalar, şeyhler, dervişler, müftüler, kadılar, talebeler, müderrisler, askerler, efendiler ve köleler istinsah kayıtlarında adeta resmi geçit yaparlar. Yine ikinci bölümde geleceği gibi istinsah kayıtları sadece insana değil bilakis mekânlara ve zamana da okuyucuları yaklaştırır. Böylece istinsahın bittiği belde, şehir, köy ve mahalle gibi coğrafi yerlerin yanı sıra medreseler, tekkeler, hangahlar, kaleler, ders ve ahabab meclisleri gibi mekân ve kurum isimlerine de rastlarız. Mesela aşağıda bir başka açıdan örnek verilecek olan bir XVI. Yy. istinsah kaydından istinsah işinin sonradan medreseye döndürülecek olan ve bugün Kasımpaşa'da bulunan Tahta Kadı Zaviyesi'nde bittiğini öğreniriz. Kayıttaki zaviyenin medreseye döndüğünü belirten bu dolaylı bilgi söz gelimi kurumlar tarihi çalışan bir araştırmacı için -hele ki sair kaynaklarda buna dair bilgi bulamadıysa- büyük önem arzedecektir. Keza mutlak ve izafi zaman olmak üzere istinsah ameliyesine dair en ayrıntılı halleriyle zamanlar da bu kayıtlarda karşımıza çıkar. Ez cümle nüshaların başat öğelerinden olan istinsah kayıtları esere dair bilgiler vermesinin yanı sıra barındırdığı zengin malumatla tarih yazımında dolaylı kaynak olarak kullanılma imkânı sunar.

Öte yandan istinsah kayıtlarının pratik ihtiyaçları karşıladığı da olur. Mesela bu kayıtlar aracılığıyla parça (istinsah kaydı) bütüne (bazen eser, bazen nüsha) delalet eder ve istinsah kayıtları adeta bir katalog görevi üstlenir. Zira bazı eserlere müellifi tarafından mukaddime yazılmamış olabildiği gibi bazı eserlerin kimi nüshalarının çeşitli sebeplerle mukaddimesi de bulunmamaktadır. Böylesi durumlarda istinsah kaydında eserin künyesine dair müstensih tarafından verilen herhangi bir bilgi eserin müellifinin tespiti hususunda büyük önem taşımaktadır. Örneğin Şah Hüseyin'e ait bir eserin bugün Koç Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında mukaddime bulunmamaktadır fakat müstensih 1675-76 yılında Envâr-ı Şemsiyye Medresesi'nde (Sivas) attığı istinsah kaydında eserin ismini de belirterek eserin künyesini tespit etmek isteyenlere kolaylık sağlar. Buna göre eser Şah Hüseyin'e ait olup yine Şah Hüseyin olarak bilinmektedir.⁶⁷ Aynı durum yine aynı mecmuanın bu sefer bir sonraki nüshasında da karşımıza çıkar. Eserin mukaddimesi ve sebab-i telifi olmasına rağmen müellif ne kendisinden ne de eserin isminden bahseder fakat müstensih Hasan b. Ali, Amasya Mehmed Paşa Medresesi'nde istinsah ettiği (tesvîd) eserin isminin *'Imâdu'l-Vâkı'a* olduğunu ve bu eserin *Kul Ahmed (Kavl-i Ahmed)* isimli eser üzerine kaleme alındığını kaydeder.⁶⁸ Mezkûr konuyla alakalı diğer bir örnek ise Süleyman Kırkağacı'nın (ö. 1852) risalesinin bir nüshasında görülür. "Âlemin yaratıcısı Allah'tır" önermesini lûgat, vaz', iştikâk, sarf, me'ânî, beyân, mantık, usûl ve kelâm ilimleri açısından değerlendiren risalenin (en azından eldeki nüshasında) dîbâce ve mukaddimesi bulunmamaktadır. Fakat Kırkağacı'nın talebesinin talebesi olduğunu belirten (bizim için) meçhul müstensih, risalenin "âlim, âmil, kâmil, el-müdükkikü'l-kirâm, el-üstâdu'l-fihâm, hocaların hocası (üstâdu üstâdinâ)" Süleyman Kırkağacı'ye nisbet edilen risâle olduğunu kaydetmektedir.⁶⁹ Görüldüğü gibi müstensih tasarrufları

⁶⁷Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/3, 89b. "Kad veka'a el-ferâğu min tesvîdi hâzihi'n-nüşhati's-şerîfe el-müsemmâ bi-Şah Hüseyin..."

⁶⁸ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/4, 114b.

⁶⁹ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 31/1,4b. Parçanın bütüne olan delaletini Celâlzâde'nin *Tabakâtu'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* isimli eserinde de görülür Zira mezkûr eserin sadece bir kısmı mevcuttur, mevcut olmayan kısmın nelerden ibaret olduğu eserinin fihristinden yola çıkarak anlaşılmaktadır. Abdülkadir Özcan, "Tabakâtu'l-memâlik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 301-302.

müellif ile okuyucu arasındaki boşluğu doldurur ve böylece biz müellif ya da ismini bilmediğimiz kimi eserlerin ismini bu şekilde öğrenmiş oluruz.⁷⁰

İstinsah kayıtlarında kullanılan fiiller ileride de bahsedileceği gibi istinsah fiilleri ve dua fiillerinden oluşmaktadır. Dua fiilleri ise müstensihın kendisine ve kayıтта kendisi vesilesi ile zikredilenler (ebeveyn, hoca, okurlar v.s.), istinsahın yapıldığı mekânlar ve bazen de müellifler için kullanılmaktadır. İşte bu fiillerden bazıları dua için aracı kılınmalarının yanı sıra kimi hadiseleri tarihlendirmek için bir fırsat sunar. Süleyman Kırkağâcî'nin az önceki risâlesini istinsah eden Kırkağâcî'nin talebesinin talebesi olan meçhul müstensihın müelliften bahsederken getirdiği sitayişkar sıfatların bir tanesi de dua cümlesidir. Müstensih burada hem hocası hem de hocasının hocası hakkında “Sellemehumallâhu” (Allah her ikisine de sağlık selamet versin) dua cümlesini kullanmaktadır ki bu da müstensihın bu nüshayı Kırkağâcî'nin henüz hayatta olduğu bir zamanda ve en geç 1852'de istinsah ettiği anlamına gelmektedir. Dua cümlesinde kullanılan fiillerin istinsah tarihine ışık tutmasına bir başka örneği ise -üçüncü bölümde de gelecek olan- Molla Lutfi'nin *Risâle fî Tahkiki'l-Vucûbi'l-Vâcib*⁷¹ ve Müeyyedzâde'nin *Risâle fî cevâb-i Risâle-i Lutfi't-Tokâdî* nüshalarında görülür.⁷² Her iki eser de aynı müstensih tarafından çoğaltılmıştır, kendi ismini ve her iki nüshanın istinsah tarihini belirtmeyen meçhul müstensihın Molla Lutfi'den bahsederken rahmet fiilini, Müeyyedzâde'den bahsederken ise selâmet fiilini tercih etmesi her iki nüshanın 1495-1516 aralığında

⁷⁰ Bununla beraber müstensih tasarruflarının bazı durumlarda okuyucu ile eserin arasını açtığı da görülür. Eşrefoğlu Veliyuddinoğlu Abdullah'ın Eşrefoğlu Rûmî'nin menâkibini konu edindiği eseri *Menâkib-i Eşrefzâde* diye bilinmektedir. Oysa ki müellif, “Eserinin hiçbir yerinde böyle bir isimlendirme yapmamıştır.” Dahası bu başlık –eserde başkaca kimselerin menâkibi de konu edinildiği için- muhtevayla örtüşmemektedir. (Bill Hickman, “Şeyh ve Valide Sultan: Bir On beşinci Yüzyıl Osmanlı Menâkib-nâmesine Yaklaşmak”, **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII; Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s.260-261) Öte yandan mezkûr menâkibnâme'nin iki nüsha üzerinden karşılaştırmasını yapan Hickman iki nüsha arasındaki farkların icmâlen dökümünü verir ve “TY nüshası tarafından temsil edilen sürümün bilinmeyen bir derleyici tarafından değiştirildiği”nin neredeyse kesin olduğu kanaatine varır. (Bill Hickman, **a.g. m.** s. 263-265) Hickman'ın buradaki bilinmeyen derleyicisi müstensih olmalıdır.

⁷¹ Yeni Cami 1181/30.

⁷² Yeni Cami 1181/32.

istinsah edildiğine işaret etmektedir. Zira Molla Lutfi 1495'te, Müeyyedzâde ise 1516'da vefat etmiştir.⁷³

Yukarıdan beri verilen tüm bu örnekler -girişte de belirtildiği gibi- nüshanın eser'den farklı bir şey olduğunu bize göstermesinin yanı sıra nüshaların -eserlerin değil- tarih yazımı için ne kertede önemli olduğunu yeniden gösterir.

1.2. NÂDİR'İ NÂR EYLEMEMEK: İSTİNSAH NEDİR VE NİÇİN YAPILIR?

“Tengri rahmet eylesun ol cânıyçün / kim okuya fatiha yazaniyçün.”⁷⁴

⁷³ Dua cümlelerinde kullanılan fillerin kimi hadiseleri tarihlendirmeye yardımcı olmasını Haziran-Temmuz 1663'te Üsküp'te yazılan bir mukabele kaydında da görürüz. Aşağıda bir başka açıdan örnek verilecek olan bu kayıta meçhul okuyucu on iki nüsha ile karşılaştığı elindeki nüshayı aynı zamanda Abdullatîf Efendi'ye okuduğunu da özellikle belirtir. Abdullatîf Efendi'ye dua ederken onun için kullandığı dua cümlesi ise yukarıdaki örnekte olduğu gibi “Sellemeḥû Allahu” şeklindedir. Yani bu meçhul okur notu attığı tarihte hocasından rahmet duası yerine selamet duasında bulunmaktadır. Bu da Haziran-Temmuz 1663'te Abdullatîf Efendi'nin hayatta olduğunu anlamamızı sağlar. Diğer bir örnekte ise “eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye” tercümelerini konu edindiği makalesinde Behcet Gönül, bu tercümelerden birisi olan Seydî Mustafa'nın “*Hakâiku'l-Beyân fî Tercümeti Şakâiki'n-Nu'mân*” isimli eserin (yaklaşık) tarihlendirmesini mütercimmin kullandığı dua fiilinden yola çıkarak tespit etmektedir. “Eser Selim II' den 'Tâbe serâhu' diye bahsettiğine göre, 982 Şaban (1574 İkkânûn)'dan sonra yazılmış olabilir.” Gönül, Behcet, “İstanbul Kütüphanelerinde el-Şaka'ik el-Numaniya Tercüme ve Zeyilleri”, **Türkiyat Mecmuası**, C.8, Aralık 2010, s. 150

⁷⁴ Süleymaniye, Ayasofya, 1429. Öte yandan istinsah kayıtlarının tarihsel veri sunmasının bir örneğini metin dışı başka unsurlarda da görmek mümkündür. İhsan Fazlıoğlu Osmanlı İznik Medresesi'nin ilk müderrisi Davud Kayserî'nin Merağa matematik-astronomi okulunun üyelerinden İbn Sertak ile arasındaki hoca-talebe ilişkisini yine nüshalar üzerinden “yazma kültürü”yle ortaya koymaktadır. Fazlıoğlu bunun için Davud Kayserî tarafından istinsah edilen nüshanın zahriyesinde yine Davud-ı Kayserî tarafından düşülen “Mevlânâ ve Seyyidunâ” ifadelerinden yola çıkar. Davud Kayserî'nin Niksar Yağlıbasan Medresesi'nde kaldığı süre ve doğum tarihine dair tahmini bilgiler, Davud Kayserî'nin sahip olduğu nüshalar ve bu nüshaların dolaşımına dair tahminler, İbn-i Sertak tarafından mütalaa edilen eserlere de yine nüsha üzerinden yorum getirilmektedir. İhsan Fazlıoğlu, **Nazarî Ufuk, İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi**, İstanbul, Papersense, 2016, s. 53-65. Fazlıoğlu, matematik-astronomi nüshalarını barındıran üç mecmua üzerinden bu okumaları yapmaktadır: İstanbul Askerî Müze nr. 64; Kahire Üniversitesi nr. 23209; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 4830.

Fazlıoğlu bir başka çalışmasında ise nüshaların hâmişlerindeki kayıtların şehir tarihi açısından örneğini verir: “Özellikle yazma eserlerin vikaye yapraklarında, zahriyelerinde veya sonlarında

Osmanlı'nın parçası olduğu İslâm dünyasında (okuma'nın yanı sıra) yazmak (her iki anlamıyla da) oldukça önemli bir konumu haizdir. Nitekim yazının aracı olan kalem, Kur'an-ı Kerîm'de müstakil bir surenin adı olmuş, aynı surede kalem üzerine Hz. Allah tarafından yemin edilerek yazmak dolaylı yoldan tebcil edilmiştir.⁷⁵ Kalemin mazhar-ı tecellî-i zâtî olup ilk yaratılan şey olduğuna dair rivayetler de kalem'in statüsünü tahkim etmektedir. Hattat biyografilerini konu edindiği eserinin mukaddimesinde Müstakîmzâde yazıya dair kırk hadis aktarmaktadır. Çocuğun baba üzerindeki haklarından bir tanesinin de babasının ona yazıyı öğretmesi olduğu, ilmin yazı ile kayıt altına alınması gerektiği, alimin mürekkebinin şehidin kanından efdal olduğu, sadece bir harf bile yazana bin ihsanda bulunulacağı Müstakîmzâde'nin mukaddimedede zikrettiği hadislerdendir.⁷⁶ Bu yüzden yazmak teşvik, yazanlar ise tebşir edilmiştir. Ve böylece her sınıftan insan, kalemi eline alıp yazmak ve istinsah etmekle ile meşgul olmuştur. Nitekim bu dünyada yazı/hatt; dil, zihin ve 'ayn ile birlikte varlık'ın dört aşamasından birisi olarak kabul edilmiştir. Söz gelimi *Medînetu'l-'Ulûm* isimli eserinde meşhur Osmanlı bilgini Taşköprülüzâde varlığın yukarıda bahsedilen dört aşaması olduğunu belirttikten sonra ilimlerin taksimini de buna göre (yazıya, dile, zihne ve 'ayna tealluk eden ilimler) yapmaktadır. Kalemin ve yazının kıymetinden dolayı yazı ile ortaya çıkan ve yazının networkünde bulunan şeyler de aynı şekilde hürmet görmüştür. Bu durumun farkında olan müstensih de bunu çeşitli vesilelerle dile getirmektedir. Nitekim hatt/yazı bazen şerefli olmakla sıfatlanırken "hatt-ı şerif"⁷⁷, bu şerefli yazıdan oluşan nüsha da pek tabi ki bazen şerefli, bazen latîfe ve bazen de mübarek olacaktır. Söz gelimi Nureddin b. Ahmed el-Kirmânî'nin istinsah ettiği *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâidi'n-Nesefiyye* nüshası eş-şerîfe;⁷⁸ Şucâ' b. el-Hâcc b. Nebî'nin istinsah ettiği *Îzâhu İslâhi'l-Vikâye*, el-latîfe;⁷⁹

bulunan pek çok kayıt türü şehir tarihini ilgilendiren malzemeler içerirler." a.e. s. 525-526. Söz gelimi "Herevî'nin tanınmış *Emakin el-ziyarat* adlı kitabının zamanımıza gelen ve tenkitli metinde kullanılan bazı nüshaların hamîşlerinde, özellikle Osmanlı devrinde Anadolu'daki önemli şahısların kabirleri hakkında bilgiler verilir." İhsan Fazlıoğlu, "Şehir Tarihi Çalışmalarında Yazma Eserlerden Nasıl İstifade Edilebilir?" **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, s. 521.

⁷⁵ "Nûn, kaleme ve kalemden sudur eden şeylere yemin olsun!" Kalem/1

⁷⁶ Müstakîmzâde Süleyman Sadedîn Efendi, **Tuhfe-i Hattâtîn**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, s. 1-20.

⁷⁷ TZK 852, 101a.

⁷⁸ Süleymaniye, Carullah, 1263/1, 67b.

Alauddin Ali b. Zeynuddin Ömer'in istinsah ettiği *Mirâtu'l-Cenân* ise el-mübârektir.⁸⁰ Kimi nüshalar ise sadece mübarek değil Devletâbâdî'nin (ö.1445) *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv*'inin meçhul bir el tarafından tamamlanan nüshasında olduğu gibi şerefli ve mübarek⁸¹ ya da Şebusterî'nin (ö.1320) *Gülşen-i Râz*'ının Yakub b. Seyyid Ali elinde tamamlanan nüshasında olduğu gibi şerefli ve latiftir.⁸² Ahmed b. Hacı Alagöz,⁸³ Ahmed b. Yusuf b. Ali,⁸⁴ Hasan b. Hüseyin⁸⁵ de şerefli-mübarek nüshalara imzalarını atan müstensihlerdir. Kimi müstensihlerin ise nüshalarını adetâ öve öve bitiremediği görülür. Taftazânî'nin Osmanlı medreselerinin temel metinlerinden olan *el-Mutavvel* nüshası müstensih Ali b. Abdulkuddüs'e göre eş-şerîfe, el-meymûne ve el-mübârekedir.⁸⁶ eş-Şerîfe, el-mübârek ve el-meymûne olan bir başka nüsha ise Hasan b. Hacı Ahmed b. Hasan'ın istinsah ettiği el-Kaânî'nin (ö.1373) *Şerhu'l-Muğnî fi'l-usûl*'üne aittir.⁸⁷ Sadece nüshalar değil, nüshaları içinde barındıran ciltler de kimilerince mübarek kabul edilmektedir. Söz gelimi bugün Süleymaniye Carullah Efendi Koleksiyonu'nda bulunan bir nüshanın zahriyesinde eserin fihristinin başında "Hâzâ fihristu mâ fi hâze'l-cildi'l-mübârek" kaydı düşülmüştür.⁸⁸ Kimi okurlar ise yapraklar üzerine mürekkeple alakalı beyitleri paylaşır. "Tecrübe kıldım mürekkep hûbdur – Ol sipâh-i zülfün gibi merğûbdur."⁸⁹

Görüldüğü gibi müstensihler için yazının kendisi ve kendisinde tecessüm ettiği nüshalar mübarektir, yazı ve yazının cem edildiği nüsha mübarek olunca nüshanın yazıldığı zaman da aynı şekilde mübarek olacaktır. Nitekim yazmanın / istinsahın bu kıymeti kendisiyle sınırlı kalmayacak, istinsahın zamanına ve mekânına da taşacaktır. Buna göre Ebu'l-Kasım b. Sadullah örneğinde olduğu gibi bazen mutlak olarak vakit mübarek olmakla sıfatlanacaktır: "Veka'a el-ferâğu min tahrîri hâzihi'n-

⁷⁹ Süleymaniye, Fatih, 1489, 245a.

⁸⁰ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 624, 597a.

⁸¹ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 01902, 153b. Ve kad vaka'a el-ferâğu min tasvîri hâzihi'n-nüşati'sherîfeti'l-mübâreketi...

⁸² Süleymaniye, Fatih, 4040, 144b.

⁸³ Süleymaniye, Dügümlü Baba, 5, 341b.

⁸⁴ Süleymaniye, Daru'l-Mesnevi, 464, 126b.

⁸⁵ Süleymaniye, Fatih, 4963, 248a.

⁸⁶ Süleymaniye, Fatih, 4631, 322b.

⁸⁷ Süleymaniye, Fatih, 1373, 149b.

⁸⁸ Süleymaniye, Carullah, 1034-M, 1a.

⁸⁹ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 69, 324.resim.

nüşhati'ş-şerîfeti fi'l-vakti'l-mübareki..."⁹⁰ Haftanın günleri de yazının kutsal gölgesinden istifade etmektedir. O kadar ki Yahudiler için kutsal kabul edilen cumartesi günü dahi belki de istinsahın bittiği gün olmasının hürmetine mübarek sıfatıyla kaydedilecektir. Mesela Mısırlı Muhammed Kostantiniyye'de istinsah ettiği nüshayı 27 Nisan 1510'a tesadüf eden 'mübarek cumartesi' günü bitirmiştir.⁹¹ Keza Molla Lutfi'nin ilimlerin tasnifine dair kaleme aldığı risalesi de "el-fakîr, el-hakîr" Ömer b. Ebu Bekir elinde mübarek cumartesi günü bitmiştir.⁹² Hristiyanlar'ın kutsal günü olan pazar da yazının hürmetine bazı müstensilerce mübarek addedilmektedir. Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Hüseynî'nin siparişiyle istinsah edilen bir *ed-Dürri'n-nazm* nüshasını 'Mekke-i Müşerrefe'de, Kâbe-i Şerîf'in karşısında neshten fâriğ olan müstensih İbrahim b. Muhammed b. Ali, istinsahın *mübarek Pazar günü* ögle namazından sonra bittiğini kaydetmektedir.⁹³

Yazıyı cem' eden nüshaların değeri sadece müstensihler tarafından takdir edilmemiştir kuşkusuz. Yazının bu kutsallığına paralel yazı ile ortaya çıkan şey de (kitap, nüsha, eser) aynı şekilde hürmet görmüş birçok farklı türde kütüphaneler kurulmuş, bu kütüphanelere personel tayin edilmiş, vakfiyeler yazılmıştır. Kütüphaneden okuyucuların istifade şartları belirtilmiştir. Hatta Makrizî'nin "Mısır ve Şam diyarında misli yoktur" diye tanıttığı Mahmûdiyye Kütüphanesi'nden (Kahire) kitap ödünç verilmesiyle ilgili Celaleddin Suyûtî (ö.1505) tarafından müstakil bir eser olan *Bezlu'l-Mechûd fî Hizâneti Mahmud* kaleme alınmıştır. Dahası nüsha ya da kitap kimi mütemelliklere göre Allah'tan gelen bir emanet olarak görülmektedir. Taftazânî'nin (ö.1390) *el-Mutavvel*'inin bugün Tavşanlı Zeytinoğlu'nda bulunan nüshasının birçok sahibinden birisi de İbrahim Edhem'dir.⁹⁴ Temellük kaydında İbrahim Edhem elindeki nüshanın kendisine Allah'ın bir i'âresi olduğunu belirtir.⁹⁵ Kitaba gösterilen hürmet tabi ki pek çok sanat dallarının gelişmesine katkıda bulunmuştur, böylece nüsha maddi değeri de olan bir meta haline gelmiştir. Nitekim zaman zaman ücretleri ödenemeyen askerler için

⁹⁰ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00216, 132b.

⁹¹ Süleymaniye, Ayasofya, 3470, 216a-b.

⁹² Süleymaniye, Hacı Mahmut Efendi, 6539/1, 23a.

⁹³ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, nr. 323, vr. 51b.

⁹⁴ Hâlen bulunduğu kütüphane mührü ile birlikte yedi kayıt/mühür vardır. Ayrıca üç tane Kebîkeç ile nüshanın o dönemki sahibine aidiyeti perçinlenmiştir.

⁹⁵ TZK, 1008, 1a.

kitap/nüsha imdada yetişmiştir.⁹⁶ Endülüs'te ise kitap da tıpkı at ve silah gibi o günkü şartlarda gümrükten muaf tutulmuş, böylece Kurtuba, İsbiliye, Tuleytula ve Gırnata'nın kütüphaneleri tacirler aracılığıyla Doğu'dan getirilen kitaplara ev sahipliği yapmıştır.⁹⁷ Osmanlı sadrazamlarından Şehid Ali Paşa'nın (ö.1716) kitap/nüsha ihracını yasaklamasıysa -başka endişelere işaret etmesiyle birlikte- bu fotoğrafın tamamlayan parçasıdır:

“Men'i Bey'i Kütüb ve Tüccâr-ı Etrâf: İstanbul'da olan sahhâf taifesi tama'-ı hamları sebebiyle bî-nihâye kütüb-i mu'tebereyi etrâf u eknâfa belki Memâlik-i Osmâniyye'den hariz ba'zı âhar memleketlere gönderup İstanbul'da kütüb-i nefîsenin kılletine bâ's olmağla ilm-i şerîfin indirâsını muktezîdür diyü diyâr-ı âhara ticâret veçhi üzre min-ba'd kitap gönderilmek hususu men' olunmak bâbında Âsitâne-i sa'âdet kâim-makâmı ve İstanbul Kadısı ve Gümrük Emîni'ne hitâben emr-i âlî isdâr olundu.”⁹⁸

Makkarî et-Tilimsânî'nin aktardığı ilginç anekdot ise nüshanın sadece bilgi transferi için değil kimi zaman bir prestij vesilesi olduğunu da göstermektedir.⁹⁹ Sadrazamların, valilerin, sürre emirlerinin padişaha kitap hediye etmesini de bu prestjin bir başka göstergesi olarak okumak mümkündür.¹⁰⁰ Kütüphane için kullanılan kelime ise kitap'a olan hürmetin zirve noktasını oluşturmaktadır: “Hizânetu'l-kütüb” Nüshaların muhafaza edildiği yerler değerli eşyaların muhafaza edildiği yere verilen isimle anılmaktadır. Daha da önemlisi ise bazı belgelerde kitapların muhafaza edildiği yerler için hazîne ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁰¹ Sadece mekâna değil kitapların muhafazası ile görevli kimseye de hâzinu'l-kütüb denilmiştir.¹⁰²

⁹⁶ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, İstanbul, Timaş, s. 39, 45.

⁹⁷ İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 36.

⁹⁸ *Târih-i Râşid*, C. IV, İstanbul 1282, s. 238'den nakleden İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s. 172.

⁹⁹ Kurduğu kütüphanesiyle şehrin soyluları arasında yer edinmek isteyen ve katıldığı müzayedede bu kütüphanesindeki kalan boşluk ebadında bir nüshaya talip olan adamın ilginç anekdotu için bkz. İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 37.

¹⁰⁰ İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 212.

¹⁰¹ “Bodrum hazînesi'nen ihraç olunup hâfız-ı kütübe teslim edilen kitaplar...” TSA. D. 2362/12, s. 3a-3b'den nakleden, İsmail E. Erünsal, “Fatih Sultan Mehmet: Entelektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi

Diğer taraftan müstensihlerin istinsah motivasyonunun profesyonel ya da amatör olmasına göre değişiklik gösterdiğini söylemek mümkündür. Müşterisi için nüsha çoğaltan bir müstensih ile mütalaa edeceği, okuyacağı ya da okutacağı bir nüshayı istinsah eden talebe-müderrisin açıktır ki birincil amacı aynı değildir. Bununla beraber pratik motivasyonları ne kadar farklı olursa olsun müstensihlerin başka bir amaç uğrunda müşterek hareket ettiği görülür. Burhâneddîn ez-Zernûcî'nin talebelere yöntem öğretmek için kaleme aldığı eseri *Ta'limu'l-mute'allim*'de talebenin neden ilim tahsil etmesi gerektiğini bazı maddelerle açıklar. Cehaletten ve cahillerden berî olmak gibi gerekçelerin olduğu bu maddelerin başında Allah rızasını kazanmak gelir.¹⁰³ Şu halde ilim tahsil ederken Allah rızasını kazanacak olan müstensih tahsile vesile olacak nüshayı da yine Allah rızası için çoğaltacaktır ki müstensihlerden birçoğu istinsah ameliyesini Allah'ın rızasına aracılık yaparlar. Bu tür kayıtlara çok sayıda örnek vermek mümkündür. Mesela Birgivi'nin *Mu'addilu's-salât*'ının Mehmed isimli müstensihi nüshayı kendisi için istinsah etmesine rağmen (sâhibuhû ve kâtibuhû) nüsha çoğaltmaktan maksadının Allah rızasını kazanmak olduğunu belirtmektedir. (...li-merzâtillâhi te'âlâ...)¹⁰⁴

Müstensihlerin diğer bir beklentisi ise unutulmamak, hayır dua ile yâd edilmektir. Onların unutulmamalarına aracılık edecek şey ise tabiki yazılar ve bu yazıların okuyucunun elinde tecessüm ettiği nüshalardır. Zira sadırda olan uçup

Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler" **Fatih Sultan Mehmet Han**, Ed. Fahamedin Başar, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 75.

¹⁰² Kütüphane görevlisi olarak hâzin: İsmail Erünsal, **Osmanlılar'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s. 29. Burhâneddîn ez-Zernûcî talebelere ve hocalara tavsiyelerde bulunduğu *Ta'limu'l-mute'allim*'de kitaba dair bazı şeyler de söylemektedir. Buna göre alim kitaba karşı ayağını uzatmamalı ve kitap üzerine başka bir şey koymamalıdır. Aksi halde kitaba karşı hürmet göstermeyen kimselerin ilimden yeterince istifade edemeyeceğini bir örnek üzerinden anlatır. Bu anekdota göre hokkasını kitabın üstüne koyan bir fakihî orada bulunan ileri gelenlerden birisi ikaz ederek bu tür davranışıyla ilimden istifadesini zorlaştıracığı uyarısında bulunmuştur. Kitapların sair şeylere karşı hiyerarşik konumu kendi içlerinde de geçerlidir. Yine buna göre örneğin tefsir kitapları kitapların en üstünde tutulmalı, onun üzerine başka bir kitap konulmamalıdır. Ez-Zernûcî, *Ta'limu'l-mute'allim*, **Kitâbu Ta'limu'l-Mute'allim Tarîku't-Te'allum**, Thk., Mervân Kibânî, Beyrut, El-Mektebetu'l-İslâmî, 1981, s. 83.

¹⁰³ Ez-Zernûcî, **a.e.**, s. 66.

¹⁰⁴ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 80/2, 42b.

gidecek geriye satırdakiler kalacaktır! İstinsah kayıtlarının etrafında bu duruma işaret eden deyişler ve kelâm-ı kibârlar bulunmaktadır. Bu veciz sözlerden bazısı ise bizzat müstensihler tarafından kaydedilmektedir. Söz gelimi müstensih Yunus b. Abdullah “Kâtibin kemikleri toprak olup gider fakat yazı satırlarda hep kalır.”¹⁰⁵ derken meçhul bir müstensih 1573/4’te bitirdiği istinsah kaydının civarına “Bâyi‘ ez müşterî bahâ hûyed/ kâtib ez-kâriyân dua hohed”¹⁰⁶ yazmaktadır. Madem ki hatırda kalan yazı olacaktır o halde yâdigâr olmak için kaleme sarılmak gerekir. Saçaklızâde’nin (ö.1732) *er-Risâletu’l-Velediyye*’sinin müstensihi de bu yâdigâr kalmak isteyen kimselerdendir:

“Bunu yazdım hatıra yâdigâr olmak için

Okuyanlar bir dua kılmak için

Bunu yazdım bî vefadır rûzigâr

Ben ölürsem kala hattım yâdigâr.”¹⁰⁷

İşte bu bağlamda yukarıda da belirtildiği gibi kimi müstensihler okuyuculardan hayır dua beklemektedir: “Tengri rahmet eylesun ol câniyçün / Kim okuya fatiha yazaniyçün.”¹⁰⁸

Zira “ömür denilen şey fâni iken hatt bâkîdir.”¹⁰⁹ Onların dua isteme ya da Allah rızası için istinsah etmedeki samimiyetlerini kimi müstensihi meçhul nüshalarda daha iyi görürüz. Seyyid Şerif Cürcânî’nin (ö.1413) oğlu için kaleme aldığı mantık risalesinin Arapça tercümesinde müstensih ikisi Arapça, ikisi Farsça olmak üzere dört beyitte okuyuculardan dua bekler fakat bu beyitlerde müstensih

¹⁰⁵ Süleymaniye, Fatih, 00142, 342b: وَكَاتِبُهُ رَمِيمٌ فِي التُّرَابِ سَيِّئِي الْخَطِّ فِي الْقِرْطَاسِ

¹⁰⁶ Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26, 29a. Aynı meçhul müstensih ismini zikretmemesine karşın mezkûr yerde kendisinin unutulmamasına dair birisi Farsça ikisi Arapça üç beyit daha yazmaktadır.

¹⁰⁷ Saçaklızâde’nin mantıktan *er-Risâletu’l-velediyye*’sinin müstensihi, es-Seyyid Abdulkadir. (İstinsah tarihi okunmuyor, ilgili kısım ciltlenirken zarar görmüş.) Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 475, 16b

¹⁰⁸ Süleymaniye, Ayasofya, 1429, 151b.

¹⁰⁹ *Tercüme-i Lemaât-ı Bahri’l-Manevî Şerh-i Cezîre-i Mesnevî*, Ohri 184/117b.

(dolayısıyla kendisinden) beş defa bahsetmesine rağmen (üçü kâtip, birisi men, diğeri sâhibu'l-hatt olarak) okuyucuların kime dua edeceklerini yani kendi ismini açıkça yazmaz.¹¹⁰ Aynı müstensih nüshayı kendisi için istinsah ettiğini telmih edercesine “Bâyî müşteriden ücrete tâlip olur, kâtipse okurdan dua” demektedir.¹¹¹ Kendilerine hayır dua edecek okuyuculara müstensihler de mukabelede bulunur ve onlar için dua ederler, tabi öncelikli şart (yine) müstensihlerin duada ihmal edilmemesidir. Birgivî'nin (1573) *es-Seb'ıyyât*'ının müstensihî Mustafa b. Süleyman da dua beklediği okuyuculara dua eden müstensihlerdendir:

Kim okuyup yâd ederse meni / Bî hisâb cennet 'atâ kıla ana yüce Ganî¹¹²

Kimi müstensihler ise müstensihin toprak altında unufak olmasına karşın yazının kitaplarda kalacağına vurgu yapmaktadır.¹¹³ Küçük kardeşi Molla Murâd b. Cebrâil için *Ta'lîmu's-salât* ve *el-Mukaddime* isimli iki eseri güneşin doğmasına yakın bir vakitte istinsah eden Molla Salih de bu nüshanın okuyucularından hayırla yâd edilmeyi ve kendisine dua edilmesini beklemektedir:

Güneş çün vakt-i subha vâsıl oldu

Kitâbetten ferâğat hâsıl oldu

Bunu yazdım yâdigâr olmak için

Okuyanlar bir dua kılmak için¹¹⁴

¹¹⁰ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/2, 29a.

¹¹¹ Bâi' ez müşterî bahâ hâhed / kâtib ez kâriyân du'â hâhed. Diğer beyitler ise şu şekildedir: el-Hattu yebkî zemânen fi'l-kitâb / ve sâhibu'l-hatti ramîmun fi't-turâb; men nazara el-hatta lâ yensî kâtibehû / li-enne'l-kâtibe yabkî mahrûmen tahte't-turâb; Ya Rab nigâh dâr tu iman-ı ân kesî / ân hatt-ı men be-hûned u ber-men duâ koned.

¹¹² Ohri 221/4, 98b.

¹¹³ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/4.

¹¹⁴ TZK 987, 114b. Kimi müelliflerin ifadeleri de müstensihlerin bu yaklaşımına paralellik arzeder. Örneğin meşhur İbn Hişam en-Nahvî telifini İskenderiye'de bitirdiği “*Şerhu Şuzûri'z-zeheb*”in ferağ kaydında “kitab”ı sadece ve sadece Allah'ın rızasını kazanmak ve Peygamber'in şefaatine nail olmak için yazdığını kaydeder. (Süleymaniye, Carullah Efendi, 01958, 12b). Keza “*Râhetu's-sâlihîn ve savâ'iku'l-münâfikîn*” isimli eserin müellifi de eseri sevap kazanmak için kaleme aldığını belirtir. (Cema'tu hâze'l-kitâb... taleben li's-sevâb... Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 78, 65b.)

Allah'ın rızasını kazanmak için istinsah yaptığını belirten müstensihler ya da okuyuculardan hayır dua bekleyen müstensihler her ne kadar belirtmeseler de o nüshaları kendileri için istinsah ediyor olmalıdır.

Öte yandan yazmanın, nüsha çoğaltmanın bu önemine karşın yazıda kusur gösterenlerin, ihmalkâr davrananların ikaz edildiği görülür. Bu ikazlar 18. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Carullah Efendi örneğinde olduğu gibi bazen mütevazi bir dille yapılırken bazen de Fuzûlî ve aşağıda örnek verilecek olan diğer kimselerde olduğu gibi sert bir şekilde yapılmaktadır.

İstinsah kayıtlarında dua edilen kimseler arasında nadiren de olsa “nüshaya iyi gözle bakan kimseler”den bahsedilmektedir.¹¹⁵ Nüshaya iyi göz ile bakmaktan kastedilen müstensihin hatalarına müsamaha ile bakan kimseler olmalıdır. 18. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Carullah Efendi (ö.1738) işte nüshaya / dolayısıyla müstensihe iyi gözle / niyetle bakanlardan birisidir. Cendî'nin *Şerhu'l-fusûs*'unun der-kenarına düştüğü notta Carullah Efendi böyle bir tavır sergiler. Buna göre şârih metinde Sadreddîn Konevî'nin bilâd-ı Rûm'da vefat ettiğini (Konya) ardından Dâru's-selâm'a nakledildiğini belirtmesi üzerine bir okur olarak der-kenar'da araya giren Carullah Efendi, doğrusunun Dâru's-selâm değil Dâru's-Şâm olması gerektiğini kaydeder fakat bunu kaydederken ne müstensihi ne de şarihin kendisini hedef alır, çünkü: “Bu hata [şarihten değil] şârihin kaleminden kaynaklanmaktadır.”¹¹⁶

Fakat Fuzûlî, müstensih hatalarına Carullah Efendi kadar müsamahakar değildir. Zira o müstensihin yaptığı, yapacağı hataların maliyetinin büyük olduğunu söyler. Yanlış yapan müstensihlerin gâh bir noktayı eksik yazmakla gören gözü görmez edeceğini, gâh bir harfi düşürmekle ender olanı ateşe vereceğini belirten Fuzûlî böylesi kâtiplere veylederek şairane bir kıyasla bu tür müstensihlerin/kâtiplerin ellerinin o yanlış yapan kaleme dönmesini istemektedir:

¹¹⁵ Süleymaniye, Ayasofya, 1209, 522b.

¹¹⁶ Süleymaniye, Carullah Efendi, 1000, 30a.

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sukûtuyla eyler nâdiri nâr
Gâh bir nokta sukûtuyla göz'ü kör eyler¹¹⁷

XVII. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Nevîzâde Atâyî de iş bilmez kâtip / müstensihlerden en az Fuzûlî kadar dertlidir. *Sohbetu'l-ebkâr*'ın hâtimesinde “ayaklı defter denilse yeridir” dediği bu eserini iki türlü beladan korumasını Allah'tan istemektedir. Bunlardan bir tanesi yanlış yazan kâtiplerdir. Bu tür kâtipleri irfan'ın düşmanı olarak gören Atâyî, müstensihin yapacağı hatanın nelere mal olacağını çok yalın bir şekilde aktadır: “...Ki verir ma'nîye hükm-i telbîs...” Metni yanlış yazan müstensih sahih olanı sakim olan ile karıştırarak manayı da telbîs edecektir. İşte Atâyî de manayı telbîs eden bu tür müstensihlere veryansın eder, metni/manayı bozdukları yetmiyormuş gibi bir de üstüne ücret almalarına kızar.¹¹⁸ İşte iş bilmez müstensihin yapacağı bu tür tasarruflar metni kuş diline döndürecek ve manayı tahmin etmek artık okuyucunun himmetine ve şiir bilgisine kalacaktır:

Harf-ı zâyidle döne kuş diline
Âhiri kâfiyesinden biline¹¹⁹

Müstensihlerden aman dileyen bir başka Osmanlı şairi ise 15. yüzyıl yazarlarından Yûsufî'dir.¹²⁰ *Şebistân-i Hayâl* adlı eserinin hâtimesinde “samimi kalp” ile müstensihlerden bazı ricalarda bulunur:

¹¹⁷ Abdülhakim Kılınç, **Fuzûlî'nin Türkçe Dîvanı, Edisyon Kritik ve Konularına Göre Fuzûlî Dîvanı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 600.

¹¹⁸ ...hem boza hem çala andan pâra. Nev'izâde Atâyî, **Sohbetu'l-Ebkâr**, haz. Muhammet Yelten, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1999, s. 278. Bu esere dikkatimi çeken Ali Benli'ye teşekkür ederim.

¹¹⁹ Nev'izâde Atâyî, **Sohbetu'l-Ebkâr**, s. 279.

¹²⁰ Gamze Beşenk, “Yûsufî'nin Şebistân-i Hayâl Adlı Eseri (İnceleme-Metin)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2016.

‘An samîmi’l-kalb-i bâ-sâd iltiyâm

Budurur ehl-i kitâbetden ricâm¹²¹

Buna göre Yûsufî istinsah ederken müstensihin/kâtibin düşünerek yazmasını, noktaları yerli yerine kullanmasını, harfleri, kelimeleri yazarken dikkatli olmasını, harfleri birbiri üstüne bindirmemesini böylece ortaya çıkan nüshanın okuyanın gönlünde bir ferahlık ve bir safa vermesini ister. Aksi halde mesela iki noktayı bitişik yazarak zamme gibi okunmasına yol açacak, şeddenin dişlerini kırarak, hatta başkaca yapacağı hatalarla *Mesnevî*’nin vezninin değişmesine yol açarak okuyucunun remel vezninde olan bu eseri serî‘ ya da hezec vezni gibi okumasına yol açacaktır.¹²² Yûsufî, müstensihin vezinde yapacağı böylesi değişiklikleri şeker ve helvanın içerisine soğan koymaya benzetmektedir:

İtmeye tahrîf veznin mâhasal

Sükkeri helvâya sokmaya basal¹²³

Ve böylece ehl-i tab‘ olan işin uzmanlarını karşına alacaktır. Yûsufî müstensihten sadece harflere, kelimelere, vezinlere dikkat etmesini beklemez, zira müstensihten beklenen (bir başka şey) aynı zamanda nüshanın biçimsel özelliklerine riayet etmesidir. Beyitler arasındaki boşluğa ve her beytin mısralarının kendi arasındaki yakınlık-uzaklığa da dikkat edilmelidir. Keza satırların mıstarından kaydırarak eğri büğrü yazmaması da nüshalarda istenilen biçimsel özelliklerdendir.

Müstensih hataları sadece şiire konu olmakla kalmamış bu derece önemli yeri olan yazıda ihmali olanlar, kusur gösterenler ise “el-gurmu bi’l-gunmi” fehvasınca tenbîhe muhatap olmuşlar hatta bazen de tel‘în edilmişlerdir. Öyle ki bazen harfin ya da noktanın sukûtu müeyyideyle karşılık bulmuştur. Müstakimzade (ö.1788) *Tuhfe-i*

¹²¹ *a.g.t.*, s.577.

¹²² Gamze Beşenk, *a.g.t.* s.579.

¹²³ Gamze Beşenk, *a.g.t.* s. 583.

Hattâtîn'de Hz. Ömer'in besmeledeki sîn'in dişlerini/dendânlarını yazmayan Amr b. Âs'ı bu yüzden 'ta'zîr, ta'lîm ve tekdîr' eylediğini kaydetmektedir.¹²⁴

Gerek Fuzûlî'nin gerek Atâyî'nin ve gerekse de Yûsûfî'nin itirazı belki istemeden hata yapan müstensihlere dairdir fakat bir de bile isteye yanlış yapan müstensihler vardır. İbnu'-Nedîm, *Kitâbu'l-eğâni* sâhibi meşhur İshak b. İbrahim'e *Kitâbu'l-eğâni el-kebîr* isimli bir eser daha izafe edildiğini fakat aslında bu eserin İshak b. İbrahim'e ait olmadığını belirtir. Oğul Hammâd b. İshak babasının böyle bir kitabı olmadığını sadedinde bazı deliller ileri sürer ve en sonunda bu kitabı babasına aitmiş gibi ilk gösterenin de -ismini zikretmeksizin- babasının verrâk / müstensihi olan bir kimse olduğunu belirtir. İbnu'-Nedîm ise Ebu Bekir Vekî'den nakille bu verrâkın isminin Sindî b. Ali olduğunu kaydeder. Bu nakle göre Sindî b. Ali bu nispet işinde yalnız değildir, bir ortağı vardır. Buna göre İshak b. İbrahim'in vefatından sonra mezkûr verrâk Sindî b. Ali ve arkadaşı *es-Surâh* isimindeki bir eserde bazı tasarruflar yaparak eseri *Kitâbu'l-Eğâni'l-Kebîr* ismiyle İshak b. İbrahim'e izafe ederler. Bunun için de on bir cüz olan eserin birinci cüzünün girişini İshak b. İbrahim'in *er-Ruhsa* isimli eserinden alırlar ve oraya kopya ederler. Anlaşılan o ki verrâkların, müstensihlerin, kâtiplerin bu adrese teslim tasarrufları daha İbrahim b. İshak'ın sağlığında iken mevzu bahistir. Nitekim yine *el-Fihrist*'in nakline göre Fadl b. Muhammed el-Yezîdî birgün İshak b. İbrahim'in yanında otururken yanlarına bir adam gelmiş ve ondan *Kitâbu'l-Eğâni*'nin bir nüshasını¹²⁵ vermesini rica etmiştir. İshak b. İbrahim'in bu meraklı adama verdiği cevap oldukça ilginçtir: "Tam olarak hangisini istiyorsun, benim yazdığımı mı yoksa bana izafe edilen, benim için yazılanı mı?" İbnu'-Nedîm'in ifadesi ise müstensih, verrâk tasarruflarını göstermek için daha da ilgi çekicidir. İbnu'-Nedîm, İshak b. İbrahim'e ait olmadığı halde kendisine izafe edilen -az önce bahsedilen *Kitâbu'l-Eğâni el-Kebîr* de dahil olmak üzere- otuz üç tane eserin ismini sayar.¹²⁶

¹²⁴ Müstakîmzâde Süleyman Sadeddîn Efendi, **a.g.e.**, s. 2.

¹²⁵ İbnu'-Nedîm'in ifadesi "A'tinî Kitâbe'l-Eğâni" şeklindedir. Bu ise bizim yukarıda yorumladığımız gibi "Kitabın bir nüshasını ver." anlamında olacağı gibi "Bana bu kitabı okut, bu kitaptan bana icazet ver." anlamında da olabilir.

¹²⁶ İbnu'-Nedîm, **El-Fihrist**, Tahkîk ve tetk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 2016, s. 253-254.

Yazmanın, nüsha çoğaltmanın, yazıda kusur gösterenlerin, ihmalkâr davrananların tedip edilmesinin önemi dışında nüshada kullanılan fiiller de önemlidir. Zira Arapça’da bir eseri telif eden ile o eseri elle yazarak çoğaltanı tefrik etmek için farklı fiiller kullanılmaktadır. *Ellefe*, *sannefe* gibi fiiller hiç şüphe bırakmayacak şekilde telif için kullanılırken *neseha* ya da türevleri olan *tensîh* ve *intisâh* gibi fiiller ise aynı netlikte eseri çoğaltmak için kullanılmaktadır. Mesela katalogta ed-Diyarбекрî olarak kayıtlı olan müellif *el-Hâmis fî Ahvâli’n-nefsi’n-nefis* isimli eserinin telif kaydında yine telif kelimesini kullanır. “Veka‘a’l-ferâğu min te’lîfihî...”¹²⁷ Sadaka b. Ahmed ise benzeri bir örneği istinsah kaydında verir. “Ve kâne’l-ferâğu min neshihî...”¹²⁸ Elimizde sadece Sadaka b. Ahmed’in bu ifadesi bulunsa ve istinsah ettiği nüshanın (*et-Telvîh*) müellifinin Taftazânî olduğunu bilmesek bile kullandığı istinsah fiili (Nesh) onun müellif değil müstensih olduğunu bize söyler. Bunun yanı sıra ‘ketebe’ ve ‘harrere’ gibi her iki grubu temsil eden müşterek fiiller de vardır. Bu üçüncü grup fiillerin gösterilenleri kullanıldıkları bağlamla anlaşılmaktadır. Kişinin müellefatından bahsedilen yerde kullanılmışsa ‘ellefe’, çoğalttığı eserler bağlamında kullanılmışsa ‘istensaha’ gibi. Söz gelimi Taşköprülüzâde, “çok hızlı yazardı” dediği İlyas es-Sînâbî’den bahsederken yazıdaki süratini göstermek için verdiği örnekte onun bir günde *Muhtasaru’l-Kudûrî*’yi bir gecede ise Seyyid Şerif’in *Şemsiyye* haşiyesini yazdığını belirtir. Taşköprülüzâde’nin burada kullandığı iki fiili de ketebe’dir ve bununla kastettiği muktezây-ı halden de anlaşıldığı üzere ‘telif’ değil ‘istinsah’tır.¹²⁹ ‘Ketebe’ fiilini istinsah anlamında kullanan birçok müstensih de vardır. Hasan b. İlyas el-Bursevî Kur’an-ı Kerîm’in istinsahından sonra istinsah fiili olarak ‘ketebe’yi kullanır ki bununla ‘ellefe’yi kastetmediği (edemeyeceği) be-gayet açıktır.¹³⁰ Keza ‘harrere’ fiili de ‘ketebe’ gibi müşterek lafızlardandır. Ali Kuşçu *Unkûdu’z-zevâhir*’in telif kaydında ‘harrere’yi telif anlamında kullanırken (Veka‘a’l-ferâğu ‘an tahrîri hâze’l-kitâb...) ¹³¹ Şeyh

¹²⁷ Süleymaniye, Damad İbrahim, 898, 589b.

¹²⁸ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00011, 307b.

¹²⁹ Fakat ilginç bir şekilde ketebe fiil olarak kullanıldığında istinsah ve telifin ikisine de karşılık gelirken bu kelimenin sıfat fiili olan kâtip sadece müstensih ve istinsah anlamında kullanılır.

¹³⁰ Süleymaniye, Ayasofya, 00001, 326b.

¹³¹ Süleymaniye, Carullah, 2003, 178b.

Bedreddin'in *Câmi'u'l-fusûleyn*'inin müstensihisi Mustafa b. Yusuf, istinsah anlamında kullanır. "Kad veka'a el-ferâğu min tahrîri hâzihi'n-nüşhati's-şerîfeti..."¹³²

Öte yandan istinsah kaydı sadece künye bilgisinin verildiği yere denmemektedir. Müstensih tarafından künye bilgisi dışındaki veriler de istinsah kaydı olarak değerlendirilmelidir. Mesela Muhammed b. Halil b. Hüseyin el-Eşherî *el-Cevâhiru'l-Mukellele* isimli eserin metnini bitirdikten sonra 1782/3'de Hâdim Medresesi'nde başladığı istinsahı 1785/6 senesinde Birgi'de bitirdiğini belirtir ve hacimce bu kadar muhtasar bir nüshayı (85b-143b) neden bu kadar zamanda bitirdiğini izah edercesine uzun uzun istinsah sürecini anlatır. Bu süreçte yorgunluk, meşakkat, zulmet ve dert gibi birçok illetle muhatap olduğunu belirterek akrabalarından ve sevdiğinden ayrı kaldığından şikayet eder.¹³³ Mustafa b. Yusuf isimli müstensih ise musannifin sözleri (metni) burada bitti dedikten sonra önce eseri över (...eş-Şerhu'l-mübârek, el-'azîm, ellezî lâ ye'tûne bi-mislihî ve lev kâne

¹³² Süleymaniye, Damad İbrahim, 00502, 325b. Keza 'tesvîd' fiili de telif ile istinsah arasında müşterek kullanılan fiillerdendir. Hasan Çelebi, tesvîdi telif anlamında kullanırken (Veka'a'l-ferâğu min tesvîdihî... Süleymaniye, Amcazâde Hüseyin 152, 320) Muhammed b. Abdullatîf ise istinsah anlamında kullanmaktadır. (Kad veka'a'l-ferâğu min tesvîdi hâze'l... Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 236, 341b.) Nitekim yazıdaki bu farkın yazandaki karşılığı ise müellif- musannif ve müstensih-kâtiptir. Hiç kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde birinci gruptakiler eserin yazarı için kullanılırken ikinci gruptakiler ise nüshayı çoğaltanlar için kullanılır. İlgili dönemin (İznik Medreseleri-Süleymaniye Medreseleri dönemi) istinsah kayıtlarında da müstensih için kâtip başta olmak üzere nâsih, muharrir gibi farklı kelimeler kullanılmaktadır. Esasında eser yazan ile nüsha çoğaltan arasındaki farka işaret eden kelimeler Türkçe'de de mevcuttur. Eser yazan için yazmak fiili, eseri elle teksir etmek için ise çoğaltmak fiili bu nüansa işaret etmek için kullanılmaktadır. "...Anonim eserlerin yazarlarının (dolayısıyla anonim nüshaların yazıcılarının...)" diyen Cemal Kafadar yazmak ile çoğaltmaya yazar ve yazıcı kelimeleri üzerinden dikkat çeker. Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul, Metis, 2009, s. 127. Yazmak ile çoğaltmaya tealluk eden diğer bir fark ise müellif ile müstensihin ferağ kayıtlarında gözüktür. Nitekim telif kaydı ile istinsah kaydı kelimeleri de telif ile istinsah arasındaki farka işaret eder. (Ki tez boyunca müellifin ferağ kaydına işaret edileceği vakit telif kaydı terkibi kullanılacaktır.) Fakat uygulamada, akademik yayınlarda durum biraz daha farklıdır. Zira her iki gruba giren eylem için de yaygın olarak sadece gri alan olan yazmak fiili tercih edilmekte çoğaltmak ise neredeyse hiç kullanılmamaktadır. Durum böyle olunca kimi karışıklıklar da kaçınılmaz olur. Örneğin Zehra Öztürk *Muhammediyye*'nin iki kadın müstensihini takdim ederken *Muhammediye* adıyla meşhur olan Yazıcızâde Mehmed'in *el-Muhammediye fi'l-Kemâlâtî'l-Ahmediyye* isimli eserini yazmışlar." demektedir. (Zehra Öztürk, "Muhammediyye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.1, İstanbul, 1999, s. 334.) Öztürk'ün burada 'yazmışlar' ile kastettiği bağlamından da anlaşılacağı üzere çoğaltmışlar, istinsah etmişler'dir. Keza Öztürk'ün istinsah ve müstensih hakkında yaptığı "Bir kitabı elle yazmaya istinsah, bu işi yapana da müstensih denir." tarifini de müsamaha ile karşılamak gerekir. (Zehra Öztürk, **a.g. m.**, s. 333.) Zira kuşkusuz ki müellif de telifi eliyle yapmaktadır.

¹³³ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 69, 143b.

ba‘zuhum li-ba‘zin zahîrâ...) ve sonrasında eserin telifine dair kimi bilgiler verir. İstinsah kaydındaki bu malumattan öğrendiğimize göre musannif eserin telifini Mescid-i Harâm’ın hâdimi eş-Şeyh Ömer’in el-Bâsitiyye yakınlarındaki el-‘Ucle nâhiyesinde bitirmiştir. Bu bilgilerden sonra bu sefer musannifin vefat tarihini ve mezarının adeta koordinatını verir ve sonrasında dua cümlelerine başlar.¹³⁴

Gerek bir önceki dertli müstensihin istinsah sürecine dair verdiği bilgilerin ve gerek Mustafa b. Yusuf’un telif ve müellifle alakalı söylediği şeylerin metne ait olmadığı çok açıktır ve bu yüzden aynı eserin başka nüshalarında mezkûr bilgiler görülmeyecektir. Aynı şekilde bazı müstensihlerin derkenarlara istinsaha ya da başka konulara dair beyitler, metnin telif süreci, müellife dair kimi harici bilgiler, müstensihin kendisiyle alakalı özel malumat ya da bir sonraki nüshaya dair kısa künye bilgisi gibi şeyleri paylaştıkları da olur. Örnek olarak Mustafa b. Yusuf, Kemal b. el-Hümâm’ın Hanefî fıkından *el-Fethu’l-Kadîr* isimli şerhini istinsah ettikten sonra “Musannifin sözleri burada bitti” der ve ardından oldukça uzun bir istinsah kaydı yazar. Bu kayıta önce eseri tebcîl eder, adından eserin telif sürecine dikkati çekerek eserin telifine ne zaman, hangi şehirde ve kimin evinde başladığını, eserin telifine evinde başlanan zatın kim ve nereli olduğunu, esere aslında daha önce başka bir şehirde başlanıp sonra bu yeni şehirde bazı tashihler (tağyîr) yapıldığını, şarihin ne zaman vefat ettiğini ve vasiyyeti gereği nereye defnedildiğini anlatır.¹³⁵ Keza bazı müstensihler de istinsahını bitirdiği nüsha yerine aynı eserin bir sonraki cildine dair bilgiler verir. Şu halde metin bittikten sonra müstensih tarafından yazılan her şey -istinsahı tebcil eden şiirler de dahil- istinsah kaydının bir cüzü olmalıdır.

Osmanlı coğrafyasında ilgili dönemdeki istinsah kayıtlarının birçoğu metinden bariz bir şekilde biçimsel açıdan ayrılır. Bu ise müstensihlerin istinsah kayıtlarını metinden ayırarak geometrik biçimlerde yazmaları şeklinde tezahür eder. Böylece bazı durumlarda istinsah kayıtlarının ters üçgen,¹³⁶ bazı durumlarda ise metinden ayrı olarak dikdörtgen,¹³⁷ bazı durumlarda üçgen ve dikdörtgen¹³⁸ olarak yazıldığı olur. Kimi durumlarda ise metin biter, müstensih metne ait son birkaç

¹³⁴ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 884, 372b.

¹³⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 884, 861b.

¹³⁶ Kastamonu, 1018, 54b; Diyarbakır, Ziya Gökalp, 472, 26b; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 438, 273b.

¹³⁷ Diyarbakır, Ziya Gökalp, 987, 27b; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1928, 152b

¹³⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 290, 132a.

kelimeyi bir alt satıra bırakır ve böylece metin ile istinsah kaydının farkını gösterecek alan açmış olur, daha sonra ise (metnin son birkaç kelimesinin bulunduğu satırda yer olmasına rağmen) alt satıra geçerek istinsah kaydını yazmaya başlar.¹³⁹ Kimi zaman ise metinden sonra birkaç satır boşluk bırakır ve kendisine açtığı yeni alana istinsah kaydını yazar.¹⁴⁰ Bazı müstensihlerin ise daha uç örnekler verdikleri görülür. Sayfaya ters olarak¹⁴¹ ya da sola yukarıya doğru yatay yazılan istinsah kayıtları¹⁴² bu açıdan ilginç örneklerden bazılarıdır. Kimi zaman ise istinsah kayıtlarının bütünü¹⁴³ ya da bir kısmının¹⁴⁴ derkenara yazıldığı olur. İstinsah kayıtlarının özel olarak çerçeveselendiği kayıtlarla da karşılaşmak mümkündür.¹⁴⁵ Pek tabi ki bu durumu müstensihlerin sadece dekoratif endişesiyle açıklamak yetersiz kalır. Müstensihin istinsah kayıtlarının kendisine özgünlüğünün farkındadır. İşte onların (metin içine yaptığı farklı türdeki müdahalelerin yanı sıra) istinsah kayıtlarının biçimsel özelliği de mezkûr farkındalığa işaret eder.¹⁴⁶

Peki müstensih bu istinsah kayıtlarını ne zaman yazar? İstinsah kayıtlarının ne zaman yazıldığı sorusunu gündeme getirmek ilk etapta garipsenecek bir durum olabilir, zira bunun yekten cevabı ‘istinsah ne zaman bitiyorsa kaydın da o zaman düşüleceği’ şeklinde olması beklenir. Nitekim nüsha biter ve müstensih istinsah kaydını yazar, makul olan da budur, yani istinsah işi ne zaman bittiyse istinsah kaydının da o zaman yazılmış olması beklenir fakat bazı kayıtlar -en azından birtakım istinsah kayıtlarının- böyle olmadığını gösterir. Zira istinsah kaydının bütünü veyahut da bir kısmının daha sonra yazıldığı kayıtlara da rastlanmaktadır. Söz gelimi Kemal Paşazâde’nin (ö. 1534) *el-Îzâhu’l-İslâh*’ını istinsah eden Aydınlı

¹³⁹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 611, 166a; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1832, 161b.

¹⁴⁰ Süleymaniye, Ahmet Paşa, 314, 708a.; Süleymaniye, Esad Efendi 584, 148b.

¹⁴¹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 58b; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 3082, 208b; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2207, 40 (Sayfa numarası verilmiş.)

¹⁴² Manisa İl Halk Kütüphanesi, 430, 177a.

¹⁴³ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915, 218a; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8393, 211a; Süleymaniye, Damad İbrahim, 486, 119b.

¹⁴⁴ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2701, 181b.

¹⁴⁵ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5838, 206a.

¹⁴⁶ Bazı müstensihlerin ise bu farkındalığı pekiştirircesine istinsah kaydına törenselleşen bir hava verdiği görülür. Kasım b. Seydî Ahmet el-Cürcânî’nin “*Şerhu’l-mevâkıf*”ının istinsah kaydında önce (ortalama bir istinsah kaydına göre) uzun bir hamdele-salvelede bulunur ve ardından adeta bir müellif edasıyla “Emmâ ba’d, kad veka’a el-ferâğu min tenmîki...” istinsaha devam eder. (Süleymaniye, Damad İbrahim, 00800, 412b)

Muhammed b. Mahmud, eseri istinsah ettiği esnada kendisinin Gördek kazasında günlük yüz dirhem maaşla¹⁴⁷ kadı olarak görev yaptığını kaydetmektedir. Oysaki istinsah kaydını yazdığı yer Gördek değil, Akhisar'dır. İstinsah tarihi ise 10 Haziran 1396'dır (Cumartesi ikindi namazı vakti). Şu halde bu kayıtla alakalı iki ihtimal vardır: Müstensih Muhammed b. Mahmud nüshayı Gördek'te kadı iken istinsah etmiş fakat istinsah kaydını -her nedense o esnada-düşmemiştir. Aradan (ne kadar olduğunu bilmediğimiz) bir zaman geçtikten sonra 10 Haziran 1396'da kendisi Akhisar'da iken Gördek'te çoğalttığı nüshanın istinsah kaydını yazmıştır. Şu durumda verdiği tarih nüshanın çoğaltıldığı tarihi değil bilakis istinsah kaydının yazıldığı tarihi gösterir. Yani yukarıdaki tarihte o Gördek'te değil, Akhisar'dadır. İkinci bir ihtimal ise verdiği tarih istinsah kaydını yazdığı değil nüshayı çoğalttığı tarihtir, yani istinsah kaydını Akhisar'da atarken ben bu nüshayı (aslında) "Falan tarihte Gördek'te kadı iken çoğalttım" demektedir ki şu durumda nüshanın istinsah zamanı belli iken istinsah kaydının yazıldığı (ve dolayısıyla Muhammed b. Mahmud'un Akhisar'da bulunduğu) zamanın bilgisi bizim için belli değildir. Yukarıdaki ihtimallerden hangisi gerçek olursa olsun kesin olan bir şey var ki istinsah kaydı istinsahın bittiği zamanda yazılmamıştır.¹⁴⁸

İstinsah kaydını sonradan yazan bir başka kadı ise Kadı Hüsâm'dır. İlginçtir ki Kadı Hüsâm da bir Kemalpaşazâde nüshasında benzeri bir tasarrufta bulunur. Kemalpaşazâde'nin bugün Ohri'de bulunan *Şerhu Ferâzisi's-Sirâciyye*'sini bir kâtime istinsah ettirdiğini ve daha sonra bu nüshayı mukâbele ettiğini belirtir. Kadı Hüsâm bu istinsah ve mukâbele esnasında kendisinin Hacıoğlu Pazarı'nda bulunan Hacı Sinan Medresesi'nde müderris olduğunu ilâve eder. Kayıtta yazan tarih ise 1571/2'dir. Fakat mezkûr tarih, bu nüshanın bittiği ya da Hüsâm'ın müderris olduğu tarih değil bilakis istinsah bittikten ve müderris olan Hüsâm'ın kadı olduktan sonra düştüğü istinsah kaydının tarihidir. Kadı Hüsâm'ın bu istinsah kaydını neden nüshayı istinsah ettirdiği zaman yazmadığını anlamak zordur. Belki de kadı iken nüshayı

¹⁴⁷ Akçe kastediyor olmalı.

¹⁴⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 438, 373b. Ketebehû el-'abd ez-za'if en-nahîf el-fakîr el-hakîr kalîlu'l-'amel kesîru'l-emel el-muhtâc ilâ rahmetillahi tebâreke ve te'âlâ ve gufrânihî Muhammed b. Mahmûd b. Ali eş-Şerevî el-Aydînî ğafera Allahu lehû ve li-vâlideyhi ve ahsene ileyhimâ ve ileyhi yevme's-sebti vakte'l-'asri sâlise min Ramazân'i-mübârek min şuhûr-i sene semân ve tis'in ve seb'a mie fî Kasaba-i Akhisâr. Ve küntü kâdiyem bi-kazâi Gördek fî külli yevmin bi-mie dirhemim. Temme, temme, temme.

tekrar mütalaa etmeye başlamış ve son yaprağa gelince istinsah kaydının olmadığını hatırlamış/farketmiş ve böyle bir tasarrufta bulunmuştur. Kısacası açık bir şekilde istinsah zamanı ile istinsah kaydının yazıldığı tarih farklıdır. Fakat işin ilginç tarafı Kadı Hüsam'ın sonradan yazdığı bu kayda aradan zaman geçtikten sonra bir ilâvede daha bulunmasıdır. Zira istinsah yılını yazdığı yerin hemen sonrasında o, farklı bir kalemle ve ne kadar olduğunu bilmediğimiz bir zaman geçtikten sonra kendisinin o esnada yukarıda bahsedilen medresede müderris olduğunu tekrar belirtir. Kadı Hüsam bu bilgiyi daha önce zaten yazmıştır, o halde tekrar hatırlatmasının bir amacı olmalıdır, öyledir de. Nitekim hatırlatması onun için muhtemelen daha önemli olan bir şeye bir bakıma bast-i temhî'tir. Zira bu ilâveden öğrendiğimize göre kendisi o medresede müderrisen evlenmiştir. Son tahlilde bu mezkûr örnekte nüshanın çoğaltıldığı (bizim için meçhul) tarih, istinsah kaydının yazıldığı tarih (1571/2) ve istinsah kaydına ilâve yapılan (meçhul) tarih olmak üzere üç farklı zaman dilimi söz konusudur.¹⁴⁹

Bu bağlamda ilginç bir istinsah kaydı ise Karahisar-Kayseri şehirlerine aittir. Mahmud b. Yusuf b. Nasûh'un *Gülşen-i İnşâ* isimli eserinin meçhul müstensih istinsah zaman ve mekânı olarak önce "...fi Evâili şevvâli'l-mübârek min şuhûr-i sene hamse ve 'ışrîn ve tis'a mie fi beldet-i Karahisâr vakte." (1-10 Şevval 925) diye kaydetmiş ardından yukarıda alıntılanan yerin "fi evâil" kısmından sonrasını silerek şöyle yazmıştır: "...fi Evâili recebi'l-mürecceb min şuhûri sene erba'a ve erba'în ve tis'a mi'e fi beldeti Kayseriyye fi vakti'z-zuhr." (1-10 Recep 944)¹⁵⁰ Nüshanın istinsah zamanı ve yeri olarak önce 1-10 Şevval 925 (Eylül-Ekim 1519) Karahisar yazıp sonra bunun 1-10 Recep 944 (Aralık 1537) Kayseri diye tashih edilmesini nasıl anlamak gerekir? Görüldüğü gibi ne tarihlerin ne de mekânların birbiriyle karıştırılacak ses benzerliği yoktur. Müstensih kendisinin Kara Hisar'da zannedip sonra Kayseri'de olduğunu hatırlaması ve dolayısıyla önce Karahisar'da bulunduğu tarihi yazıp sonra hâlen bulunduğu tarihi yazması da oldukça uzak bir ihtimaldir, arada on sekiz yıl vardır. Diğer yandan müstensih başkasına ait bir kaydı kendisine mâl etmek istese daha erken tarihli olan kaydı bırakması akla yakındır. En iyi ihtimalle müstensih istinsah edilen menkûlun minh nüshanın istinsah kaydını da -

¹⁴⁹ Ohri, 78/2, 192a.

¹⁵⁰ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2782, 84a. (Katalogda sehven 15b olarak kayıtlıdır.)

dalgınlıkla-yazmış fakat daha sonra menkulün minh nüshanın istinsah kaydını yazmaktan vazgeçerek onu silmiş akabinde kendi istinsah tarih ve yer bilgisini yazmış olmalıdır.

Sâlih b. Mevlânâ Mukîm'in istinsah kaydı ise bu kayıtların *bir parçasının* sonradan yazıldığıнын örneğini verir. Müstensih Salih, Seyyid Şerif'in *el-Misbâh*'ının istinsahını 1443'te "Belde-i Üsküp"te bitirmiştir. İstinsah kaydında buraya kadar 1443 yılının hangi ay veya gününde bittiğine dair bir bilgi yoktur. Fakat istinsah kaydının derkenarına aynı el tarafından farklı kalemle yazılan notta ise nüshanın aynı yılın 31 Aralık'ında bittiği dercedilmiştir.¹⁵¹ Yani ay ve gün bilgisi istinsah kaydının yazıldığı zamandan -az da olsa- farklı bir zamanda yazılmıştır.¹⁵² Diğer bir örnek ise "Karye-i" Kağıdhâne'de istinsah edilen bir *Câmi'u'd-dürer* nüshasına aittir. "İstinsâhtan fâriğ" olan müstensih sâir müstensiler gibi hamdele-salvelede bulunur, ismini yazar, kendisine ve babasına dua eder, nüshayı ne zaman (1567-8) ve nerede çoğalttığını belirtir. İstinsah mekânı olarak ise meşhur Kadı Zâviyesi'nde olduğunu ilâve eder. Aradan zaman geçer, mezkûr zâviye medreseye döner, muhtemelen müstensih (bir ihtimal ikinci bir kişi) istinsah kaydında müstensihin meşhur Kadı Zaviyesi dediği yerin hemen altına istinsah kaydıyla simetrik bir uyum içinde ve kaydın devam ettiğini vehmettirecek şekilde zaviyenin Tahta Kadısı diye meşhur olduğunu fakat hâlen medreseye dönüştürüldüğünü yazar.¹⁵³ Görüldüğü gibi istinsah kaydının esası 1567-68 yılında Tahta Kadı Zâviyesi'nde yazılmışken son tarafı ise belki de artık Otuzlu Medreselerden olan Tahta Kadı Medresesi'nde (ama kesinlikle farklı bir zamanda) kayda geçirilmiştir.

Öte yandan Yusuf b. Ali b. Emirşah'ın Konya'da düştüğü bir kayıt istinsah kayıtlarının güvenilirliği sorusunu zayıf da olsa gündeme getirmektedir. Ferišteoğlu'nun *Mebâriku'l-ehzâr* isimli eserini bitirdikten sonra o, istinsah yılını

¹⁵¹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915, 218a. (Katalogda sehven 15b olarak kayıtlıdır.)

¹⁵² Benzeri bir örnek ise mekân bilgisiyle alakalıdır. Siyâmî b. İsmail, Şubat 1463'te yazdığı istinsah kaydının derkenarına "sahh" çıkararak kayıta yazmayı unuttuğu şehir (Bursa) ve mekân (Murad Han Medresesi) ismini ilâve eder. (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2948/2 48b. Katalogda sehven 15b.) Bu örneği yukarıdaki örnekten ayıran ise her iki notun da aynı kalem tarafından yani muhtemelen aynı zamanda yazılmasıdır.

¹⁵³ Ohri, 78/1, 14a. "...bi-Karyeti Kağıdhâne fî zâviyeti el-Kâdî el-meşhûr *bi-Tahta Kadı, tilke'z-zâviye el-ân cu'ilet medreseten.*"

yazmadan önce “es-sahîh” kaydını düşer. “...Fi’t-târîhi’s-sahîh...”¹⁵⁴ (Ay ve kaçınıcı gün olduğu belirtilmeden günün ismini de kaydederek, Perşembe). Sahih tarih ne demektir? Müstensih, “Bu benim yazdığım tarihe itimat edebilirsiniz” mi demek istemektedir? Öyle ise müstensih mefhum-ı muhaliften hareketle istinsah tarihi olarak verilen, yazılan tarihlerin istinsah zamanını kesin olarak göstermekten ziyade yaklaşık tarihler olduğunu mu ima etmektedir? Bu ihtimal zayıftır, zira ilgili dönemin kayıtlarının çoğunda zaman ay ve günü de belirtilerek yazılmaktadır. Hatta birçok müstensih sadece günü değil günün vaktini de belirtir. Ayrıca şu da var ki bu kayıtlarda verilen tarihlerin eldeki imkânlarla sağlaması yapıldığında büyük ölçüde uyduğu da görülür. Şu halde Yusuf b. Ali’nin bu sahîh kaydı ile neyi kastettiği açık değildir. Sadece bir tekit için getirmiş ya da hataen yazmış olabilir. Nitekim kendisi istinsahta çok da tecrübeli bir müstensih olmamalıdır, zira mezkûr kayıta Arapça gramerine göre bazı hatalar yaptığı görülmektedir.

Beğavî’nin bugün Manisa’da bulunan bir *Me’âlimu’t-Tenzîl* nüshası ise müstensih Yusuf b. Ali’nin zihinlerde bıraktığı kuşkuyu -ilk etapta- destekliyor gibidir. İstinsah kaydında “Meryem Suresi’nden Duhan Suresi’ne kadar olan işbu kısmın Abdullah b. Yakub tarafından 1544/45’te Medîne-i Tokat’ta” çoğaltıldığı kaydedilmektedir.¹⁵⁵ Soru işareti olan kısım bu istinsah kaydında değil kaydın yazıldığı kağıttadır, nitekim sadece bu kaydın bulunduğu kağıdın cinsi önceki yapraklardan farklıdır. Fakat bu da anlaşılır bir durumdur zira kimi mecmuaların hatta kimi tek eserli nüshaların da farklı yapraklardan oluştuğu görülür. Konumuz için önemli olan tarafı istinsah kaydının yazılı olduğu bu kağıt, matbudur. 1545 yılında Tokat’ta matbu bir kağıda nüsha istinsah etmek bir yana kaydın bulunduğu bu yaprağın (sadece bu yaprağın) öncekilerden farklı olması bu kaydın farklı bir zamanda atıldığı intibamı verir. Şu halde istinsah kaydı olmayan bir nüshaya sonradan bir başkası tarafından bir başkası adına kayıt mı düşülmüştür? Bu ihtimali zayıflatıcı çok önemli bir delil Abdullah b. Yakub’un aynı sene yine Tokat’ta istinsah ettiği (ve bugün yine Manisa’da bulunan) bir başka *Me’âlimu’t-Tenzîl* nüshası olmasıdır.¹⁵⁶ Yani karşımızda XVI. yüzyılda Abdullah b. Yakub adında -hayatının en azından bir kısmını- Tokat’ta yaşamış bir müstensih vardır ve bu müstensih belli ki

¹⁵⁴ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6120, 15b (Katalogda sehven 15b.)

¹⁵⁵ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5656, 15b (Katalogda sehven 15b.)

¹⁵⁶ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5655, 15b (Katalogda sehven 15b.)

Beğavî'nin mezkûr nüshasını istinsah etmekte mahirdir. Son tahlilde matbu olan nüsha ciltlenirken istinsah kaydının bulunduğu varak bir şekilde zayi olmuş onun yerine matbu bir kağıt konularak yırtılan yapraktaki kayıt olduğu gibi bu yeni sayfaya geçirilmiş olmalıdır.

Peki istinsah esnasında pür-dikkat olmaları beklenen müstensihlerin -ama özellikle talebe olanlarının- istinsah için herhangi özel bir zamanı kolladıkları oluyor muydu? İstinsah kayıtlarında buna dair bir iz, bir işaret bulmak güçtür. Fakat Taşköprülüzâde (ö.1561) *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye'de* Taftazânî'nin eserlerinin Molla Fenârî (ö.1431) döneminde çok revaçta olduğunu fakat bu eserlerin fazla nüshası bulunmadığı için talebelerin okumakta güçlük çektiğini kaydeder. Taşköprülüzâde devamla bunun üzerine Molla Fenârî'nin talebelerin istinsah yapabilmeleri için hâl-i hazırda tatil olan cuma ve salı günlerine pazartesi gününü de eklediğini belirtir.¹⁵⁷ Böylece talebeler kendileri için okuyacakları eserlerin nüshasını çoğaltmış olacaklardır. Nitekim ilgili yerlerde örnekleri geleceği gibi birçok istinsah kaydında nüshayı kendisi için çoğalttığını belirten müstensih-talebe vardır. Örneğin Ebu'l-Müntehâ'nın *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*'ini Mart-Nisan 1674'te istinsah eden Abdülkadir b. Mehmed, bu istinsahı Kayseri'de bulunan Hoca Hasan Medresesi'nde bir tatil gününün kuşluk vaktinde bitirdiğini kaydetmektedir.¹⁵⁸ Müstensih tatil gününün ismini söylemez fakat bununla kastettiği istinsah için ayrılan gün olmalıdır. Meçhul bir müstensih ise Abdülkadir b. Mehmed'in bıraktığı boşluğu doldurur ve Taşköprülüzâde'yi teyit edercesine izin gününden bahseder: “Kad veka'a el-ferâğu... fî yevmi'l-izniyye fî vakti'duhâ...[1683/4]”¹⁵⁹ Bu istinsah kaydında mekân bilgisi verilmez, kaydı tutanın talebe olup olmadığına dair de somut bir bilgi yoktur. Bununla beraber istinsahın medresede yapılması ve istinsah edilen eserin Husâmeddîn el-Kâtî'nin *Şerh-i Îsâgoci* olması müstensihin talebe, hiç değilse bir ilmiyeli olduğuna karinedir. Nitekim bu eser Osmanlı medreselerinin ders kitaplarından birisidir. Müstensih nüsha çoğaltma işinin hangi gün bittiğinden de

¹⁵⁷ 'İsâmuddîn Ebu'l-hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd Devleti'l-Osmâniyye*, Neşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 27-28.

¹⁵⁸ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 35/2, 29a.

¹⁵⁹ Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 2548/2, 84a.

bahsetmez, günün adını vermez. Fakat bunun Taşköprülüzâde'nin bahsettiği izin günlerinden bir tanesi (cuma, pazartesi, salı) olması pek muhtemeldir.

Taşköprülüzâde'nin (ve istinsah kayıtlarının) belirtmediği şey ise talebelerin bu istinsahı nasıl yaptığıdır. İlgili dönemin istinsah kayıtlarında istinsah işini tasvir etmemize imkân veren ifadelere rastlanmaz. Fakat yine de bunu tasvir etmek zor olmasa gerektir. Söz gelimi Seyyid Şerif'in bir eserini istinsah edecek müstensih menkûlün minh olarak kullanacağı bir nüsha temin edecek, bir yandan bu nüshaya bakacak diğer yandan da yeni nüshasını istinsah edecektir. İstinsah esnasında mukâbele yaptıklarını belirten müstensihler ise tıpkı bugün edisyon kritiklerde tercih edilen yöntemlerden bir tanesinde olduğu gibi kaç tane nüsha ile mukâbele ediyorsa¹⁶⁰ o kadar nüshayı rahlesinin etrafına yayarak bir yandan tek tek bu nüshalara bakacak diğer yandan da istinsah kaydında gururla bahsedeceği yeni - mukâbeleli- nüshasını istinsah edecektir. Ya da diğer bir ihtimal müstensihe yardım eden, müstensihin zamandan tasarrufunu sağlamak için metni ona okuyan birisi bulunmaktadır. Böyle birisi varsa bile ilgili dönemin istinsah kayıtlarının hiçbirisinde kendisinden bahsedilmemektedir.

İbn Seb'în'in *Derce'l-fezâil ve dercu'l-mesâil*'inin Kahire, Salâhiyye Hankâhı'nda istinsah edilen erken tarihli bir nüshasında (18 Mayıs 1382) müstensih Ebu'l-Berekât es-Sûfî istinsah esnasında yardım aldığı bir kimseden bahseder. Buna göre müstensihe menkûlün minh nüshayı okuyan kimse birçok sıfatla takdim ettiği hocası (Seyyidi) Ebu Abdullah Muhammed b. eş-Şeyh el-Mukaddes'tir. Müstensih Ebu'l-Berekât'ın hocasının kendisine yardımcı olduğunu gösteren kelime dikkat çekicidir: Mümlî.¹⁶¹ Burada mümlî ile kastedilen metni sadece seslendiren olmamalıdır, zira bir hocanın daha hızlı yazması için elindeki metni talebesine okuması pek makul görünmez. Şu halde müstensihin "...O esnada mümlî hocamdı"dan kastettiği ders okuma meclisi olmalıdır ve öyleyse kendisi de müstemlîdir. Yani hocası bir yandan -üzerinde müellif hattının da bulunduğu ve üç nüsha ile karşılaştırılan nüshadan- dersi takrir ederken ders esnasında hazır bulunan talebelerden birisi olan Ebu'l-Berekât da diğer yandan istinsah ile meşgul olmaktadır.

¹⁶⁰ Bu sayı bazen çift haneli rakamlara çıkabilir, mesela daha önce bahsedilen Abdullatîf Efendi'nin meçhul talebesi mukâbele esnasında on iki nüsha kullanmaktadır.

¹⁶¹ "...Ve kâne el-mumlî Seyyidî eş-Şeyh el-âlim el-fâzıl ... Ebu Abdullah Muhammed b. eş-Şeyh el-Mukaddes..."

Diğer bir ihtimal ise mümlî dediği bu kişinin -her ne kadar seyyidî ve diğer birçok önemli sıfatlar kullansa da- hocası değil belki de arkadaşı olmasıdır. Şu halde istinsah bir ders esnasında değil metni seslendiren arkadaşının yardımıyla tamamlanmıştır. Hangi ihtimal olursa olsun açıktır ki müstensih istinsah esnasında direkt ya da dolaylı yardım almaktadır. İşte bu yardımcı olan ikinci kişiye (mümlîye) ilgili dönemin istinsah kayıtlarının hiçbirisinde rastlanmaz. Gerçi Kemaluddin b. Hümâm'ın (1457) bugün Millet Kütüphanesi'nde bulunan bir *Fethu'l-kadîr* nüshasında müstensih Mustafa b. Yusuf istinsah fiili olarak 'yardımcı oldu, hizmet etti' anlamlarına gelen hadime'yi kullanır. "Hadime bi-kitâbetihî Mustafa b. Yusuf..."¹⁶² Fakat onun burada kastettiği istinsah esnasında müstensihe, kâtime yardımcı olmak değildir. Nitekim müstensih "hadime" filini kullanarak aynı istinsah kaydında bir vesileyle bahsettiği Haremeyn hâdimi eş-Şeyh Ömer'e gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla kastedilen Haremeyn eş-Şeyh Ömer nasıl ki Haremeyn'e hizmet etmektedir (hâdim) işte kendisi de bu nüshayı çoğaltmış olmakla nüshadan istifade edecek olan müstakbel okurlara hizmet etmektedir. (hadime) Yani Mustafa b. Yusuf ile nüsha arasında ikinci bir kişi yoktur ve şu halde anlam "Nüshanın istinsahına Mustafa b. Yusuf hizmet etmiştir." olacaktır.

İstinsah pratiği ile alakalı diğer bir soru da müstensihlerin ellerindeki yeni nüshayı nasıl çoğalttıklarına dair olmalıdır. Yani müstensihler bu nüshayı baştan sona tek seferde mi yoksa pey der pey mi istinsah etmektedirler? Brinkley Messick, Ekva'dan nakille Kuzey Yemen'de çoğu talebelerin kendilerine ait nüshaları olmadığını nakleder. Böylesi öğrenciler ders öncesinde nüsha sahiplerinden ya da hocalarından ödünç aldıkları nüshalardan ilgili ders kadarını kendileri için çoğaltmaktadırlar. Gün be gün okuyacağı dersi kendisi için çoğaltan öğrenci böylece kendisine ait bir nüshaya da sahip olmaktadır.¹⁶³ İkinci bölümde bir başka vesileyle örnek verilecek olan Yakup b. Muhammed de işte XV. yüzyılda kendisi için gün be gün nüsha çoğaltan talebelerden birisidir. Gerçi o talebe olduğunu açıkça belirtmez, fakat Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Mevâkıf*'ını tahsil esnasında bir yılda -ve tahsilden

¹⁶² Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 884, 372b.

¹⁶³ Brinkley Messick, **Yazı Devleti Müslüman Bir Toplumda Metinsel Tahakküm ve Tarih**, İstanbul, Açılım Kitap, 2016, s. 141.

vakit buldukça- istinsah ettiğini söylemesi, ayrıca kendisinin de Bursa Sultan Murad Medresesi'nde bulunuyor olması onun talebe olduğuna kâfi karinelere dir.¹⁶⁴

1.3. İNSAF İLE TELİF ARASINDA: YETKİNLİK ARACI OLARAK TASHİH

Merd isen ey tâlib-i hüsn-i beyân

‘Ayb-pûş ol ‘ayb-pûş ol her zaman¹⁶⁵

Yukarıda Fuzûlî'nin nâdiri nâr eyleyerek ender olanı ateşe vermekten sakındırdıkları müstensihlerden bazıları yol açacakları olumsuz durumun farkındadır. Bu müstensihler kendilerinin yaptığı muhtemel yanlışlıklardan dolayı okuyucudan müsamahalı davranmasını istemektedir. Örneğin *Fetâvâ-i Kâdihân*'ın isimsiz müstensihi okuyucuya seslenerek nüshada bir yanlış (sehv) bulması durumunda müstensih olarak kendisinin hatadan münezzehe olmadığını aklından çıkarmamasını ve bu yüzden de hemen eleştiri oklarını göndermemesini ister.¹⁶⁶ Muhammed b. Şihâb da muhtemel yanlışlıkları baştan kabul eden müstensihlerdendir. Fakat o, okuyucunun nüshada karşılaşacağı hatalar yüzünden müellifin töhmet altında bırakılmamasını da rica eder ve “Eğer nüshada bir yanlışlık bulunursa bu, müelliften değil, kâtipten kaynaklanmaktadır.” der.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01683, 416a. “*Şerhu'l-Mevâkıf*” okuyucusu olan Kastamonulu bu molların istinsah kaydındaki uslubu onun iddialı bir talebe belki de bir mu'îd olduğunu akla getirmektedir. Zira istinsah kaydında kahir müstensihlerin yapmadığı şekilde ben vurgusu göze çarpmaktadır: “Ene, ekûlu, ketebtu, etmemtu, ene” Bir yandan okurken öbür taraftan istinsahını yaptığı bu nüshayı kuvvetle muhtemel kendisi için çoğaltmaktaydı. Günlük dersinden geri kalmamak için böylesi bir tasarrufta bulunan öğrencinin birincil amacı açıktır ki kendisi için bir nüsha çoğaltmaktır.

¹⁶⁵ Gamze Beşenk, **a.g.t.**, s. 564.

¹⁶⁶ Süleymaniye, Ayasofya, 01588, vr. 298a.

¹⁶⁷ Süleymaniye, Fatih, 04668, 165b.

Müstensihlerin okurdan aman dileyen bu tavrını müelliflerde de görmek mümkündür.

Osmanlı şairlerinden (daha önce de bahsedilen)Yûsufî de okuyuculardan esere lütufla bakmasını istemektedir. Esere lütuf ile bakmanın insaf ile bakmak olduğunu ise ilerideki mısralarda açıklar. Zira Yûsufî okuyucunun göreceği yanlışları vâveylâya vermeden örtmesini ister. Çünkü bu tür bir aybı, kusuru örtmek ashâb-ı hünerin adetindedir.

“Umaram bu nazma ashâb-ı safâ

Hâsılı ser-cümle erbâb-ı vefâ

Kılalar hep ‘ayn-ı lutfiyle nazar

Ola manzûr-ı ehâli-yi hüner

...

Görse bir ehl-i kerem gafletle ‘ayb

Nokta-i lutfiyle eyler ânı gayb”¹⁶⁸

Ve nihayet asıl söyleyeceğini sona bırakarak okuyucunun insaflı olmasından ne kastedildiğini daha açık yazarak¹⁶⁹ ayıp örtmenin mertliğin şanıdan olduğunu belirtir.

“Merd isen ey tâlib-i hüsn-i beyân

‘Ayb-pûş ol ‘ayb-pûş ol her zaman”¹⁷⁰

¹⁶⁸ Gamze Beşenk, **a.g.t.**, s. 563-564.

¹⁶⁹ Esere insaf ile bakmak önemli bir kayıttır, zira insaf ile bakmayanlar olabildiği gibi bunlar müellifler tarafından yapılan dualara da ortak kılınmazlar. Söz gelimi kimi müelliflerin belki de kişisel tecrübelerinden iz verircesine hâsit ve mu‘ânitten Allah’a sığındığı görülmektedir. Katalogda Berdînî Ebu Abdullah ismiyle kayıtlı müellif ferağ kaydında böylesi bir duada bulunmakta ve hâsit ile mu‘ânitten Allah’a sığınmaktadır. Süleymaniye, Ayasofya, 1209, s. 522b. Bir adım ötesinde ise Molla Lutfi de “*Hacc Risalesi*”nde böylesi okuyucuları zımnî yoldan uyarmakta belki tehdit etmektedir: “Allah, [Hac Risâlesi]ni insaf nazarıyla okuyanlara rahmet etsin, yoksa inat gözlüğüyle okuyanlara değil.” Molla Lutfi, **Risâletü’l-Hacc**, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr: 2844/, vr. 42b.

Tâlib-i hüsn-i beyân ile kastedilenin sadece talebeler ile sınırlı olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Öyle olsa bile müstensihlerin birçoğunun talebe olduğunu düşünürsek dolaylı yoldan bunların da mezkûr ricanın muhatabı olduğunu söyleyebiliriz.

Müellif Yusûfi'nin bu “ ‘ayb-pûş olma” teklif / ricasını müstensih Ahmed b. Muhammed el-Kürdî el-Cezerî de kendi istinsah ettiği nüsha için tekrarlar. el-Cezerî, Kâdı Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ini 7 Haziran 1521'de istinsah eder ve istinsah kaydının derkenarına düştüğü notta okuyucuya seslenerek meâlen “Nüşhada bir ayıp, bir kusur görürsen bu kusuru ört” der.¹⁷¹ Muhammed Ebu'l-Fazl ise benzeri bir daveti müstensih el-Cezerî'den yirmi yedi yıl sonra (11 Aralık 1548) Mekke'de Ekmeleddin Bâbertî'nin *el-'Inâye*'sinin istinsah kaydında yapar. “Bir hata bulursan bunu lütfen ört, ayıptan ve kusurdan münezzehe olan Allah ne yücedir!”¹⁷²

Fakat yine de bir muğlaklık söz konusudur, zira yanlışın örtülmesinin ya da Yusûfi'nin demesiyle “ ‘ayb-pûş olmanın” ne anlama geldiği açık değildir. O halde esere insaf ile bakmak ne demektir? Muhammed b. Tûrek'in yazdığı istinsah kaydında müstensihlerin dile getirdikleri, müsamahalı olma ve hataları örtmenin ne anlama geldiği berraklık kazanır. Müstensih bu kayıta okuyuculara döner ve şöyle söyler: “Ey bu kitaba bakan kardeşim, bu nüshada herhangi bir hata görürsen onu düzelt ve nüshanın kâtibine dua et!”¹⁷³ Okur bir yanlış gördüğünde hemen serzenişte bulunmayacak ve kalemi eline alıp yanlış düzelterek.

Peki müstensih okuyucuyu hangi vasıf ya da hak ile yanlış düzeltmeye davet etmektedir? Müstensih ve okuyucuya bu cesareti veren esasında müellifin kendisidir. Metne müdahale daveti müellif ile müstensihin buluştuğu düzlemlerden bir tanesidir. Nitekim birçok müellif okur (ve müstensih) ile arasındaki perdeyi aralayarak onları tashihe davet eder ve metni bir bakıma kamusallaştırır. *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*'den

¹⁷⁰ Gamze Beşenk, *a.g.t.*, s. 564.

¹⁷¹ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 13, 400a. “Ve in tecid ‘ayben fe-sedde el-halelâ...”

¹⁷² Süleymaniye, Ayasofya, 1311, 689b.

¹⁷³ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 52, 230a. “...Yâ ahî eyyuhe'n-nâzir fî hâze'l-kitâb, in vecette fîhi halelen fe-aslihu...”

“kalbinin meylettği yerleri seçerek” *Müntehâb*'ını oluşturan Abdulmuhsin b. Muhammed ferağ kaydında insanın nisyân ile malûl olduğunu fakat keremliğin şanına yakışanın ise affetmek ve ihsanda bulunmak olduğunu belirterek ‘iltimâs’ta bulunur, yazara ihsanda bulunmanın ne anlama geleceği ise hemen ardından getirdiği kelimeyle daha iyi anlaşılır: İmkan ölçüsünde tashih yapmak!¹⁷⁴ Eserin nâzırlarına seslenen bir başka müellif ise Surûrî’dir. (ö. 1562) *Gülistân* üzerine kaleme aldığı şerhi için eserin müstakbel okuyucularına şöyle seslenir: “Ey bu benim şerhime nazar eden (nâzır), [Gülistân’ın] birinci şarihi onca gayretine rağmen birçok yerde hatalar yapmıştı. Ben yeri geldikçe bu hatalara dikkati çektim ve yanlışları tashih ettim (Ve evradtu es-sevâbe) ... Allah birinci şârihe, bana ve sâir Müslümanlara mağfîret buyursun.¹⁷⁵” Şarih nasıl ki önceki şarihin metnine müdahale ediyorsa müstensih de benzeri bir tavır takınacaktır. Mahmûd b. Kâdi-i Manyas da böylesi müelliflerden birisidir. ‘*A‘cebu’l-‘ucâb* isimli eserinde eseri mütalaa edenleri bir bakıma tashihe yetkili kılmaktadır: “Bu kitabım tamam oldu, ümiddür ki buna mütâlî‘ kılanlar haleb bulsalar tashih ideler ve noksan bulsalar, kim memludûr kusûla tekmil ideler kim ben fakîr ve hakir Manyasoğlu eksüklüğüme mukirrrem ve noksânuma mu‘terifem...”¹⁷⁶ Eksikliğini mukirr olan ve okuyucuyu insafa davet ederek ihtiyaç halinde esere müdahaleye izin veren müelliflerden birisi ise meşhur Osmanlı fakîhi el-Halebî’dir. (ö. 1549) Halebî telif kaydını özetle şu şekilde bitirir: “*Mültekâ*’nın sonuna gelmiş bulunuyoruz, eserde mümkün mertebe mesâli-i kütüb-i erba‘a’dan bir şey terk etmemeye çalıştım. Esere ‘nazar eden’ kimselerden ricam şudur; eğer eserde bir ihlâl bulursa müdahalede bulunsun (En yelihakahû mehallehû) çünkü bilirsiniz ki insan nisyan ile malûldur.”¹⁷⁷ İşte Halebî’nin yanlışı düzeltmesini istediği kimseler nâzırlar/okurlar ve müstensihler olmalıdır. Benzeri bir çağrısı Osmanlı tarihçisi

¹⁷⁴ Süleymaniye, Ayasofya, 2099, 181a. İbnu’n-Nedîm de meşhur eseri *el-Fihrist*’te görülecek bazı eksikliklerin okuyucular tarafından tamamlanmasını istemektedir. Dia., XXI, s.172.

¹⁷⁵ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahi, 00260, 143a و ان شرحه وان اشرح باللائف لان كلثان موضع الفرح. غفر اخطأ في مواضع كثيرة وقد نبهت علي موضع الخطاء واوردت الصواب وبالغت في رده باللطائف لان كلثان موضع الفرح. غفر الله تع له ولي ولساير المسلمين. آمين. سروري

¹⁷⁶ İhsan Fazlıoğlu, **Nazarî Ufuk, İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi**, s. 246.

¹⁷⁷ Süleymaniye, Fatih, 02170, 190a.

Na'îmâ (ö.1716) da yapar. Meşhur eseri *Târîh-i Na'îmâ*'nın daha başında yapması muhtemel kusurlardan dolayı müsamaha ister ve bu kusurların tashihini rica eder.¹⁷⁸

Müellifin yetkin kılma davetine müstensihler de kayıtsız kalmaz. Birçok nüshada müstensihler tarafından düşülen tashih kayıtları müellif ve müstensihler tarafından yapılan bu metne ya da nüshaya müdahale davetine yapılan icabettir. Abdurrahman b. Muhammed el-Muslihî, İbnu'l-Hâcib'in *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufassal* isimli eserinin istinsahını 13 Ağustos 1426'da Amasya, Hilâfetiyye Medresesi'nde tamamlamıştır. Takriben bir yıl sonra (14 Nisan 1427) istinsah kaydının derkenarına düştüğü kayıta ise mukabelede bulunduğu bu nüshayı imkânlar ölçüsünde tashih ettiğini belirtmektedir.¹⁷⁹ *Şerhu'l-Muğnî* isimli eseri bu sefer (Amasya'ya yakın bir belde) Tokat'ta istinsah eden Mustafa b. es-Sâdık da sayfaya ters bir şekilde yazılmış olan istinsah kaydının hemen üstüne düştüğü notta bu eseri evire çevire defalarca okuduğunu, birçok kez mütalaa ettiğini ve nihayet be-gayet tashih ettiğini kaydeder.¹⁸⁰ Kara Halil'in (ö.1711) *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*'sinin bir nüshasına not düşen İbrahim Vedîd b. Mahmut Çavuş, elindeki nüshayı sakîm bir nüsha ile elinden geldiğince dikkatli bir şekilde mukâbele ettiğini belirtir.¹⁸¹ Bu mukabele işinin meşakkatine de dikkat çeken okur bu nüshayı mütalaa edecek olanlara, eserin müellifine ve nüshanın kâtibine hayır dua edenler için dua etmektedir. Açıktır ki onun elinden geldiğince yaptığı şey sadece mezkûr nüshayı sakîm bir nüsha ile karşılaştırarak okumak değildir, bilakis yanlış olduğunu düşündüğü yerleri tashih etmiş olmalıdır. Nitekim aynı yerde dua ettiklerinden birisi de musahhihe hayır dua eden kimselerdir ki musahhih ile kastettiği kendisidir.¹⁸²

¹⁷⁸ Mustafa Naimâ Efendi, *Târîh-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikeyn)*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara, Türk Tarih Kurumu, c. I, 2007, s. 10.

¹⁷⁹ İkinci kayıttaki kendisi için kullandığı sıfat dikkat çekicidir. Mezkûr tarihte yine Amasya'da kadı olan Abdurrahman el-Muslihî burada müstensih olmaktan çıkmış muharrir'e dönmüştür.) Süleymaniye, Laleli, 3448, 230a. (...Harrerahû... ve muharriru hâze'l-kitâb...)

¹⁸⁰ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 3082, 208b. "Ve lekad tesaffahtuhû mirâren ve tâle'tuhû kirâren ve sahahtuhû gâyetet-tashîh"

¹⁸¹ "...Kâbeltu hâzihi'n-nüşate bi-nüşatin sakîmetin bi'd-dikkati ve'l-meşakkati 'alâ kadri'l-vus'î ve't-tâketi..."

¹⁸² Çorum Hasan Paşa, nr. 2301/3, 62a.

Öte yandan müstensihden beklenen sadece yanlış tashih değil aynı zamanda eksikliği de ikmâldir. Nitekim İbn-i Cemâ'a (ö.1333) eser istinsah edecek talebelerin istinsah ettikleri yeni nüshaya besmele-hamdele-salvele ve diğerlerinin asıl nüshada olmasa bile eklemesi gerektiğini kaydeder.¹⁸³ İşte ikmâl ve tashîhten geçen nüshalar böylece ayrı bir anlam kazanır fakat konumuz açısından daha önemli olan müellif tarafından okuyucu ve müstensihe ya da müstensih tarafından diğer müstensih ve okuyuculara yapılan tasarruf davetinin, müstensihin nisbî bir müellifleşmesine işaret gibi olmasıdır. Müellif, müstensih ve okur üçgeninde hayat bulan esere bu müdahaleler makul belki makbul kabul edilmektedir. Böylesi nüshalar ikmal ve tashihin zirve yaptığı nüshalardır. Özellikle muteber alimlerin rahlesinden geçen nüshaların ayrı bir ehemmiyeti vardır, pek tabidir ki bu nüshayı diğerlerinden daha önemli kılan nüshanın o müstensihi ve okurlar yani nüshaya yapılan müdahalelerdir. Okuyucunun, müstensihin müdahalesiyle musahhah hâle gelen nüshalar tashih ölçüsünde ya da diğer bir ifadeyle okurun kabiliyeti ölçüsünde değer kazanır. Esasında okurlar da bu durumun farkındadır, zira bu tashih kayıtlarının nerdeyse hepsinde karşılaşılan bir ifade “bi-kadri vus‘atî” vs.’dir. “İmkanım ölçüsünde tashih yaptım.” anlamındaki bu kayıtlar aynı eserin farklı nüshalarının yekdiğerine olan görece üstünlüğüne de işaret eder.

Fakat -yukarıda da belirtildiği gibi- okuru metne müdahaleye/tashihe davet eden sadece müellif değildir. İbn İskender'in (ö.1673) *el-Cevheretü'l-Münîfe fi Şerhi Vasıyyeti Ebî Hanîfe* isimli eserini istinsah eden Salih b. Emin b. Ali istinsah kaydını düştükten sonra şöyle bir not ilâve eder: “Ey kardeşim, şayet bu nüshada bir hata (galat) bulursan hemen beni ayıplama, çünkü insan nisyân ile ma'lûldur.”¹⁸⁴ İbn-i Kemal'in *el-Ferâid*'ini Mısır'da istinsah eden Muhammed b. İbrahim ise zahriyeye düştüğü kayıтта elindeki nüshayı sakîm ve nâkıs (gayr-i tâm) bir nüshadan çoğalttığını dolayısıyla okurun daha sahih bir nüsha bulması durumunda bu nüshada varsa gerekli tashihleri yapmasını rica eder. Tabii kendisi için de okuyuculardan dua ister, zira o istinsah ettiği bu nüshada elinden geldiğince tashihte bulunmuştur.¹⁸⁵

¹⁸³ İbn-i Cemâ'a'dan naklen, Khaled el-Rouayheb, “The Rise of Deep Reading in Early Modern Ottoman Scholarly Culture” **World Philology**, London, Harvard University Press, 2015, s. 205.

¹⁸⁴ Ohri, 128/2, 36a.

¹⁸⁵ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa Eyüp, 152/1, 1a. “Ketebtu 'an nüshatin sakîmetin gayr-i tâmmetin fe in vucide nushatun sahîhatun fe'l-yusahh ve'l-yuda' li-kâtibihî fe-innehû bezele el-cehde fi tashihi mâ ketebehû”

Talebe-müstensih aynı çağrışı bu sefer istinsah kaydının hemen yanında yeniler ve burada asıl olarak kullandığı nüshanın sakîmlik derecesini de açıklar. Buna göre asıl nüsha son derece tahrife uğramıştır. Kendisi imkânlar ölçüsünde elinden geldiği tashihi yapmıştır ama sahih bir nüsha bulan olursa yine de hal-i hazırda çoğlattığı bu nüshayı tashih edebilir, etmelidir.¹⁸⁶ “Görüldüğü gibi bu talebe-müstensih hem kendisi yeni nüshada bazı tashihler yapmış hem de müstakbel okuru tashihe davet etmektedir.

Kadı Beydâvî'nin bugün Ohri'de bulunan ve Ahmed b. Ali tarafından 1541/2'de istinsah edilen “mübarek nüsha”nın iki ayrı meçhul okuru müstensihin öngördüğü şekilde nüshada hatalar bulurlar ve müstensihin ricasına kulak vererek onu ayıplamadan tashih yaparlar. Salih b. Emin Ali'nin nüshayı çoğaltmasından seksen yıl kadar sonra (1624/5) istinsah kaydının altına Üsküp'te yazılan birinci notta eldeki nüshanın yedi nüsha ile karşılaştırıldığı ve tashihlerde bulunulduğu kaydedilir. Bu tarihten kırk yıl kadar sonra aynı yaprağa daha iddialı bir tashih kaydı düşülmüştür. Yine meçhul bir okuyucu tarafından 1663 Haziran-Temmuz'unda düşülen bu notta nüshanın yine Üsküp'te bu sefer daha fazla sayıda nüsha ile -toplam on iki nüsha ile- karşılaştırıldığı belirtilmektedir.¹⁸⁷ İkinci okuyucu belki de tanıdığı birinci okuyucuya nazire yapıyor gibidir.¹⁸⁸ Zira kendisinin karşılaştığı nüsha sayısı onun karşılaştığı nüsha sayısından daha fazladır. Ayrıca o, bir önceki okurun yaptığı gibi sadece eseri kendisi mütalaa etmemiş bilakis elindeki nüshayı notun atıldığı tarihte hâlen sağ olan Abdullatîf Efendi'ye okumuştur.¹⁸⁹ İkinci okurun bir önceki okura üçüncü aşamada yaptığı gönderme ise okumanın mahiyetine yöneliktir. Zira ona göre bir önceki okuyucu nüshada az da olsa -tashîh adına- bazı

¹⁸⁶ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa Eyüp, 152/1, 34b.

¹⁸⁷ Karşılaştırılan bu nüshalardan bir kısmı muhtemelen yukarıdaki müstensihin kırk yıl önce kullandığı nüshalardan bazılarıdır. Ayrıca bu Üsküp'teki tüm nüshalar anlamına da gelmez. Üsküp'te en az bu kadar sayıda nüsha olması da “*Beydâvî Tefsiri*”nin Üsküp'te ne derece okunduğuna da ayrıca bir örnek teşkil etmektedir. Diğer yandan anlaşılan o ki mezkûr nüsha yüz yirmi iki yıldır Üsküp'tedir.

¹⁸⁸ Nazire fikrini kuvvetlendiren bir diğer karine ise ikinci notun bir önceki nota ‘sümme’ atıf edatı ile bağlanmasıdır. Nitekim ikinci not “ Ve Hutimet ve kûbilet” yerine aradan kırk yıl geçmesine rağmen “Sümme hutimet ve kûbilet” şeklinde yazılmıştır.

¹⁸⁹ Abdullatîf Efendi için getirdiği dua cümlesi “Sellemehu Allahu”dur.

tahriflerde bulunmuş hatta tahriften de öte kimi yerleri ifsât etmiştir. (el-Habt) İşte bu yeni okurumuz da onun yaptığı bu habt ve tahrifi tashih etmektedir.¹⁹⁰

Görüldüğü gibi okur etkisiz bir eleman konumunda görülmeyip ihtiyaç halinde yazar ve müstensih tarafından metne müdahaleye davet edilmektedir, böylece modern eleştiriyi hatırlatırcasına okuyucunun eleştirmen gibi davranması istenir.

Bu tashih işinin de kolay bir ameliye olmadığını belirtmek gerekir. Kara Halil'in *Velediyye* üzerine yazdığı şerhinin okuyucularından birisi olan İbrahim Vedîd b. Mahmûd Dervîş tashih işinin zorluğuna dikkati çeker ve 24 Nisan 1793'te düştüğü notta kendisini açıkça musahhîh olarak tanımlayarak 1788-89'da istinsah edilmiş nüshayı 8 Kasım 1792'de büyük bir meşakkatle tashih ettiğini belirtir: "Ganî olan Allah'ın rahmetine muhtaç kul İbrahim Vedîd b. Mahmûd Dervîş der ki: Ben bu nüshayı elimden geldiğince büyük bir dikkat ve *meşakkatle* sakîm bir nüsha ile mukabele ettim, Allah'a şükürler olsun! Allah bu nüshayı mütalaa edene, bu nüshanın müellif, kâtip ve musahhîhine hayır dua edene merhamet buyursun."¹⁹¹ Pek tabi ki bu tasarrufun ehil kimseler tarafından yapılması da önemlidir. Üsküdarlı Kemankeş Emir Hoca'nın nüshaya tashih yapan okurlarla alakalı olumsuz tecrübeleri olmalıdır. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde bugün adına bir koleksiyon bulunan Kemankeş Emir Hoca Vâlîde-i Atîk Camii'ne vakfettiği nüshaya düştüğü kayıta bu tür okurlara karşı bazı ikazlarda bulunur. Kendisinin Emir Hoca diye maruf olduğunu belirten es-Seyyid el-Hâc Abdulkâdir nüshayı ödünç alacak okuyuculara bazı şartlar ileri sürer. Nüshanın rehin mukabilinde verilmesi, bu olmazsa bile kefilsiz teslim edilmemesi, okuyucunun kaldığı yeri unutmaması için kağıdı kenarından bükmemesi, cildine zarar vermemesi ve nüshanın uşak eline verilmemesini şart koşan vâkîf, konumuz açısından daha önemli olan bir şey daha söyler ve nüshanın müstakbel okuyucularının bu nüshada tebdîl ve tağyîr yapmamasını da şart koşar¹⁹² (Aksi halde bu şartlardan birisine bile riayet etmeyenlerden nüsha bedeli tazmin edilecektir). Tebdîl ve tağyir edilmeme şartını ileri süren Emir Hoca bu minvalde karşılaştığı tecrübelerle istinaden böyle bir şartta bulunuyor olmalıdır. Onun

¹⁹⁰ Ohri, 51, 228b.

¹⁹¹ Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum İl Halk Kütüphanesi, 2301/3, 63a.

¹⁹² Kemankeş, 356.

okuyuculara yönelik bu ikazı/endişesi yaşadığı yüzyılda istinsah edilen bir başka nüshada daha görülür.1812-13'te istinsah edilen bir *Süleymannâme* nüshasında (bu sefer) yazar metnin sonunda okuyucudan esere müdahale etmemesini rica etmektedir. “Okuyan ehîbbâya safa bahşeder. Kerem [u] inâyet idüp bozayım yâhûd kenarına bir şey yazayım diyüp kitabımı berbâd itmeyesin..” 1227/1812-3¹⁹³

Emir Hoca'nın nüshada tebdil ve tağyirden menettiği okuyucular Carullah Efendi gibileri olmamalıdır. Zira yukarıda da belirtildiği gibi iyi bir okuyucunun müdahalesine uğramış onun elinden çıkmış musahhah nüshalar ilim alış-verişinin yazmanüşhalar üzerinden sağlandığı bir dünyada / dönemde kıymeti haizdir. Mesela Carullah Efendi *Nusûs Şerhi*'nin zahriyesine düştüğü notta -eser içerisinde referans verilen kitaplardan da istifade ederek- şerhi başından sonuna kadar mütalaa ettiğini kaydeder. Mudakkik bir okuyucu olan Carullah Efendi bu mütalaa esnasında maalesef ki elinde ikinci bir nüsha olmadığı için nüsha karşılaştırmasında bulunamadığını fakat bir nüsha daha temin etmesi durumunda bu mukabale işini yapmak istediğini belirtir. Dahası Carullah Efendi'nin mütalaa esnasında elden geldiğince tashihte bulunduğunu kaydetmesidir. Pek tabi ki o, nüshanın vitrini mesabesinde olan zahriyede eserin nerelerinde nasıl bir tashih yaptığını belirt/e/mez. Neyse ki müstensih-okur tasarrufunu göstermek için imdadımıza Abdullatîf Abdullah Abbâsî-i Gucerâtî yetişir. XVII. yüzyıl Babürlü-Hintli alimlerinden olan Abdullatîf, *Mesnevî*'nin kendisi için hazırladığı özel nüshasında nüsha derleme esnasındaki öznel tasarruflarından bahseder. Orissa, Tirah, Yulam Pass, Peşaver, Dekan ve Burhanpur gibi yerlerde nüshaların peşinden dolanıp duran Abdullatîf'in kendi belirlediği kıstaslar onun yeni nüshada yaptığı tasarrufların çitasını göstermektedir. Buna göre o diğer nüshalardaki her beyti yeni nüshaya almamış ve bunun için şiirin akıcılığı, kelimelerin birbiriyle uygunluğu, anlam gücü ve *Mesnevî*'nin uslubu ile yazılmış olması şartlarını ileri sürmüştür. Bu şartlara uymayan beyitleri ise (kendisinden önceki) kâtipler tarafından değiştirildiği gerekçesiyle yeni nüshaya almaz. Fakat kendisi için tanıdığı bu ayrıcalığı / yetkiyi kendisinden sonraki müstensihlere tanımaz ve nüsha-i nâsiha diye bilinecek olan bu

¹⁹³ Süleymannâme, London British Library, Or. 14944, v. 91'den nakleden Tülün Değirmenci, “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur, Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler,” **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13, Güz 2011, s. 25.

yeni nüshada kâtiplerin / müstensihlerin hata yapmamaları için her cildin beyitlerini sayar ve toplam beyit sayısını her cilde not eder. Bununla yetinmeyen müstensih / mürettip Abdullatîf her hikâyedeki satır sayısını da kaydeder.¹⁹⁴

Görüldüğü gibi gerek müstensih gerekse okurların metne müdahalesi yadrganmamakta belki de teşvik edilmektedir. İsmail Erünsal varrakların İslâmın özellikle ilk dönemlerinde müellifmiş gibi davrandıklarının ve bir nevi editör gibi hareket ettirilerinin örneklerini verir.¹⁹⁵ Kimi müstensihlerin ise metne müdahalesinin metnin kurgusuna da taşıdığı görülür ki bu durum müstensih ile müellif arasındaki çizgiyi iyice seyreltir. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin Dresden ve Vatikan nüshalarını yapı, ideoloji ve yaratım bağlamında karşılaştıran Gürol Pehlivan içerdiği hikâyeler açısından “eksik olan” Vatikan nüshasının Dresden nüshasından istinsah edildiği kanaatinin baskın olduğunu kaydeder. Hatta kimi “korkut-şinâslara” göre Vatikan nüshası Dresden nüshasının bozuk bir kopyası olduğu gibi bazı araştırmacılara göre Dresden nüshası “eksik” olan Vatikan nüshasından daha doğrudur.¹⁹⁶ Oysa Pehlivan’a göre durum hiç de öyle değildir; evet Vatikan nüshası Dresden nüshasına göre (hikâyelerin sayısı açısından) yarı yarıya eksiktir fakat bu kimi araştırmacıların iddia ettiği gibi bu nüshanın bir nâkisası değil bilakis Vatikan müstensihinin bilinçli tasarrufudur. Bu tasarrufu ise müstensihlerin ideolojisi olarak yorumlayan Pehlivan, bu ideolojisinin izdüşümünü ise müstensihlerin kurgu farklılıkları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan metin kırılması üzerinden takip eder. Buna göre müstensih(ler)

¹⁹⁴ Muzaffer Alam, “Babürlü Dilbilimi ve Mevlânâ'nın *Mesnevî'si*”, **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII, Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik, 2017, s. 439. Tabi bu tashih işinin de kolay bir ameliye olmadığını belirtmek gerekir. Kara Halil'in *Velediyye* üzerine yazdığı şerhinin okuyucularından birisi olan İbrahim Vedîd b. Mahmûd Dervîş tashih işinin zorluğuna dikkati çeker ve 24 Nisan 1793'te düştüğü notta kendisini açıkça musahhih olarak tanımlayarak 1788-89'da istinsah edilmiş bu nüshayı 8 Kasım 1792'de büyük bir meşakkatle tashih ettiğini belirtir: “Ganî olan Allah'ın rahmetine muhtaç kul İbrahim Vedîd b. Mahmûd Dervîş der ki: Ben bu nüshayı elimden geldiğince büyük bir dikkat ve meşakkatle sakım bir nüsha ile mukabele ettim, Allah'a şükürler olsun! Allah bu nüshayı mütalaa edene, bu nüshanın müellif, kâtip ve musahhihine hayır dua edene merhamet buyursun.” Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum İl Halk Kütüphanesi, 2301/3, 63a.

¹⁹⁵ İsmail E. Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İstanbul, Timaş, 2018, s. 437. Ortaçağ İslâm Dünyası'nda varraklık için bkz: s. 434-481.

¹⁹⁶ Gürol Pehlivan, “Dede Korkut Kitabı'nın Dresden ve Vatikan Nüshalarının Müstensihlerinin Karşılaştırılması”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.40, 2015, s. 148.

ilâve etme, hazfetme, çatı değiştirme, yapı ögelerini değiştirme, takdim-tehirde bulunma gibi tasarruflarda bulunmaktadır.¹⁹⁷ Dede Korkut müstensihinin tasarrufları bunlarla sınırlı kalmaz, aynı dip nüshayı kullanmalarına rağmen kimi yerde Vatikan müstensihi metne sansür uygular.¹⁹⁸ Tüm bu tasarruflar ise her iki nüshanın adeta müstakil bir telif olarak algılanmasına yol açar. Hatta o kadar ki Pehlivan'a göre bu örneklerin gösterdiği şey aynı denilen metinlerin aslında hiç de aynı olmadığıdır. Müstensihin istinsah ettiği metinleri çeşitli etkilere bağlı olarak değiştirdiği kanaatinde olduğunu belirten Pehlivan, bu etkileri ise öncelikle müstensihin kendi dünya görüşü ve estetik beğenisinin olduğunu belirtir.¹⁹⁹ O halde Pehlivan'ın şu tespitine bütünüyle katıldığımızı belirtelim: "Fakat onlar [müstensihler] biz kabul edelim veya etmeyelim vardılar ve onların süzgecinden geğmiş metinleri değerlendirmek durumundayız. O halde bu durumu kabullenip müstensihlerin metinler üzerindeki etkilerini incelemek gerekmektedir. Böylece metinlere etki eden en önemli zümrenin inançları, edebi beğenileri, metinle giriştikleri iktidar mücadeleleri göz önüne alındığında metni ve yazarını daha iyi anlamak mümkün olabilecektir."²⁰⁰

Pehlivan'ın bu tespitini destekleyecek ve müstensihlerin hislerinden, düşüncesinden arındırılmış sıradan bir eser çoğaltan kimseler olduğunu düşünmemek için yeterince sebep/örnek vardır. Üçüncü bölümde Molla Lutfi'nin müstensihleri bölümünde geleceği gibi müstensihler kimi politik / dînî tartışmalara taraf olmaktadır. Diğer taraftan müstensihin müellifleşmesi sadece yazdıklarıyla sınırlı değildir. Bazı durumlarda müstensih susmayı, görmezden gelmeyi ya da görmemeyi tercih eder ki bu da onun sadece eserin nüshasını çoğaltmakla mükellef olmadığıın başka bir işaretidir. Tülün Değirmenci *şakâik-ı Numaniyye*'nin tercüme nüshasında Osman Gazi ve I. Murad'ın portresinin yapılmamasını siyasal kaygıların bir tezahürü

¹⁹⁷ Gürol Pehlivan, "Müstensihin Edebî Eserin Yaratımındaki Rolü, -Dede Korkut Kitabı Örneğinde-" **Millî Folklor**, S. 101, Bahar 2014, s. 101-112.

¹⁹⁸ Gürol Pehlivan, "Dede Korkut Kitabı'nın Dresden ve Vatikan Nüshalarının Müstensihlerinin Karşılaştırılması," s. 151- 152.

¹⁹⁹ Gürol Pehlivan, "Müstensihin Edebî Eserin Yaratımındaki Rolü, -Dede Korkut Kitabı Örneğinde-", s. 110.

²⁰⁰ Gürol Pehlivan, **a.m.**, s. 111.

olarak okur.²⁰¹ Tıpkı bunun gibi kimi yerleri görmeyen, görmek istemeyen müstensihlerle de karşılaşırız. Söz gelimi üçüncü bölümde kısmen bahsedilecek olan Molla Ahaveyn'in zındıklık risalesinin giriş kısmı bazı nüshalarda yer almaz. Molla Ahaveyn bu risalede -dolaylı yoldan bu risalenin sebeb-i telif olan- Molla Lutfi'ye ağır göndermeler bulunan bir mukaddime yazar fakat Molla Ahaveyn ile aynı fikirde olmayan bazı müstensihler istinsah esnasında bu mukaddimeyi çoğaltmazlar. Molla Lutfi hakkında hakaret-âmiz ifadelerin yer aldığı bu kısım, İsmet Parmaksızoğlu tarafından tanıtılan nüshada "kıssa-i garibe" başlığı altında alınırken aynı eserin bugün Kütahya Vahid Paşa 2279 numarada yer alan nüshasında bu kısım bulunmaz.

Üçüncü bölümde de geleceği gibi Molla Lutfi taraftarı müstensihlerin bazı durumlarda görmezden gelmek suretiyle metne müdahale edecektir. Bu durumun farkında olan bir okur ise derkenara çıktığı notta müstensihin mezkûr yeri istinsah etmediğini belirtir. Bu meçhul okurun meçhul müstensihin bu tasarrufuna dikkat çekerken kullandığı kelime ise tam olarak konumuza örnek teşkil eder. Zira okur, müstensihin Molla Lutfi kıssasını 'hazfettiğini' belirtir, yani menkulü minh (asıl) nüshasında yer almasına rağmen yeni nüshaya almadığına işaret eder. Böylesi tasarrufların bir benzerine telifte de karşılaşılır ve istinsahta görülen bu kısmî sansür kimi müelliflerin benzeri tasarruflarını akla getirir. Zira Kanûnî'nin sadrazamlarından Pîrî Paşa hal'inden sonra bu yüzden tezkirelerde yer bulamamış, Kanûnî'nin bir başka sadrazamı da "düşükten sonra" şair olmasına rağmen dönemi tezkirecileri Latîfi, Âşık Çelebi ve Ahdî tarafından sansüre uğramıştır. Öztelli'ye göre Mora Fatihî Şehid Ali Paşa, Hüseyin Paşazâde Silahtar İbrahim Paşa ve Silahtar Vahid Mahdûmî Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından makbul addedilmediği için Safâî tezkiresinde kendilerine yer bulamamıştır.

Yukarıdan beri verilen örnekler müstensihin kendisini (okurlar gibi) metne müdahale etmeye yetkili gördüğünü gösterir. Tabi müstensihin tüm tasarruflarını onun bu müdahale ameliyesinin bir parçası olarak okumak mümkün değildir. Bugün edisyon kritik çalışmalarıyla daha yakından gördüğümüz nüsha farklarını ve dolayısıyla müstensih tasarruflarını şu başlıklarda toplamak mümkündür:

²⁰¹ Tülün Değirmenci, "Osmanlı Sarayının Geçmişe Özlemi: Tercüme-i Şakâiku'n-Nu'mâniyye," **Bilig**, S. 46, Yaz 2008, s. 108- 109.

- a. Müstensihin istinsah ettiği asıl nüshada yanlış (kaynak metinden sapma) yazmakta ve müstensih de o yanlış tekrar etmektedir ki en sık karşılaşılan durum da bu olmalıdır.
- b. Asıl nüshada doğru (kaynak metne uygun) yazıyor fakat müstensih yanlış okuyordur.
- c. Müstensih asıl nüshadaki ibareyi doğru okumuş fakat yanlış yazmıştır.
- d. Müstensih metni okuyamamış ve tahminî bir şey yazmıştır. Mesela Hoca Sadeddin Efendi (ö.1599) kendi istinsah ettiği bir nüshanın istinsah kaydında kendisinin kullandığı menkulün minh nüshaya fazla güvenilmemesi gerektiğini zira orada müstensihin bazı yerleri karine ile yazdığını kaydetmektedir. Karine ile yazılmasından kastedilen şey, müstensihin okuyamadığı bazı yerleri kendi tahminince yazması ya da tasvir etmesi olmalıdır. Nitekim Molla Ahaveyn'in zındıklık risalesinin müstensihi okuyamadığı bazı yerleri aynen bu şekilde tasvir etmektedir.²⁰²
- e. Müstensih daha önceki müstensihin yanlış yazdığını düşünüyor ve bunu tashih ediyordur. Örneğin bugün Tavşanlı Zeytinoğlu'nda bulunan bir *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* nüshasında müstensih önceki nâsihin birçok yerde metnin üslubunda hatalar yaptığını kendisinin ise bu hataları düzelttiğini belirtir.²⁰³
- f. Müstensih müellifin (müstensihin değil) yanlış yazdığını düşünüyor ve tashih ediyordur. Bu ve bir önceki durum yukarıdan beri müstensihin bir okur olarak metne müdahalesini gündeme getirdiğimiz durumdur. Ebu'l-'Alâ 'Afîfi müstensihlerin bu tasarrufuna verdiği örnek üzerinden

²⁰² Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 340-341.

²⁰³ TZK, 1133, 272a. "Ve vecedtu fî ekseri'l-asli halelen fî ba'zi esâlîbi ve hüve hataun mine'n-nâsihi ve kad aslehtu cemî'a zâlîke..."

dikkat çeker. *Miškât*'ın İskenderiye'deki nüshasında "lâ tünâfi el-važdâniyye" şeklinde geçtiğini belirten 'Afifi devamlı şöyle söyler: "Ancak öyle anlaşılıyor ki "lâ" müstensih tarafından ilave edilmiştir çünkü ulaşabildiğim hiçbir nüshada "lâ" bulunmamaktadır. Muhtemelen müstensih bu nitelikle nitelenenin Allah olduğunu düşünmüştür ki açıkladığım üzere bu, hatalı bir yorumdur.²⁰⁴ Görüldüğü gibi müstensih kendince makbul anlamı tamamlamak için ikmâlde bulunmuştur.

Bu son iki durumdaki tasarrufları müstensihleri müstensih ile müellif arası bir konuma yerleştirir ve müstensihlerin nisbî bir müellifleşmesine yol açar. Diğer yandan müstensihlerin istinsah esnasındaki tasarruflarını mütercimlerin terceme esnasında yaptıkları tasarruflara benzetmek mümkündür. Özellikle Osmanlı edebiyat sahasında yapılan tercümelere tercüme metotlarının mütercimin kaynak metne sadakati üzerinden bire bir tercüme ve serbest tercüme şeklinde tezahür ettiği görülür. Buna göre serbest tercümede mütercim bariz bir şekilde kendisini ön plana çıkartır ve kaynak metni hedef metne aktarma esnasında bazı tasarruflarda bulunur. Sadık Yazar, bu tasarrufların kaynak metne yapılan eklemeler, kaynak metinden yapılan eksiltmeler ve değiştirmeler alt başlığında toplanacağını belirtir.²⁰⁵ İşte müstensihlerin de menkulün minh / asıl nüsha üzerinde yaptığı tasarruflar da mütercimin kaynak metinde yaptığı tasarrufları andırır. Andırır, zira müstensihlerin kaynak nüshada (menkulün minh nüsha) yaptığı tasarrufları da genel olarak eklemeler, eksiltmeler ve değiştirmeler olarak tasnif etmek mümkündür. (Ki müstensihler buna tashih ve tağyir demektedir.) Daha önce de bahsedildiği gibi İbn-i Cemâ'a yeni bir nüsha kopya edecek talebelere menkulün minh nüshada besmele ve hamdele olmasa bile kendi nüshalarına bunları eklemelerini tavsiye etmekteydi; onun bu tavsiyesi müstensihlerin yaptığı eklemelere bir örnek teşkil eder. Bununla beraber müstensihlerin zaman zaman istinsah ettikleri eser için isim takdir ettikleri görülür ki bu durum da müstensihlerin ekleme sadedinde yaptığı tasarruflardandır. Nitekim bazı

²⁰⁴ Gazzali, **Varlık, Bilgi, Hakikat, Mişkâtü'l-Envâr**, Neşir ve Tercüme Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik, 2016, s. 23.

²⁰⁵ Abû Hamid Muhammed el-Girnâtî, **Tercüme-i Tuhfetü'l-elbâb ve Nuhbetü'l-'A'cab**, Haz. Sadık Yazar, İstanbul, Büyüyen Ay Yayınları, 2015, s. 63.

eserlerin birden fazla isimle bilinmesinin bir sebebi de müstensihlerin istinsahıyla meşgul olduğu esere isim takdir etmesidir. Söz gelimi Molla Lutfi'nin mevzû'âtı'l-'ulûm ile alakalı eserinin bugün Millet Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında meçhul bir müstensih eser için Temmet *er-Risâletu'l-Vaz'iyye* demektedir.²⁰⁶ Oysa müellif eserin hiçbir yerinde böyle bir tesmiyeden bahsetmez. Üstelik müstensih kendi nüshasını musannif nüshasıyla mukabele etmiştir. Pek muhtemeldir ki bu eserin başka bir nüshası olmasaydı ya da mevcut nüshalar menkûlun-minh nüsha olarak - musannif nüshasıyla karşılaştırılan- bu nüshayı kullansalardı eser *er-Risâletu'l-Vaz'iyye* olarak istinsah edilecek, kataloglara o şekilde kaydedilecekti.

Eklemeler sadedinde yapılan tasarruflardan birisi ise metinde olmamasına rağmen bölümlere başlıklar takdir etmektir. *Aşkın Onulmaz Kıyıları*'nda Victoria Rowe Holbrook "bu tür elyazmalarında bölüm başlıkları nadir görülür ve genellikle hattat-müstensihler ya da diğer yayına hazırlayıcılar tarafından eklendiği"²⁰⁷ tespitinde bulunur. Edirneli Şâir Bâlî Çelebi'nin bir deniz zaferini konu alan kasidesinin başlığı İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nüshasında 'Kasîde berây-ı Feth-i Diyâr-i Kıbrıs der-Zamân-ı Sultân Selim Hân Kıbrıs (Tâbe Serâhû)' şeklidir. Fakat Bâlî Çelebi şiiirleri üzerinden şairin şehrinin sosyal ve siyasi hayatını konu edindiği çalışmasında Betül Sinan Nizam bu başlığın muhteva ile örtüşmediğini, içerikte Kıbrıs fethine dair en ufak bir göndermenin dahi bulunmadığını belirtir. Nizam, bu durumu başlığın müstensih marifetiyle sonradan dercedilmiş olabileceği şeklinde yorumlar.²⁰⁸ Üstelik Nizam'a göre Bâlî'nin kasidelerine hâriçten verilen tek isim de bu değildir. Bâlî'nin *Dîvân*'ında 'Kasîde be-Düstûr-ı A'zam Mehemed Paşa berây-ı Tedbîr-i Hıfz Kerden-i Meyyit-i Pâdişâh der-Sigetvâr' başlıklı kasideye de bu isim yazara göre müstensih ya da okur marifetiyle ilâve edilmiş olmalıdır. Zira "Başlık, Bâlî'nin kasideyi Sokullu'nun padişahın ölümünü askerden saklaması olayı üzerine yazdığı intibamı uyandırır fakat kaside okunduğunda metnin sadece ya da özellikle bu olaya

²⁰⁶ Millet, AEARB,2550/1, 21a.-21b.

²⁰⁷ "Bu tür elyazmalarında bölüm başlıkları nadir görülür ve genellikle hattat-müstensihler ya da diğer yayına hazırlayıcılar tarafından eklenmiştir." Victoria Rowe Holbrook, *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, Çev. Erol Köroğlu, Engin Kılıç, İstanbul, İletişim, 2014, s. 23.

²⁰⁸ Betül Sinan Nizam, "Edirneli Şâir Bâlî Çelebi'nin Kaleminden 16. Yüzyıl Osmanlı Sosyal ve Siyasal Hayatı" *Journal of Turkish Studies*, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Aralık 2017, s. 146.

odaklanmadığı, şairin klâsik bir methiye örgüsü içinde bu olaya iki beyitle değindiği görülür. Bâlî, 18 beyitlik Sokullu övgüsünde önemli gördüğü bu olaya da yer vermiş, muhtemelen kasideyi okuyan müstensih ya da okuyucu özellikle bu beyitlere odaklandığından başlığı bu şekilde yazmıştır.” Bu tasarrufun kasidenin tarihlendirmesine yönelik yanlış bir algıyı beslemesine de ayrıca dikkat çekilmesi gerekir: “Bu durum kasidenin yazılış tarihini belirlemede de etkindir. Şöyle ki başlık dikkate alınsaydı kasidenin söz konusu olay üzerine 974/1566’da yazıldığı iddia edilebilirdi. Fakat yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı kaside bu tarihten Sokullu’nun ölümüne yani 987/1579’a kadar herhangi bir zaman dilimi içinde yazılmış olabilir.”²⁰⁹

Yanlış isnat da müstensihler tarafından yapılan eklemelerden kabul edilmelidir. Söz gelimi İbnu’l-Havvâm’ın *el-Fevâidu’l-Bahâiyye* isimli eseri bazı nüshalarda müstensihlerin marifetiyle Gıyâsuddîn el-Cemşid el-Kâşî’ye atfedilmektedir.²¹⁰ Bilal Kemikli Bayrâmî-Melâmîliğin ünlü şairlerinden Sun’ullah Gaybî’ye (ö.1676) ait olduğunu belirttiği “*Huda Rabbim*” manzumesinin, bir nüshada şairden iki yüzyıl sonra yaşamış olan üçüncü dönem Melâmîliğinin pîri Muhammed Nûru’l-Arabî’ye (ö. 1887) atfedildiğini kaydeder. Kemikli, bu hatalı izafetin sebebinin ise müstensih ya da okuyucular tarafından nüshanın başına (1b kastediliyor olmalı) iliştirilen bir nottan dolayı olduğunu belirtir.²¹¹

Öte yandan müstensih ile müellif arasındaki bu köprüyü daha da muhkem kılan ise istinsah kayıtları ile telif arasındaki yapısal benzerliklerdir. Nitekim bu ikisi arasındaki mezkûr benzerlikleri şöyle tasnif etmek mümkündür.

Yapısal Benzerlikler:

²⁰⁹ Betül Sinan Nizam, **a.g. m.**, s. 152.

²¹⁰ Eserin Süleymaniye Laleli 2175, Tunus 8607 ve Tunus 2731 nolu nüshalarında müstensih el-Kâşî olarak gösterilmektedir. İhsan Fazlıoğlu, “İbn el-Havvâm ve Eseri el-Fevâid el-Bahâiyye fî el-Kavâ'id el-Hisâbiyye, Tenkitli Metin ve Tarihi Değerlendirme”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s.13

²¹¹ Bilal Kemikli, “Popüler Dînî Kültürümüze Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir, -Hudâ Rabbim Manzûmesi Etrafında Tartışmalar-”, **Journal of Islamic Resarch**, C. 14, S. 3-4, 2001, s. 493, 495.

- a. Bilindiği gibi müellifler eserlerinin başında -bazı müellifler ayrıca sonunda da- hamdele ve salvelede bulunmaktadır. Bazı müellifler ise ayrıca ferağ kayıtlarında da hamdele-salvelede bulunur. Müstensihler de tıpkı müellifler gibi ya da müelliflerin eserin başında ve sonunda yaptıkları bu eyleme karşılık istinsah kayıtlarında hamdele-salveleyle mukabelede bulunmaktadır. İkinci bölümde incelenecek olan Osmanlı istinsah kayıtlarının büyük çoğunluğunda hamdele ve salvele bulunmaktadır.
- b. Benzerliklerden bir tanesi dua cümlelerinde göze çarpmaktadır. Kimi müellifler eserlerinin girişinde ya da ferağ kayıtlarında genel duanın yanı sıra okuyucuya, esere göz atana (nâzır), hayır dua eden ya da eş dost akraba gibi özel dualarda da bulunmaktadır. Ahmed b. İmâd, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Maksûd*'un şerhine başlarken yazdığı/yazacağı işbu esere göz atana (nâzır), okuyana, okutana ve tevil-i hakîki ile ve insaf ile eserine yaklaşıp Allah'ın merhamet etmesini istemektedir.²¹² Sadi Şîrâzî ise *Gülîstan*'ın ferağ kaydında okuyuculardan musannif olarak kendisine, bu eserini istinsah eden/edecek müstensihlere ve nihayet okurların kendisine de dua etmelerini ister.²¹³ Müstensihler de tıpkı müellifler gibi eserin müstakbel okuyucularına ve eseri okutana dua etmektedir. Müstensihlerin birçok istinsah kaydında tıpkı müellifler gibi birçok kimseye duaya davet ettiği görülür. Örneğin Bozkîrî İbrahim Efendi'nin isti'âre hakkındaki risalesinin müstensihi es-Seyyid Hâfız istinsah kaydında şöyle dua eder. "Allah'ım, Muhammed Mustafa ve şehri-i Ramazan hürmetine bu eserin kâtibine, okuyucusuna, ezberleyenine, dinleyenine ve göz atanına (nâzır) mağfiret buyur."²¹⁴
- c. Müstensihlerin kendilerini müellifmiş gibi hissettiklerini gösteren karinelerden birisi de istinsaha başlama tarihlerini yazmalarıdır. Müstensihlerin bu tasarrufu yaygın olmamakla beraber, bazı müelliflerin tasarrufunu akla getirir. Nitekim bazı müelliflerin eserin başında ya da

²¹² Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 22/5 171.resim.

²¹³ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergâhı, 00260, 143a. Müellifin telif kaydında.

²¹⁴ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 25/2, 11b.

sonunda eseri yazmaya başladığı ve eseri bitirdiği tarihleri kaydettikleri görülür. Aduddiddîn el-Îcî (ö.1355) bu müelliflerden bir tanesidir. *Cevâmi‘u‘t-Tibyân* isimli tefsirinin sonunda eseri yazmaya Ravza-i Münevvere’de 2 Cemaziyelâhir 904’te başladığını kaydeden el-Îcî, eseri yine aynı yerde 25 Ramazan 905’te bitirdiğini belirtir. el-Îcî sadece başlangıç ve bitiş tarihlerini vermekle kalmaz, ikisi arasında geçen süreyi de okuyucular ile paylaşır. Buna göre eser sekiz ayda tamamlanmıştır.²¹⁵ Molla Fenârî (ö.1431) ise arkadaşlarının mütalaası için kaleme aldığı *el-Fevâidu‘l-Fenâriyye*’yi en kısa günün sabahında (ğudve) yazmaya başlayıp akşam ezanında bitirdiğini kaydeder²¹⁶ (Her ne kadar mevsim ve ay ismi vermese de açıktır ki Molla Fenari eseri bir kış günü telif etmiştir). Osmanlı medreselerinin temel fıkıh usulü eserlerinden *Dureru‘l-Hukkâm fî Şerhi Gureri‘l-Ahkâm* sahibi Molla Hüsrev ise telif kaydında eserin yazılış sürecine dair bilgi vermektedir. Buna göre Molla Hüsrev 12 Zilkade Cumartesi 877 Cumartesi günü yazmaya başladığı eseri 12 Cemaziyelûlâ 883 Cumartesi günü bitirmiştir. Bir başka Osmanlı alimi Taşköprülüzâde, yine telif kaydında telifin toplam süresini yazar. Buna göre o ‘telif, tasnif, tasvîr ve tahrîr’ini 10 Safer 942’de cumartesi gecesi bitirdiği esere 941 Zilka‘de’nin evâsıtında başlamıştır. Başlangıcı için net tarih vermediğinden olsa gerek eserin yaklaşık ne kadar zamanda yazıldığını da ilâve eder: “...Ve müddetu tasnîfi‘l-kitâb selâsetu eşhurin takriben...”²¹⁷

Müstensihler ise istinsahın bitiş tarihini belirtmek hususunda -müelliflerden daha- hassastırlar. İkinci bölümde gelecek olan yüzlerce örnekte bu durumu görmek mümkün. Kimi müstensihler ise istinsahı bitirdiği tarihin yanı sıra tıpkı yukarıda örnek verilen bazı müelliflerin yaptığı istinsaha başladığı tarihi de not etmektedir.

²¹⁵ Süleymaniye, Amcazâde Hüseyin, 00024, vr. 563a.

²¹⁶ Ohri, 82/43b. Molla Fenârî’nin sebep-i telifi de ilginçtir. Bir arkadaşı (o kardeş der, kastettiği arkadaş olmalıdır, -bu kadar ısrarcı olduğuna göre yakın bir arkadaş- *Îsâgocî*’ye bir şerh yazması için nerdeyse her gün kendisini tazyik etmektedir. Molla Fenârî ise arkadaşının bu ısrarlarını “yazarız bir gün” diyerek savuşturmaya çalışır. Fakat bakar ki bu ısrarların sonu gelmeyecek yukarıdaki eseri yazmaya karar verir.

²¹⁷ Süleymaniye, Fatih, 04637, 232a. Ferağ kaydında eserin başlangıç ve bitiş tarihinin verildiği bir başka örnekler için bkz: Süleymaniye, Damad İbrahim, 00011, 307b; Süleymaniye, Fatih, 03763, 388a; Ohri, 6, 386b.

Mesela Hasan b. Mustafa 1162 yılında istinsahına başladığı “şerefli” nüshayı 11 Rebiulahir 1163’de bitirmiştir. Kendisinin ifadesine göre ise bu süreçte kadı olarak vazife yapmıştır.²¹⁸ Nurullah b. Hamza b. Yakub b. Bayezid Bursa’da düştüğü istinsah kaydında başlangıç ile bitiş tarihlerini karıştırmış olmalıdır. Müstensih Nurullah Muharrem’in evâhinde bitirdiğini, başlangıcı ise zilhicce’nin evâhirin olduğunu kaydeder. İkisi için ayrı yıllar vermez ve sadece 908 yazar. Şu durumda eğer istinsahın başlangıç yılını yazmayı unutmadıysa muharrem ayında başlayıp zilhicce ayında bitirdim demesi gerekirken sehven tersini yazmıştır. Her hal u karda bizim için istinsahın başlangıç ve bitiş tarihini veren bir örnektir.²¹⁹ Reşîdî diye bilinen Ahmed b. Ebî’r-Rûh da tıpkı Taşköprülüzâde gibi istinsahın toplam süresini verir. Buna göre o Temmuz /Ağustos 1524’te bitirdiği nüshayı kırk dört günde istinsah etmiştir²²⁰

- d. Telif ile istinsah arasındaki yapısal benzerliklerden diğer birisi ise telif ve istinsahın mekân bilgisidir. Bazı müellifler eseri nerede bitirdiklerini okuyucu ile paylaşırken (daha az olmak üzere) bazılarının ise telifi nerede bitirdiğini yazmasının yanı sıra telifte nerede başladığını yazdığı da olur. Mesela Taftazânî meşhur eseri *Mutavvel*’in sonunda Herat’ta tebyizini bitirdiği eserin telifine Cürcan’da başladığını kaydeder.²²¹ Müstensihler istinsah mekânını belirtmek hususunda müelliflerden daha hassastırlar. Fakat müstensihlerin verdikleri mekân bilgisi istinsahın bittiği yeri gösterir. Bununla beraber bazı müstensihler yukarıdaki müellifler gibi hem başlangıç hem de bitiş yerini yazar. Söz gelimi *el-Kâfiye*’nin şerhi olan *El-Hindî* isimli eserin meçhul müstensihisi istinsaha Niksar’da başlamış Tokat’ta bitirmiştir.²²²
- e. Bazı müellifler özellikle sebebi telif esnasında kendilerine dair ve bazen iç dünyalarına dair durumları okurlarıyla paylaşırlar. Bunun gibi kimi müstensihler de okuyucu ile iç dünyasını paylaşmaktadır (Müstensihinin iç dünyası ile kastedilen tabi ki kayıtlarda kullanılan fakîr, hakir, muhtâc

²¹⁸ TZK 790, 150a.

²¹⁹ Süleymaniye, Fatih, 1602, 262a.

²²⁰ Süleymaniye, İzmir, 0060, 200a.

²²¹ Süleymaniye, Fatih, 04631, 322b.

²²² Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 1902, 153b.

gibi sıfatlarla ifade edilen durumlar değildir. Zira daha önce de belirtildiği gibi bunlar anonim sıfatlardır). Tırnovikli Muslihuddin Suhte b. Mercân bunlardan birisidir. Muslihuddin 1617 Temmuzunun son on gününden birisinde düştüğü istinsah kaydında istinsah gününü mübarek, istinsah ettiği nüshayı ise mübarek, meymune ve mergûbe olarak takdim etmektedir. Muslihuddin'in kendisi için uygun gördüğü sıfat ise garip, hakir, gönlü yaralı ve kalbi kırık'tır. Belki de bu yüzden Muslihuddin dua cümlesinde anne babasına dua ettikten sonra en yakınındaki eş-dost-akraba yârâna dua etmektense hiç tanımadığı ve belki de tanımayacağı kimselere dua etmektedir: Bu eseri mütalaa edecek veya ders olarak okuyacak olanlara. Nüshayı kapatmadan kendisini teselli edercesine yaptığı dua ise halet-i ruhiyesine işaret ediyor gibidir: Allah bize yeter, O ne güzel vekildir.²²³ Duygusal müstensihlerden birisi de kendisini kalbi yanık olarak takdim eden Evrenesoğulları'ndan Yusuf b. Mustafa'dır. Vardarlı Mustafa Ahîzâde'nin eseri *Zâhiretu'l-'ukbâ fi şerhi sadri's-şerî'ati'l-'uzmâ*'nın istinsah kaydında kalbini kendisine karşı oynadığı oyunlardan dolayı Allah'a şikayet etmektedir.²²⁴ Vardar yaylağında ikinci namazından sonra yazdığı istinsah kaydının hemen yan-altına düştüğü Farsça beyitte ise nüshanın okuyucularına seslenerek kendisi için Allah'a “Ey Hodâ bu nüshanın kâtibinin derdine derman ol” diye dua etmelerini istemektedir. Kalbinin oyunlarından bunalan Yusuf belki de bir aşk acısı çekmektedir.

Özetle belirtmek gerekir ki “varrak, (müstensih) hem ilim dünyasının bir temsilcisi hem de bağımsız bir meslek adamı olarak kendi önemini farkındadır.”²²⁵ Yukarıdan beri verilen bu örnekler bize müstensihlerin biçim ve içerik olarak müelliflere öykündükleri, kendilerini (yer yer okuyucularla birlikte) telifin ortağı gibi gördüklerini göstermektedir. Özellikle Gürol Pehlivan'ın Dede Korkut nüshaları üzerinden gösterdiği gibi bu kendini her açıdan görünür kılma isteği sadece istinsah

²²³ Müstensihin eseri okuyana ve mütalaa edene duası: Ohri, 56 (55/1), 325a.

²²⁴ Süleymaniye, Fatih, 01605, 250a.

²²⁵ Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, s.58.

kayıtlarında değil, belki metnin içerisinde de görülmektedir. Bu konuda yapılacak karşılaştırmalı müstakil çalışmalar müstensihlerin tasarruflarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu meyanda ilerleyen sayfalarda istinsah kayıtlarının Molla Lutfi'nin müstensihleri tarafından nasıl araçsallaştırıldığı ve kimi siyasi tartışmalarda müstensihin reyini belli edeceği mekânlar haline dönüştürüldüğü görülecektir. Fakat öncesinde mellifliğe öykünen müstensihi anlamak ve ona daha yakından bakmak için nüshalarda sadece ona ait olan istinsah kayıtlarına odaklanmak gerekecektir ve ikinci bölüm de bu yüzden Osmanlı istinsah kayıtlarının mahiyeti üzerinedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSTİNSAH KAYDININ YAPISAL ANALİZİ

“Gâhî bir kitab görmeğe şevka düşüb gurûb-ı şemsten

Tulû‘a dek şem‘a yanardı”²²⁶

قَدْ وَقَعَ الْفَرَاغُ مِنْ تَخْرِيرِ الْهَدَايَةِ بِعَوْنِ اللَّهِ وَالْعِنَايَةِ عَلَيَّ يَدَيِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ النَّحِيفِ الْفَقِيرِ الْحَقِيرِ
الْمُحْتَاجِ أَلِي رَحْمَةِ اللَّهِ رَبِّهِ الْكَبِيرِ الْمُقَرَّبِ بَدْنِهِ الْمُسْتَعْفِرِ لِرَبِّهِ الْخَائِفِ مِنْ سُوءِ عَمَلِهِ أَحْمَدَ بْنِ اسْحَقَ الْقَسْطَمُونِي
غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَأَحْسَنَ إِلَيْهِمَا وَالْيَهُ وَلِمَنْ نَظَرَ وَقَرَأَ فِيهِ وَاسْتَفَادَ مِنْهُ وَدَعَا لِكَاتِبِهِ بِالْأَدْعِيَةِ الصَّالِحَةِ فِي يَوْمِ
الْحَمِيسِ الثَّامِنِ وَالْعِشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ الْمُبَارِكِ لِسَنَةِ سِتِّ وَخَمْسِينَ وَتِسْعِمَاةٍ فِي مَدِينَةِ أَدْرَنَةَ الْمُحَمِّيَّةِ²²⁷

Osmanlı medreselerinin muteber fıkıh kitaplarından olup üzerine altmış kadar şerh-haşiye yazılmış olan *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* isimli eserin bugün eldeki katalog bilgilerine göre Türkiye’de dört yüze yakın nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan birisi de günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu nr.2243’te yer alan ve istinsah kaydı yukarıdaki gibi olan nüshadır. Muhtemelen bir talebe olan Kastamonulu Ahmed b. İshak mezkûr nüshanın istinsah kaydını yukarıdaki şekilde yazmıştır. Onun bu istinsah kaydı bize öğeleri aşağıdakiler olan bir kompozisyon sunar:

1. قَدْ وَقَعَ الْفَرَاغُ مِنْ تَخْرِيرِ
2. الْهَدَايَةِ
3. بِعَوْنِ اللَّهِ وَالْعِنَايَةِ
4. عَلَيَّ يَدَيِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ النَّحِيفِ الْفَقِيرِ الْحَقِيرِ الْمُحْتَاجِ أَلِي رَحْمَةِ اللَّهِ رَبِّهِ الْكَبِيرِ الْمُقَرَّبِ بَدْنِهِ الْمُسْتَعْفِرِ لِرَبِّهِ الْخَائِفِ مِنْ سُوءِ عَمَلِهِ أَحْمَدَ بْنِ اسْحَقَ الْقَسْطَمُونِي
5. غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَأَحْسَنَ إِلَيْهِمَا وَالْيَهُ وَلِمَنْ نَظَرَ وَقَرَأَ فِيهِ وَاسْتَفَادَ مِنْهُ وَدَعَا لِكَاتِبِهِ بِالْأَدْعِيَةِ الصَّالِحَةِ
6. فِي يَوْمِ الْحَمِيسِ الثَّامِنِ وَالْعِشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ الْمُبَارِكِ لِسَنَةِ سِتِّ وَخَمْسِينَ وَتِسْعِمَاةٍ

²²⁶ Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Hakk*, Ali Rıza Efendi Matbaası, Şevval, 1286, s. 13

²²⁷ Süleymaniye, Fatih, 02243, 451b.

7. في مدينة أدرنة المحميّة

Bunlardan birinci satırda istinsah için kullanılan fiiller bulunmaktadır. Ahmed b. İshak burada öncelikle “kad veka‘a el-ferâğu” kalıbını kullanır ki bu kalıp esasında telif ve istinsah için ortak bir kalıptır. Nitekim birçok müellifin de telif kaydını “kad veka‘a el-ferâğu” şeklinde başlattığı görülür. Müstensih bu telif ile ortak (ve aynı zamanda mutlak) istinsah fiilinden sonra telif ile istinsah arasında bir başka ortak (ama bu sefer özel) fiil kullanmaktadır: Tahrîr²²⁸

Müstensih ikinci satırda ismini yazarak hangi eseri istinsah etmiş olduğunu paylaşır buna göre henüz istinsahı biten bu kitabın adı *el-Hidâye*’dir.

Üçüncü satırda ise istinsah ameliyesinin kolay bir iş olmadığını göstermek için istinsahı Allah’ın yardımıyla bitir(ebil)diğini ekler: Bi-‘avnillâhi ve’l-‘inâye. Fakat müstensihim kimi müstensihlerin yaptığı gibi bi ‘avnillâhi’l-Meliki’l-Vehhâb gibi bir tamlama yerine bi-‘avnillahi ve’l-‘inâye demesinin birisi biçime diğerleri anlama tealluk eden toplam üç sebebi daha vardır. Zira bu kayıta yardım manasında gelen el-‘inâye kelimesine ihtiyaç yoktur çünkü zaten hemen öncesinde kullandığı ‘avn kelimesi yardım etmek anlamına gelmektedir. Bunlardan birincisi hemen öncesinde geçen “bi-tahrîri’l-hidâye” kelimesiyle secî‘ oluşturmaktır ki bu biçimsel bir kaygının tezahürüdür: “... min Tahrîri’l-Hidâye bi-‘avnillâhi ve’l-‘inâye. ” Bu tercihin -anlama tekabül eden- birinci sebebi ise *el-Inâye*’nin aynı zamanda müstensihim istinsah ettiği *el-Hidâye* kitabına Babertî tarafından yazılan bir şerhin adı olmasıdır. Böylece müstensih *el-Hidâye* geleneğine vâkıf olduğunu göstermek ister ki zaten bir medreselinin de bu geleneğe vakıf olması beklenir. Müstensihim istinsah kaydında el-‘Inâye kelimesini kullanarak yaptığı üçüncü şey ise istinsahını yaptığı eserin müellifi el-Merğînânî’nin eserin hemen başında (dîbâcede) berâetu’l-

²²⁸ Mutlak ve özel istinsah fiilleri için bu bölümün istinsah fiilleri kısmına bakınız.

istihlâl²²⁹ aracılığıyla yaptığı edebî tasarrufa istinsah kaydında nazire yapmaktır. “Müellif telifte ne kadar yetkin ise ben de müstensiler arasında öyleyim.”

Dördüncü satırı müstensih kendisini tanıtmak için ayırmıştır. Burada ismini, babasının ismini ve nereli olduğunu okuyucu ile paylaşır. Bunların dışında kendisi ile alakalı getirdiği sekiz tane daha sıfat vardır. Bunlar sırasıyla el-‘abd, ez-za‘îf, en-nahîf, el-fakîr, el-hakîr, el-muhtâc ilâ..., el-mukirr bi-zenbihî, el-musteğfir li-Rabbihî ve el-hâif min sûi ‘amelihî’dir. Esasında bu sıfatların hiçbiri teker teker özel bir anlam ifade etmez. Yani biz bu sıfatlardan yola çıkarak müstensihin, zayıf, fakir, günahkar vs. olduğuna dair bir yorumda bulunamayız. Zira istinsah kayıtlarındaki bu sıfatlar ilgili yerde de geleceği gibi kamusal sıfatlardır. Belki bu sıfatların ortak anlamı müstensihin sûfî vs olmaktan ziyade ilmiyeli olduğudur. Ve nihayet müstensihin üçüncü satırda kendisine dair söylediği son şey istinsahı nasıl yaptığı ile alakalıdır. Buna göre müstensih el kelimesini kullanırken tekil olarak ‘alâ yedi el-‘abd ez-za‘îf yerine tesniye olarak ‘alâ yedeyi el-‘abd ez-za‘îf demektedir ki bu da istinsah esnasında iki elini de kullandığı anlamına gelir.

Ahmed b. İshak’ın istinsah kaydında beşinci satırda dua cümleleri gelir. Müstensih olarak kendisinden bahsettikten sonra kendisine, ebeveynine, kendisine ve ebeveynine iyi davrananlara dua eder. Bunlar onun duaya kendisi aracılığıyla davet ettiği gerçek dünyasındaki yani tanıdığı, bildiği kişilerdir. Bunlardan sonra dua ettiği kimseleri ise henüz tanımaz, zira onlar istinsahı henüz bitirdiği işte bu nüsha üzerinden duaya davet edilenlerdir. Bu bağ bir bakıma nüsha arkadaşlığıdır. Bunlar ise sırasıyla nüshaya nazar edecek ve nüshayı okuyacak olanlardır. Nüsha ile daha yakından muhatap olacak bu iki gruptan sonra genel olarak nüshadan istifade edecek olanlar gelir “...Ve istifâde minhu...”. Bu istifade etmek nüshayı okumak, okutmak olabileceği gibi yeni bir nüsha çoğaltırken bu nüshayı menkulün minh / asıl nüsha olarak kullanmak da olabilir, bu da istifadenin bir çeşididir. Ve nihâyet en son dua edilen grup ise müstensihe hayır dua edecek olanlardır. Müstensih böylece kendisinin

²²⁹ Müelliflerin hamdele-salvelede yaptıkları edebi bir sanat olan Berâetu’l-istihlâl için bkz. Sami Arslan, “Dîbâcenin İdeolojisi, Mübâreze Meydanı Olarak Berâetu’l-istihlâller”, **Yayınlanmamış Makale**

çoğalttığı bu nüshayla bir şekilde teması olanların kendisine duayı ihmal etmemelerini işaret eder.

Yukarıdaki istinsah kaydının altıncı ögesi ise istinsahın bittiği zamandır. Ahmed b. İshak burada zamana dair dört şey paylaşır: Yıl, ay, kaçınıcı gün olduğu ve günün adı (Burada kullanılan zamanın unsurlarının hepsi takvime bağlı mutlak zamandır). Buna göre nüsha 966 yılının mübarek Ramazan ayının Perşembe gününe denk gelen yirmisekizinci günde bitmiştir. Bu ifade 966 yılının Ramazan ayının yirmi sekiz gün çekmediğine işaret eder. Nitekim yirmi sekizinci gün o ayın son günü olsaydı müstensih birçok müstensihin yaptığı gibi âhir-i ramazan ya da selh-i ramazan ya da ertesi gün bayram olduğu için bulunduğu günün önemine dikkat çekmek için ‘yevmi ‘arefe’ demesi beklenirdi. Ramazan ayından bahsederken getirdiği mübarek sıfatı ise birincil açıdan bu aya teaalluk ederken pek muhtemeldir ki ikincil açıdan nüshanın bittiği ay olmasıyla da alakalıdır. Nitekim birinci bölümde de geçtiği gibi nüshanın kendisi gibi bittiği zaman da birçok yerde mübarek, şerefli vs.dir. Yani istinsahın bittiği ay ramazan yerine söz gelimi şevval olsaydı bile müstensih ya şevval ayı için ya da aynı kayıta kullandığı zamanın üç diliminden birisi için (ay, gün, günün adı) mübarek vs sıfatlarını kullanma ihtimali yüksekti (Müstensih zamana dair iki farklı şey daha söyleyebilirdi fakat bunu yapmaz. Bunlardan birincisi günün hangi vaktinde olduğunu belirtmez, (öğle, ikindi akşam vs.) ikincisi ise “falancanın talebesi olduğum zamanda bu nüshayı bitirdim vs.” gibi izafi zaman kullanmaz.)

Müstensih Ahmed b. İshak’ın istinsah kaydındaki son öge mekân bilgisidir. Buna göre o bu nüshayı Edirne’de bitirmiştir. O esnada Edirne’nin neresindedir buna dair bir şey söylemez; belki evinde belki medresede ve belki de başka bir yerdedir. Bu bölümün istinsah mekânı kısmında geleceği gibi bu, “belki” ile anılan herhangi bir yer olabilecektir. Öte yandan müstensih istinsah şehri için iki sıfat kullanmıştır. Buna göre Edirne “Medine” ve “el-Mahmiyye”dir. Birinci sıfat ale’l-âde bir sıfat gibi gözükebilir fakat Edirne hakkında hiçbir bilgisi olmayan kimse için bir anlam taşır: Karye, nâhiye, mahalle değil; şehir: Medîne. Edirne için kullandığı ikinci sıfat ise el-Mahmiyye’dir. Yani Edirne hem bir şehir hem de el-mahmiyye’dir. Müstesihler bu

ve benzeri anlamdaki mahrûse ile ne kastettiğini açıklamaz fakat belki de korunmuş, kuşatılmış anlamındaki bu kelimeler şehrin surlarla çevrili olduğuna işarettir. Nitekim kelimenin kendisinden türetildiği “harase” muhafaza etmek anlamında kullanıldığı gibi, kinaye yoluyla erkek çocuklara “mahrûs” kız çocuklara da “mahrûse” denilmektedir. On altıncı yüzyıl ortasında surlarla kuşatılmış bir medîne ise şehrin az da olsa coğrafî konumunu okuyucunun zihnine yaklaştırır.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi istinsah kayıtlarını oluşturan belirli öğeler vardır. Müstensih Ahmed b. İshak; 1. Telif fiilleri, 2. Allah lafzı, 3. Eserin ismi, 4. Kendisinin ismi, 5. Dua cümlesi, 6. İstinsahın bittiği zaman, 7. İstinsahın bittiği yer olmak üzere bu öğelerden yedi tanesini kullanmıştır. Fakat müstensih Ahmed b. İshak, bu öğelerden her bir tanesini daha da zenginleştirebilirdi. Mesela yine *el-Hidâye*'nin İznik'te istinsah edilen başka bir nüshasının bir başka Kastamonulu müstensihi İbrahim b. İslâm (*el-Kastamônî*) gibi istinsahı günün hangi vaktinde bitirdiğini söyleyebilir, (Öğlene doğru) dua cümlelerini zenginleştirebilir, (İstinsahın bittiği şehre de dua edebilir “İznîk, hamâhâ Allahu Te‘alâ ‘ani’l-âfâti ve’d-dîk”), hamdele-salvelede bulunabilir ya da nüshanın mülkiyetine dair ayrıca bir bilgi verebilirdi (Nüshayı bir başkası için değil kendisi için çoğaltmıştır).²³⁰ Öte yandan Ahmed b. İshak'ın zikrettiği bu öğeler, istinsah kaydının bütün öğeleri değildir. Yani müstensih zikrettiği öğeleri daha zenginleştireceği gibi bu öğelere başkalarını da ilâve edebilirdi. Mesela bu kayıta istinsahtan fârîğ olduğu eserin/kitabın adının *el-Hidâye* olduğunu söyler ama eserin müellifinden bahsetmez. Şu halde ilgili dönem Osmanlı coğrafyasında üretilen nüshaların ideal bir istinsah kaydında maksimum sekiz öğeyi bulmak mümkündür. Fakat şunu hatırlatmakta fayda var ki bu bir istinsah kaydının olabileceği en zengin halidir. Dolayısıyla birçok kayıta bu unsurların hepsini aynı anda görmek mümkün olmayabilir, olmaz da.

Öte yandan istinsah kayıtlarının bu sekiz unsuru da temelde kitap/metin ile ilgili olanlar ve nüsha ile ilgili olanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sekiz öğeden kitap ile ilgili olanlar kaynak metnin ve o metnin müellifinin ismidir. İstinsah kayıtlarında mezkûr sekiz öğeden en az yer alan da bu ikisidir (Kayıtlarda müstensih

²³⁰ Süleymaniye, Fatih, 2253, 342b.

tarafından müellifle ya da eserle alakalı kullanılan sıfatlar varsa bunlar da tespit edilmeye çalışılmıştır). Kaynak metinle kastedilen istinsahı yapılan eserdir, yani müstensih istinsah kaydında hangi eseri istinsah ettiğini ve bazen de bu eserin kime ait olduğunun bilgisini verir. Müstensih kendisine ait –müellife ait değil- bir alanda yazıyor olduğu için kitaba/metne dair sadece bunlarla iktifa eder ve bunlar da yukarıda da belirtildiği gibi istinsah kayıtlarının en az kullanılan öğeleridir. İstinsah kayıtların kalan unsurları ise nüsha ile alakalı olanlardır. Bunlar sırasıyla şöyledir: İstinsah fiili, Allah lafzı-sıfatları ve hamdele-salvele, müstensihin kendisine dair bilgi, istinsah zamanı, istinsah mekânı ve dua cümleleridir. Dua cümleleri genellikle istinsah kaydının öğelerinden müstensih ve istinsah mekânı için (dolayısıyla iki farklı yerde) kullanılır, zikredilmişse ismi anıldığı kayıtlarda müellife dua edildiği de olmaktadır. Bazı durumlarda ise istinsah mekânı olarak bildirilen medreselerin banilerine de ayrıca dua edildiği de olur. İstinsah zamanı ise tek seferde yazılmak yerine genellikle iki ayrı yerde verilir. Buna göre müstensihlerin bir çoğu istinsahın gün, ay ve vaktini yazdıktan sonra araya başka öğeler alır ve daha “fi târîhi sene” gibi ibarelerle istinsahın yılını yazar: gün, ay ve vakti yıldan bariz bir şekilde ayrı tuttukları görülür. Bu durum bölümün ilgili yerinde de geleceği gibi birçok istinsah kaydında göze çarpar. Bu ise müstensihlerin zihinlerinde zamanı böldüğünü, içinde yaşadıkları güncel zamanla uzakta olan yılı birbirinden ayırdıklarını gösterir.

İstinsah kayıtlarının öğelerinin tertibinde ise genellikle istinsah fiili ve müstensih bir arada ve ilk önce zikredilirken²³¹ diğerlerinde bir yeknesaklık yoktur, (İstinsah fiili ve müstensihin takdimi ise yine genellikle “Kâne’l-ferâğu min neshihî bi/‘alâ yedi fülân...” şekline olduğu görülür) yani bu öğeler farklı kayıtlarda farklı tertiple karşımıza çıkabilir. İstinsah fiili-müstensih dışındaki öğelerin kayıt içerisindeki dağılımı müstensihlerin insiyatifine göre değişmektedir. Söz gelimi el-İsferâyinî’nin *ed-Dav‘u ‘ale’l-Misbâh* isimli eserinin iki farklı müstensih tarafından istinsah edilen nüshasındaki kayıtların tertibi de birbirinden farklıdır. Halil b. Yusuf b. Halil, 30 Eylül 1434’te Antakya/Karsiyye Medresesi’nde düştüğü istinsah kaydını istinsah fiili+müstensih+dua cümlesi+istinsah mekânı+istinsah tarihi+hamdele-

²³¹ Müstensihin istinsah fiilinden sonra yazılmadığı durumlar da olabilir. Mesela Ahmed b. Ebu Bekir b. Ali’nin istinsah kaydında istinsah fiilinden sonra istinsah zamanı gelmekte ardından hamdele-salvele ve sonrasında müstensih zikredilmektedir. (Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 132, 61)

salvele tertibiyle oluştururken,²³² Kastamonulu Yusuf b. Hacı Rüstem ise 17 Mayıs 1483'te Kastamonu/Gazi Ata Bey Medresesi'nde düştüğü istinsah kaydını, istinsah fiili+müstensih²³³+istinsah tarihi+dua cümlesi+istinsah mekânı şeklinde tertip etmektedir.²³⁴

Hatta aynı müstensihlerin kayıtlarının tertibinin de farklı olduğu dikkati çeker. Ali b. Hasan b. Emir Ahmed'in Bursa ve İstanbul'da yazdığı üç istinsah kaydı kronolojik olarak şu şekildedir:

تَمَّ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ وَالْيَهْ مَرْجِعٍ وَالْمَأَبِ وَحُسْنِ تَوْفِيقِهِ فِي يَوْمِ شَنْبِهِ مَنْ أَوَّلِ رَجَبِ
الْأَجْرِ بَيْنَ الصَّلَوْتَيْنِ عَلَيَّ يَدِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ النَّحِيفِ الْمُذْنَبِ الْمُحْتَاجِ إِلَيَّ رَحْمَةً رَبِّهِ عَلِيَّ بْنِ حَسَنِ بْنِ أَمِيرِ أَحْمَدَ
غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَلِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ أَجْمَعِينَ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ فِي شَهْرِ
بَرْسَه فِي مَدْرَسَةِ قَبْلَجَةِ فِي زَمَانِ ابْنِ مَوْلَانَا جَمَالِ الدِّينِ تَارِيخُ سَنَةِ وَثَلَاثٍ وَتِسْعِينَ وَثَمَانِمِائَةٍ²³⁵

الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَيَّ النَّامِ وَالصَّلَاةُ عَلَيَّ رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ سَيِّدِ الْأَنْبِيَاءِ وَسَلَامٌ تَسْلِيمًا كَثِيرًا إِلَيَّ يَوْمِ الْحَشْرِ وَالْقِيَامِ
كَاتِبُهُ وَمَالِكُهُ عَلِيُّ بْنُ حَسَنِ بْنِ أَمِيرِ أَحْمَدَ غَفَرَ اللَّهُ لَهُمْ وَلِوَالِدَيْهِمْ وَلِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ
وَالْمُؤْمِنَاتِ أَجْمَعِينَ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ تَارِيخُ سَنَةِ وَسِتَّةٍ وَتِسْعِينَ وَثَمَانِمِائَةٍ تَمَّ كِتَابُهُ هَذِهِ النُّسخَةُ الشَّرِيفَةُ فِي
شَهْرِ أَوَّلِ صَفَرٍ فِي شَهْرِ قَسْطَنْطِينِيَّةِ فِي مَدْرَسَةِ مَحْمُودِ بَهْ²³⁶

تَمَّ كِتَابُهُ هَذِهِ النُّسخَةُ الشَّرِيفَةُ عَلَيَّ يَدِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ عَلِيَّ بْنِ حَسَنِ بْنِ أَمِيرِ أَحْمَدَ غَفَرَ اللَّهُ لَهُمْ وَلِوَالِدَيْهِمْ
وَلِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ أَجْمَعِينَ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ فِي بَلَدَةِ قَسْطَنْطِينِيَّةِ حَمَاهُ اللَّهُ
الرَّبُّ الْكَرِيمُ فِي يَوْمِ الْأَرْبَعَاءِ بَيْنَ الصَّلَوْتَيْنِ فِي أَوَّلِ رَجَبِ الْأَوَّلِ فِي مَدْرَسَةِ مَحْمُودِ بَاشَا فِي زَمَانِ مَوْلَانَا
مَحْمُودِ الْمُسَمِّيِّ بِابْنِ الْإِمَامِ الْكَلْبُوبِيِّ تَارِيخُ سَنَةِ وَسِتَّةٍ وَتِسْعِينَ وَثَمَانِمِائَةٍ²³⁷

²³² Süleymaniye, Amcazade, 418, 99

²³³ Müstensih ismini birçok nüshada rastlanmayacak şekilde iki kısımda vermektedir. Önce "el-'abdu'l-muksır" diye sıfatını verip araya istinsah tarihini aldıktan sonra bu sefer müstensih ismini yazmaktadır.

²³⁴ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 349, 198a.

²³⁵ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/6, 56a.

²³⁶ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/3, 30a.

²³⁷ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/9, 116b.

Müstensihin bu kayıtların hepsinde aynı öğeleri kullanmadığı görülür. Birinci kayıt istinsah kaydının unsurlarından istinsah fiili, kaynak metin (el-kitab), Allah lafzı ve sıfatları, müstensih, istinsah zamanı, istinsah mekânı ve dua cümlesinden oluşmaktadır. İkinci kaydın unsurlarında ise birincisine göre iki farklılık göze çarpar, birincisi burada Allah lafzı ve sıfatları yerine hamdele-salve bulunmaktadır fakat birinci kayıta yer alan kaynak metnin ismi burada bulunmamaktadır. Üçüncü kayıta ise tek farkla birinci kaydın aynı unsurları bulunur, üçüncü kayıta birinci kayıta bulunan Allah lafzı ve sıfatları (ya da hamdele-salve) yer almaz.

Bu üç istinsah kaydındaki unsurların tertibi de farklıdır, şöyle ki: 4-12 Nisan 1488'de Bursa-Kaplıca Medresesi'nde düşülen bu kayıtlardan birincisinin tertibi istinsah fiili+kaynak metnin sıfatı+istinsah zamanının bir kısmı +müstensih+dua cümlesi+istinsah mekânı+istinsah zamanının diğer kısmı şeklindeyken 14-23 Aralık 1490'da İstanbul'da Mahmud Bey Medresesi'nde yazılan ikinci istinsah kaydının tertibi ise şu şekildedir: Hamdele-salve+müstensih+dua cümlesi+istinsah zamanının bir kısmı+istinsah fiili+istinsah zamanının diğer kısmı+istinsah mekânı. Ali b. Hasan b. Emir Ahmed'in bu kayıttan takriben bir ay sonra (12-21 Ocak 1491) yine aynı medresede kaleme düştüğü üçüncü istinsah kaydı ise istinsah fiili+kaynak metnin sıfatı+müstensih+dua cümlesi+istinsah mekânının bir kısmı+dua cümlesi+istinsah zamanının bir kısmı+istinsah mekânının diğer kısmı+istinsah zamanının diğer kısmı tertibiyle yazılmıştır.

Görüldüğü gibi aynı müstensihin birbirine yakın zamanlarda kaleme aldığı istinsah kayıtları öğeler ve bu öğelerin tertibi açısından farklılık arz etmektedir fakat müstensih Ali'nin istinsah kayıtları sadece öge sayısı ve tertip açısından farklılık göstermez, öğelerin sunuluş biçimleri de farklıdır. Bu farklılığa geçmeden önce bu üç kayıta müstensihin ortak olarak kullandığı şeylere göz atmakta fayda var. Ali b. Hasan, ayın kaçınıcı gününde olduğunu belirtirken birinci kayıta evâhir, ikinci ve üçüncü kayıtlara evâil şeklinde olmak üzere her üç kayıta da onluk dilim kullanır. (e) Birinci ve üçüncü kayıtlarda görüldüğü gibi müstensih gün içerisindeki vakti de

kayda geçirmeyi ihmal etmez yani zamanın ayrıntılarını belirtmekte hassastır, bu hassasiyete rağmen o günün ayın kaçınıcı günü olduğunu belirtmemesinin -evâil, evâsıt ve evâhirî kullanmanın tespit edemediğimiz özel bir anlamı yoksa- onun medresede bir talebe olduğuna hamletmek mümkündür. Zamanla alakalı diğer ortak bir durum ise istinsah zamanlarının iki farklı dilimde ele alınmasıdır. Her üç kayıta da gün ve ay ile yıl arasına başka unsurlar girmiştir. Kayıtların ortak özelliklerinden birisi de kullanılan istinsah fiilleridir. Zira müstensih, istinsah fiili olarak üç kayıta da “Temme” fiilini tercih eder.

İstinsah kaydı unsurlarının farklı sunumlarının ilki olarak müstensihin kendisini takdim ediş biçimine örnek verilebilir. Müstensih üç kayıta da kendisini Ali b. Hasan b. Emir Ahmed olarak takdim eder fakat kendisi için kullandığı sıfatlarda durum böyle değildir, üç istinsah kaydında da farklı sıfatlar kullanır. Birinci kayıta o kendisine, el-‘abd, ez-za‘îf, en-nahîf, el-müznib, el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihî sıfatlarını getirirken ikinci kayıta sadece kâtip ve mâlik sıfatlarını kullanır. Üçüncü istinsah kaydında ise kendisi için kullandığı sıfatlar el-‘abd ve ez-za‘iftir.

İstinsah kayıtlarının üçünde de yer alan istinsah zamanının da sunuluş biçimleri farklıdır. Kayıtlardan birincisinde mutlak zamanın zikredilebilecek bütün öğeleri kayıta görülür: Günün adı (Şenbe), ayın dilimi (evâhir), ayın adı (Rebiu’l-âhir) ve yılın adı (893). İkinci kayıta ise ayın dilimini (evâil) ayın (Safer) ve yılın adını (896) adını yazarken hangi günde ve o günün hangi vaktinde bulunduğunu yazmaz. Üçüncü istinsah kaydı ise tıpkı birinci istinsah kaydı gibi zamanın bütün dilimlerine sahiptir: Evâil-i Rebîu’l-evvel Çarşamba, Öğle-İkindi arası, 896.

Onun istinsah kayıtlarında yine zaman açısından dikkati çeken diğer bir farklılık ise birinci ve üçüncü kayıtlarda mutlak zamanın (takvime endeksli zaman) yanı sıra izafî zaman kullanmasına karşın ikinci kayıta sadece mutlak zaman kullanmış olmasıdır. Buna göre Ali b. Hasan b. Emir Ahmed, birinci nüshayı mevânâ diye tanıttığı (muhtemelen hocası) Cemaleddin’in oğlu zamanında istinsah etmişken (oğlunun kim olduğu açıkça yazılmadan!); üçüncü kaydı ise İmam

Geliboluoğlu diye bilinen bir başka “Mevlânâ”nın (Mahmud’un) zamanında istinsah etmiştir. İkinci kayıтта ise belirtildiği gibi bir mevlânâ ya da oğluna rastlanmaz.

İstinsah fiillerinin üçü de yukarıda belirtildiği gibi “Temme”dir, bu açıdan müstensihin bir hassasiyeti olduğu göze çarpar fakat bu fiil birinci kayıтта yalnız olarak kullanırken ikinci ve üçüncü kayıtlarda “kitâbet” yardımcı (özel) fiilleriyle birlikte kullanılmaktadır: “Temmet kitâbetu...” İstinsah kayıtlarında diğer bir farklılık ise müstensihin çoğaltılan metin için kullandığı isim-sıfattır. İstinsah yapılan şey Bursa’daki birinci kayıтта el-kitâb iken, İstanbul’daki ikinci ve üçüncü kayıтта ise en-nüshatü’ř-şerife olmuştur. Ali b. Hasan üç nüshanın da istinsahını medresede bitirmiştir, bunu belirtmek hususunda hassas olduğu bellidir. İki kayıтта hocalarından bahsetmesi de onun bir talebe olduğuna işaret olarak okunabilir. şu durumda talebe Ali medresede istinsah ettiği bu nüshaları kendisi için istinsah ediyor olmalıdır. Nitekim bu kayıtlardan ikincisinde kendisini nüshanın kâtip ve sahibi olarak takdim eder fakat aynı hassasiyeti birinci ve üçüncü nüshalarda göstermez. Üçü de aynı mecmuada olan bu nüshaların diğer ikisi de kendisine ait olmalıdır.

İstinsah kayıtlarının üçünde de kendi ismini yazdıktan sonra kendisine, ebeveynine, bütün müslim, müslimeler ve mümin, müminelere dua eder, bu açıdan bütün kayıtlar aynıdır, bu dua cümlesi onun bir şablonu olmuş gibidir. Fakat üç kayıтта da istinsah şehrini yazmasına rağmen bu şehirlerden sadece birisine, Kostantiniyye’ye “Allah bu şehri korusun!” diyerek dua eder. şu halde istinsah kayıtlarından birinci ve üçüncüsünde birer dua cümlesi varken, ikincisinde iki tane dua cümlesi, grubu vardır. Bu şehirlerden bahsederken kullandığı sıfatlar da farklıdır, birinci kayıтта Bursa ile ikinci kayıttaki Kostantiniyye “şehir” olarak sıfatlanırken, aynı Kostantiniyye üçüncü kayıтта “Belde”ye dönmüştür.

Esasında Ali b. Hasan b. Emir Ahmed’in yukarıdaki mecmuada istinsah ettiği eserler bunlarla sınırlı değildir fakat sadece bu üç kayıt yeterince örnek

vermektedir.²³⁸ Ez cümle istinsah kayıtlarının sekiz unsuru her kayıta bulunmadığı gibi bu kayıtların tertibi de müstensihle göre farklılık arz etmektedir, hatta aynı müstensihin bile farklı kayıtlarında farklı unsurlar, farklı tertip ile yer almaktadır. O halde istinsah kayıtları şekil özelliği açısından sadece istinsah fiili, sadece müstensih ya da eser ismi, sadece tarih,²³⁹ müstensih ve istinsah yıl ve ayı,²⁴⁰ müstensih, istinsah tarihi, zamanı ve yeri,²⁴¹ müstensih, istinsah tarihi, müstensihin pozisyonu,²⁴² müstensih, istinsah tarihi (ay, yıl, kaçtığı olduğu belirtilmeden gün, vakit) ve müstensihin konumu,²⁴³ istinsah yılı, ayı, günün adı ve günün dilimi²⁴⁴ ya da istinsah yılı, ayı, günün adı ve günün dilimi²⁴⁵ vs. şeklinde tezahür edebilir.

Neredeyse istisnasız her kaydın ilk ögesi olan istinsah fiili istinsah kayıtlarındaki kompozisyonun ilk ögesini oluşturmaktadır. Burada ilgili dönemin istinsah kayıtlarında otuza yakın farklı fiil kullanıldığı görülür. İlgili yerde geleceği gibi bunlar temelde mutlak fiiller ve özel fiiller olmak üzere iki kısımdır. İstinsah kayıtlarının ikinci ögesi yine neredeyse her kayıta istisnasız olarak yer alan Allah lafzı-sıfatlarıdır, (hamdele-salveleler ise Allah lafzı ve sıfatlarına göre daha az yer alır.) İstinsahın Allah'ın inayetiyle bittiğini belirten müstensihler bunu açıkça zikreder ve daha sonra hamdele-salvelede bulunurlar. İlgili dönemde düşülen kayıtlar arasında Allah lafzı için toplamda birçok sıfat kullanıldığı görülmektedir. Üçüncü öge ise istinsah kaydının müellifi olan müstensihdir. Burada müstensih sıfatları, nisbesi, nesebi, lakabı, mezhebi ve meşrebiyle görmek mümkündür. Fakat müstensihlerin bunlardan en çok kullandıkları daha ziyade sıfatlardır (Nadiren de olsa mesleklerine dair bilgi verildiği de olur). İstinsah kaydının son üç ögesi ise

²³⁸ Mesela aynı mecmuadaki beş nolu nüshanın da müstensih Ali b. Hasan b. Emir Ahmet'tir. Bu kaydı o bir başka medresede, Merzifon Medresesi'nde Bursada'ki Kaplıca Medresesi'nden iki yıl önce yazmıştır. (Recep 891, Salı, kuşluk vakti) Böylece onun ve dolayısıyla bu nüshaların dolaşıma dair de bir fikir vermektedir. Amasya Merzifon Medresesi, Bursa Kaplıca Medresesi ve nihayet Kostantiniye Mahmud Paşa Medresesi.

²³⁹ Rebiu'l-evvel, Perşembe: Tavşanlı Zeytinoğlu, 918, 238a.

²⁴⁰ Ohri 191/162b.

²⁴¹ Ohri 60/59 68b.

²⁴² Ohri, 180/2.

²⁴³ TZK 765, 31a 24.

²⁴⁴ Koç University Manuscript Collection, 23/2.

²⁴⁵ Koç University Manuscript Collection, 37/10 195b.

istinsah zamanı, istinsah mekânı ve dua cümleleridir. Aşağıda da geleceği gibi istinsah kaydının en zengin içerikli unsurları bu üç tanesidir. Özellikle dua cümlelerinin bulunduğu kısımda adeta bir dua ordusu görülür.

2.1.GÖLGEDEKİ SÜRETLER: DİĞER MÜSTENSİHLER, MÜSTEKİTLER VE KADINLAR

İstinsah kayıtlarının sekiz asıl ögesine geçmeden önce bu kayıtların gri ögelerine değinmekte fayda var. İstinsah kayıtlarının birincisi önceki müstensihler, ikincisi mâlik-sâhip ya da başka bir ifadeyle finansörler, (müstektip) üçüncüsü ise kadınlar olmak üzere üç gri ögesi (daha) vardır. İstinsah kayıtlarında anlamlı bir oranda bunlara yer verilmediği için bunlar müstakil bir öge olarak kabul edilmemişlerdir.

“Bu şerefli ve latif nüshanın istinsahı Hasanî diye bilinen Şemseddin b. Ali Fakîh elinde Belde-i Bursa’da (Allah kıyamete değin bu beldeyi muhafaza buyursun) Sultan Murad Han Medresesi’nde (Allah bu sultanın ruhunu cennette huzur içinde meskûn etsin.) hicrî-nebevî 904 yılının Zilka’de ayının son gününde (Allah bu ayın izzet ve şerefini artırsın.) tamam olmuştur. İş bu nüsha ilimde pâyesi yüksek yüce müellif-musannif Seyyid Ali’nin (Allah onların günahlarını affetsin.) nüshasından istinsah edilmiştir.” VXi. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Bursalı Seyyid Alizâde’nin *Gülistan Şerhi*’nden istinsah edilen bu nüshayı eş-şerîfe ve el-latîfe kılan önemli bir sebep de menkulün minh nüshanın müellif nüshası olmasıdır. Bu durumun farkında olan müstensih Şemseddin b. Ali Fakîh müellif nüshasından istinsah edildiğini altını çizerek belirtir. Bugün Şemseddin b. Ali Fakîh’in nüshasından istinsah edilen başka bir nüsha elimizde olsaydı o nüshanın istinsah kaydında kuvvetle muhtemel göreceğimiz şey “İş bu nüsha müellif nüshasından istinsah edilen nüshadan istinsah edilmiştir” mealinde bir cümle olacaktı.²⁴⁶ Kuşkusuz ki müstensihlerin büyük bir kısmı yukarıdaki müstensih kadar şanslı değildir, zira onlar menkulü ‘anh/minh

²⁴⁶ Nitekim aşağıda örnek verilecek olan bir “*Şerhu’ş-Şâfiye*” nüshasında müstensih bu durumu özellikle belirtirtecektir. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b.

nüsha olarak müellif nüshasını kullanmamakta bilakis başka bir müstensihin istinsah ettiği nüshadan yeni bir nüsha oluşturmaktadır. Söz gelimi Osmanlı medreselerinin fıkıh alanında başat eserlerinden olan *el-Hidâye*'yi XVI. yüzyılın sonunda istinsah eden bir müstensihin kullandığı nüsha belki onlarca müstensih üzerinden kendisine ulaşmıştır, zira müellif ile kendisi arasında neredeyse dört yüzyıl geçmiştir.²⁴⁷ Fakat buna rağmen ilgili dönemde çoğaltılan nüshaların kahir ekseriyetinde (neredeyse hepsinde) bir önceki nüshanın istinsah kayıtları ya da menkulün minh nüshanın müstensihine, istinsah zamanına dair bilgi yer almaz. O halde cevaplanması gereken soru şudur: Müstensihler neden kendilerinin nüsha çoğaltmak için kullandığı bir önceki nüshanın istinsah kayıtlarını da istinsah etmezler? Buna verilecek ilk cevap istinsah kayıtları enflasyonun önüne geçmek olabilir. Zira adeta kelime ekonomisi yapmak zorunda kalan müstensih zaten sınırlı bir alanda yazmaktadır ve bu alanı (sadece) kendisi için kullanmayı tercih eder. Fakat bu durumda da müstensihlerin (müellif nüshasına kadar ulaşan silsile yerine) en azından bir önceki istinsah kaydını kopya etmeleri beklenir. Oysaki müstensihlerin bazı istisnalar dışında yine kahir ekseriyeti bunu da yapmamaktadır. Gerçi istisna kabilinden bir önceki kaydı muhafaza eden müstensihlere de rastlanır. Mesela Îsâ b. Muhammed, 5 Nisan 1643 tarihinde Amasya'da istinsah ettiği *Dureru'l-Hükkâm* nüshasında 17 Eylül 1571 tarihli bir önceki istinsah kaydını da nakleder.²⁴⁸ Ya da Kara Davudzâde'nin *Tevfîku Muvaffili'l-hayrât...* isimli eserinin Matbaa-i Âmire baskısında (1266 Recep, Evâil) eserin künye bilgileri verildikten sonra -ve ayrı bir çerçeve içinde- eserin basıldığı nüshanın istinsah kaydına da yer verilmiştir.²⁴⁹ *Kifâyetü'l-Emsile*'yi istinsah eden

²⁴⁷ Bu kadar aradan sonra müellif nüshasından istinsah edilmesi de pek tabii ki mümkündür fakat yukarıda da söylenildiği gibi müellif nüshalarından istinsah sair nüshalardan istinsaha göre oldukça az sayıdadır. Öte yandan müstensihler menkulün 'anh/minh nüshanın müellif nüshası olması durumunda bunu belirtmeye hassastırlar. Örneğin Hasan b. Ali el-'Imâdî istinsah kaydında menkulün minh nüshanın musannif hattı olduğunu belirtir ve bunu yaparken de arada hiçbir farklı nüsha kullanmadığını belirtme ihtiyacı hisseder. (el-Îcî, *Cevâmi'u'tıbyân*) "Başından sonuna kadar bu nüshanın hepsini musannif kaddesallahu sirrehû ve rûhehu'l-azîz'in hattından naklettim" (Süleymaniye, Amcazâde Hüseyin, 00024, 563a) Nukrekâr'ın *Şerhu'ş-Şâfiye*'sinin meçhul bir müstensihi ise menkulün minh nüshasının müellif nüshasından istinsah edilen daha sonra o nüsha ile mukabele edilen ve nihayet müellife okunan nüshadan istinsah ettiğini belirtir. (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b. Katalogda sehven 15b) O halde mankûlu 'anh nüshanın müellif nüshası olduğuna dair bir kayıt bulundurmayan nüshalar diyebiliriz ki sâir nüshalardan istinsah edilmiştir.

²⁴⁸ Ohri, 106, 386b.

²⁴⁹ Buna göre mezkûr nüshanın müstensihi Damad İbrahim diye bilinen Mustafa Hilmi'nin talebelerinden (ki aynı kayda göre Mustafa Hilmi de Damad el-'Affî diye bilinen Osman Efendi'nin talebelerindendir) Zağroslu es-Seyyid Hafız Hüseyin Lutfî'dir. Süleymaniye, Pertevniyal, 00039, s.

Seyyid İsmail'in talebelerinden Ali de bu az sayıdaki kadirşinas müstensihlerdendir. Ali'nin nüshasında iki istinsah kaydı bulunmaktadır. Türkçe olan birinci kayda göre nüshayı (aynı zamanda nüshanın 1a yaprağında temellük kaydı da bulunan) Selim b. Maksûd 5 Haziran 1859 tarihinde istinsah etmiştir. Arapça olan ikinci kayda göre ise nüsha bu temellük kaydından tam bir ay sonra (5 Temmuz 1859) az önce bahsedilen Ali tarafından istinsah edilmiştir (Ki elimizdeki nüshanın asıl müstensihi bu ikincisidir.²⁵⁰ Fakat bu örneklerde görüldüğü gibi mezkûr kayıtlar bizim dönemimizin dışındaki dönemlerin nüshalarıdır.²⁵¹ Ali Kuşçu'nun *Unkûdu'z-Zevâhir*'indeki 1519 (Ağustos-Eylül) ve 1522 (Kasım) tarihli iki istinsah kaydı ise ilgili dönemin nadir örneklerindendir.²⁵² Ancak bu kayıtların ikisinde de ilginç bir şekilde müstensihlerin isimleri yer almamaktadır. İlgili dönemdeki iki kayıtlı bir başka nüsha ise *Rûhu's-Şurûh* isimli bir esere aittir. Nisan-Mayıs 1541'e ait birinci istinsah kaydı Ali b. Recep b. Bâlî tarafından yazılmıştır, mekân bilgisi yoktur. Bu istinsah kaydının derkanarına ters bir şekilde yazılmış ikinci istinsah kaydı ise yine aynı yıl yazılmış olup kısmen silindiği için ismini okuyamadığımız bir müderrise aittir (İsim kısmen silinmiş). İstinsah mekânı Belgrad'ta Sarı Gazi Medresesi'dir.²⁵³ Öte yandan Hasan b. Muhammed'in tasarrufu ise ilgili dönemde şimdiye değin karşılaşılan tek örnektir. Hasan b. Muhammed ilginç bir şekilde menkûlun -minh olan nüshada bulunan metin dışı kayıtları da istinsah etmektedir. 11 Nisan 1441 Pazar günü ikindiden sonra Hanefiyye Medresesi'nde (Amasya) yazdığı istinsah kaydından sonra o şöyle bir not düşer: "Menkûlun-minh nüshada suretini buraya yazdığım şu satırlar bulunmaktadır..."²⁵⁴ Hasan b. Muhammed'in burada naklettiği

811 Artık matbaanın yaygınlaşmasından sonra Dubî'a fiiline yerini terk eden Ketebe vs fiili burada kendisine yer bulmuştur. "Ketebehû..."

²⁵⁰ Ohri, 182(283), 12a-b.

²⁵¹ Molla Hüsrev'in "*Mir'âtu'l-usûl fi Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*"unun bir istinsah kaydında benzeri bir durumla karşılaşılır. Meçhul bir müstensih eseri Molla Hüsrev hayattayken istinsah ettiği nüshadan (7 Ramazan 850) istinsah eden İsmail b. İbrahim'in istinsah tarihi 27 Zilkade 1111'dir. (Emirli? Medresesi, Akhisar) **(Acaba Molla Hüsrev'in ferağ kaydı olabilir mi? Öyle ise müstensih kolaj yapıyor, kontrol)** Bu durum kataloğu hazırlayanın dikkatinden kaçmış olacak ki katalogda iki kaydı bir bakıma mezc ederek nüshanın istinsah tarihini 850/1446'yı dikkate almış müstensihi ise İsmail b. İbrahim olarak kaydetmiştir. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 459, 262a.

²⁵² Süleymaniye, Carullah, 02003, 178b.

²⁵³ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8397, 74a (Katalogda sehven 15b) Katalogda bu iki kayıt mezc edilmiştir. Buna göre müstensih olarak birinci kayıta ismi yazılı olan Ali b. Recep b. Bâlî tercih edilirken istinsah mekânı olarak ikinci kayıta yazılı olan Belgrad alınmıştır.

²⁵⁴ Süleymaniye, Fatih, 2006, 214a.

şeyler fevaid kabilinden cümlelerdir fakat -buna rağmen- Hasan b. Muhammed de menkulün minh nüshanın istinsah kaydını, naklettiği bu satırlara eklemeyiz. Müstensihlerin bu tasarrufları ilgili dönemdeki Osmanlı müstensihlerinin menkulün minh nüshanın istinsah kaydını muhafaza etmek gibi bir geleneği olmadığı sonucuna götürmektedir. Bu ise nüshanın hikâyesine dair başka soru işaretlerini akla getirir: müstensihlerin tam tersi bir tutum takınıp takınmadığını. Yani müstensihlerin menkulün minh nüshanın kaydını yazıp da kendi kayıtlarını düşmedikleri olmaktadır mıdır?

İbni Teymiyye'nin *es-Siyâsetu's-Şer'iyye*'sinin II. Selim ve IV. Murad'a sunulan iki Türkçe tercümesinin izini süren Derin Terzioğlu, esasında -her ne kadar padişaha, IV. Murad'a, sunulsa da ikinci tercümenin birinci tercümeden "aşırıldığını" tespit eder.²⁵⁵ *es-Siyâsetu's-Şer'iyye* tercümesinin Osmanlı sarayına korsan yoldan giren bu ikinci versiyonu bize müstensihlerin de benzeri bir tasarrufta bulunup-bulunmadığını sordurur. Ortalama bir müstensihin menkulün minh nüshanın müstensihinin imzasını/istinsah kaydını nakledip de kendi imzasını/istinsah kaydını atmaması yadırganabilir, nitekim okuyucu olarak bizler (ya da müşteri olarak dönemin mevcut-müstakbel mâlikleri) orada ismi yazan bir kimseyi elimizdeki nüshanın müstensihi, elimizdeki nüshayı da onun dest-i hattı kabul etmek durumundayız. Örneğin meşhur bir müellifin ya da müstensihin elinden çıkan nüshadan istinsah yapan bir kâtip mezkûr müstensihin istinsah kaydını olduğu gibi bırakıp kendisi için yeni bir istinsah kaydı açmazsa nüshanın malikleri, okuyucuları (ve belki müşterileri) eldeki nüshayı *-el-Feyzu'n-Nûrî 'alâ Muhtasari'l-Kudûri* nüshasında olduğu gibi- meşhur müstensihin (ya da müellifin, şarihin vs.) nüshası sanacaklardır. Ortalama bir okuyucu bahsi geçen *el-Feyzu'n-Nûrî* nüshasına ilk bakışta bu nüshanın şarih Kayyûmzâde'nin oğlu es-Seyyid Abdurrahman el-Mahcûb b. Mustafa Kayyûmzâde tarafından istinsah edildiğini zannedecektir ki istinsah kaydı

²⁵⁵ Bu tercümelerden birincisi Aşık Çelebi'ye (ö. 1572) aittir. İkincisinin suretâ mütercimi ise Kadızâde İlmî Mehmed Amasyalı (1631-2) ya da Balıkesirli Kadızâde Mehmed b. Mustafa'dır (ö. 1636). Aşık Çelebi'nin İbn-i Teymiyye gibi bir alimin siyâset-i şer'iyye konulu eserini neden ve nasıl tercüme ettiği ile bu intihal vakasının nasıl olduğu soruları üzerine kurulan makalesi için bkz: Derin Terzioğlu, "Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn-i Teymiyye'nin [es-] Siyâsetu's-Şer'iyye'sini Osmanlıcaya Kim(ler) Nasıl Aktardı?", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Yayına Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Yorgos Dedes, Selim S. Kuru, Volume 31/II, 2007, s. 247-275.

da bu şekilde tertip edilmiştir. Fakat istinsah kaydının olduğu yerin derkenarında (716b) nüshanın Muhammed b. es-Seyyid Abdullah tarafından şarihin oğlunun istinsah ettiği nüshadan çoğaltıldığı bilgisi yer alır.²⁵⁶ Şu halde derkenardaki bu not olmasa ortalama bir okuyucu, mâlik -doğal olarak- eldeki nüshanın şarihin oğlu tarafından istinsah edildiğini düşünecek ve nüshayı ona göre kıymetlendirecektir.

Surûrî'nin *Gülistan* şerhinin nüshasına sahip olan Şeyhî b. Muhammed de benzeri bir ihtimalin olduğunu kabul etmektedir ki istinsah kaydının derkenarına düştüğü notta elindeki nüshanın Surûrî'nin elinden çıktığına dair ilk etapta bazı şüphelerinin olduğunu fakat daha sonra yaptığı sağlama ile nüshanın müellif hattı olduğuna kanaat getirdiğini yazar.²⁵⁷

²⁵⁶ Bu Muhammed b. es-Seyyid Abdullah ise şarihin oğlu olan birinci müstensih'in oğlu olmalıdır. Şarih baba, müstensih oğul ve ikinci müstensih olarak torun.

²⁵⁷ Türkçe yazdığı mezkûr notta o şöyle der: "bi-'Avnillahi'l-Meliki'l-'Allâm, bu esnada şârih-i merhumun dokuz yüz doksan bir senesi evâhir-i zi'l-ka'de-i şerîfesinde kendi kalemiyle tahrîr buyurduğu ve ketebesinde 'Temme şerhu *Gülistân* fî âhiri rebî'l-âhir li-sene seb'a ve hamsîn ve tis'â mie fî belde-i Amâsiyye humiyet 'ani'l-beliyye' deyû ketebe vaz' eylediği şerh yedime geçüb 'acaba hakikaten şârih-i merhumun hattı mıdır yohsa âherin olup ketebeyi bi-'aynihâ vaz' mı eyledi?' deyu tereddüd olundukta..." Böyle bir şüphenin vukuundan dem vuran nüsha sahibi Şeyhî b. Muhammed notun devamında el-Hâcc Mehmed Efendi'nin terekesinden Surûrî'nin bir başka şarih hatlı *Gülistan Şerhi*'ni satın aldığını, bu iki nüshanın istinsah kayıtlarını (ketebe) karşılaştırdığında iki nüshanın da Surûrî'nin elinden çıktığına ikna olduğunu belirtmektedir. Şeyhî b. Mehmed delil olarak ise bahsettiği ikinci nüshanın istinsah kaydının suretini vermektedir: "Temme şerhu *Gülistân* fî âhiri rebî'l-âhir sene seb' ve hamsîn ve tis'â mie fî beldeti Amasiyye, humiyet 'ani'l-âfâti ve'l-beliyye" Buraya kadar olan kısım yukarıda bahsedilen birinci nüshanın ferağ kaydı ile aynıdır. Fakat sureti verilen ikinci nüshada Surûrî tarafından daha sonra atılmış bir başka istinsah kaydı daha vardır: "Temme kitâbetuhû fî âhiri zilka'de li-sene ihdâ ve tis'in ve tis'a mie. Ketebehu eş-Şârih el-fakîr es-Surûrî el-hakîr bi'l-aklâmi'l-muhtelife " Şu durumda Surûrî, *Gülistân* şerhinin ikinci bir nüshasını daha istinsah etmiş ve bu esnada da yine kendisi tarafından yazılan birinci istinsah/telif kaydını da muhafaza etmiştir. Şeyhî b. Mehmed, Surûrî elinden çıkan ikinci kayıta yer alan birinci nüshaya ait kayıt ile yeni sahip olduğu nüshanın kaydı aynı olduğu için bu nüshanın sıhhatine ikna olmaktadır. Oysa ki bu ikna olmak için yeterli bir sebep olmamalıdır. Zira ikinci kayıt Surûrî'nin vefatından yirmi küsur yıl sonrasına tarihlenmektedir. Şu durumda iki ihtimal vardır, birincisi Şeyhî b. Mehmed'in örnek olarak getirdiği bu ikinci nüsha Surûrî'ye ait değildir, dolayısıyla bu eldeki birinci nüshanın da Surûrî'ye aidiyetine delil olarak getirilemez. Diğer bir ihtimal ise Şeyhî b. Mehmed'in aktardığı ikinci kayıta tarihi yanlış yazmış olmasıdır ki kanaatimizce de bu daha kuvvetli bir ihtimaldir. Şeyhî b. Mehmed'in bu karşılaştırmayı yaparken yazı karakteri üzerinden bir yorum yapmaması ise ilginçtir. TZK, 755, 716b.

Bu durumun daha açık bir örneğini Nukrekâr olarak bilinen Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh en-Nisâbüri'nin (ö.1375) *Şerhu'ş-Şâfiyye* isimli eserinin iki nüshasında görürüz. Bugün Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan bu nüshalardan birincisi 30 Ocak 1549 tarihli olup müstensihî meçhuldür. Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'ndeki dört yıl sonra (Ocak 1553) istinsah edilen diğer nüshanın müstensihî ise Hacı Hasan b. Abdullah'tır. Her iki kayıt da İstanbul'da yazılmıştır.²⁵⁸ Birinci kayıtta müstensih öncelikle nüshanın önemini belirtir; buna göre menkulün minh nüshanın sırasıyla şu üç özelliği vardır: Müellif nüshasından istinsah edilmiştir, müellif nüshasıyla karşılaştırılmıştır ve nihayet müellifin kendisine de okunmuştur: Buraya kadar olan kısım sadece bir kelime farkla Şehid Ali Paşa nüshasında da aynıdır: “Temmet kitâbetu'l-kitâb bi-'avnillahi'l-meliki'l-Vehhâb, kütibe mine'n-nüşhati'l-letî kütibe min nushati'l-müellif ve kûbile minhâ ve kuri'e 'aleyhâ”²⁵⁹ Manisa Nüshası'nın meçhul müstensihî daha sonra yedi sıfatla tanıttığı müellifin ismini yazar: “Ve hüve el-'allâme, el-hasîb, en-nesîb, eş-şerîf, eş-şeyh, el-imâm, cemâlu'l-milleti ve'l-hakki ve'd-dîn Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Hüseynî neseben...” müellifin ismine ve sıfatlarına ait olan kısım Şehid Ali Paşa nüshasında'da da aynı şekildedir: “Ve hüve el-'allâme, el-hasîb, en-nesîb, eş-şerîf, eş-şeyh, el-imâm, cemâlu'l-milleti ve'l-hakki ve'd-dîn Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Hüseynî neseben...” Manisa nüshası müellifin isim ve sıfatlarından sonra onun vaktiyle görev yaptığı yeri kaydederek müellife dua eder; buna göre müellif Kahire dışında bulunan Câvelî Dergâhı'nda meşîhatlık yapmıştır: “...Şeyhi Hângâh-ı el-Hâvelî bi-zâhiri'l-Kâhireti'l-mahrûse 'alâ sırrı sâhibihî ilâ hîni ? 'afâ Allahu te'âlâ 'anhu ve gufire lehû ve seterahû...” Şehid Ali Paşa nüshasında da müellifin meşîhatlık yaptığı bu yer zikredilir fakat cümle anlamsız bir şekilde birden kesilir: “...Şeyhi Hângâh-ı el-Câvelî bi-zâhiri'l-Kâhireti'l-mahrûse 'alâ sırrı.” Bu iki nüshaya ayrı ayrı sahip olan iki mütemelliğin her birisi de doğal olarak çok kıymetli bir nüshaya sahip olduğunu düşünecektir. Pek tabii ki her iki nüshanın da istinsah kaydında bahsedilen üç özellikli nüshayı kullanmış olması mümkündür fakat her iki istinsah kaydının birbirine harf be harf bu kadar benzerliği ikinci nüshanın birinci

²⁵⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b, Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2563, 211b.

²⁵⁹ Her iki nüshada da kuri'e 'aleyhâ şeklindedir, bu durumda zamirin nüshaya dönmesi ve anlamın da şöyle olması gerekir: “...müellif nüshasından istinsah edilen nüshaya okunan nüsha” oysa ki burada kendisine okunulan nüsha değil müelliftir dolayısıyla her iki nüshada da doğrusu “...ve kuri'e 'aleyhâ” olmalıdır.

nüşhadan habersiz olmadığını gösterir. Şu halde Manisa nüshasını kullandığını düşündüğümüz Şehid Ali Paşa nüshasında müstensih “müellif nüshasından istinsah edilen nüshadan istinsah edilen bir nüshadan istinsah edilmiştir” demesi gerekirken (yani müellif nüshası ile arasında başka iki nüsha olması gerekirken) menkulün minh nüshanın kaydını olduğu gibi bırakarak kendi nüshasının da müellif nüshasından istinsah edilen nüshadan çoğaltıldığı intibasını vermektedir. Şehid Ali Paşa nüshasındaki bazı başka problemliler de müstensih Hasan b. Abdullah’ın Manisa nüshasını kullandığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Nitekim Manisa Nüshası’nda istinsah işinin Kostantiniyye’de bittiği belirtildikten sonra önce izafî zaman ardından da mutlak zaman verilir: “Temme fî beldeti Kostantiniyye fî gurre-i saferi’l-musağğar ve kâne fî hâze’z-zamân hâkânu’l- a’zâm Hânu’l-‘a’zam Sultan Süleyman Şâh...²⁶⁰” Şehid Ali Paşa nüshası da aynı şekilde önce istinsah mekânını ve ardından istinsah zamanı olarak mutlak zaman ve izafî zamanı verir (Aynı şekilde Sultan Süleyman zamanı). Fakat Şehid Ali Paşa nüshasının yaptığı bir hata onun Manisa nüshasını kullandığı ihtimalini kuvvetlendirir. Manisa nüshası istinsahın gurre-i safer’de bittiğini belirtirken Şehid Ali Paşa nüshası istinsahı evâhir-i muharrem’de bitirmesine rağmen önce gurre yazar, sonra hatasını farketmiş olacak ki normalde gün için kullanılan gurre kelimesini muharrem ayının sıfatı yaparak “gurreti seneti’l-kâmile fî evâhiri’l-muharrem” der.²⁶¹ Son tahlilde ilgili dönemin istinsah kayıtlarında

²⁶⁰ Kayıttta safer’l-muzaffer yerine sehven saferi’l-musağğar yazılmıştır.

²⁶¹ Her iki nüshanın da aynı müstensihin (Hasan b. Abdullah) elinden çıkmış olması ise oldukça uzak bir ihtimaldir. Zira o halde Manisa nüshasında müstensihin kendi adını neden yazmadığı sorusu gündeme gelecektir. Ayrıca Şehid Ali Paşa nüshasında görülen yanlışlıklar ve her iki istinsah kaydının sonunda görülen yapısal farklılıklar da her iki nüshanın aynı müstensih elinden çıkma ihtimalini zayıflatmaktadır. (Manisa nüshası padişahın sadece adını yazarken Şehid Ali Paşa nüshası padişahın II. Mehmed’e kadar silsilesini kaydetmektedir. Keza Manisa nüshası sadece padişaha dua ederken Şehid Ali Paşa nüshası duaya padişahın yanı sıra üç grubu daha katmaktadır.) Öte yandan okuyucu ya da nüsha sahiplerinin yanlış anlamaya düşmemesi için tedbir alan müstensihler de vardır. Mesela meşhur Osmalı alimi İbn-i Kemal Paşa’nın kırk hadis şerhini istinsah eden meçhul müstensih istinsah kaydında 21 Mayıs 1527 tarihini vermektedir. “Kad veka’a’l-ferâğu min tenmîkihî...” Meçhul müstensih devamında ise bu tarihin (kendi istinsah tarihi değil bilakis) kendisi tarafından görülmüş olan musannif nüshasının tarihi olduğunu belirtmek için “Musannifin kendi hattıyla yazdığı nüshada da aynen bu şekilde olduğunu gördüm.” kaydını düşmektedir. Dolayısıyla bu tarih eldeki mevcut nüshanın istinsah tarihi değil, bilakis müstensih tarafından görülmüş olan musannif nüshasına aittir. Buradaki ‘görülmüş kayıt’ ihtirâz içindir, zira mezkûr musannif nüshası mevcut müstensih tarafından menkulün minh nüsha olarak kullanılmamıştır, bilakis müstensih menkulün minh nüsha olarak önce başka bir nüsha kullanmış ardından da musannif nüshasını bir şekilde görmüş ve elindeki yeni nüshayı musannif nüshası ile karşılaştırmıştır. Nitekim musannif nüshasından bahsettikten hemen sonra ‘ba’de mukâbelitihâ’ kaydını getirmektedir ki bunu cümlede geçen “gördüm” fiilinin zarfı olarak okumak gerekir:

görülen şey menkulün minh nüshanın müstensih(ler)i meslektaşları tarafından yeni nüshaya alınmadığı belki de görmezden gelindiğidir.

İstinsah kayıtlarında dikkate alınmayan gri üyelerinden ikinci grup ise nüsha sahipleri, müstensihin kendisi için nüsha çoğalttığı kimselerdir. İstinsah kayıtlarında çok az sayıda karşımıza çıkan bu nüsha sahipleri temelde iki gruptur: Müstensihlerin bizatihi kendileri ve diğer nüsha sahipleri. Nitekim nüsha temin etmenin bir yolu da kişinin kendisi için istinsah yapmasıdır. Taşköprülüzâde tüccar bir babanın oğlu olmasına rağmen talebelik hayatında fakr u zaruret çektiğini belirttiği Hocasâde'nin kitap satın alamadığı için kendisine (hem de ucuz kağıda) istinsah yaptığından bahseder.²⁶² Hafız Mehmed b. İbrahim b. Yusuf b. İbrahim de içerisinde belağata dair üç eserin bulunduğu mecmuanın hem müstensihi hem de sahibidir.²⁶³ Keza bir kitap düşkünü olan ve geniş bir kütüphaneye sahip olan Cârullah Efendi (ö. 1738) kendisi için en az yirmi beş nüsha istinsah etmiştir.²⁶⁴ Bazı müstensihler ise istinsah kayıtlarında nüshayı kendileri adına çoğalttığını açıkça zikrederler. Bu durumda kullandıkları kalıp “ketebehû li-nefsihi” veya bu anlama gelen başka cümlelerdir. ‘Emîn belde’ Filipe’de (Dâru’l-Emn) *el-Makâmâtu’l-Hamîdiyye*’nin istinsahını bitiren müstensih, kaydı şu şekilde başlatmaktadır. “Temmet *el-Makâmâtu’l-Hamîdiyye*. Ketebehû li-nefsihî Hudâdâd b. Abdullah...”²⁶⁵ *li-Nefsihî* istinsah yapanlardan birisi de Kastamonulu İbrahim’dir. 5 Haziran 1361 Cumartesi günü öğle namazına doğru İznik Medresesi’nde bitirdiği Merğînânî’nin *el-Hidaye* nüshasını kendisi için çoğalttığını belirtir. Fakat onu kendi adına nüsha hazırlayan önceki müstensihden farklı kılan nüshanın kendisinden sonraki sahipleri için muğlak da olsa bir şeyler söylemesidir. “Bu nüshayı [önce] kendisi için akabinde Allah kime kismet

“Musannif nüshasıyla mukabele ettikten sonra bu şekilde gördüm” Şu halde menkulün minh nüsha, musannif nüshası ve yeni çoğaltılan nüsha olmak üzere önümüzde üç nüsha vardır, istinsah kaydında verilen tarih ise musannif nüshasına (dolayısıyla telif tarihine) aittir. Ohri, 11/2, 47a.

²⁶² S. 126.

²⁶³ Koç University Library, 25/1-2-3.

²⁶⁴ Berat Açıl, “Osmanlı’da Bir Medrese Kütüphanesi Nasıl Oluşur? Cârullah Efendi Kütüphanesi Örneği”, **yayına hazırlanmakta olan makale**

²⁶⁵ Süleymaniye, Fatih, 04108, 162b.

ederse onun için istinsah etmiştir”²⁶⁶ Reşîdî olarak bilindiğini kaydeden Ebu’l-Mevâhib Ahmed b. Ebi’r-Rûh da (önce) kendisi ve (sonra) başkaları için nüsha çoğaltan müstensihlerdendir. 21 Temmuz 1524 Perşembe günü Kahire’de düştüğü istinsah kaydında istinsahını kırk dört günde bitirdiği *Celâleyn* Tefsiri’ni kendisi için ve kendisinden sonra Allah kime dilerse onlar için istinsah ettiğini not eder.²⁶⁷

Bazense nüshanın müstensihe aidiyyetini bildiren kalıp, bu aidiyyetini pekiştirircesine li-nefsihî yerine li-ecli nefsihî olur. Meçhul bir müstensih Tavas camilerinden birisinde bir pazar günü iki namaz arasında istinsahını bitirdiği *Mirkatu’l-Luga*’yı ‘li-ecli nefsihî’ çoğaltmıştır. (1548/9) “...ketebehû el-fakîru’l-hakîr li ecli nefsihî...”²⁶⁸ Bununla beraber müstensihlerin nüsha aidiyyetini belirtirken kendileri için kullandıkları iki kelime daha vardır ki bunlar da *mâlik* ve *sâhip*’tir. *Risâle fî Beyâni’l-i’tikâd* isimli eserin istinsahını Aralık 1490’da Mahmudiye Medresesi’nde bitirdiğini belirten Ali b. Hasan b. Emir Ahmed, kendisinin ‘nüsha-i şerîfin’ hem kâtibi hem de mâliki olduğunu kaydeder.²⁶⁹ (Kâtibuhû ve mâlikuhû Ali b....) Kâtip-mâliklerden bir diğeri ise Hızır b. Satı b. İshak’tır. O da kendisini istinsahını 4 Temmuz 1391’de Salı günü Bursa Şahin Bey Medresesi’nde bitirdiği *el-Lubb*’un hem kâtibi hem mâliki olarak takdim eder.²⁷⁰ *Tevfîku’l-înâye fî Şerhi’l-Vikâye* müstensihi Salih b. İlyas Paşa ise (kâtip mâlik değil) kâtip sâhiplerdendir. Sâlih b. İlyas Temmuz 1391’de Serez’de attığı istinsah kaydında kendisini “... kalîlu’l-‘amel, kesîru’l-emel kâtibuhû ve sâhibuhû...” olarak

²⁶⁶ “Ketebehû li-nefsihî ve li-men şâ’e ba’dehû...” Süleymaniye, Fatih, 02253, 342b.

²⁶⁷ “Ketebehû li-nefsihî ve li men şâ’e ba’dehû...” Süleymaniye, İzmir, 00060, 200a. Her iki müstensihin nüshayı başkaları/kendisinden sonra gelenler için (de) istinsah ettiğini ayrıca belirtmesi ‘nüshanın nevbeti’ konusunu akla getirir. Nevbet matbaa öncesi dönemde nüsha sahipleri, mütemelliklerinin nüsha sahipliğinin âriziliğini (dolayısıyla nüshanın dolaşımını) vurgulamak için kullandıkları bir terimdir. XVIII-XVIII. yüzyıl Osmanlı kadılarında Carullah Efendi örneğinde nevbet fikrinin ihtisaren tartışıldığı bir makale için bkz. Berat Açıl, “On Yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Âlim ve Kitap İlişkisi: Cârullah Efendi Örneği, **Sahn-ı Semân’dan Dâru’l-Funûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler**, XVII. Yüzyıl, 2017, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, s. 45-56.

²⁶⁸ Süleymaniye, Fatih, 05261, 178b.

²⁶⁹ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/3, s. 30a.

²⁷⁰ Kâtibuhû ve mâlikuhû Hızır el-Hanefi, e’ânehullahu bi-lutfihi’l-hafî. Fakat Hızır b. Satı’nın Ali b. Hasan’dan farkı bu kaydı istinsah kaydının içine değil kaydın hemen sol yanına atmasıdır ki genelde ‘kâtibuhû-mâlikuhû’ kaydı istinsah kaydının hemen sağ ya da sol yanına ve çoklukla yatık şekilde yazılır.

tanır.²⁷¹ Bu tür durumlarda müstensihlerin mâlik ve sâhip kelimeleri arasında bir fark gördüklerine dair herhangi bir işaret dikkati çekmemektedir.

Nüsha sahiplerinin ikinci sınıfı ise (müstensihin dışında kalan) diğer kimseler/kendileri adına nüsha çoğaltılanlardır. Şunu belirtmekte fayda var ki burada nüsha sipariş edenler anlamında müstehtip ismiyle kavramsallaştıracağımız kimseler arasına kendileri için nüsha çoğaltan yukarıdaki müstensihler girmez; müstehtip derken kastedilen kendi adına nüsha çoğaltanlar değildir. İstinsah kayıtlarında (hatta yazma eser kültüründe) nüsha siparişi veren kimseler için ayrı (ve sarıh) bir isimlendirmeye rastlanılmamaktadır.²⁷² Bununla beraber XVII. yüzyıl Osmanlı ulemasından Carullah Efendi bir derkenar notunda *el-Muhîtu'l-Burhânî*'nin Mısır kadısına ait olan bir nüshasından kendisi için istinsah siparişi verdiğiinden bahseder ki bu sipariş verme için istiktâb fiilini kullanır.²⁷³ Nüsha yazdırma, sipariş etme eylemi için istiktâp fiilini kullanan bir başka bilgin ise XV. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Müeyyedzâde'dir. Müeyyedzâde Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tahrîru Üklidis fî Usûli'l-Hendese ve'l-Hisâb*'ının istinsah kaydında bu nüshayı en-Nizâmü'l-a'rac diye bilinen alim zatın dest-i hattıyla yazılmış nüshasından çoğalttığını ve elinden geldiğince de her iki nüshayı (daha sonra) mukabele ettiğini kaydeder. Onun burada nüsha çoğalttırmak/sipariş etmek için kullandığı fiil istektebe'dir (İstektebtu hâzihi'n-nushata min nushatin...)²⁷⁴ Berat Açıl, Carullah Efendi özelinde Osmanlı'da bir medrese kütüphanesinin inşası sürecini ele aldığı çalışmasında eser temin etmenin yollarından birisi olarak gördüğü "istiktâb" için ayrı bir alt başlık açar ve burada bir terim olarak istiktâbı tartışır.²⁷⁵ O halde buradan

²⁷¹ Süleymaniye, Fatih, 01881, vr 206b.

²⁷² Kayıtlarda kullanılan kâtip ve sâhip kelimeleri nüsha sipariş etmekten ziyade mutlak olarak herhangi bir şekilde nüsha sahibi olan kimse için kullanılır.

²⁷³ Özgür Kavak, "Bir Osmanlı Âliminin Bir Ömre Yayılan Okuma Serüveni: Veliyyuddîn Carullah Efendi'nin Furû-ı Fıkıh Eserlerine Düştüğü Notlar", **Osmanlı Kitap Kültürü, Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları**, Ed. Berat Açıl, Ankara, Nobel, 2015, s. 133.

²⁷⁴ Bayezid, Veliyyuddîn, 2304, 184a'dan nakleden Judith Pfeiffer. "Müeyyedzâde Abdurrahman'ın Kütüphanesinin Peşinde: Amasyalı Bir Âlimin Kitap Toplama İhtiyâkı" Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı II, 2017, Ankara, s. 403. Mezkûr kayda dikkatimi çeken Judith Pfeiffer'e bu vesileyle teşekkür ederim.

²⁷⁵ Berat Açıl, "Osmanlı'da Bir Medrese Kütüphanesi Nasıl Oluşur? Carullah Efendi Kütüphanesi Örneği" Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: Tecessüs ve İhtiras. Hazırlayan Tülay Artan- Hatice Aynur. İstanbul: Dergâh Yayınları, (Yayın aşamasında)

hareketle diyebiliriz ki yeni bir nüsha yazılmasını isteyen kimseye mâlik ve sâhip'in yanı sıra "müstektip" demek mümkündür. Şu da var ki "mâlik" herhangi bir şekilde nüshaya sahip olan herhangi bir kimse için kullanılabilirken istiktâp (dolayısıyla müstektip) sadece sipariş veren kimse için kullanılmaktadır.²⁷⁶

Peki kimdir bu müstektipler? Kağının çeşidine, mürekkebin rengine, hattın nev'ine, kaç satır ya da kaç varak olacağına, ne kadar sürede istinsah edileceğine dair müstensihden bir talep ya da beklentileri var mıdır? İlgili dönemin istinsah kayıtlarında değil bu bilgileri, müstektiplerin isimlerini bile genel olarak göremeyiz. Bu yüzden de müstektipler istinsah kaydının müstakil bir ögesi kabul edilmez. Bununla birlikte bazı istinsah kayıtlarında müstektiplerden belli belirsiz bahsedildiği de olur. Bu durumda "falan için istinsah edilmiştir/istinsah ettim" anlamında "ketebtu/kutibet bi-resmi fulan" ya da "kutibet li-eclihî" gibi kalıplar tercih edilmektedir. Örneğin İbn-i Kutluboğa'nın *el-Ecvibe 'an mesâili'l-muhtelife* isimli eserini 7 Ağustos 1537'de Dimaşk'ta çoğaltan Muhammed b. Hitâb çoğalttığı bu nüsha vesilesiyle Allah'ın kendisine bazı faydalarla mukabelede bulunmasını istemektedir (Nefe'allahu bihâ...). Muhammed b. Hitab kendisinin yanı sıra nüshayı kendisi adına çoğalttığı kimseye de ismini zikretmeksizin "ve men kutibet bi-ismihî" diyerek dua eder. (...) Açıktır ki burada kendisinin adına istinsah yapılan kimse, nüsha siparişi veren kimsedir. Nitekim müstensih duanın sonunda bu sipariş verenden bu sefer daha dolaylı bir dil ile bahseder: Mâlik. Fakat her iki halde de ismini açıkça zikretmez.²⁷⁷ Muhammed b. Hitâb son olarak istinsah kaydının dua faslında kâtip ve mâlike dua edenlerin (de) bu kitap/nüsha vesilesiyle

²⁷⁶ Kudemânın ifadesiyle söyleyecek olursak mâlik ile müstektip arasında umûm-husûs mutlak vardır: Her müstektip mâliktir fakat her mâlik müstektip değildir. Öte yandan benzeri bir durumun sâhip kelimesi için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yani istinsah kayıtlarında kullanılan sâhip yukarıdaki örneklerde de belirtildiği/belirtileceği gibi genel olarak nüsha sahibi anlamında kullanılmaktadır. Bununla beraber sâhip kelimesinin müellif (ya da efendi) anlamında kullanıldığı örnekler de vardır. Dolayısıyla her müellif sâhip iken her sâhip müellif değildir. Son olarak istiktâb'ın bir kimseyi kendisine kâtip edinmek anlamı olduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekir. Kendisi de bir verrâk olan İbnu'n-Nedîm (ö. 995?) Yezîd'in Kays b. Kınân ya da Hişâm'ın Huseyn b. Kays'i kâtip olarak kullanmasını istektebe fiili ile ifade etmektedir. "... Ve istektebe Yezîdu ibnehû Kays... Ve istektebe Hişâmu ibnehû el-Husayn..." İbnu'n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 224.

²⁷⁷ Mâlik'in burada nüsha siparişi edene delaleti dolaylıdır, zira müstensih mâlik ile az önce zikrettiği müstektipi kastedetmiş olabileceği gibi zaman içinde nüshayı temellük edecek 'herhangi' bir mâlik'i de kastedetmiş olabilir.

faydalanmalarını Allah'tan istemektedir. (...ve men da'â li-kâtibihâ ve mâlikihâ).²⁷⁸ Mekke'de doğup büyüyen ve istinsah kaydını da kuvvetle muhtemel Mekke'de atmış olan Abdurrahman b. Muhammed istinsah kaydında dua ettikleri kimseler arasında kitâbete vesile olan kimseyi de ismini zikretmeden anar: "...ve limen kâne es-sebebu fi kitâbetihî"²⁷⁹ Onun kitabete vesile olan kimseden kastettiği müstektip olmalıdır. Öte yandan kendisi adına nüsha çoğaltılan isimsiz okur/mâliklerden birisi de bir Osmanlı Padişahıdır. Alâ et-Tabîb'in *el-Fevâidu's-Sultâniyye fi'l-Kavâidi't-tubbiyye* isimli eserinin müstensihî kendi adını, (Abdullah)²⁸⁰ istinsah mekânını, (Kostantiniyye), istinsah zamanını (Nisan-Mayıs 1495), istinsah sebebini (li-ecli mutâla'ati es-sultâni'l-kerîm) bildirmesine rağmen hangi padişah için nüsha çoğalttığını yazmaz.²⁸¹ (Gerçi verdiği tarihten bu padişahın Sultan II. Bayezid olduğunu öğreniriz).

Çok az da olsa bazı kayıtlarda müstektiplerin isimlerine de rastlamak mümkündür. Bu az sayıda ismi anılan ilgili dönemin nadir örnekleri de şöyledir: Muhammed b. Hasan Hacı et-Turhânî Bursa'da istinsahını bitirdiği *'Uyûnu'l-Mezâhib* nüshasını altı satır sıfatla tanıttığı hocası Hızır b. İlyas için,²⁸² Mustafa b. Sulhuddîn b. Burhan bir yaz günü bitirdiği *Mecma'u'l-Fetâvâ*'nın 'nüsha-i şerife'sini 'mahrûse'-i Balıkesir hâkimi Hacı Muhyidin b. Hacı Hüseyin için istinsah etmiştir. (29 Ağustos 1451 Pazar)²⁸³ İlgili dönemde istinsah kaydında ismi zikredilmesi açısından şanslı müstektiplerden birisi de Abdu'n-Nebî b. Cemâ'a'dır. Esîruddîn Ebu Hayyân'ın *Bahru'l-Muhîr*'ini Kudüs'te/Mescid-i Aksâ'da istinsah eden Muhammed b. Ahmed bu eseri kendisinden büyük bir coşkuyla bahsettiği²⁸⁴ İbn-i Cemâ'a için istinsah ettiğini kaydetmektedir.²⁸⁵

²⁷⁸ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 00530. Edirne Sultan Murad Dâru'l-Hadis'inde 19 Ekim 1457'de isimsiz bir sahip adına istinsah edilen nüsha için bkz: Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00084, 248a.

²⁷⁹ Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 1446, 294a.

²⁸⁰ Sadece Abdullah, sarayda bir köle olabilir mi?

²⁸¹ Süleymaniye, Fatih, 03592, 91b.

²⁸² Süleymaniye, Fatih, 02035, 277b.

²⁸³ Süleymaniye, Fatih, 02463, vr. 359a.

²⁸⁴ Mevlâna, eş-şeyh, el-imâm, el-âlim, el-âmil, el-'allâme, el-mutkin, el-muharrir, müfti'l-müslimîn, mufidi envâ'i'l-'ulûm li't-tâlibîn, imâ'iu'l-muhaddisîn, rihleti'r-râğibîn, lisâni'l-mütekellimîn, kudveti'l-'ulemâi'l-âmilîn, hucce'ti'l-münâzirîn, seyyidi'l-'ulemâi'l-a'lâm, hâdimi sünneti hayri'l-

Fakat yine de bu “falan için istinsah etme”de muğlak bir taraf vardır. Mesela az önceki talebe Muhammed b. Ahmed hocası için ücret ya da başka bir şey mukabilinde mi istinsah etmiştir ya da hocasına bir cemilede bulunmak mı istemiştir? bunu anlamak zordur. Bir başka Muhammed b. Ahmed ise (Belki de Mescid-i Aksa’daki Muhammed b. Ahmed fakat bu sefer İstanbul’da) bu durumu açıklığa kavuşturan ilgili dönemdeki tek müstensihdir. Muhammed b. Ahmed Mayıs 1495’te ‘Saltanat Kapısı’ Kostantiniyye’de bitirdiği *ez-Zâhiretu’l-Kâfiye* nüshasını Mevlânâ İlyas’a hediye için istinsah ettiğini bildirir.²⁸⁶ Bir çeşit hediye kabul edilebilecek diğer bir istinsah sebebi ise vakıftır. Abdusselam b. Hasan, istinsahını bitirdiği Ekmeleddin Bâbertî’nin fıkihtan *el-‘Inâye fi Şerhi’l-Hidâye* nüshasını (el-kitâb) şer’-i sahih bir yolla talebelere vakfettiğini kaydeder: “...ve vakaftu vakfen sâhihan şer’iyyen...” Müstensih sadece nüshayı vakfettiği bilgisini paylaşmakla kalmaz, akabinde bu durumu dikkate almayanları ilgili dönemin istinsah kayıtlarında pek de karşılaşılmayan bir üslupla uyarır, lanet eder: “...le’anellahu ve Resûluhû li-men bâ’e ve yeşterî hâze’l-kitâbe.”²⁸⁷

1533 ve 1534 tarihinde Mekke’de aynı el tarafından istinsah edilen üç nüsha ise müstektip-müstensih bulanıklığına yol açar. 29 Temmuz 1533’te Kâbe’nin karşısında öğleden sonra yazılan birinci kayıta nüshanın Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî adına çoğaltıldığı bilgisi yer almaktadır. Fakat müstektibe getirilen sıfatlar (müstensih faslında da görüleceği üzere) müstektipten ziyade müstensihlerin kendileri için kullandığı sıfatlardır: “...el-fakîr, el-hakîr, el-mu‘terif bi’z-zenbi ve’t-taksîri, er-râci...”²⁸⁸ Bilindiği üzere İslâm yazın geleneğinde ikinci şahıslar için

enâm, hâtimetî’l-huffâz, fârisî’l-me’ânî ve’l-elfâz, [yeniden] Mevlânâ, [yeniden] eş-şeyh, hocaların hocası. (Sadru’l-müderrişin)

²⁸⁵ Millet, Feyzullah Efendi, 55, 155b.

²⁸⁶ Süleymaniye, Murad Molla, 1086, 304b. Geç tarihli diğer bir örnekte ise centilmen bir abi olan Salih b. Molla *Ta’lîmu’s-salât* ve *el-Mukaddime* isimli eserlerin nüshalarını kardeşi için istinsah etmiştir: “...hakîr, fakîr, zelîl, zayıf, latîf olan ve aynı zamanda rabbisinin lütfuna râcî ve günah denizinde boğulan salih b. Molla Hıdır Hân b. Molla Abdulcelîl b. Molla Hıdır b. Molla Hüseyin el-Feylî (?) tarafından küçük kardeşi sevgili Molla Murâd b. Cebrail için... istinsah edilmiştir.” TZK 987 114b.

²⁸⁷ Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 223, 272a.

²⁸⁸ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/2, 120a.

getirilen sıfatlar müstensihlerin kendileri için getirdikleri el-fakîr, el-hakîr, ez-zelîl gibi mahviyat-kâr sıfatların yerine daha ziyade tebcil edici olanlardan tercih edilmektedir. Nitekim daha önce verilen misalde de görüldüğü gibi hocası adına nüsha çoğaltan Muhammed b. Ahmed kendisi için getirdiği fakiri ‘afvillah sıfatına karşın müstektip için eş-şeyh, el-imam, el-âlim gibi birçok sıfat kullanmaktadır ki yaygın olan uygulama da budur. Bu durum kataloğu hazırlayanın kafasını da karıştırmış olacak ki esasında müstektip olan Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî’yi müstensih olarak kaydetmiştir. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî altı ay sonra (11 Ocak 1534) yine Kâbe’nin karşısında (ve yine öğleden sonra) yazılan bir başka istinsah kaydında aynı sıfatlarla tekrar karşımıza çıkar. “...kutibe bi-resmî’l-fakîr, el-hakîr, el-mu‘terif bi’z-zenbi ve’t-taksîr, er-râci...”²⁸⁹ *er-Risâletu’l-Kuşeyrî*’nin 3 Eylül 1534’te yine Kâbe’nin karşısında (bu sefer ikinci namazından sonra) istinsahı biten nüshasında müstektip ile müstensih arasındaki muğlak çizgi kalkacak ve artık (gerçek) müstensihimiz Muhammed b. Ali kendi yüzünü gösterecektir. Buna rağmen o, müstektibin ağzıyla yazmaya devam etmektedir, zira müstektip için yine ikinci şahısların kullanmayacağı sıfatları kullanmakta (“... ez-za‘îf, efkari halkillah, ahvecihim ilâ...) ve istinsah kaydını şu şekilde bitirmektedir: “Bu risâle-i şerîfi ve bundan önceki rakîk ve dakik kitapları Mekke’de oturmakta olan el-fakîr, el-hakîr, el-mu‘terif bi’z-zenbi ve’t-taksîr ve Rabbinin affını ve rızasını isteyen İbrahim b. Muhammed b. Ali el-Murtezâ el-Yemenî istinsah etmiştir.”²⁹⁰ Görüldüğü gibi özellikle ilk iki örnekte müstensih İbrahim b. Muhammed, müstektip Muhammed b. Muhammed’in ağzından istinsah kaydını oluşturmaktadır. Onun hangi sâikle böyle bir tasarrufta bulunduğunu kestirmek güçtür²⁹¹ fakat müstensihin motivasyonu her ne olursa olsun bu ilginç kayıtlarla ilgili dönemde müstektibin isminin zikredildiği nadir örnekler bırakmıştır.²⁹²

²⁸⁹ Müstektip Muhammed b. Muhammed katalogda yine müstensih olarak kaydedilmiştir. Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/1, 51b.

²⁹⁰ Bu sefer kataloğu hazırlayanın kafası karışmış olacak ki nüshayı çoğaltan olarak ne müstektip ne de müstensihin ismi yer alır. Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/4, 367a.

²⁹¹ Belki de müstektip istinsah kaydını yazmakta olan müstensihin başında bekleyerek ona neler yazacağını dikte ettirmekteydi.

²⁹² Ohri Kütüphanesi’nde bulunan bir örnekte ise müstektip Husâm el-Kâdî nüshayı başkasının istinsah ettiğini ama nüsha sahibinin kendisi olduğunu açıkça zikreder: “Bu nüshayı ben, Hacıoğlupazarı’nda bulunan Hacı Sinan Medresesi’nde müderris iken bir kâtibe yazdırdım

İstinsah kayıtlarının gri üyelerinin üçüncüsü ise kadınlardır. Her ne kadar Osmanlı kadın yazarları XIX. yüzyılda neşv u nemâ bulsalar da kadın şairlerin çok daha önce varlığı bir vakıdır.²⁹³ Osmanlı kadınlarının telifin yanı sıra çeviri yaptıkları da ilgili çalışmalarda vurgulanmaktadır.²⁹⁴ Peki şair, mütercim ve (son dönemlere doğru) yazar olan Osmanlı kadınlarının istinsahla/nüşhalarla arası nasıldır? Nüşhalarda kadınlar daha ziyade derkenar notlarında ya da zahriye, vikâye yapraklarında görülür. Bu durumda kadınlar temellük ve vakıf kayıtlarında olduğu gibi ya notu yazan (belki de kendisi adına not yazılan) ya da tevellüt ve vefat kayıtlarında olduğu gibi kendisi hakkında not tutulan kimseler olarak karşımıza çıkar. Mesela (ilgili dönemle olmamakla birlikte) bugün Ohri’de bulunan bir nüshanın yaprağı adeta bir nüfus kütüğü gibidir, ailenin kadın üyeleri de mezkûr yaprakta yer alır: Emine (1695-6), Kerîme'nin kızı Fatıma (20 Mayıs 1672), Mehmed'in kızı Ümmühan (1091/1680-1), Ümmühân'ın kızı Fâtıma (1703-4), Hatice (1707-8), Ahmed'in (12 Ocak 1677) annesi Fâtıma.²⁹⁵ Yine Ohri’de okuyucuların viladetine şahit olduğu bir başka kadın ise Fâtıma’dır. Muhtemelen babası tarafında düşülen nota göre beş yıl arayla doğan üç çocuktan birincisi odur: “Fâtma dünyaya geldiğün beyan eder, Hakk te’âlâ ömrünü tavîl ide. Âmîn yâ Mu’în...” (2 Ocak 1633, Pazartesi gecesi)²⁹⁶ Doğum tarihleri yapraklar arasına iliştilen iki Fatma ise Niyâz-i Mısrî'nin kızlarıdır. *Mecmû‘a-i Şeyh Mısrî* olarak bilinen mecmuasının vikâye yapraklarına kızlarının doğum tarihini yazar: “Yavrum

(ketebehû el-kâtib bi-emrî...) ve daha sonra onun yazdığı bu nüshayı karşılaştırdım” 1571/2’de yazılan bu kayıta müstektip Hüsâm, yazdırmak eylemini daha yalın bir fiil ile belirtir: “Ketebehû el-Kâtib bi-emrî...” Ohri, 78/2, 192/a.

²⁹³ Berat Açıl Eski Türk Edebiyatında kadın yazarlar üzerine kaleme aldığı makalede bu şair(e)lerin sayısının yirmi civarında olduğunu belirtir. Berat Açıl, “Eski Türk Edebiyatında Kadın Yazarlar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 5, S. 10, 2007, s.587. Diğer yandan İslâm dünyasında kadın hocalar, râviler de bulunmaktadır. Kadınlar, evlerde cami ve medreselerde dersler vermişler ama özellikle hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Muzafferî Camii’nde tertip edilen hadis meclislerindeki muhaddise kadınları konu alan çalışma için bkz. Nagihan Emiroğlu, “Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.32, 2017, s. 33-70.

²⁹⁴ Aşşe Banu Karadağ, Çeviri Tarihini Yeniden Okumak’ta “O dönemde Osmanlı kadınlarının da çeviri yapması dikkati çeken bir özelliktir.” tespitinde bulunur. Aşşe Banu Karadağ, **a.e.**, s.22.

²⁹⁵ Ohri

²⁹⁶ Ohri, 175/5, 296b.

Fatma'nın vilâdeti..." "Küçük Fatma'nın vilâdeti..."²⁹⁷ Derkenarlarda nüsha ile irtibatı daha güçlü olan kadınlar da vardır. Söz gelimi Ali b. Abdullah el-Uşşâkî'nin *Risâle fî Hakki'l-Cerâd* nüshasının vâkıfı Emine Hanım²⁹⁸ ya da etrafında Müderris Ahmed Kâşif'in notları da bulunan (katalogda müellifi kaydedilmeyen) fikhî eserin vâkıfı ise Aişe Hanım'dır: "İş bu kitabı Âişe Kadın vakfetmiştir, Keşfi Efendi'nin Tekye'sinde okunmak için, alınmaz-satılmaz. Allah 'azîmu's-şân kabul eyleye, sâhibu'l-vakfin ruhu şâd u handân ola."²⁹⁹ Amin.

İşte 'etrâf'ta görülen bu kadınlara karşın ilgili dönemin istinsah kayıtlarında hiçbir kadın müstensihinin adına rastlanmaz. Kadına dair istinsah kaydında yer alan tek sınıf annelerdir. Dua bahsinde de geleceği üzere müstensihlerin bu hususta oldukça cömert davrandıkları görülür. Bu dönemdeki müstensihlerin çoğu kendileri için dua ettikten hemen sonra ebeveynlerine dua etmekte hatta Nasûh b. Muhammed örneğinde olduğu gibi³⁰⁰ kimi müstensihler ise babaannesine de dua etmektedir. (Babasının ebeveyni bağlamında) Şunu da belirtmek gerekir ki kadınlar burada kendilerine ait isim/kalıplarla değil 'ebeveyn' kalıbıyla anılmaktadır. Bunun iki istisnası ise Ahmed b. Yusuf b. Ali b. Hasan'ın istinsah kaydıdır. Cürcânî'nin *Hâşiyeye 'ale'l-Mutavvel'*inin istinsah kaydında o, babasına, dedesine ve büyük dedelerine dua ettikten sonra duaya özel olarak annesini ve daha sonra ailesinin büyük annelerini de ekler.³⁰¹ Birinci bölümde bahsedilen Ali b. Ahmed ise annesini özlediğini belirtir. Okuyan, okutan, yazan, kitap sahibi olan ya da vakfeden kadınların olduğu dünyada bu kadınların nüsha istinsah etmeleri de pek muhtemeldir, dolayısıyla bu kadın müstensihlerin nüshalarının da dolaşımında olması beklenir. Nitekim Müstakimzâde *Tuhfetu'l-Hattâtîn'de* bazı kadın hattatlardan bahseder. Mesela Hadice-i Horasânî (ö.982/3) bu kadın hattatlardan bir tanesidir. Müstakimzâde'nin *Târîh-i Horasân'dan* aktardığına göre Hatice, pek bir heyecan/gayretle çalışarak binlerce nüsha geride

²⁹⁷ Derin Terioğlu, "Mecmû'a-i Şeyh Mısırî: On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Anadolu'da Bir Derviş Sulûkunu Tamamlarken Neler Okuyup Yazdı?" **Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı**, Ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Turkuaz, İstanbul, s. 299.

²⁹⁸ TZK, 901, 1a.

²⁹⁹ TZK, 1183, 11a.

³⁰⁰ Millet, A.E. Arabi, 1092, 103b.

³⁰¹ "Gaferallahu lehû ve lehum ve ummihi ve ummihâtim" Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 00464, 126b

bırakmıştır (...hezâr nüsah âsâr ibkâsına mütehâlik olup...).³⁰² Diğer bir kadın hattat ise Semerkantlı Fâtımâ'dır. (Fâtıma bt. Muhammed b. Ahmed, ö. 1191/2) Müstakimzâde onun Halep'te ve Semerkant'ta hattı açısından eşsiz olduğunu kaydeder.³⁰³ Kadınların Horasan ve Semerkant'tan hat mecrasındaki bu sesine bir başka Fatma Hanım da İstanbul'dan katılır. Kadınlar arasında "Hâce-i zenân" olarak bilinen Fâtıma-i Ânî (ö.1710) divan sahibidir ve hüsn-i hatta şöhreti vardır. Mezkûr eserde daha başka kadınlara da örnek verilir. Görünen o ki gerek Osmanlı'da gerek öncesinde kadın eli nüshalara değmiştir. Peki o halde "İlgili dönemin istinsah kayıtlarında neden hiçbir kadın müstensihe rastlanılmaz?" sorusuna tatmin edici bir cevap vermek şimdilik zor görünmektedir.³⁰⁴

Özetlemek gerekirse istinsah kayıtların öğeleri olması beklenen menkulün minh nüshanın müstensihleri, nüsha siparişi veren müstektipler ve kadın müstensihler anlamlı bir oranda bu kayıtlarda bulunmadıkları için istinsah kayıtlarının müstakil bir üyesi olarak görülmezler ve bu yüzden onlar istinsah kayıtlarının gri üyeleridirler.³⁰⁵

³⁰² Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, **a.g.e.**, s. 200. 'Binlerce nüsha'nın 'binlerce varak-yaprak'tan kinaye olma ihtimalini göz ardı etmeden.

³⁰³ Müstakimzâde Fatma Hanım'ın ilginç tezevvüc hikâyesini de nakleder. Buna göre Fatma Hanım'ın müstakbel eşi Ebu Bekir el-Kâşânî'nin kendisiyle evlenebilmesi için Fatma Hanım'ın babası Ebu Mansur'un fıkıh ilminden kaleme aldığı *Tuhfe* nâm eseri mehr-i mu'accel olmak üzere şerh etmesi gerekecektir. Öyle de olur, el-Kâşânî *Tuhfe*'yi şerh eder ve muradına erer. Sonrasında bu hadise şöhret bulur ve adeta bir darb-ı mesel haline gelir: "şereha *Tuhfe*'tehû tezevvece ibnetehû" (*Tuhfe*'sini şerhetti, kızını gelin etti) Müstakimzâde, **a.e.** s. 362.

³⁰⁴ Belki de isimsiz istinsah kayıtlarının bir kısmı kadınlar tarafından yazılmaktaydı. Fakat bu durumu teyit edecek -şimdilik- yeterince bulgu yoktur. İhsan Fazlıoğlu yazının estetik karakteri, tarzı, yazının kağıda nakşedilme kuvveti ve benzeri ölçütlerden hareketle müstensihi meçhul kimi Latin/ce yazma eserlerinin kadınlar tarafından istinsah edildiği tespitinde bulunduğu ve benzeri kıstasların İslâm yazma eserlerine tatbik edilmesi durumunda müstensihi meçhul birçok nüshanın belki de kadınlar tarafından istinsah edildiğinin ortaya çıkacağı fikrini ileri sürmektedir. Fazlıoğlu'nun şifahen dile getirdiği bu tahmininin yazma eserin maddi kültürü üzerine yapılacak çalışmalarla desteklenmesi gerekmektedir.

³⁰⁵ Özellikle kendileri için nüsha çoğaltan mâlikler nüshanın uzun zaman kendisinde kalacağını düşünüyor olmalıdır. Ebu Hanîfe'den nakledilen bir rivayet bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Rivayete göre Ebu Hanîfe ufakık harflerle yazan bir kâtibi görür ve kendisine bu şekilde ufak yazmamasını aksi halde ileride (yaşlandığında) bu şekilde yazdığı için pişman olacağı uyarısında bulunur. Ez-Zernûcî, **a.g.e.** s. 84. Şunu da belirtmek gerekir ki bu, aşağıda değinilecek olan nüshanın dolaşımına gönderme yapan nevbet fikrine halel getirecek bir durum da değildir.

2.2.KADİM KIDEMİ ÜZERE TERK OLUNUR: KİTABA DAİR UNSURLAR

Yukarıda da belirtildiği gibi istinsah kayıtlarının esere/kitaba dair unsurları eser ve müellif isimleridir ve bunlar istinsah kayıtlarında en az ve nüsha ögelerine göre daha yalın kullanılır.

2.2.1. Eser İsmi

İlgili dönemin istinsah kayıtlarının takriben altıda birinde eserin ismi açıkça belirtilir. Bu durumda müstensih Temme *Şerhu Gülistân...* ya da ...Harrara hâzihî *el-Fetâvâ el-Bezzâziyye...*³⁰⁶ ya da Temme el-cüz'ü's-sânî min *Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl...*³⁰⁷ örneklerinde olduğu gibi eser ismini yazar. Fakat ilginç bir şekilde bu kayıtlardaki isimler çoklukla o eserlerin tam ismi değildir. Nitekim kimi müstensihlerin eser isimlerini maruf şekliyle yazdıkları görülür. Mesela Abdullah b. Abdullah, el-İtkânî'nin eserini *Gâyetu'l-Beyân fî Şerhi'l-Hidâye*,³⁰⁸ Ali isimli müstensih Molla Fenârî'nin eserini *Fusûlu'l-Bedâi*,³⁰⁹ Abid b. el-Hâcc Sinân ise en-Nesefî'nin eserini “*Kitâbu'-Menâr*,³¹⁰ olarak kaydeder. Oysaki birinci eserin tam ismi *Gâyetu'l-Beyân ve Nâdiretu'l-Akrân*, ikincisinin *Fusûlu'l-Bedâi' fî Usûli's-Şerâi'* üçüncü eserin ise *Menâru'l-Envâr*'dır. ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl*'i de (Sadece *el-Keşşâf* olarak³¹¹) sıklıkla maruf ismi yazılan eserlerdendir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Eser isimlerini belirtmenin diğer bir yolu ise “...diye bilinen/isimlendirilen” kalıbıdır.. İlgili dönemde az da olsa bazı eser isimlerinin bu şekilde zikredildiği görülür. Bunun için ya “el-musemmâ bi..” ya da “el-mevsûme bi..” kalıpları kullanılır. İlgili dönemin istinsah kayıtlarında *Şerhu Lübbi'l-elbâb fî İlmi'l-İ'râb*, *Şerhu'l-Kitâb el-müsemmâ bi'l-Lübb*;³¹² *Menâziru'l-İnşâ*, er-Risâletu'l-mevsûme bi-

³⁰⁶ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 168, 330b.

³⁰⁷ Süleymaniye, Süleymaniye, 85, 261b.

³⁰⁸ Süleymaniye, Yeni Cami, 497, 325a.

³⁰⁹ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 91, 315a.

³¹⁰ Süleymaniye, Şehzade Mehmed, 29, 77a.

³¹¹ Süleymaniye, İzmir, 57, 309a.

³¹² Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 1416, 207a.

*Menâziri'l-İnşâ*³¹³; *Risâle fi'l-Kaza ve'l-kader* ise er-Risâletu'l-mevsûme bi'l-kazâ ve'l-kader olarak kayıtlıdır.³¹⁴ İlgili dönemde kimi müstensihler belki de uzun olduğu için eserin tam ismini yazmak istemez gibidirler. *Şerhu Mecma'u'l-bahreyn ve Mülteka'n-Nehreyn*'in sadece *Şerhu Mecma'u'l-Bahreyn*³¹⁵ *Mukaddimetu Münteha'l-Medârik* isimli eser sadece *el-Mukaddime*...³¹⁶ olarak takdim edilir. Çok az da olsa bunun tam tersini yaparak eserin ismini çoğaltan müstensihlere de rastlanır. Abdulcelîl b. Mevlânâ İbrahim, ez-Zendüyestî'nin *Ravzatu'l-'ulemâ ve nüzhetu'l-fuzelâ* isimli eserinin istinsah kaydında eserin ismini, *Ravzatu'l-'ulemâ ve nuzhetu'l-fuzelâ ve cennetu'l-'uzemâ ve firdevsu'l-kuremâ ve bostânu'l-'urefâ ve'l-udebâ, el-fuzelâ* olarak yazar.³¹⁷ Bunun tam tersi olarak bazen de eserin muhtevasına uygun yaklaşık isimler verildiği görülür. İsmi kaydetmeyen bir müstensih, Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'i için *el-Kitâbu'l-Hakîm fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azî*'i tercih eder.³¹⁸ *Envâru't-Tenzîl* için aynı ismi kullanan bir başka müstensih ise Mustafa b. Yahya'dır.³¹⁹ Az sayıdaki bazı müstensihler ise insiyatif kullanıp esere kendileri bir isim vermektedir. Sad-i Şîrâzî'nin meşhur eseri "*Bostân*"ı müstensih Fethullah b. Muhammed, *Sa'dînâme* olarak kaydetmektedir.³²⁰ Öte yandan bazı müstensihlerin ise eser ismini yanlış kaydettiği de olur. İbrahim b. Hasan el-Edirnevî istinsah kaydında yeni bir nüshasını hazırladığı eserin ismini "*Meşâriku'l-Envâr*" olarak kaydeder.³²¹ Oysaki istinsahı biten eser *Meşâriku'l-Envâr* değil Ekmeleddîn Bâbertî'nin o eserin şerhi olarak kaleme aldığı *Tuhfetu'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*'dir. Ohri Mahkemesi kâtibi Ahmed Râşid'in geç dönemde düştüğü bir istinsah kaydı ise çok ilginç bir örnek sunar. (1868 Ekim/Kasım) el-Hisâlî diye ma'rûf olan Seyyid Abdurrahman Çelebi b. Süleyman'ın *Tercîhu'l-Beyyinât* isimli eserini istinsah ediyor olmasına rağmen istinsah kaydında eseri Gânim el-Bağdâdî'ye

³¹³ Süleymaniye, Fatih, 4020, 49a.

³¹⁴ Süleymaniye, Fatih, 294, 145b.

³¹⁵ Süleymaniye, Muğl Hoca Mustafa Efendi, 314, 260b.

³¹⁶ Süleymaniye, M. Arif-m. Murad, 59, 61a.

³¹⁷ Ohri, 42, 122b.

³¹⁸ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 4016, 470a.

³¹⁹ Süleymaniye, Süleymaniye, 87, 541a.

³²⁰ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 710, 137b.

³²¹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 2628, 520a.

isnat etmektedir.³²² Oysaki müellifin kendisi mukaddimede eserin ismini açıkça kaydetmektedir: "...fe-inne efkari 'ibâdillâhi's-Subhân es-Seyyid Abdurrahmân b. Süleymân eş-şehîr bi-Hisâlî beyne'l-ahibbâ ve'l-ihvân..." Gânim el-Bağdâdî'nin *Melce'u'l-Kudât 'inde Te'ârûzi'l-Beyyinât* isimli eserinin bazı nüshaları *Tercîhu'l-Beyyinât* olarak kayıtlıdır.³²³ En iyi ihtimalle müstensih Ahmed Râşid'in menkulün-minh olarak kullandığı nüshada da eser Gânim el-Bağdâdî'ye isnâd edilmiş, istinsah kaydına gelen müstensih de -mukaddimede müellifin açık uyarısını unutarak- o nüshadaki kayda istinaden de böyle bir yanlışı yapmıştır.

Eser isminden başka kelimelerle bahsedilen kayıtlarda ise temelde iki kelimenin kullanıldığı dikkati çeker; 'el-kitâb' ve 'en-nüsha.' el-Kitâb da gerçek isimler gibi kayıtların takriben altıda birinde kullanılırken³²⁴ en-nüsha sekizde bir kadar kayıta karşımıza çıkar. el-Kitab -istisnaları olmakla birlikte- genel olarak yalın zikredilirken en-nüsha ise daha ziyade sıfatlarla kullanılır. Nüsha için kullanılan sıfatların başında eş-şerîfe gelmektedir. Bunun dışında nicelik açısından sırasıyla el-mübareke, el-meymûne ve el-latîfe gelir.³²⁵ Eser ismine karşılık gelmek üzere el-kitâb ve en-nüsha'dan sonra kullanılan üçüncü bir kelime ise er-risâle'dir. Yirmi kadar kayıta er-risâle'nin kullanıldığı görülür. Tabi bu sıfatların birden fazlasının bir arada kullanıldığı da olur. Örneğin Şeyh Ali b. Ahmed hem nüsha hem de kitap kelimelerini bir arada yazarken³²⁶ meçhul bir müstensih de eser ismi ile birlikte nüsha ve risâle kelimeleri de kullanır.³²⁷

Bunların dışında bazı müstensihler ise eserin ismi yerine eserin türünü yazmakla yetinirler. Evhad b. İshak, Vecîhuddîn el-Erzincânî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhinin (belki de ismini o an hatırlamadığı için) sadece türünü yazar: *Şerhu*

³²² Ohri, 180/2.

³²³ DİA. C. XIII, s. 350.

³²⁴ Fakat el-Kitap gerçek isimlerden adet olarak biraz daha fazladır. Öte yandan eser isminin el-kitâb ile birlikte kullanıldığı istinsah kayıtları da vardır. Söz gelimi yukarıda örnek verilen Abdulcelîl b. Mevlânâ İbrahim eserden Kitâbu Ravzatu'l-'ulemâ... şeklinde bahseder. Ohri, 42, 122b.

³²⁵ Çok az da olsa el-'ızâm ve el-'azîme kelimeleri de nüshanın sıfatı olarak kullanılmaktadır.

³²⁶ Süleymaniye, Denizli, 308,204a-b; Süleymaniye, Serez, 3632, 465b.

³²⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 3993, 131a.

Meşâriki'l-Envâr, oysaki eserin ismi *Hadâiku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*'dir.³²⁸ Eserin tam ismi yerine türünü yazan bir başka müstensih ise Fakîh b. Kemal'dir. el-Cürcânî'nin *el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh* isimli eserini istinsah kaydında sadece *Şerh* olarak yazar.³²⁹ İlginç bir şekilde Cürcânî'nin bu eserinin ismini tam olarak yazan müstensihe neredeyse rastlanmaz. Aynı eserin ismini Yusuf b. Muhammed, *en-Nuketu'l-Latîfe*³³⁰ olarak kaydetmiştir. Bir başka kayıta ise Mahmud b. Hasan b. Sa'd Cürcânî'nin *Hâşiye 'alâ Levâmi'l-esrâr fî Şerhi Metâli'l-Envâr*'ını sadece *el-Havâşi* (bazı haşiyeler) olarak kaydeder.³³¹ Haşiye, tercüme, taḥşîye, muhtasar ve ta'lik kelimeleri de eserin türü bağlamında eser ismi yerinde birer defa kullanıldığı gibi el-varâk, el-cilt, el-cüz, en-nükte ve tasnif kelimeleri de ilgili dönemin istinsah kayıtlarında eser ismi yerine –bir ya da ikişer defa da olsa –az da olsa kullanılır. Bunların dışında müstensihlerin sadece zamirle yetindikleri yerler de vardır. Bu durumda “kâne'l-ferâğu min kitâbetihî”³³² kad veka'a el-ferâğu min tesvîdi hâze'l-kitâb...³³³ gibi kalıplar kullanılır.

Anlaşılan o ki müstensihler eserin tam ismini zapt etmek hususunda dakik değildir. İstinsah kaydında eser ismini gerçek ismi yerine maruf isimleriyle kullanan, ya da eser ismi kullanmak yerine, nüsha, kitap, risale gibi kelimeleri tercih eden müstensihlerin ya da eser ismini dair hiçbir şey kullanmayan müstensihlerin istinsahını yaptıkları eserin ismini bilmediklerini söyleyebilir miyiz? Buna yekten müspet cevap vermek kolaycılık olacaktır, zira bugün yazma eser kataloglarında birçok eser müellifinin ona verdiği isimden farklı şekilde kaydedilmiştir. Bu farklılığın tek sebebi yanlış kataloglama değildir; belki bu, sebeplerden bir tanesi ve hâricî sebeptir. İç sebepler ise eserin gerçek ismiyle beraber maruf/meşhur isimlerinin de olması bir başka ifadeyle eserin çeşitli sebeplerle birden fazla isminin bulunmasıdır. Söz gelimi XV. yüzyıl İranlı alim/şairlerinden Molla Câmî (ö.1492) oğlu Ziyâeddin Yusuf için İbnu'l-Hâcib'in (ö.1249) *el-Kâfiye*'sine kaleme aldığı şerhe oğluna telmihen *el-Fevâidu'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiyye* ismini vermiştir.

³²⁸ Süleymaniye, Fatih, 985, 175b.

³²⁹ Süleymaniye, Fatih, 4657, 157a.

³³⁰ Süleymaniye, Fatih, 4655, 185b.

³³¹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8270, 63a. (Katalogda sehven 15b)

³³² Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 132, 59b.

³³³ Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 236, 341b.

Fakat Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulan bu eser müellifin kendisine verdiği mezkûr isimden ziyade müellifin adıyla/ Molla Câmî ismiyle tanınmakta ve eserin bugün Türkiye yazma eser kütüphanelerinde bulunan en az yirmi nüshası *Molla Cami 'ale'l-Kâfiye* olarak kaydedilmektedir. Maruf ismiyle bilinen ve hatta bu şekilde kayıtlara geçen örnekleri çoğaltmak mümkündür. Eser isimlerinin farklı şekilde kaydedilmesi hususunda bahsedilen iç sebeplerden belki de en sık karşılaşılanı ise müellifi tarafından esere isim verilmemesi ve bu boşluğun okuyucular tarafından doldurulmasıdır.³³⁴ Fransız sefiri M. Olier'in maiyyetinde 1670 yılında İstanbul'a gelen Antoine Galland hatıralarında bunun güzel bir örneğini zikreder: "...aynı ebada mâlik bir Arapça kitap gördüm... ünvanı *Şakâik-i Taşköprülüzâde* yani müellifi bulunan Taşköprülüzâde'nin bahçesi olup...yukarıya koyduğum unvan müellife ait olmayıp bu kitabın taşıdığı ünvanın bir hülasasıdır."³³⁵ Şu halde sebep-i telifinde tesmiyesi yapılmayan bir eseri eline alan (aynı zamanda nüshanın da sâhibi olan) bir okuyucu muhtevaya bakarak eserin zahriyesine ya da 1b yüzünde besmelenin etrafına eserin ismini yazmakta daha sonra bu eseri kayıtlara geçirmek isteyen kişi ise -eğer eseri ve belki de müellifini tanımiyorsa- bu kaydı dikkate alarak esere isim vermektedir. O nüshadan istinsah yapan müstensih (ya da kataloğu hazırlayan kişi) de şayet eserin gerçek ismini bilmiyorsa mezkûr notu/kaydı dikkate alarak esere bu şekilde isim vermektedir.

Son tahlilde müstensihlerin istinsah kayıtlarında eserin tam ve gerçek ismini yazmak yerine ismin bir kısmını, maruf ismini, türünü vs. yazmalarını ya da eserden er-risale, el-kitab vs. diye bahsetmelerini, onların istinsahını yaptıkları eseri tanımadıklarına yormaktan ziyade içinde buldukları geleneğe göre böylesi bir tasarrufta bulduklarını söylemek mümkündür.

³³⁴ Esasında eser telif geleneğinde bu isimlilik hali çok da garipsenen bir durum değildir. Nitekim eser telif geleneğinde vazgeçilemez unsur ne eserin ismi ne de müellifinin zikridir. Peki o halde telifte vaz geçilmez unsur ne ya da nelerdir? Bu soru meşhur ferâiz eseri *Sirâciyye* şârihlerinden Şihâbuddin es-Sivâsî'nin de gündemindedir. Şihâbuddîn es-Sivâsî mezkûr şerhin mukaddimesinde eser telifinde nelere dikkat edilmesi gerektiğini şöylece izah eder: "Eser telif etmeye başlarken dikkat edilmesi gereken yedi şey vardır. Bunlardan vacip olan üç tanesi besmele, hamdele ve salveledir... Caiz olan dört husus ise sebep-i telif, tesmiye, eserin kaleme alındığı disiplinin önemini belirtilmesi ve eserin o disiplindeki yerinden bahsedilmesidir." *el-Muhtâc 'ale'l-Ferâizi's-Sirâciyye*, Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, nr. 1083, vr. 1b. Kudemânın ruûs-ı semâniye diye isimlendirdiği bu konunun tafsilatı için bkz. *Keşşâfu Istilâhi'l-Funûn*, et-Tahânevi, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. 1, s. 16-19.

³³⁵ Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)**, Cilt I, Şerhlerle Yayınlayan: Charles Schefer, Tterc. Nahid Sırrı Örik, Ankara, TTK, 1998, s. 55.

2.2.2. Müellif İsmi

İstinsah kayıtlarının esere ait ikinci ögesi müellifin ismidir. Fakat şu da var ki ilgili dönemin kayıtlarında müellif isminin eser ismine nazaran daha az kullanıldığı görülür. Nitekim bu kayıtların takriben yirmi beşte birinde müellif ismine yer verilir. Bu kayıtlarda ise müellif isminin el-mevlâ, el-fâzıl, eş-şeyh, el-âlim, el-âmil, el-allâme, el-muhakkik, eş-şârih gibi sıfatların bazen bir bazen iki bazen de daha fazlasıyla birlikte zikredildiği görülür. Mesela Abdullah b. Yakub, *Me'alimu't-Tenzîl* müellifi Beğavî'yi sadece el-İmam sıfatıyla zikrederken,³³⁶ Hızır b. Sati b. İshak, Nukrekâr'ı eş-şeyh ve tâcu'l-fuzelâ olmak üzere iki sıfatla kaydeder.³³⁷ *Risâle fî İlmi'n-Nefs*'in istinsah kaydında müstensih Muhammed b. Musa b. Ubeydî müellif Celâleddîn ed-Devvânî'yi el-mevlâ, el-fazıl ve el-mudakkik olmak üzere üç sıfatla takdim eder.³³⁸ Kasım b. Yusuf el-Hanefî ise Ali b. Muhammed b. Muhammed isimli müelliften el-âlim, el-âmil, el-allâme ve kâdi'l-müslimîn olmak üzere dört sıfatla bahseder.³³⁹ İstinsah kayıtlarında beş sıfatla anılan müellifleri de görmek mümkündür. Bu müelliflerden bir tanesi Radyyyuddîn er-Ruhâvî el-Hârizmî'dir. Müstensih Muhammed b. Mevlâna Kara Üveys onu şu sıfatlarla zikreder: el-Fâzıl, el-kâmil, el-allâme, el-âlim, sâhibu'n-nazmi ve'n-nesr.³⁴⁰ Esîruddîn Ebu Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîl*'in istinsah kaydında “el-fakîr” Muhammed b. Ahmed b. Sâlim tarafından altı sıfatla tanıtır: eş-Şeyh, el-imam, el-âlim, el-âllâme, ferîdu 'asrihî ve vahîdu dehrihî.³⁴¹ Daha önce bir başka bağlamda örnek verilen *Şerhu'ş-Şâfiyye*'nin meçhul müstensihi ise müellif Nukrekâr'ı yedi sıfatla anar: “el-allâme, el-hasîb, en-nesîb, eş-şerîf, eş-şeyh, el-imam, cemalu'l-milleti ve'l-hakki ve'd-dîn”³⁴² Bunların dışında eserin yazarından musannif ve müellif gibi kelimelerle bahsedildiği

³³⁶ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5656, 15b. (Katalogda sehven 15b olarak kaydedilmiş olmalıdır.)

³³⁷ Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 1416, 207a.

³³⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1454, 62b.

³³⁹ Süleymaniye, Harput, 120, 188b.

³⁴⁰ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2959/3, 15b (15b katalogda sehven yazılmış olmalıdır.)

³⁴¹ Millet, Feyzullah Efendi, 55, 155a-b.

³⁴² Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b.

de olur. Söz gelimi istinsah kayıtlarında İbnu'l-Hummâm el-musannif,³⁴³el-Kirmastî müellif,³⁴⁴ Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Hüseyin ise şârih³⁴⁵ olarak kayıtlıdır.

Bazı müstensihler ise müellifleri dua cümleleriyle anarlar. Mesela Hasan b. Abdullah b. Abdal Hasan Şihabuddin '*Uyûnu't-Tefâsir*'in istinsah kaydında müellif Ahmed es-Sivâsî'ye beş sıfat getirir ve onu şöyle takdim eder: “eş-Şeyh, el-imam, er-rabbânî, el-ârif, es-samadânî Şihâbuddîn b. Abdullah'ın tefsirinin çoğaltılması (tahrîr) sona ermiştir. Allah onu razı olduğu şeylerle mükafatlandırсын, onu cennetlerine kabul etsin...”³⁴⁶ Müstensihlerin müellifler için getirdiği bu sıfatların hangi kıstasa göre kullandıklarına dair ikna edici bir işaret görülmez. Mesela neden Hızır b. Sati b. İshak müellif Nukrekâr için sadece eş-şeyh ve tâcu'l-fuzelâ sıfatlarını kullanırken aynı müellif için meçhul bir müstensih el-'allâme, el-hasîb, en-nesîb eş-şerîf, el-imam, cemalu'l-milleti ve'l-hakki ve'd-dîn sıfatlarını kullanmaktadır? Ya da Esîruddîn Ebu Hayyân el-Endulûsî için ferîdu 'asrihî, vahîdu dehrihî sıfatlarını kullanan Muhammed b. Ahmed b. Salim'i müellifi hangi özelliğinin onu müstensihin zihninde asrının biriciği kılmaya ittiğini anlamak güçtür. İstinsah kayıtlarında esere dair olan unsurlar yukarıda da belirtildiği gibi eser ve müellif ismi ile sınırlıdır. Müstensihlerin en az değindikleri unsur da işte bu ikisidir.

2.3. ESKİ METİNLERE YENİ GÖZLER:³⁴⁷ NÜSHAYA DAİR UNSURLAR

2.3.1. Fiiller

³⁴³ Millet, Feyzullah Efendi, 884, 861b.

³⁴⁴ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2283, 53b.

³⁴⁵ İ.Ü. Nadir Eserler, A584, 778a. Sâhip ve Câmî' kelimeleri de az olmakla birlikte müellifi karşılamak için kullanılır.

³⁴⁶ Süleymaniye, Ayasofya, 220, 277a.

³⁴⁷ *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar*'dan mülhem. **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

İstinsah kayıtlarında nüshaya dair yer alan ögelerin başında kuşkusuz ki nüsha çoğaltma işinin bittiğini gösteren fiiller gelmektedir. İstinsah fiilleri diyebileceğimiz bu fiiller temelde iki gruptur. Birincisi mutlak olarak eylemin bittiğini gösterir ki burada hususi bir amaç gözetilmez, sadece nüsha çoğaltma işinin bittiğine delalet eder. Bu genel fiillerin en temel iki örneği “Temmet” fiili ve “Kad vaka‘a el-ferâğu” kalıbıdır. Kad veka‘a el-ferâğu’nun temmet’e göre daha fazla kullanıldığı görülür. Bu mutlak fiiller tek başına kullanıldığı gibi bir veya daha fazla özel fiille de kullanılır.

İstinsah kayıtlarında kullanılan ikinci grup fiiller ise (özel fiiller) bir bakıma yazı çeşidine ya da nüshanın türüne işaret eden özel fiillerdir. Bu özel fiiller “temmet neshuhû” ve “kad veka‘a tahrîruhû” örneklerinde olduğu gibi bazen yukarıdaki genel fiillerin yardımcı fiili olarak kullanılırken bazen de “ketebe” “harrere” “sevvede” gibi yalnız başına kullanılırlar. İlgili dönemin istinsah kayıtlarında yirmi civarında kadar özel fiil kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu fiilleri kendi içinde anlamlı bir tasnif yapmak zordur. Bununla beraber istinsah kayıtlarında özel fiil kullanıldığında genellikle bunlardan bir tanesi tercih edilir fakat aynı istinsah kaydında birden fazla özel fiil kullanıldığı da görülür. Sözcüleri Hamza b. Abdullah tezhipli, altın cetveli, çifte sütunlu Farsça manzum nüshanın Arapça mensûr istinsah kaydında özel fiillerden tebzîr, tahrîr, tanzim ve temsîk fiillerini bir arada kullanmaktadır. Müstensih bu tasarrufuyla nüshanın özenle hazırlandığına vurgu yapıyor olmalıdır.

Müstensihler bu özel fiillerden kendilerine sıfat olarak sadece ketebe’yi (kâtib) kullanır. Örneğin muharrir, munazzım, musavvir gibi sıfat isimler yerine kendisinden bahsedecekse sadece kâtip’i tercih eder. Burada kâtip ile kastedilenin nüsha çoğaltan kimse anlamında olduğunu belirtmeliyiz. Zira bu kayıtlarda kâtip’in Osmanlı bürokrasinin bir üyesi olan kâtip’i mimlediğini söylemek için ilgili dönemde ikna edici hiçbir örnek yoktur.³⁴⁸ Üstelik kimi kayıtlarda kâtip kelimesi kâtibu hâze’l-kitâb³⁴⁹ ve kâtibi hâzihi’n-nüşhati örneklerinde olduğu gibi açıkça ya

³⁴⁸ Bu, kâtiplerin istinsahla meşgul olmadığı anlamında değildir kuşkusuz. Bugün Ohri’de bulunan geç tarihli bir nüshada (Ekim/Kasım 1868) böyle bir kâtip’i görürüz. Daha önce de başka bir vesileyle değindiğimiz bu örnekte müstensih Ahmed Râşid kendisini Ohri Mahkemesi’nde kâtip olarak tanıtır: “...Ahmed Râşid el-Kâtib bi-mahkemeti Ohri...” Ohri, 180/2.

³⁴⁹ TZK, 1009, 160b.

da kâtibuhû³⁵⁰ örneğinde olduğu gibi zamir yoluyla nüshaya izafetle kullanılır. Tarihsiz bir istinsah kaydında ise Takiyyuddîn Merba'î kâtip'in nesnesinin nüshadan farklı bir şey olarak kaydeder. İbnu'l-Arabî'nin *Kitâbu'l-Yakîn*'nin istinsah kaydında o, nüshasının önemini belirtir (eş-Şeyh el-Celîl Alaüddin b. Sadaka'nın istinsah ettiği nüshadan istinsah edilmiştir) ve kendisini kâtibu'l-hurûf olarak takdim eder.³⁵¹ Tüm bunlar da istinsah kayıtlarında kullanılan kâtip kelimesinin bir bürokrasi kavramı olmadığını gösterir. Muhammed b. Muhammed b. Ali örneğinde olduğu gibi nadiren de olsa kendisini “mu'allik” olarak tanıtanlar da vardır.³⁵²

Öte yandan istinsah kayıtlarında ilginç bir şekilde kendisini müstensih olarak takdim eden hiçbir kimseye rastlanmaz. Bu durumu daha da ilginç kılan ise ilgili dönemin kayıtlarında istinsah'ın kullanıldığı (iki örnek dışında) neredeyse hiçbir kayıt olmamasıdır. Oysa ki bugün yazma eser kültüründe bu kayıtların tutulduğu yerlere “ketebe kaydı” “ferâğ kaydı” gibi isimlerin yanı sıra –bizim de tezde kullandığımız gibi-istinsah kayıtları da denilir. Modern çalışmalarda da nüsha çoğaltmaya karşılık olarak istinsah fiili üzerinde sukûfî bir icmâ oluşmuş gibidir. Söz gelimi Süheyl Ünver, Köprülü Kütüphanesi'ndeki okuyucu notları üzerine derlediği eserinde birçok yerde, keza Cevat İzgi *Osmanlı Medreseleri'nde İlim*'de³⁵³ istinsah'ı kullanır. Kimi kütüphane vakfiyelerinde de nüsha çoğaltmak anlamında istinsah fiilinin kullanıldığı görülür. Mesela dolaylı yoldan (ve kısmen) haberdar olduğumuz Süleymaniye Camii Kütüphanesi'nin vakfiye şartlarında “...beher yevm vakt-i subhdan vakt-i asra değın açılıp istifade ve istinsaha ve kütüb-i nefise isti'âre tarikiyle..”³⁵⁴ denirken, Hacı Beşir Ağa'nın Zîştovi'de bulunan kütüphane (ve medrese) vakfiyesinde de istinsah fiili kullanılır: “...kasaba-i mezbûrda istifâde ve istinsah için mevkuf kütüb ve kütüphane olmadığı...”³⁵⁵ Fakat görüldüğü gibi bu ifadelerin kullanıldığı yerler istinsah kaydı değildir. İstinsah kelimesi ilgili dönemin istinsah kayıtlarında -tespit edebildiğimiz- kadarıyla sadece iki yerde kullanılır.

³⁵⁰ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/3, 30a.

³⁵¹ Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 102312, 182b.

³⁵² “...’alâ yedi mu’alliki hâzihî’n-nushati...” Süleymaniye, Fatih, 00879, vr. 199b

³⁵³ Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, C. 1, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 26.

³⁵⁴ İsmail. E. Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s. 204.

³⁵⁵ İsmail Erünsal, **a.e.** s. 194.

İstisna kabilinden kullanılan bu iki yerden birincisinde Ahmed b. Ali b. Yusuf b. Hasan'ın Tokat'ta bir medresede (muhtemelen kendisi için) istinsah ettiği Cürcânî'nin *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel* nüshasında istinsâh kelimesini kullanır: “Kad veka'a el-ferâğu min istinsâhi hâzihi'l-havâşi'ş-şerîfeti'l-mübâreketi...”³⁵⁶ Özel fiillerden istinsâh'ın biraz daha farklı bir şekli ise Hacı Hasan b. Abdullah Nukrekâr'ın *Şerhu'ş-Şâfiye*'sinin istinsah kaydında kullanılmaktadır. Gerçi müstensihin istinsah kaydında kullandığı iki fiil arasında istinsah yoktur. (İstinsah fiili olarak bir mutlak ve bir özel fiil kullanır. Temmet+kitabete) Ahmed b. Ali çoğalttığı nüshanın müellif nüshasından hem istinsah edildiğini hem de müellif nüshası ile karşılıklı olarak mukabele edildiğini belirttikten sonra (kûbile minhâ ve kûbile 'aleyhâ) aralarında 'istinsah' edenlerin de bulunduğu birçok kimseye dua eder ve bu vesileyle –dolaylı da olsa- istinsah fiilini kullanmış olur. (...rahime Allahu li-men de'â li-kâtibihî ... fi'l-istinsâhi...) ³⁵⁷ İlgili dönemde bu iki kayıt dışında istinsah'ın kullanıldığı yere rastlanılmaz³⁵⁸ fakat bununla beraber “ne-se-he” kökünden türetilen (istinsah) dışında başka (bap'tan) kelimelerin kullanıldığı az da olsa görülmektedir. Bunlardan birincisi nesh, ikincisi tensîh, üçüncüsü seha, dördüncüsü ise inteseha'nın mastarı olarak intisâh'tır. Nesh, bir *Celâleyn Tefsiri* nüshasında kullanılır fakat o da genel ya da özel fiil olarak değil, müstensih kendi istinsahının serencamını verirken nesh kelimesini kullanır. (...ve müddeti neshihî... 21 Temmuz 1524, Perşembe)³⁵⁹ Sadaka b. Ahmed ise nesh'i yardımcı fiil olarak kullanır. “Ve kâne el-ferâğu min neshihî...” (12 Haziran 1401)³⁶⁰ Aynı kelime yine yardımcı fiil olarak 24 Mayıs 1423'te Ankara'da çoğaltılan bir *Telvîh* nüshasında karşımıza çıkar: “Ve kad veka'a el-ferâğu min neshihî...”³⁶¹ Nesh'ten türeyen tensîh ise ilgili dönemde sadece bir nüshada kullanılır. Kasım b. Ebî Bekir b. Melik Ahmed es-Süleymânî 25 Mart 1513 Cuma günü Malatya'da (ikinci namazı vakti) istinsahını

³⁵⁶ Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 000464, 126b.

³⁵⁷ “Allah bu nüshaya nazar ederken, onu okurken, mütalaa ederken ya da bu nüshadan istinsah yaparken bu fakir bu hakir kâtip Hacı Hasan b. Abdullah'a dua edenlere rahmet buyursun.” Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02563, 211b Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02563/1, 211b.

³⁵⁸ İstinsâh'ın geç dönemli bir kayıta kullanıldığı da görülür. Birgivî Mehmed Efendi'nin *et-Tarîkatu'l-Muhammeddiyye*'sinin meçhul bir müstensihi “mukâbele edilmiş ve muharrer” olan nüshanın “istinsâh”ından 1700/1701'de bittiğini kaydeder: “Ve kad veka'a el-ferâğu mine'l-istinsâhi mine'n-nüşhati'l-muharrerati el-mukâbeleti...” Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1015, 268b.

³⁵⁹ Süleymaniye, İzmir, 0060, 200a.

³⁶⁰ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00011, 307b.

³⁶¹ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00440.

bitirdiği *Lubâbu'l-elbâb* nüshasında bir genel fiil (veka'a el-ferâğu)ve iki özel fiil kullanır. Müstensih Kasım b. Ebu Bekir'in kullandığı özel fiiller tahrîr ve tensîhtir.³⁶² Ramazan isimli müstensih ise Sahibiyye Medresesi'nde istinsahını bitirdiği *et-Tebyîn fî Şerhi'l-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb*'in istinsah kaydının dua kısmında birçok kimseyi duasına ortak kılar. Kendisi için dua edilenlerden birisi ise bu nüshayı menkulün minh nüsha olarak kullanacak müstakbel müstensihlerdir. Müstensihin burada nüsha çoğaltmak için kullandığı kelime inteseha'dır (...ve li-men kare'a fî hâze'l-kitâbi, ve li-men inteseha ve li-men nezara ve li-men istefâde...)³⁶³ ez-Zûzenî'nin Süleymaniye Kütüphanesi Karaçelibizâde Koleksiyonu'nda bulunan *Mesâdiru'l-luğa* nüshası ise (tespit edebildiğimiz kadarıyla) ilgili dönemde intisâh mastarının kullanıldığı tek nüshadır. İsmi kaydetmeyen müstensih 22 Ekim 1465'te Edirne'de yazdığı kayıta yardımcı fiil olarak intisâh mastarını kullanır: “Ve kad veka'a el-ferâğu min intisâhihî.”³⁶⁴

Özetlemek gerekirse istinsah kayıtlarının nüshaya ait öğelerinden birincisi nüsha çoğaltma eyleminin bittiğini belirten istinsah fiilidir. İlgili dönemin istinsah fiilleri genel ve özel olarak üzere temelde iki kısımdır. Genel fiiller daha çok birincisi olmak üzere “kad veka'a el-ferâğu” ve “temme”dir. İlgili dönemdeki özel fiiller ise aşağıdaki gibidir (Bu fiillerin kullanılma sıklıklarını ise fiillerle alakalı hazırlanacak grafikte görmek mümkündür).

Etimmu³⁶⁵

Temme

'Alleka³⁶⁶

İstinsah³⁶⁷

³⁶² Süleymaniye, Ayasofya, 3343, 265b-266a.

³⁶³ Süleymaniye, Yeni Cami, 340, 144b.

³⁶⁴ Süleymaniye, Karaçelibizâde, 329, 187b.

³⁶⁵ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 431, 110b.

³⁶⁶ Süleymaniye, Carullah, 01958, 113b.

³⁶⁷ Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 000464, 126b; Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02563/1, 211b.

Nesh³⁶⁸

İnteseha³⁶⁹

İntisâh³⁷⁰

Tensîh³⁷¹

Nemk³⁷²

Ketebe³⁷³

Kitabet³⁷⁴

Ketb³⁷⁵

Tahrîr³⁷⁶

Tanzîm³⁷⁷

Tastîr³⁷⁸

Tasvîr³⁷⁹

Tebyîz³⁸⁰

Tebzîr³⁸¹

Temsîk³⁸²

Tenmîk³⁸³

³⁶⁸ Süleymaniye, İzmir, 0060, 200a; Süleymaniye, Damad İbrahim, 00440, 147a; Süleymaniye, Damad İbrahim, 00011, 307b.

³⁶⁹ Süleymaniye, Yeni Cami, 340, 144b.

³⁷⁰ Süleymaniye, Karaçelebizâde, 00329, 187b.

³⁷¹ Süleymaniye, Ayasofya, 3343, 265b-266a.

³⁷² Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 00912, 299b.

³⁷³ Süleymaniye, Carullah, 01958, 113b; Süleymaniye, Carullah, 02003, 178b.

³⁷⁴ Süleymaniye, Carullah, 01931, 130a.

³⁷⁵ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02042, 356a.

³⁷⁶ Süleymaniye, Carullah, 00036, 153a.

³⁷⁷ Süleymaniye, Fatih, 03866, 511a.

³⁷⁸ Millet, Feyzullah Efendi, 1248, 137b.

³⁷⁹ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 01902, 153b; Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02238, 184b.

³⁸⁰ Süleymaniye, Fatih, 02170, 190a.

³⁸¹ Süleymaniye, Fatih, 03866, 511a. Aynı yerde tahrîr, tanzim ve temsîk kelimesini de kullanıyor.

³⁸² Süleymaniye, Fatih, 03866, 511a.

Tesvîd³⁸⁴

Tesvîd³⁸⁵

Tetmîm³⁸⁶

Tezyîn³⁸⁷

Kad te'tî el-ferâğu kalıbı³⁸⁸

Neceze³⁸⁹

2.3.2. Allah Lafzı, Sıfatları ve Hamdele-Salvele

Meçhul bir müstensih Osmanlı bilginlerinden Sipâhizâde'nin (ö.1589) *Hâşiye 'alâ şerhi hikmeti'l-'Ayn* isimli eserini 16 Temmuz 1558'de Bursa'da bitirir. Meçhul müstensih istinsah kaydında bu nimete (istinsah yapabilme) kavuşmanın herkesin harcı olamayacağını, bunun bir nasip işi ve Allah'ın bir lütfü olduğunu vurgular. (Ferağtu mine't-tahrîri ve'l-inşâ ve zâlike fadlullahi men yeşâ...) ³⁹⁰ Bu meçhul müstensih'in telif'i bir lütuf olarak görmesine mukabil kimi müstensihlerse istinsahı bir nimet olarak telakki etmektedir. *Cevheretu'ş-Şerîf* isimli eserin meçhul bir müstensih'i belde-i Kostantiniyye'i-mahmiyye'de düştüğü istinsah kaydına itmâm nimetini kendisine müyesser kılan Allah'a hamdederek başlar (Ve'l-hamdu lillahi 'ale'l-itmâmi...) ³⁹¹ Tabi bu zor, yorucu ve meşakkatli bir iştir, dolayısıyla Allah'ın inayeti kaçınılmazdır. Şucâ' b. el-Hâcc Nebî gibi kimi müstensihler istinsah kaydının hemen başında bu sürecin zorluğuna işaret etmektedir. Şucâ' b. el-Hâcc, *Îzâhu islâhi'l-vikâye*'nin istinsah kaydında "bu latîf nüshanın tahrîrinin tamamlanması el-

³⁸³ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00792, 239a.

³⁸⁴ Süleymaniye, Çelebi Abdullah, 00142, 146a.

³⁸⁵ Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 00077, 232b.

³⁸⁶ Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 00077, 232b.

³⁸⁷ Süleymaniye, Carullah, 00222, 156b.

³⁸⁸ 'Aşru'l-evsat: Süleymaniye, Fatih, 01686, 279b.

³⁸⁹ Süleymaniye, Fatih, 01605, 250a.

³⁹⁰ Süleymaniye, Beşir Ağa (Eyüp) 99, 78a.

³⁹¹ Süleymaniye, Ayasofya, 3839, 142b.

Melik ve el-‘Allâm olan Allah’ın inayetiyle mümkün olabilmıştır.”³⁹² demektedir. Müstensihler bu yorucu, bu uzun uğraşı başarıyla neticelendiren Allah Te‘âlâ’ya yardımından dolayı şükreder. Zira zorlu bir süreçten geçilmiş, yeni bir nüsha ortaya konularak adeta yeni bir telif vücuda gelmiştir. Sürecin zorluğundan dem vuran tabii ki sadece Şuca‘ b. el-Hâcc değildir. Ahmed b. Muhammed b. ez-Zarîf de Mekke’de düştüğü kayıta istinsahın meşakkatinden dem vurmaktadır. 6 Kasım 1541 kuşluğunda Mekke’de yazdığı kayıta, sürecin zorluğunu meşakkat kelimesi ile açıklamaktadır: “Ferağtu min meşekkatihî...”³⁹³ Meşakkaten fâriğ olan bir başka müstensih ise Abdülkerim b. Ali’dir. Haset edenlerin ve mu‘ânitlerin şerrinden Allah’a sığınan müstensih Abdülkerim de 15 Temmuz 1519’da düştüğü istinsah kaydında tıpkı bir önceki müstensih gibi meşakkat kelimesini kullanır.³⁹⁴ O sıralarda muhtemelen bir talebe olan Kırkağacî ise *Mevâhibu’n-nizâm fî Mezâhibi’l-Kirâm* isimli eserin İznik Medresesi’nde düştüğü istinsah kaydında istinsah esnasında gecelerinin gündüze katıldığını ve göz yaşının sebile döndüğünü belirtir (ve Câne el-leylu ve’n-nevmu kalîlun).³⁹⁵ Seyyid Şerif’in *Hâşiye ‘ale’l-Metâli’l-envâr*’ını istinsah eden meçhul bir müstensih zorlukları kolay eden ve doğruya muvaffak kılan Allah’a hamdeder.³⁹⁶ Bahsettiği zorlukla istinsah sürecinin meşakkatini; doğruya ulaştırıran ileyse en az hata ile yeni ve sağlam (doğru) bir nüsha oluşturduğunu ima ediyor olmalıdır. Haliyle bu yorucu ameliyenin sonuna gelen müstensihler de tıpkı Mustafa b. Bâlî gibi “mesut” olacaklardır. Mustafa b. Bâlî selh-i zilka‘de’de düştüğü istinsah kaydında “Mahmiyye-i Bursa’da” müellif hattından istinsah ettiği bu “mübarek nüshayı” bitirdiği için mesut olduğunu kaydeder.³⁹⁷ Bu mesut müstensihlerden çoğu ise istinsahın bitmesinden dolayı Allah’a hamdeder. Müstensihler istinsah kayıtlarında Allah’a iki türlü şükrederler, bunların birincisi genelde “Temmet bi-‘avnillâhi” cümlesindeki gibi istinsah kaydının hemen başında

³⁹² Süleymaniye, Fatih, 1489, 245a.

³⁹³ Millet, Feyzullah Efendi, 282, 421b.

³⁹⁴ Süleymaniye, Ayasofya, 1209, 522b.

³⁹⁵ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1358, 145b. Muhammed b. ez-Za‘îf, ez-Zernûcî’nin talebelere yaptığı tavsiyeye kulak asmış görünmektedir. Ez-Zernûcî *Ta’limu’l-Mute‘allim*’de talebelere geceleri uykusuz geçirmesini (ve lâ budde li-tâlibi’l-‘ilmi min sehri’l-leyâlî. s. 89) ve geceleri ganimet olarak görmesini tavsiye etmektedir. (...ve yağtenime el-leyâlî ve’l-halvâti. s. 124.) Sabah, sabaha yakın ya da belki kuşluk vaktinde bile biten nüshalar belki de bu “sehru’l-leyâlî” tavsiyesini dikkate alarak geceden beri çalışmanın neticesi olmalıdır.

³⁹⁶ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5656, 15b. (Katalogda sehven 15b.)

³⁹⁷ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00797, 14b.

istinsah filinden hemen ya da biraz sonra getirilir. Allah ise lafzı sıfatlarıyla birlikte kullanılır. Bu sıfatlar ise süreçte Allah'ın inâyetini vurgulamak ve cümlenin öznesiyle insicam oluşturmak için tercih edilen bi-‘avnillâhi’l-Meliki’l-Vehhâb,³⁹⁸ bi-‘inâyeti’l-Meliki’l-Vehhâb,³⁹⁹ bi-‘avnillâhi’l-Meliki’n-Nasîr,⁴⁰⁰ bi-Hamdillâhi ve husni tevfikihî,⁴⁰¹ bi-‘avnillâhi ‘inâyeti Rabbi’l-‘âlemîn⁴⁰² gibi kalıplarla beraber kullanılır. Müstensihlerin diğer hamd şekli ise hamdele ve salvele kullanmalıdır. Böylece hamdele ve salveleler müelliflerin dîbâcede yaptıklarını gibi neredeyse istinsah kayıtlarının ayrılmaz bir parçası olur.

2.3.3. Müstensih

İstinsah kayıtlarının nüshaya tealluk eden üçüncü ögesi müstensihlerdir. Burada bir sınıf olarak müstensihler değil bilakis istinsah kayıtlarında geçtiği haliyle/kadarıyla müstensihler ele alınacaktır. İstinsah kayıtlarında müstensihler; isimleri, sıfatları ve nispet edildikleri yerler olmak üzere üç şekilde okuyucunun karşına çıkar. Mesleklerini açıklayan müstensihler ise oldukça azdır.

İlgili dönemin istinsah kayıtlarında müstensihlerin isimlerini belirtmek hususunda hassas davrandığını söylemek mümkün.⁴⁰³ İsimlerini zikreden bu

³⁹⁸ Nadir Eserler, T1382, 202b.

³⁹⁹ Süleymaniye, Mehmed Ağa Cami, 49, 127a.

⁴⁰⁰ Süleymaniye, Amcazade Hüseyin, 24, 563a.

⁴⁰¹ Nadir Eserler, A. 584, 778a.

⁴⁰² Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 107, 216b.

⁴⁰³ İsimleri zikredilmeyen müstensihlerin hangi motivasyonla isimlerini yazmadıklarını kestirmek eldeki bilgiler doğrultusunda şimdilik güçtür. Fakat bazı müstensihlerin isimlerini zikretmesine rağmen bizce hâlâ meçhul olduğu görülür. *Hâşiye ‘ale’l-Kâfiye* isimli eseri 941 Evâhiri Rebî’l-âhir’in bir “yekşenbe” günü kuşluk vaktinde bitiren müstensih sıfatlarının ardından kendi ismini de zikreder. Fakat meçhul bir el -müstensihin sıfatlarını bırakarak sadece müstensihin ismini siler ve onu bizim için meçhul kılar. “... fî yedi ‘abdi’z-za’îf, el-fakîr, el-hakîr ... gaferallahu lehu ve li-vâlideyhi...” Belki de bu tasarrufu yapan kimse müstensihi yaptığı yanlıştan dolayı kendince cezalandırmayı, bu nüshayı menkulün minh nüsha olarak kullanacak müstakbel müstensihleri de böylece ikaz etmeyi düşünmüştür. Zira müstensih istinsah kaydında kendisinden bahsederken el-‘abdu’z-za’îf demesi gerekirken ‘abdu’z-za’îf demiştir ki -aşağıda da örnekleri geleceği üzere- müstensih bu yanlışla “zayıf bir kul olan falan kimse” anlamı yerine “zayıfın kulu falan kimse” anlamının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8301, 15b. (Katalogda sehven 15b.)

müstensihler büyük ölçüde kendileri için sıfat da kullanırlar. Fakat müstensihler kendilerine ait gerçekliği bu sıfatlarla vermezler, zira kayıtlardaki sıfatların hemen hemen hepsi el-‘abd, el-fakîr, el-hakîr gibi mahviyetkarlık ifade eden kamusal kelimelerdir, dolayısıyla müstensihe ayna olmaları pek beklenmez. Müstensihlerin kullandıkları nisbetler ise onların coğrafi aidiyetlerini anlamamıza yardımcı olur. Mesela bu kayıtlardan yola çıkarak Ahmed b. Husameddîn’in aslen Rûmî, menşeen Geylânî,⁴⁰⁴ Ahmed b. Ebu Bekir’in beldeten Feyyûmî (?), vatanen el-Ezherî, mezheben ise eş-Şâfi’î,⁴⁰⁵ ya da Habîbullah b. Mahmud’un Kâşân’da doğduğunu Mekke’de mukim olduğunu, baba tarafından Hâşimî olup anne tarafından ise Bayezid’i Bistâmî’nin soyundan geldiğini öğreniriz.⁴⁰⁶ Kirmanlı Mu’în b. Mahmud, Halepli Nasır b. Muhsin’, Dimeşkli Sadaka b. Ahmed, Vardarlı Ahmed b. Muhammed, Selanikli Mustafa b. Hasan, İznikli Muhammed b. Veli, Bursalı Hasan b. İlyas, Kastamonulu İbrahim b. Mevlevî ya da Beypazarılı Mahmud b. Hasan da kullandıkları nisbetler sayesinde aidiyetlerini öğrendiklerimizden bazılarıdır. Kostantiniyye’de birçok nüsha istinsah edilmesine rağmen Suhâî dışında hiçbir kimse kendisini Kostantiniyyeli olarak tanıtmaz. Suhâî b. Ali ise Edirne’de istinsahını bitirdiği *el-Fetâvâ el-Bezzâziyye*’nin istinsah kaydında kendisini İstanbullu olduğunu belirtir (Harrere hâzihî el-fetâvâ el-Bezzâziyye Suhâî b. Ali el-Kostantinî...⁴⁰⁷).

Müstensihlerin reel durumunu gösteren bir başka kelime grubu ise meslekî durumlarını bildiren kelimelerdir. Osmanlı döneminde elbette ki bir meslek olarak istinsahla iştiğal eden kimseler vardı. Müstakimzâde *Tuhfetu’l-Hattâtîn*’de bunlardan onlarcasına örnek verir. Mesela bu profesyonel müstensihlerden bir tanesi de Nizâmuddîn et-Tebrîzî’dir. (1421’de hayatta) Tebrîzî kendi istinsah ettiği bir *Mesnevî* nüshasının derkenârına 58 yıl boyunca istinsah ettiği 714 nüshanın

⁴⁰⁴ Süleymaniye, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00314, 260b

⁴⁰⁵ Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 00132, 59b.

⁴⁰⁶ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2042, 356a.

⁴⁰⁷ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, nr. 168, vr. 330b.

isimlerini yazmıştır.⁴⁰⁸ Fakat şunu belirtmekte fayda var ki ilgili dönemin Osmanlı dünyasında istinsah sadece bu mesleği icra edenlere has bir durum değildir. Aşağıda da geleceği gibi her sınıftan insan –zaman ve mekân kaydı olmaksızın- okur; her sınıftan insan –nüsha çoğaltmak anlamında- yazar’dı. Belki de burada sorulması gereken şey “Meslekî olarak istinsah yapanlarla sair istinsah yapanları birbirinden ayıran yapısal farklılıklar ya da en azından birini yekdiğerinden ayıran kelimeler var mıdır?” sorusu olacaktır. Acaba mesleki gayretle istinsah yapanların kullandıkları istinsah fiilleri diğerlerinin kullandıklarından farklı mıdır? İlgili dönemin istinsah kayıtlarında ilk başta bu ayrımı gösterecek bir işarete rastlanmaz. Bunun en temel sebebi bu kayıtlardan hangilerinin profesyonel müstensihlere ait olduğu bilinmemesi ya da başka bir ifadeyle müstensihlerin kayıtlarda meslek olarak o işi icra ettiklerine dair bir sıfat vs. kullanmamalarıdır. İlgili dönemin kayıtlarında istinsah ettiği nüshayı başkası için çoğalttığını belirten müstensihler -yukarda da belirtildiği gibi- yok denecek kadar azdır. Bununla beraber bazı istinsah kayıtlarında kullanılan bir kelime müstensihin nüshayı bir başkası için çoğalttığı izlenimini verir ki bu kelime de mâlik’tir. Nüshanın sahibi anlamındaki mâlik kelimesi bu bölümün dua kısmında da geleceği gibi bazı kayıtlarda “Allah nüshanın mâliğine, okuruna, istifade edenine merhamet buyursun” gibi dua edilenler arasında yer alır. Böylesi müstensihlerin mâlik ile kastettikleri kendileri ya da nüshayı kendileri için hazırladığı kimseler olabilir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi kendilerinden nüsha sahibi olarak bahsedecekleri vakit “Nüshayı kendisi için çoğaltmıştır vs.” ya da “kâtibuhû ve sâhibuhû” ya da “kâtibuhû ve mâlikuhû” gibi ifadeler kullandıkları görülür. Burada açıkça bellidir ki nüshanın sahipleri de kendisidir. Bazı durumlarda ise istinsah kaydında kendilerine dua ettikten sonra ayrıca mâliğe dua edilir. Hudâdâd ed-Dehlevî’nin *Hâşiye ‘ale’l-Hidâye*’sini istinsah eden Seyyid Ahmed, nüshanın musannifine, mâliğine, kâtibine ve okuyucusuna ayrı ayrı dua etmektedir.⁴⁰⁹ Burada kâtip olarak kasdettiği açıktır ki kendisidir, dolayısıyla mâlik ile kastedilenin de kendisi olması -hâricî karineler olmadıkça- uzak bir ihtimaldir. Mâlik ile kastedilen üçüncü bir grup ise nüshaya daha sonra bir şekilde sahip olacak olanlar da olabilir.

⁴⁰⁸ Mehmet Arıkan, “İslâm Medeniyetinde Bilginin Çoğaltılması ve Dolaşımı: XV. yüzyıl Semerkand Çevresinden Bir Örnek”, *Nazariyat, İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1, Ekim 2017, s. 119-142.

⁴⁰⁹ Süleymaniye, Süleymaniye, nr. 433, vr. 446a

Yani söz gelimi nüshanın okurlarına dua eden müstensih nasıl ki bununla nüshanın hâl-i hazırdaki okuyucularından ziyade herhangi bir vakitte bu nüshayı okuyacak, mütalaa edecek olanları kastediyorsa mâlikte de aynı durum söz konusu olabilir. Tüm bunlarla beraber -istisnaları olmakla birlikte- mâlik'e dua edilen kayıtların nüshalarının profesyonel amaçla başkasına hazırlanmış olması hâla bir ihtimal olarak durmaktadır.⁴¹⁰

Diğer yandan istinsah kayıtlarında müstensihler icra ettikleri iş itibariyle kendilerine bir isim vereceklerinde tercih ettikleri kelime genel olarak kâtipdir. Bununla kastedilen açıktır ki yazı yazan, nüsha çoğaltandır, bu açıklığından olsa gerek kâtip isim-fiiline bir nesne getirmezler (Bunun yanı sıra daha az olmak üzere muharrir, mu'allik,⁴¹¹ nâsih⁴¹² v.s. gibi başka kelimelerle de kendilerini takdim eden müstensihler olmaktadır). Fakat tüm bu kelimeler o müstensihin mesleki gayretle kendisine böyle bir sıfat verdiğini göstermez. Haliyle bir talebe de istinsah kaydında kendisinden kâtip olarak bahsedebilirken profesyonel bir müstensih de kendisine bu şekilde sıfat getirebilir ve bu da mezkûr açıdan geçişken bir zeminde olduğumuzu gösterir. Söz gelimi kuvvetle muhtemel bir talebe olan (yakın zamanlı başka istinsah kayıtlarında hocasından bahsediyor) Mahmut Bey Medresesi'nde bitirdiği istinsah kaydında kendisinden nüshanın kâtibi olarak bahseder.⁴¹³ Dolayısıyla bu bahsedilen geçişkenlik –kendi pozisyonunu belirtmemişse- meslekî bir uğraş olarak istinsah yapanlarla sair müstensihlerin kayıtlarını birbirinden ayırt etmeyi zorlaştırmaktadır. Belki de ileride sadece istinsah fiilleri üzerine yapılacak müstakil çalışmalar iki grubun tercih ettikleri fiillerin farklı olduğunu ortaya koyacaktır. Bununla beraber özellikle meslekten müstensih/hattat olduğunu bildiğimiz kimselerin istinsah kayıtlarına baktığımızda (sadece onların kayıtlarına) onların daha ziyade ketebe fiilini kullandığını görürüz. Fakat bu fiili daha önce de belirtildiği gibi diğer müstensihler de kullanmaktadır; şu da var ki bu diğer müstensihler “ketebe” ile beraber başka kayıtlarda başka fiilleri de yazmaktadır. Şu halde kudemânın ifadesiyle

⁴¹⁰ Öte yandan istinsah kayıtlarında kendilerine ve ailelerine dua etmeyen müstensihlerin nüshayı başkaları için çoğalttığını, dolayısıyla profesyonel olduklarına bir karine sayılabilir mi?

⁴¹¹ Süleymaniye, Fatih, 00879,199b.

⁴¹² Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 530, 141.

⁴¹³ Milet, Feyzullah Efendi/3, 2155, 30a.

söyleyecek olursak mezkûr fiili kullananlar açısından umum-husus-mutlak olduğu ortadadır: Profesyonel müstensihler istinsah kayıtlarında genellikle “ketebe”yi kullanırken sâir müstensihler hem bu fiili hem de başka fiilleri kullanmaktadır. Mesela yazı karakterinden iyi birer hatta oldukları anlaşılan Kur’an-ı Kerim müstensihleri Mustafa ez-Zihnî,⁴¹⁴ İbrahim Hüdâî,⁴¹⁵ Çukacızâde el-Hâcc İbrahim,⁴¹⁶ Muhammed Ali Nuri⁴¹⁷ ve Seyyid İsmail Nesim⁴¹⁸ istinsah kayıtlarında ketebe fiilini kullanmaktadır.⁴¹⁹

Öte yandan kendi konumlarını yazıya geçiren müstensihlerin başında –bir meslek olarak kabul edilecekse- talebeler gelir. Kastamonu Tozoklu Köyün’de İbn-i Tozoklu Medresesi’nden Nebî Fakîh b. Mahmud,⁴²⁰ Amasya’da Rum Müftüsü’nün talebelerinden Nasûh b. Kamer,⁴²¹ Erzurum Yakutiye Medresesi’nden Hasan b. Kemal⁴²² bu müstensih-talebelere dendir. Kimi müstensihler ise sadece talebe olduğunu belirtmekle kalmaz, istinsah esnasında kendi durumuna dair bilgiler de verir. Mesela yukarıda örnek verilen Nebî Fakîh b. Mahmud istinsahını tamamladığı Nesefî’nin *Kenzu’-d-Dekâik*’ini başından sonuna kadar hocasının himmetiyle okuduğunu kaydetmektedir.⁴²³ İsa b. Abdulkuddûs da bu müstensih-talebelere dendir. Taftazânî’nin *el-Mutavvel*’inin Mısru’l-Kahire’de düştüğü istinsah kaydında eseri “a’lemu ‘ulemâ’i’-d-dehr, ekmelu fuzelâ’i’l-‘asr, vahîdu zemânihî, ferîdu evânihî, zehru’s-selef, fahru’l-halef, şeyhi ve üstadı, dünya ve ahirette i’timâdı, şarkın ve garbın meşhur allamesi Şeyh Nâsiru’l-Hakki ve’d-dîn et-Taylâvî”ye tahkîk ve’t-tetkîk tarihiyle okurken istinsah etiğini belirtmektedir. (... hîne iştiğâlî bi-kırâetî...)⁴²⁴ Mülazım müstensihleri de talebe sınıfından kabul etmek mümkündür.

⁴¹⁴ Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00088, 599b.

⁴¹⁵ Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00132, 303a.

⁴¹⁶ Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00256, 339a.

⁴¹⁷ Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00257, 304b.

⁴¹⁸ Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00306, 309a.

⁴¹⁹ Bu tefriğe dikkatimi çeken Ahmet Kaylı’ya teşekkür ederim.

⁴²⁰ Süleymaniye, Serez, 951, 228a.

⁴²¹ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00787, 119b.

⁴²² Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 1903, 81.

⁴²³ “Kare’tu min evvelihî ilâ âhirihi bi-himmeti üstâzî...”

⁴²⁴ Süleymaniye, Fatih, 04631, 322b.

Hatipzâde'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrîd'*ini Edirne'de Emîniyye Medresesi'nde bitirdiğini kaydeden Selanikli Mustafa b. Hasan o esnada mülazım olduğunu da belirtir.⁴²⁵

İstinsah sürecinde herhangi bir müellifin-alimin hizmetinde bulunduğunu belirten müstensihler de bununla o kimsenin talebesi olduğunu kastediyor olmalıdırlar. “Hizmetinde bulunmak” talebeliğin yanı sıra müritliğe de işaret ediyor olabilir; nitekim şeyhinin hizmetinde, yanında olduğunu daha sarıh bildiren müstensihler de vardır. Muhammed b. Mustafa, Dimeteko'da düştüğü kayıta istinsah esnasında kendisinin Mevlânâ Abdulvâsi'in hizmetinde bulunduğunu kaydeder.⁴²⁶ Müstensihin istinsah ettiği nüsha Vefâî'nin tasavvufa dair *Tenvîru 'z-Zühâ'*sıdır fakat daha önemlisi müstensihin kendisi için kullandığı sıfattır. Muhammed b. Mustafa kendisini Derviş olarak takdim etmektedir. Öte yandan medresede olduğunu belirtip de kendi konumu zikretmeyen müstensihlerin de talebe olabileceğini akıldan çıkarmamak gerekir. Ya da mekân bilgisi olarak sadece şehir ismi yazan istinsah kayıtlarının da (birinci ve kuvvetli ihtimal evde atılmış olmakla birlikte ikinci bir ihtimal olarak) medreselerde talebeler tarafından atılmış olması mümkündür.

Kimi müstensihler ise kendisinin müderris olduğunu belirtirler. Örneğin 'Attar'ın *Eşternâme*'sinin istinsahını Hızır b. Şeyh Muhyiddîn'in evinde bitiren İbrahim b. Hızır kendisinin Ebri Hoca diye bilindiğini/meşhur olduğunu kaydeder.⁴²⁷ Belgrad Sarı Gazi Medresesi'nde istinsahı bitiren ismini okuyamadığımız bir müstensih de aynı zamanda müderristir.⁴²⁸ Bunun dışında bazı karineler de kimi müstensihlerin mesleği hakkında yorum yapmamıza fırsat verir. Mesela istinsah kaydında istinsahını tamamladığı bu eseri kendisinden okuyanlara (da) dua eden

⁴²⁵ Süleymaniye, Fatih, 02934, 227a.

⁴²⁶ Süleymaniye, Gelibolulu Tah, 00058, 54b. Bir başka örnek: Kâşânî'nin *Hakâiku'k-Te'vil'*ini istinsah eden Şükrullah b. Hamza da kendisinin Kostantiniyye'de Tamlu-âbâd Köyü'nde bulunduğunu ve ismini zikretmediği Şeyh'inin yanında olduğunu kaydetmektedir. (...vakte kâininhî 'inde'-ş-şeyh...) Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 00016.

⁴²⁷ Süleymaniye, Nafiz Paşa, 00350, 109b.

⁴²⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8397, 74a. (Katalogda sehven 15b)

İbrahim b. Hasan el-Evreni⁴²⁹ –her ne kadar açıkça zikretmese de- bir müderris olduğunu îma eder. Az sayıdaki örneklerden birisinde ise Aydınli Muhammed b. Mahmud’un istinsah esnasında Aydın Livâ’sında bulunan Gördek’te kadı olduğunu öğreniriz. Bu notu ilginç kılan durum ise müstensih kadı olmasından ziyade o günkü maaşını da istinsah kaydı aracılığıyla kayıtlara geçirmesidir. Buna göre o mezkûr kazada günlük 100 dirhem mukabilinde kadılık görevini icra etmektedir.⁴³⁰ Bir başka mazul kadı-müstensih de Mustafa b. Husâm’dır. Şeyh Bedreddin’in *Câmi ‘u’l-fusûleyn*’inin istinsahını bir yaz günü Ramazan ayında Aydos’ta bitiren Mustafa b. Hüsâm, kendisinin kazâ-i mezbûrdan mazul olduğunu belirtir. (21 Haziran 1559)⁴³¹ İmamlar ve hatîpler de ilmiyeli kontenjanından kabul edebileceğimiz müstensihlerdir. Musa b. Sıddık belki de kendisi için istinsah ettiği *Fetâvâ-i Bezzâziyye*’nin istinsah kaydında Trabzon, Hatîbiyye’de hatîp olduğunu kaydeder.⁴³² Fetâvâ ile meşgul olan bir başka ilmiyeli müstensih de Sadaka b. Ahmed’tir. es-Sadru’ş-Şehîd’in *el-Fetâvâ el-Kübrâ*’sını 27 Kasım 1405 Cuma günü öğlen vakti bitirdiğini belirten Sadaka b. Ahmed b. Fethuddîn ed-Dimeşkî kendisinin o esnada Bursa, Kaplıca’da imam olduğunu bildirir. (el-İmâm yevmeizin...)⁴³³ Dimeşkli İmam Kaplıca’da sevilmiş olacak ki bundan dört yıl sonra düştüğü *Telhîsu’l-câmi ‘i’l-kebîr*’in istinsah kaydında yine Kaplıca’da imam olduğunu hatırlatır. (25 Eylül 1409)⁴³⁴ Müstensihler arasında bir ölçüde ilmiyeli kabul edilebilecek bir grup daha vardır: Tabipler. Şerefuddîn b. Ali b. el-Hâc İlyas Amasya Daru’ş-Şifâ’sında tabiptir. (Mutatabbib)⁴³⁵ Bir başka tabip Mu’în b. Mahmûd el-Kirmânî ise istinsah ettiği eserin aynı zamanda mütercimidir.⁴³⁶ (...‘alâ yedeyi mütercimihî ... Mu’în b. Mahmûd el-mutatabbib el-Kirmânî...)⁴³⁷

⁴²⁹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 02628, 520a.

⁴³⁰ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 438, 373b. Müstensih kadı olduğu vurgusunu özellikle belirtmek istiyor gibidir. Zira istinsah kaydının tarih ve görevine dair olan yeri -birincisinin okunaklı olmadığı düşüncesinden olsa gerek- iki defa yazmıştır.

⁴³¹ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00219, 297a.

⁴³² Süleymaniye, Murad Molla, 01124, 431b.

⁴³³ Süleymaniye, Fatih, 02410, 240a.

⁴³⁴ Süleymaniye, Fatih, 01552, 199b.

⁴³⁵ Süleymaniye, Fatih, 03639, vr. 259a.

⁴³⁶ Öte yandan mütercim-müstensih, müstensihlerin aynı zamanda bir okur olduğunu da gündeme getirir. Esasında talebe ve müderris olduğunu belirten müstensihler ya da bunlardan birisi olduğunu söylememekle birlikte medresede istinsah yaptığını kaydeden müstensihler aynı zamanda o nüshanın bir okuru olduğunu da iş’âr eder. Fakat bazı müstensihler açıkça o nüshayı

Öte yandan mütercim-müstensih olan Tabip Mu'în, müstensihlerin aynı zamanda bir okur olup olmadığı meselesini de gündeme getirir. Esasında talebe ve müderris olduğunu belirten müstensihler ya da bunlardan birisi olduğunu söylememekle birlikte medresede istinsah yaptığını kaydeden müstensihler aynı zamanda o nüshanın bir okuru olduğunu da iş'âr eder. Fakat bazı müstensihler açıkça o nüshayı mütalaa ettiğini de kaydeder. Söz gelimi Hüseyin b. Mustafa b. Halil istinsah ettiği Kâdîhân'ın *el-Fetâvâ*'sını (istinsahın yanı sıra) mukabele ettiğini de belirtir.⁴³⁸ Âbid b. el-Hâcc Sinan da böylesi müstensihlerdendir. Kostantiniyye'de 1551'de güneş batarken istinsahını bitirdiği Neseffî'nin *Menâru'l-Envâr*'ı üzerine yaptığı tahşiyeyi 1557'de Edirne'de kuşluk vaktinde bitirdiği kaydeder. (Şubat-Mart1557) Aynı nüshanın aynı yaprağına beş buçuk yıl sonra düştüğü bir notta ise Kostantiniyye'de bu sefer aynı nüshanın mütalaasını bitirdiğini zikreder. (Ağustos-Eylül 1563)⁴³⁹ Ali b. Abdulkuddûs ise Mısır-ı Kahire'de düştüğü istinsah kaydında elindeki “şerîfe, meymûne ve mübarek” nüshayı yazma sürecini anlatırken bu eseri tahkîk ve tetkîk metoduyla okurken istinsahı yaptığını kaydeder.⁴⁴⁰ en-Neseffî'nin *Kenzu'd-dekâik*'inin istinsahını Kastamonu'ya bağlı Araç Eyaleti'nde (Tozoklu Medresesi'nde, 13 – 22 Eylül 1465) bitiren Nebî Fakîh b. Mahmut ise istinsah ettiği bu eseri başından sonuna kadar hocasının himmetiyle okuduğunu vurgular.⁴⁴¹

mütalaa ettiğini de kaydeder. Söz gelimi Hüseyin b. Mustafa b. Halil istinsah ettiği Kâdîhân'ın *el-Fetâvâ*'sını (istinsahın yanı sıra) mukabele ettiğini de belirtir. (Süleymaniye, Damad İbrahim, 00644, 509a.) Âbid b. el-Hâcc Sinan da böylesi müstensihlerdendir. Kostantiniyye'de 1551'de güneş batarken istinsahını bitirdiği Neseffî'nin *Menâru'l-Envâr*'ı üzerine yaptığı tahşiyeyi 1557'de Edirne'de kuşluk vaktinde bitirdiği kaydeder. (Şubat-Mart1557) Aynı nüshanın aynı yaprağına beş buçuk yıl sonra düştüğü bir notta ise Kostantiniyye'de bu sefer aynı nüshanın mütalaasını bitirdiğini zikreder. (Ağustos-Eylül 1563) (Süleymaniye, Şehzade Mehmed, 29) Ali b. Abdulkuddûs ise Mısır-ı Kahire'de düştüğü istinsah kaydında elindeki “şerîfe, meymûne ve mübarek” nüshayı yazma sürecini anlatırken iş bu eseri tahkîk ve tetkîk metoduyla okurken istinsahı yaptığını kaydeder. (...hîne iştiğâlî bi-kırâeti hâzihi'n-nushati 'alâ vechî't-tahkîk ve't-tetkîk. Süleymaniye, Fatih, 04631, 322b.) en-Neseffî'nin *Kenzu'd-dekâik*'inin istinsahını Kastamonu'ya bağlı Araç Eyaleti'nde (Tozoklu Medresesi'nde, 13 – 22 Eylül 1465) bitiren Nebî Fakîh b. Mahmut ise istinsah ettiği bu eseri başından sonuna kadar hocasının himmetiyle okuduğunu vurgular. (Süleymaniye, Serez, 951, 228a)

⁴³⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 3587.

⁴³⁸ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00644, 509a.

⁴³⁹ Süleymaniye, Şehzade Mehmed, 29

⁴⁴⁰ “...hîne iştiğâlî bi-kırâeti hâzihi'n-nushati 'alâ vechî't-tahkîk ve't-tetkîk.” Süleymaniye, Fatih, 04631, 322b.

⁴⁴¹ Süleymaniye, Serez, 951, 228a.

İstinsah mekânı kısmında geleceği gibi İsmail Erünsal kimi dergahlarda bulunan kütüphanelere örnek verir. Dolayısıyla en azından kütüphanesi bulunan tekkelerde dervişlerin tasavvufun pratiğinin yanı sıra teorisiyle de meşgul olduğunu söyleyebiliriz. Anlaşılan o ki bazı dergahlarda dervişler sadece kitap okumakla kalmayıp istinsah işiyle de meşgul olmaktadır. Söz gelimi İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis*'ini Nâsırıyye Hankâhım'da istinsah eden Ali b. Mahmud b. Ali b. Abdulazîz b. Muhammed, İbnu'l-Hindî diye bilindiğini ve bir sûfî olduğunu kaydeder.⁴⁴² Birinci bölümde de örnek olarak verilen Hasan isimli müstensih ise Muhsin-i Kayserî'nin *Câmi'ud-durer* isimli eserini Kağıdhâne'de bulunan Tahta Kadı Zâviyesi'nde istinsah etmiştir. (1567-8)⁴⁴³ Nakşî şeyhi olan babası Lâmi'î Çelebi'nin *Şerefu'l-İnsân* isimli eserini istinsah eden Muhammed b. Lâmi'î b. Osman kendisini derviş olarak sıfatlar. (1537/8, Bursa)⁴⁴⁴ Bir başka Bursalı derviş Kur'an-ı Kerîm müstensihi Hasan b. İlyas'tır. Kostantiniyye'de düştüğü kayıta o da kendisini derviş olarak takdim eder. (Mart 1509)⁴⁴⁵ İbrahim b. Hasan da bundan on dört yıl önce (Mayıs1495) Berğama'da yazdığı istinsah kaydında derviş olduğunu bildirir.⁴⁴⁶

Kuşkusuz ki istinsah yapanlar sadece ilmiyelilerle sınırlı değildir. İstinsah mekânı kısmında geleceği üzere Uyvar Kalesi'nde bulunan Hasan b. Lutfullah⁴⁴⁷ Vâc Kalesi'nde Abdurrahim b. Seyyid Ahmed⁴⁴⁸ ya da Midilli Kalesi'ndeki isimsiz müstensih⁴⁴⁹ seyfiyeli müstensihlerdendir. Bu muhâfız müstensihlerin yanı sıra gâzi müstensihlerle de karşılaşmak mümkündür. Yukarıda bahsedilen Hasan b.

⁴⁴² Millet, Feyzullah Efendi, 2114, 220b.

⁴⁴³ Ohri, 78/1, 14a.

⁴⁴⁴ Süleymaniye, Fatih 03999, 220a.

⁴⁴⁵ Süleymaniye, Ayasofya, 00001, 326b.

⁴⁴⁶ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01324, 48b.

⁴⁴⁷ Ohri, 269, 114b.

⁴⁴⁸ Millet, Feyzullah Efendi, 1971, 164b.

⁴⁴⁹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 1120, 104a. İlgili dönemin dışındaki iki örnek için bkz: Mehmet Kökrek, "Müstensih Yeniçeriler," **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Ocak 2016, s. 22-24. Çalışmada Yeniçeri ocağı yazıcısı Derviş Ahmed Hamdi'nin İsmail Hakkı Bursevî'nin *Kitâbu'n-Necât*'ını, (Evâil-i Muharrem 1179) yine Yeniçeri Ocağı 57. Bölük kâtibi Ahmed'in *Tercüme-i Vesîleti'n-Necât*'ını, 33. Bölüğe bağlı Filipevîzâde Muhammed b. Ahmed'in ise bir mecmuayı istinsah etmesi ele alınmaktadır.

Lütfullah'ın Uyvar Kalesi'ndeki istinsahından bir sene sonra Ahmed b. Ali eş-Şeyh elindeki fıkıh kitabını 1095 senesinin Şaban ayının 10'u ilâ 20'si arasındaki bir salı gününün kuşluk vaktinde istinsah etmiştir. Ahmed b. Ali'nin bu istinsah kaydını muharebede, seferde ya da başka bir askerî harekât içerisinde düşüp düşmediğini bilmiyoruz. Fakat bu istinsah kaydının hemen sol kenarına başka bir mürekkeple yazılan notta ise gazi olan müstensihin küffar ile muharebede şehit düştüğü kaydedilmektedir: “Kâtibu hâze'l-kitâb mâte şehîden fî muhârebeti'l-küffâr. Vehuve gâzin. Rahmetullahi te'[alâ] 'aleyhi.”⁴⁵⁰

İlgili dönemde rastlanılan tek kalemli müstensih ise Hacı Hüseyin b. Ali'dir. Molla Câmî adına kayıtlı olan *Risâle-i Kutbiyye*'nin istinsah kaydında o kendisinin Rumeli Muhâsibi olduğunu belirtir. (Kasım-Aralık 1544, İstanbul)⁴⁵¹

İbn Salah hadis usulü alanındaki meşhur eseri *Mukaddime*'de köle râviler ve alimler için müstakil bir başlık açar ve vaktiyle köle olan alimlere, râvilere örnekler verir.⁴⁵² Osmanlı müstensihlerinin eserlerine oldukça rağbet gösterdiği Seyyid Şerif Cürçânî de köle bir hocaya (Mübarekşâh) talebelik yapmıştır.⁴⁵³ Bu köle hoca ve talebeler köle müstensihlerin de olup-olmadığı sorusunu akla getirir ki ilgili dönemin müstensihleri arasında diğer bir grup da kölelerdir. Sultan II. Selim'in kölelerinden Kasım b. Abdullah bunlardan bir tanesidir: “...bende-i günahkâr za'îf, nahîf Kasım b. Abdullah gulâmi Sultan Selim b. Süleyman...” Kasım b. Abdullah belki de bu yüzden istinsah kaydında sair müstensihlerin yaptığı gibi ebeveynine dua etmektense sadece “bütün müminler” ile iktifa etmektedir.⁴⁵⁴ Manisa Saruhan Camisi'nde istinsah yapan İlyas b. Abdullah da diğer bir padişah kölesidir: Sultan Süleyman Şah'ın kölesi. “...İlyas b. Abdullah min 'ubbâdi's-Sultân Süleyman Şah...”⁴⁵⁵ el-

⁴⁵⁰ TZK 1009, 160b;

⁴⁵¹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2979, 57a. (Katalogda sehven 15b.)

⁴⁵² İbn Salâh burada köleleri temelde iki kısma ayırır. Mutlak anlamda el-Mevlâ ve Mevlâ olarak anılanların İslâm'ın kölesi anlamında kullanıldığını; mevlâi fulân diye anılanların ise gerçek anlamda köle olduklarını belirtir. (Mevlâ el-'itâka, efendisinin ölümüyle hüriyetine kavuşacak köle) Bizim burada kastettiğimiz ikinci kısım kölelerdir.

⁴⁵³ Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, **Medînetu'l-'ulûm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 791, vr. 55a-55b.

⁴⁵⁴ Süleymaniye, Saliha Hatun, 00101, 117a.

⁴⁵⁵ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 1389, 150b.

Bistâmî'nin *Raşhu Ezvâki'l-Hikmet*'ini Piri Paşa b. Ramazan'ın kütüphanesinde (hizâne) istinsah eden Mirrih b. Abdullah da istinsah kaydında Piri Paşa'nın kölesi olduğuna vurgu yapar ve (...mamlukü mevlânây-ı mezkûr...) o da dua kısmında ebeveynine dua etmez.⁴⁵⁶ İbrahim Gülşenî'nin kölesi Hamza b. Abdullah da ilgili dönemde istinsahla meşgul olan kölelerdendir. *Gülşenî Dîvânı*'nın Mısır'da Müeyyediye Camii'nde bitirdiği istinsah kaydında kendisinin aynı zamanda –uzun uzun övdüğü- müellif/şair İbrahim Gülşenî'nin hizmetinde bulunduğunu da belirtir. (Ebeveyne dua burada da bulunmaz)⁴⁵⁷ Ebeveynine dua etmeyen bir başka Abdullah oğlu ise Abdullah b. Abdullah'tır. Nüşhayı -aynı zamanda müellife okunmuş bir-müellif nüshasından çoğalttığını belirten müstensih dua faslında sadece bulunduğu şehir Kayseri'ye, kendisine ve bütün Müslümanlara dua eder. Köle olmalıdır.⁴⁵⁸

İlgili dönemin müstensihleri sadece yukarıdakilerle sınırlı değildir. Müstensihler arasında bazen bir bevvâb⁴⁵⁹ bazen bir verrâk⁴⁶⁰ bazen bir mücellit⁴⁶¹ ve bazen de bir vâkıfı⁴⁶² görmek mümkündür.

⁴⁵⁶ Süleymaniye, Carullah, 01560, 123b.

⁴⁵⁷ Süleymaniye, Fatih, 03866, 511a.

⁴⁵⁸ Süleymaniye, Yeni Cami, 497, 325a. Öte yandan kendilerini sözlükte köle ve hizmetçi anlamına gelen hâdim olarak takdim edenlerin köle olduklarını düşünmek için yeterince kayıt yoktur. Hüseyin b. Osman Erzincan'da 1431'de (muhtemelen) Erzincan'da istinsah ettiği "*Zecru'l-Mu'ânidîn*" isimli eserin istinsah kaydında kendisini huveymu't-talebe olarak takdim eder. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 90/2,182a. Hüseyin b. Osman aynı yıl içerisinde ve yine Erzincan'da bu sefere telif ettiği (câmi') *Kitâbu'l-İhtiyârât mine'l-Ehâdis*'in ferağ kaydında da kendisinden huveym olarak takdim eder. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 90/1,17b. Sözlükte köle ve hizmetçi anlamlarına gelen bu kelimeyle ne köle ne de hizmetçiyi belki mecazen talebelerin hizmetkarı/onları sevip-kollayan anlamını kastediyor olmalıdır.

⁴⁵⁹ Süleymaniye, A.Tekelioğlu, nr. 00268, vr. 209b.

⁴⁶⁰ Millet, Feyzullah Efendi, 1282, 384b.

⁴⁶¹ Süleymaniye, Ayasofya, 3696, 156a.

⁴⁶² Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 223, 272a. Geç dönem istinsah kayıtlarından bir başka örnekte kendisini efkaru'l-fukerâ, muhibbu'l-'ulemâ olarak tanıtan müstensih Abdulvehhâb b. Süleyman pek yaygın olmayan bir şey yapar istinsah ettiği *Meşâriku'l-envâr*'ın mukaddimesinden önce kendisi araya girerek bazı şeyler söyler. Dünya hayatının geçiciliğine karşın vakfın ecrinin sürekliliğine dem vuran Müstensih Abdulvehhâb b. Süleyman burada istinsah ettiği bu eseri evvela kayd-ı hayat şartıyla kendisine, akabinde ise neslen ba'de neslin evlatlarından salih olanlara, neslinin inkıza uğraması durumunda ise ulemâ-i sâlihîne vakfettiğini kaydeder. Koç University Manuscript Collection 57/2, 28b. Aynı müstensihin eserin sonunda ise eseri okuduğu ve icazet aldığı kimselere dair notlar, bilgiler vermektedir. 250b.

Bugün kimi müellifin telif sürecine dair doğrudan ya da dolaylı bilgilerine sahibiz. Mesela Mecdî Mehmed Efendi'nin kendisi için "Tedris ve fetvadan müsvedde halindeki eserlerini tebyize fırsat bulamazdı" dediği Molla Fenarî *Fusûlu'bedâi' fi fi usûli'ş-şerâi'* isimli eserini otuz yılda telif etmiştir (..telif edip itmâmına kûşuş u verziş eyledi).⁴⁶³ Bazı müellifler ise telifin ne kadar sürdüğünü kendileri okuyuculara söylemektedir. Fakat yazın tarihinde müellifler tarafından dile getirilen bu tür detaylar fazla değildir. Tıpkı müellifler gibi müstensihlerin de yazma pratiklerine dair ketum davrandığını görürüz. Müstensihler hangi tür eseri kaç günde vs. yazmışlardır? buna dair bir şey söylemezler. Bununla beraber sayıları az da olsa kimi müstensihlerin istinsah sürecine dair bilgi verdikleri de olur. Mesela ismini tasrih etmeyen bir müstensih el-Amâsî'nin *Ta'lika 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf fi'l-Halâ* isimli eserinin nüshasını bir cumartesi gecesi başlayıp bitirmiştir.⁴⁶⁴ Fakat bu, istinsahın sürecine dair sağlıklı bir fikir vermez çünkü mezkûr eser sadece dört yapraktan ibarettir ve bunu da bir gecede yazmak sıradan bir durum olmalıdır. Daha önce yukarıda bahsedilen Ebri Hoca ise *Eşternâme* nüshasını 10 günde bitirdiğini belirtmektedir. Ta'lik hatla yazılmış olan bu nüsha 109 yaprak, 27 satırdır. Bu da mezkûr hocanın günde takriben on bir yaprak yazdığını gösterir.⁴⁶⁵ İstinsah süresine dair fikir edinebildiğimiz bir başka kayıt ise Derviş Muhammed b. Mustafa'ya aittir.⁴⁶⁶ Derviş Muhammed'in Dimetoka'da ferağ kaydının derkenarına ters bir şekilde iliştiirdiği nota göre Vefâi'nin *Tenvîru'z-Zuhâ*'sının istinsahına Ramazan ayının bir cumartesi günü başlamış ve istinsahı aynı gün bitirmiştir. (Mayıs 1530) Derviş Muhammed 15 satırlık ve 55 yapraklık bu nüshanın istinsahına gece ya da en azından sabahın erken saatlerinde başlamış olmalıdır. Zira aynı kayıta istinsahın kuşluk vakti bittiğini kaydeder.⁴⁶⁷ Bursa Hamza Bey Medresesi müderrislerden meçhul bir müstensih bu kayıttan yirmi beş yıl sonra bitirdiği *Hâşiye 'ale'-Mutavvel* nüshasında istinsaha ne zaman başladığını da zikreder. Buna göre o muhtemelen kendisi için hazırladığı 380 varaklı 21 satırlı ta'lik hatla yazılmış bu nüshayı 1554

⁴⁶³ Mecdî Mehmed Efendi, **Hadâiku'ş-Şekâik**, Haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, s. 48.

⁴⁶⁴ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802, 180a.

⁴⁶⁵ Süleymaniye, Nafiz Paşa, 00350, 109b.

⁴⁶⁶ Süleymaniye, Gelibolulu Tah, 00058, 54b.

⁴⁶⁷ Ve kad veka'a ibtidâuhû ve ihtimâmuhû fi vakti'z-zuhâ fi yevmi's-sebti min eyyâmi ramazân el-mubârek el-mezkûr.

Temmuz’unda başlamış ve bir yıl sonra Temmuz 1555’te bitirmiştir.⁴⁶⁸ Bir yılda biten bir başka nüsha ise Seyyid Şerîf Cürcânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf* nüshasıdır. Kastamonulu Yakup b. Muhammed, Bursa’da Sultan İbnu’s-Sultan Sultan Murâd b. Mehemmed Hân Medresesi’nde 16 Temmuz 1474 Cuma günü ikindi vaktinde bitirdiği nüshayı “tam” bir yılda bitirdiğini özellikle kaydeder. “...hattâ etmemtuhâ fî senetin kâmiletin...” (416 yaprak, 23 satır, ta’lîk hat)⁴⁶⁹ Ebri Hoca’nın 109 yapraklık nüshayı on günde, Derviş Muhammed’inse 55 yapraklık nüshayı bir günde bitirmesine karşın meçhul müstensihinin 380, Yakub b. Muhammed’inse 416 yapraklı nüshayı bir yılda bitirmesi müstensihlerin ne kadar zamanda istinsah yaptıklarını anlamamızı iyice zorlaştırır. Kuşkusuz ki istinsahın süresi; eserin hacmi, menkulün minh nüshanın okunaklılığı, istinsaha ayrılan zaman, müstensihin kabiliyeti, müstektibin beklentileri gibi sebeplere bağlı bir durumdur. Keza meslek olarak istinsah yapan bir kimse ile kendisi için nüsha hazırlayan bir kimsenin aynı eseri aynı sürede istinsah etmemesi de beklenir. Ez cümle ilgili dönemde müstensihlerin bir nüshayı ne kadar zamanda istinsah ettikleri de açık değildir.

Gerek Osmanlı’da gerekse onun bir cüzü olduğu İslâm toplumunda kişiyi belirginleştirmek için isim, künye ve lakabın yanı sıra sıfatlar da kullanılmaktadır. Kimileri bir sıfatla anılırken kimileri ise birden fazla sıfatla tanınmaktadır. Söz gelimi XV. yüzyılın sonlarında idam edilen ve tezin üçüncü bölümünde konu edineceğimiz Molla Lutfi; Molla, Deli, Sarı ve Şair gibi sıfatlarla bilinmektedir. Kimi bilginlerin ise şöhretleri ismini gölgede bırakmıştır. Mesela Taşköprülüzâde eş-Şerîf ekl-Acemî isimli zatın isminin bilinmediğini ve bu şekilde tanındığını, şöhret bulduğunu kaydeder.⁴⁷⁰ Bazı kişilerin sıfatları ise kitap ile kurdukları ilişki çerçevesinde verilir (Belki de alınır). XV. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddîn, İbnu’l-Hâcib’in nahiv ilminden *el-Kâfiye* isimli eserini çokça okuttuğu için Kâfiyeci sıfatıyla bilinir ve onun sıfatı isminin önüne

⁴⁶⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8239, 380a. (Katalogda sehven 15b)

⁴⁶⁹ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01683, 416a.

⁴⁷⁰ Taşköprülüzâde, *eş-Şâkâiku’n-Nu’mâniyye fî ‘Ulemâ’i’l-Devleti’l-Osmâniyye*, Nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 458.

geçmiştir.⁴⁷¹ Hem-hâl olduğu metni çokça okuduğu için o metinle anılanlar da vardır. On beşinci yüzyıl alimlerinden Ebu Hafs Sırâceddin Ömer b. Ali bu kimselerden birisidir. Ebu Hafs, Hanefî fıkhnın meşhur metinlerinden *el-Hidâye*'yi metnin şarihlerinden Ekmeleddin Bâbertî'den defalarca okuduğu için Kâriu'l-Hidâye olarak bilinmektedir.⁴⁷² İşte Eser/kitap üzerinden kurulan benzeri bir ilişki nüsha-müstensih bağlamında da görülür. Taftazânî'nin fıkıh usulü eseri *et-Telvîh*'i 1456 Nisan/Mayıs'ında istinsah eden meçhul bir müstensih iş bu nüshanın istinsah ettiği on birinci *et-Telvîh* nüshası olduğunu belirtir.⁴⁷³ Müstensih nüshayı kimin için istinsah ettiğini zikretmez fakat bir medrese ders kitabını on birinci kez çoğalttığına göre kendisi için istinsah yapmadığı bellidir. Şu halde müşterisi kuvvetle muhtemel bir talebe ya da müderristir. Öte yandan müstensihin aynı eseri defalarca istinsah etmesine rağmen ismini zikretmemesi de ilginçtir. Fakat başka bir uzman-müstensih olan Derviş Mehmed bu isimsiz müstensihden yüz bir yıl sonraki istinsah kaydında ismini zikretmeyi ihmal etmez. Bir müstensih olarak Kınalızâde'nin *Ahlâk-i Alâî*'si ile adeta özdeşleşerek Ahlâkî diye maruf olan Derviş Mehmed istinsahını 1557/8'de bitirdiği nüshanın istinsah kaydında şöyle der: "...kâtibu[hû] el-fakîr Derviş Mehmed Ahlâkî, vefkahu Allahu el-Ehadu'l-Bâkî. Yirmi sekizinci nüshadır ki hatt-ı fakîr ile temâm oldu. Temme"⁴⁷⁴

Takiyyuddin Birgivi'nin (ö.1573) *Mu'addilu's-salât* isimli eserini 1743/44 yılında istinsah eden Mehmed isimli müstensih kendisinin bu (yeni) nüshanın hem sahibi hem de kâtibi olduğunu belirtir ve istinsahı Allah rızası için yaptığını ekler.⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Mesela DİA'da madde başı olarak ismi yerine sıfatı (Kâfiyeci) tercih edilmiş hatta ilgili maddede isminden hiç bahsedilmemiştir. Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XXIV, 2001, s.154.

⁴⁷² Bu lakabı kendisine hocası Seyrâmî'nin verdiği kaydedilmektedir. DİA, XXIV, 495. Taşköprülüzâde Sultan II. Murad dönemi alimlerinden Muhammed b. Beşîr için de benzeri bir durumdan bahsetmektedir. Bu rivayete göre mu'îd iken Bursa Sultan Bayezid Medresesi'nde ikâmet etmekte olan (Ve sekene bi-Medreseti...) Muhammed b. Beşîr, Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Metâli'* üzerine olan hâşiyesini otuz altı defa okutmuştur. Aynı eseri Muhammed b. Beşîr'in aynı eseri otuz yedinci kez okuttuğu kişi ise Taşköprülüzâde'nin dedesidir. Muhtemeldir ki Muhamed b. Beşîr de -en azından- etrafında kâriu'l-hâşîye vs. lakaplarla biliniyordu fakat Taşköprülüzâde Muhammed b. Beşîr için böyle bir lakaptan bahsetmez. S. 81

⁴⁷³ "Ve vâfeka el-ferâğu min neshihî el-hâdî 'aşere..." Ohri, 54, 255b.

⁴⁷⁴ Süleymaniye, Murad Molla, 1237, 316b.

⁴⁷⁵ Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 80/2, 42b.

Geç tarihli bu kayıta vurgulanan şeyler ilgili dönem Osmanlı coğrafyası için kayda değer bir yenilik değildir, zira zaten mezkûr dönemin kimi istinsah kayıtlarında benzeri bilgilere rastlamak mümkündür. Fakat bu geç tarihli kayıta ilgili dönem Osmanlı coğrafyasında hiç rastlanmayan bir şey daha vardır ki o da müstensih'in istinsah bilgilerinden hemen sonra kendisinin yaşını da açıkça yazmasıdır. Buna göre müstensih Mehme istinsahın bittiği esnada on dokuz yaşındadır. Fakat bir örnek dışında İznik-Osmanlı Medreseleri dönemi istinsah kayıtları açısından bu kadar şanslı olmadığımızı söylemeliyiz. Bu istisna kayıta ise el-Fârisî'nin, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye*'si üzerine yazdığı *Hâşiye*'nin istinsahını fethinden on iki yıl sonra (Kasım 1465) Kostantiniyye'de istinsah eden Üveys b. el-Bekrî gençliğinin baharında olduğunu kaydeder. ('Unfuvâni şebâbihî).⁴⁷⁶ Bu örnek dışında ilgili dönemin kayıtlarında kendileri için kullandıkları sıfatlar arasında müstensihlerin yaşlarına dair herhangi bir bilgiye ya da karineye rastlanmaz. Gerçi bir sıfat görevi gören künyeler (Babadan ziyade oğullarına izafe edilen künyelerin) müstensihlerin yaşlarını tahmin etmemize imkân verebilir fakat yine bu dönemin kayıtlarında neredeyse hiçbir müstensih'in künye kullanmadığı da görülmektedir.⁴⁷⁷ Buradan yola çıkarak Osmanlı müstensihlerinin evli olmadığını ya da genellikle genç yaşlarda istinsah yaptığını söylemek isabetli bir yorum olmayacaktır. Belki de söylenecek en isabetli şey ilgili dönemin Osmanlı müstensihlerinin babalarına izafetle künye kullanma adeti olmadığı ya da olsa bile kendilerini tanıtırken künyelerinin kayda geçirmeye önem vermedikleri olmalıdır.

Taşköprülüzâde *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*'de ilim hayatına dair çok canlı tasvirlerde bulunur. Bunlardan bir tanesi ise meşhur Hocasâde'ye aittir. Yürümekte zorlanan Hocasâde sağ elini de kullanamaz durumdadır. Bu haldeyken Sultan Bayezid'in isteği/ısrarı üzerine *Şerhu'l-mevâkif*'a (ikinci kez) haşiye yazmaya başlar. Etrafindakiler yastıkların üzerine bir *Şerhu'l-mevâkif* nüshası koyar, elinde derman olmayan Hocasâde aynı anda sadece bu bir nüshaya bakabilir, hatta kitabın

⁴⁷⁶ Süleymaniye, Carullah, 1393, 39a.

⁴⁷⁷ İstisna kabilinden sayılabilecek bir örnekte Ali b. Ahmet kendisini Ebu'l-Fazl olarak künyeler (Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02705, 108a). Fakat birinci bölümde de bahsedildiği gibi bu onun Fazl isminde bir çocuğuna (dolayısıyla tek başına bu kayıt kendisinin baba olduğuna) işaret etmekten ziyade kendisinin fazlıyla meşhur bir kimse olduğuna işaret olmalıdır.

sayfalarını bile başkası çevirir.⁴⁷⁸ Hocazâde'nin kitap mutalaasındaki bu canlı tasvirini istinsah kayıtlarında göremeyiz. Zira müstensihlerin istinsah esnasında hangi durumda olduklarına ve hangi şartlar altında çalıştıklarına dair somut verilere sahip değiliz. Müstensihler örneğin rahlenin başında mı ya da Hocazâde'nin yaptığı gibi yastık üzerinde mi ya da camide bir direğin dibine yaslanarak mı istinsah yapmaktadırlar gibi pozisyonlarına dair durumları not etmezler. İsmail Erünsal Ortaçağ İslâm dünyasındaki müstensihlerin istinsah esnasında rahle ya da benzeri bir şey kullanmadıklarını, bilakis oturdukları yerde dik duruma getirdikleri dizlerinin üzerine koydukları bir altlık üzerinde istinsah yaptıklarını belirtir,⁴⁷⁹ Osmanlı müstensihleri de belki de böyle bir yol izler fakat yukarıda da belirtildiği gibi istinsah kayıtlarında tasvire yönelik bu tür kayıtlara rastlanmaz. Bunun belki tek istisnası bazı müstensihlerin istinsah esnasında hangi elini kullandığına dair verdikleri bilgilerdir; zira kimi müstensihler istinsah esnasında hangi ellerini kullandığını açıkça söylerler. Gerçi ait oldukları İslâm toplumunda sağ elini kullanma alışkanlığından yola çıkarak müstensihlerin de sağ eliyle istinsah yaptıklarını söyleyebiliriz. Bununla beraber bazı müstensihler istinsah esnasında her iki elini de kullandığını özellikle kaydeder. Mesela “kâtibin kemikleri hâk ile yeksân olurken yazı kağıtlarda zamana direnir” diyen Habibullah b. Mahmud⁴⁸⁰ ya da Zahidî'nin *el-Gunye fi'l-fetâvâ* isimli eserinin istinsahını Canik'in Gubeleya (!) Köyü'nde bitirdiğini belirten ve muhtemelen talebe olan (hocasına da dua ediyor) Abdülcebbâr b. Gazî⁴⁸¹ istinsah esnasında iki elini de kullandığını özellikle belirtir. Hacı Mustafa b. İshak da böylesi müstensihlerden bir tanesidir. Necmeddin Dâye'nin tefsirini Manastır Mahallesi'nde (Bursa) bitirdiğini belirten müstensih de bu esnada her iki elini de kullandığını kaydeder.⁴⁸² Sadeddin el-Varavîni'nin *Merzubânnâme*'sini “medîne-i Kayseriyye”de istinsah eden Hasan b. Muhammed b. Mahmud b. Muhammed ez-Zeydî el-Hasanî el-İsfehânî de istinsah esnasında iki elini kullanan müstensihlerdendir.⁴⁸³ Müstensihlerin bahsetmediği diğer bir konu ise kullandıkları kağıdın çeşidir. Bunun ilgili dönemdeki tek istisnasını ise *Mefâtîhu'l-Cinân ve Mesâbihu'l-Cenân* isimli eserin Ankara Şerefiyye

⁴⁷⁸ S.

⁴⁷⁹ İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 485.

⁴⁸⁰ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02042, 56a.

⁴⁸¹ Süleymaniye, Fatih, 02450, 172b.

⁴⁸² Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00058, 464a.

⁴⁸³ Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1324, 187b.

Medresesi'nde istinsah edilen nüshasında görürüz. Müstensih Muslihuddin b. Hamza b. Yakub 14 Cemâziye'l-ülâ 939'da düştüğü uzun istinsah kaydında kullandığı kağıdın cinsinin kâfûrî olduğunu belirtir. "... 'ale'l-varaki'l-kâfûrî..."⁴⁸⁴

Edisyon kritiklerle ortaya çıkan nüsha farklılıklarının birçok sebebi vardır, kuşkusuz ki bu sebeplerden bir tanesi -belki de birincisi- müstensih hatalarıdır. Esasında müstensihler de bu durumun farkındadır, nitekim bazı istinsah kayıtlarında insanın hatadan münezze olamayacağını dolayısıyla kendilerinin de hata yapmış olabileceğini belirtirler. Hatta bazı kayıtlarda –birinci bölümde de belirtildiği gibi- varsa hatalarının düzeltilmesini (tashîh) istemektedirler. Mesela Hızır b. Sati b. İshak mealen şöyle der: “İstinsah ettiğim nice nüsha var ki kendi kendime ‘tamam bu iyi bir iş oldu’ dememe rağmen ikinci defa mütalaa ettiğimde yeni yanlışlar bulurum.”⁴⁸⁵ Açıktır ki bu şekilde bir özür beyanında bulunan müstensih metin içerisindeki yapmış olabileceği hatalardan bahsetmektedir. Fakat müstensih hatalarının ortaya çıktığı bir yer de istinsah kayıtlarıdır. Nitekim istinsah kayıtlarında da yanlışlara rastlanır. Örneğin Malatya'da mukim Kasım b. Ebu Bekir yine Malatya'da istinsah ettiği nüshada böyle bir hata yapar. İstinsah kaydında nesebini kaydeden müstensih Arapça dilbilgisi kuralına göre Kasım bin Ebî Bekîr demesi gerekirken, Kâsım ibn Ebî Bekir şeklinde yazmaktadır. Bu hatanın kalem sürçmesinden kaynaklanması pek tabii ki mümkündür fakat müstensih yine aynı kayıta bu sefer tam tersi bir hata yapar ve yine Arapça dilbilgisi kuralına göre bu sefer Ebu Bekir İbn⁴⁸⁶ Melek demesi gerekirken Ebu Bekir bin Melek şeklinde kaydeder.⁴⁸⁷ Bir başka örnekte ise Ervec b. Pervâne, ‘alâ yedi ‘ez‘af-i ‘ibâdillah (...Allah'ın en zayıf kulu...) demesi gerekirken yanlışlıkla ‘alâ yedihî ez‘af-i ‘ibâdillah demektedir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6354, 279b. (Katalogda sehven 15b)

⁴⁸⁵ Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 01416, 207a ثم اذا طالعته ثانياً كم كتاباً قد تصفحته فعلت في نفسي صححته وجدت تصحيحاً فقد اصلحته bu ifade anaonim bir yaklaşım olmalıdır. Zira bazı başka kayıtlarda da aynı cümlelere rastlanır.

⁴⁸⁶ Zira İbn kelimesi 266a'nın başındadır ve İbn kelimesi ili kelime arasında olmadığı zamanlarda (satır sonu veya satır başında olması durumunda bin yerine (بن) ibn (ابن) yazılması gerekmektedir.

⁴⁸⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 3343, nr. 265b-266a.

⁴⁸⁸ Süleymaniye, Fatih, 04034, vr. 114b. Şu da var ki aşırı bir zorlamayla da olsa mezkûr yanlış bedel-i kül mine'l-cüz tarikiyle doğruya hamletmek mümkün olabilir.

İstinsah kayıtlarındaki birçok müstensihin hata yaptığı ortak bir kelime vardır ki bu da ‘el-‘abd’dir. Yukarıda da belirtildiği gibi müstensihlerin kendileri için kullandığı sıfatların başında el-‘abd ve ez-za‘îf gelir. Örneğin müstensih “kad veka‘a el-feâğu” dedikten sonra “‘alâ yedi el-‘abdiz’z-za‘îf” der ki bu, “istinsah, zayıf bir kul olan falancanın eliyle sona ermiştir” anlamına gelir. Arapça gramer kurallarına göre bu anlamı vermek için iki kelimenin de lâm-ı tarif olan “el” takısı ile ya da iki kelimenin de el takısı olmaksızın “abdun za‘îfun” şeklinde olması gerekir ki böylece sıfat tamlaması oluşur (İstinsah kayıtlarında kullanılan bunlardan birincisidir). Fakat bazı müstensihler “el-‘abd ez-za‘îf” yerine birinci kelimeyi “el” takısı kullanmadan “abdu’z-za‘îf” olarak yazar ki bu durumda sıfat tamlaması isim tamlamasına döner ve “zayıf bir kul” anlamı yerine “zayıfın kulu” anlamı ortaya çıkar, açıktır ki bu anlam (bu şekilde kullanan müstensihler dahil) hiçbir müstensihin kastettiği anlam değildir. Mesela Seydî Ali b. Nasûh bu müstensihlerden birisidir: “Ketebehû ‘abdu’z-za‘îf, el-müznib, el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi’l-Celîl...”⁴⁸⁹ Önceki bölümlerde kendisinden örnek verilen Mustafa b. Hayreddin de aynı yanlış yapan müstensihlerdendir: “Temme el-kitâb bi ‘avnillahi el-Melik el-Vehhâb ‘alâ yedi ‘abdi’-za‘îf...”⁴⁹⁰ Mustafa b. Hayreddin belki de hata yaptığının farkında değildir, zira istinsah ettiği bir başka nüshada da aynı yanlış tekrar etmektedir: “Temme el-kitâb bi ‘avnillahi el-Melik el-Vehhâb ‘alâ yedi ‘abdi’-za‘îf...”⁴⁹¹ Esasında müstensihin her iki kayıta yaptığı neredeyse birer hata daha vardır zira o, “za‘îf” kelimesinden sonra kullandığı “nahîf” kelimesini de her iki kayıta da yanlış kullanmaktadır. Nitekim her iki kayıta da “abdu’z-za‘îf ve nahîf” şeklinde yazar, bu durumda anlam “nahif ve zayıfın kulu” olmaktadır, açıktır ki bu anlam da müstensihin kastı değildir ve müstensihin zihnindeki anlamı verebilmesi için “nahîf” kelimesini de “el” takısı ile kullanması gerekir: “el-‘abd, ez-za‘îf, en-nahîf...” Hasan b. İbrahim ise istinsah kaydında “za‘îf” yerine başka bir kelimeyi kullanarak aynı hatayı yapar: “Ketebehû ‘abdu’l-müznib, el-fakîr...”⁴⁹² Örnekleri çoğaltmak

⁴⁸⁹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 3301, 185a.

⁴⁹⁰ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/1, 50b.

⁴⁹¹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/2, 133b.

⁴⁹² Süleymaniye, Fatih, 1385, 227b.

mümkündür fakat tekrar hatırlatmak gerekir ki istinsah kayıtlarındaki bu hatalar genellikle sıfat tamlaması yerine isim tamlaması kullanılarak yapılmaktadır.⁴⁹³

Müstensihlerle alakalı son olarak şunu da kaydetmekte fayda var. Müstensihlerin –ücret mukabilinde nüsha çoğalttırsa- ne kadar ücret aldıklarını belirtmezler. İlgili dönemin hiçbir istinsah kaydında buna dair bir bilgiye rastlanmaz. Gerçi daha geç dönemli bir nüshada (1767-8) istinsah ücretine dair muğlak da olsa bir kayıt görürüz. İbnu'l-Hacer'in hadis usulünden kaleme aldığı *Nuhbetu'l-Fiker*'in bir nüshasındaki kayıt aynen şöyledir: “Tamâm oldu bu kitabın intihâsı, gerekdir kâtibe şerbât bârâsı.”⁴⁹⁴ İlk etapta müstensih tarafından yazıldığı intibamı veren bu kaydın müstensih tarafından atılmadığını gösteren kuvvetli karineler de vardır. Birincisi kayıt risalenin bittiği satırların yanı veya civarında değil, bir sonraki yaprağa atılmıştır. İkincisi ise aynı kayıt iki defa yazılmıştır. Üçüncü olarak ise kaydın altında aynı el tarafından nüshanın sâhip ve mâlikinin Molla İsmail b. Mustafa olduğu bilgisi vardır. (1767-8) Yani bu kayıt nüshanın mâliki tarafından yazılmış olmalıdır. Şu durumda kaydı atan nüsha sahibi -kendisi adına kendisinden bir ücret talep edemeyeceğine göre- belki de bir tekerleme olan bu ifadeyi adeta bir temellük kaydı gibi kullanmıştır (Öyle ise geç dönemli bu kaydın benzerine başka nüshalarda da rastlamak olasıdır). Nüsha bitti, kâtibine ücreti olan şerbet parasını verelim artık. Bu arada şerbet parası, verilecek ücretin basitliğini göstermek için bir mecazdan ibaret olabilir, nitekim ilgili nüshanın sadece beş yapraktan ibaret olduğunu dikkate aldığımızda bunun kuvveti bir ihtimal olduğunu söyleyebiliriz. Öyle bile olsa bu sıradan ücret ne kadardır net bir bilgi yoktur. Dolayısıyla ilgili dönemin istinsah kayıtlarında “En temel harcama kalemlerinden biri, müstensihnin emeğinin karşılığı hâlâ muğlaktır.”⁴⁹⁵ Taşköprülüzâde *Medînetu'l-'ulûm*'da Ebu Sa'îd es-Seyrâfî'den bahsederken istinsahnın maliyetine dair bazı şeyler söyler. Buna göre geçimini es-Seyrâfî geçimini istinsahtan temin etmektedir ve

⁴⁹³ Belki de bu, ilmiyeli olmayan müstensihlere mahsus kronik bir hatadır.

⁴⁹⁴ Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 1123/06, 94a.

⁴⁹⁵ Valeri Polosin, “Arap Harfli El yazmaları: Aynı Eserin Farklı Nüshalarındaki Metin Yoğunluğu ve Dönüştürülebilirliği”, Terc. Hail İskender, **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII, Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s. 365.

Taşköprülüzâde'nin ifadesile evden çıkmadan önce muhakkak on varak istinsah etmektedir, her bir varağın bedeli ise bir dirhemdir.⁴⁹⁶

Öte yandan kimi müstensihler ise istinsah ameliyesini adeta bir eğlenceye dönüştürür. İbrahim Halebî'nin *Gunyetu'l-mütemelli*'sinin müstensihi Nâsır b. Muhsin böylesi müstensihlerdendir. İstinsah kaydında Halebî'nin ferağ kaydını nakletmez fakat neredeyse kopya ederek kendi istinsah kaydını oluşturur. Halebî'nin mezkûr ferağ kaydı şu şekildedir:

وقع الفراغ من تحريره بياضا بين الصلاتين يوم الاثنين سابع صفر الخير اثنين وعشرين وتسعمائة
أحسن الله خاتمتها وذلك بمحروسة قسطنطينية. والحمد لله رب العالمين

Müstensih Nâsır b. Muhsin ise istinsah kaydında şöyle yazar:⁴⁹⁷

وقع الفراغ من تحريره بياضا من خط المصنف لطف الله تعالى به بين الصلوتين من يوم الجمعة
سادس عشر شهر جمادى الثاني سنة خمس وعشرين وتسعمائة أحسن الله خاتمتها وذلك بمحروسة قسطنطينية
والحمد لله وحده علي يد أضعف العباد ناصر بن محسن بن السكاكني الحلبي لطف الله به

Görüldüğü gibi ferağ kaydı ile istinsah kaydı arasında tertip açısından oldukça yakın bir benzerlik vardır. O kadar ki müstensih müellife ait tebyiz notunu dahi kullanır. Müstensihin burada musannif hattından aldığı belirtmesi bu tebyiz kaydının soru işaret olarak durmasına engel olur ve müellifin ferağ kaydıyla kendi istinsah kaydını mezc ederek adeta kolaj yapar.⁴⁹⁸ Ferağ kaydı ile istinsah kaydı

⁴⁹⁶ ama kan يأكل من كسب يمينه فكان لا يخرج الى مجلسه حتى ينسخ عشر ورقات بعشرة دراهم

⁴⁹⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 1132, 220a.

⁴⁹⁸ Müstensih-müellif arasındaki göndermelerin bir benzeri muhaşşi ve şârih arasında da görülür. *İsagoci* üzerine *el-Fevâidu'l-Fenâriyye* ismiyle bilinen bir eser kaleme alan Molla Fenari eserin dibacesinde kendisine verdiği nimetlerden dolayı Allah'a hamdetmektedir. حمدا لك اللهم علي ما لخصت لي من منح عوارف الافاضل وخلصتي من محسن عواصف الفضائل Onun bu eserine bir haşiye yazan Kul Ahmed de tıpkı Molla Fenari gibi, kendisine verdiklerinden dolayı Allah'a hamdetmektedir. حمدا لك اللهم علي ما منحت به علي من معارف الافاضل وشكرا لك علي ما مننت به من زوارف الفواضل Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır, *Hâşiye alel-Fevâidil-Fenâriyye* (Kul Ahmed), Ohri, 312, 1b. Metin-şerh-haşiye,

geçişkenliklerini her iki kaydın birlikte bulunduğu yerlerde daha belirgindir. Böylesi (bazı) durumlarda müstensih müellifin ferağ kaydından önce araya girerek “Kâle’l-müellif” diyerek müellife yol açar ki gelecek tarihi-mekân vs bilgisinin istinsaha dair bilgiler olduğu zannedilmesin. Ahmed Şihabuddîn b. Ali’nin *Dav’u’l-Me’âlî fî Şerhi Bed’i’l-Emâlî*’sinin müstensihi Ahmed el-‘Ubeydî müellifin ferağ kaydından önce “Kâle müellifuhû” der ve ardından sözü tekrar müellife bırakır. Fakat kendisi de müellifin sözlerinin arasına bazı kelimeler ilâve etmeyi ihmal etmez ve köşeli parantezle gösterdiğimiz yerleri müellifin kaydına ekler: “Kâle müellifuhû [radiyellahu ‘anh] ve kâne’l-ferâğu min te’lifihî fi’l-hâmisi ‘aşere mine’s-sâmîni fi’s-sitte ve’s-selâsîn mine’l-hâdî ‘aşere ‘alâ yedi müellifihî [eş-şeyh, el-‘allâme, el-‘umdeti’l-fehâme, mufîdi’t-tâlibîn, mevlânâ] el-kâdî Ahmed Şihâbuddîn b. el-el-merhûm Ali...” Ahmed el-‘Ubeydî’nin ferağ kaydındaki tasarrufu bununla sınırla değildir. Muhtemelen müellifin talebesi olan bu müstensih (Müellif için mufîdu’t-tâlibîn ve mevlânâ diyor) yine muhtemelen müellif hayattayken düştüğü bu kayıta (Müellife onca sıfat getirmesine rağmen rahmet kaydı yok) kendisi için ayrıca bir istinsah fiili kullanmayarak müellifin ferağ fiilini de kendi fiiliymiş gibi kullanmaktadır: “Kâne’l-ferâğu min te’lifihî... ‘alâ yedi müellifihî... .‘alâ yedi el-‘abdi’l-fakîr Ahmed, el-‘Ubeydî...”⁴⁹⁹

Bazı müstensihler ise Sultan Fatih dönemi alimlerinden Dinkoz Ahmed Efendi’nin *Hâşiye ‘alâ Şerhi Risâle fî Âdâbi’l-Bahs* isimli eserinin meçhul müstensihinde olduğu gibi müellifin ferağ kaydına nazire yaparlar. Meçhul müstensih müellifin ferağ kaydını adeta taklit eder. Tasviri kolaylaştırmak için her iki kaydı da yazmakta fayda var. Müellifin ferağ kaydı şu şekildedir: “Kad neceze el-ferâğu min te’lifihî evâsîte zilhicce sene ve sittîn ve semâne mi’e fi mahrûsei Burusa fî Medreseti Murâd Hân, rahimehullahu. Ve temmet” Bundan on beş yıl sonra yazılmış olan istinsah kaydı ise şu şekildedir: “Kad neceze el-ferâğu min tahrîrihî evâsîte Şa’bân sene ve hamsîn ve seb’în ve semâne mi’e fi mahrûsei Burusa fî Medreseti Bayezid Hân, rahimehullahu. Temme” her iki kayıttaki benzerlikleri şu şekildedir:

ya da müellif-şârih-muhaşşî bağlamındaki metinlerarasılıklar müstakil bir çalışmaya konu olmayı hak etmektedir.

⁴⁹⁹ Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, Çorum İl Halk Kütüphanesi, 990, 133b.

Öncelikle biçimsel benzerlik vardır. Müstensih ferağ kaydını ve istinsah kaydını birbirini takip eden metinler olarak yazmak yerine her ikisini de ana metnin hemen dışına yaprağın tersinden ve birbirlerine simetrik şekilde yazmıştır.

İkinci olarak ferağ kaydı ile istinsah kaydının yapısı bütünüyle aynıdır. Her iki kayıta da yapı şu şekildedir: Telif/istinsah fiilleri olarak mutlak ve özel iki fiil+ gün, ay, yıl tertibiyle tarih+ şehir adı+ mekân adı+ dua cümlesi+ Temme(t).

Müstensih kullanımı istinsah kayıtlarında pek de yaygın olmamasına rağmen mutlak fiil olarak tıpkı müellifin kullandığı gibi kad neceza el-ferâğu kipini tercih etmiştir. Özel fiilde ise müelliften farklı bir fiil kullanmak zorunda kalmıştır, zira müellifin kullandığı fiil istinsah için kullanılamayacak olan “te’lîf” fiilidir.

Müstensih belki de hangi günde olduğunu bilmesine rağmen müellife öykünerek o günün ismini yazmamış tıpkı müellif gibi evâsıt’ı kullanmıştır.

İstinsah şehri olan Bursa için getirdiği sıfat müellifin kullandığı sıfat ile aynıdır: Mahrûse.

Müstensih dua faslında diğer birçok müstensihin yaptığı gibi ne kendisine ne de başkalarına dua etmiş, bilakis müellifin yaptığı gibi sadece medrese bânisine dua etmekle yetinmiştir.

Her iki kaydın doğruları aynı olduğu gibi eksiklikleri de (ya da eksikliğin tashihi de) aynıdır. Müstensih telif kaydını yazarken kayıttaki “sene ve” ibaresini unutmuş onu daha sonra “sahh” kaydı ile ferağ kaydının derkenarına yazmıştır. Müstensih aynı şeyi istinsah kaydında da yapmaktadır; bu sefer telif kaydında unuttuğu için yazmadığı mezkûr ibareyi istinsah kaydında da bilinçli bir şekilde yazmamış ve derkenara tashih etmiştir.

İstinsah kayıtlarının nüshaya dair öğelerinden üçüncüsü olan ilgili dönemin müstensihleri müstakbel okuyucularına kendilerini tanıtmak hususunda ketum davranmazlar.⁵⁰⁰ Yukarıdan beri verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere ilgili

⁵⁰⁰ Pek tabi ki bu yargı ilgili dönemde yazılan, yani istinsah kayıtlarına zaman ve mekân ismini yazan kayıtlarla sınırlıdır. Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde yazılmış olup da zaman ve mekân kaydı olmayan yüzlerce nüsha olmalıdır, bu kayıtlarda müstensihlerin neden zaman-mekân bilgisi notu düşmedikleri ise bu çalışmada cevabı verilebilecek bir soru değildir.

dönemin müstensihleri Osmanlı bürokrasisine paralel bir şekilde ilmiye, seyfiye ve kalemiyeye ait olmak üzere geniş bir grubun üyesidirler. Bu üyeler, arasında başını talebelerin çektiği müderris, mülâzım, hatîp, tabîp, dervîş, bevvâb, asker ve kölelerin bulunduğu geniş bir yelpazeden oluşmaktadır.

2.3.4. Mekân

Taşköprülüzâde ‘ulemâ ve meşâyihin biyografisini konu edindiği öncü eseri *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*'de birçok ilginç anekdota yer verir. Bu anekdotlardan biri Cemâleddin Aksarâyî'nin talebelerine ders verme yöntem/şekli ile alakalıdır. Buna göre Karaman'da müderris olan Cemâleddin Aksarâyî talebelerini meşşâiyyûn, revnâkiyyûn ve medresede olanlar olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Hiyerarşik bir düzene karşılık gelen bu tasnifte meşşâiyyûn onun evden medreseye gelene kadar yolda ders verdiği talebelere karşılık gelmektedir.⁵⁰¹ Bu anekdot bir yandan atıyla seyahat ederken bir yandan da kendisine muhtemelen yaya olarak eşlik edenlere ders veren bir alim ile karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Taşköprülüzâde, Aksarâyî'nin dersine odaklandığı için o esnada talebelerin durumuna dair bir şey paylaşmaz. Muhtemeldir ki talebeleler bir yandan koştur koştur dersi dinlerken diğer yandan da bazı notları almakla meşguldürler. Bu meşgul talebeler içerisinde -eğer hocaları imlâ yoluyla ders okutuyorsa -ki bu kuvvetle muhtemeldir- o esnada hocanın söylediklerini kaydederek yeni bir nüshanın imlasını yapmış oluyorlardı.⁵⁰² İşte bu rivayet okumanın her hal ve şartta yapıldığını gösterdiği gibi, istinsahın da her yerde yapılabileceğine işaret etmektedir.

Şunu öncelikle belirtmek gerekir ki istinsah kayıtlarında belirtilen mekân isimleri istinsahın başladığı ve bittiği yer değil bilakis sadece istinsahın tamamlandığı yerleri gösterir. Dolayısıyla istinsah kaydı ile alakalı doğru ifade “nüsha falan yer, falan zamanda vs. istinsah edilmiştir” değil, “nüshanın istinsahı

⁵⁰¹ Orta derece talebelere denk gelen revvâkiyyûn ise medrese revaklarında hocayı bekleyen talebelerdir. Bu talebeler Aksarâyî atından indikten sonra bu revaklarda ondan ders görmektedirler. En üst derecede olan taleber ise Aksarâyî'yi medresenin içinde bekleyenlerdir.

⁵⁰² Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 18.

filan yerde, filan zamanda bitmiştir” olmalıdır. Zira müstensihler genel olarak⁵⁰³ istinsaha nerede başladıklarına ya da istinsahı nerede sürdürdüklerine dair bir şey söylemezler. İstinsah işi bir süreçse bu sürece evsahipliği yapan birden fazla mekân olmalıdır. Nitekim müstensih Yusuf b. İshak el-Kayserî istinsahın farklı meclislerde devam ettiğini ve bittiğini kaydetmektedir. Yusuf b. İshak, Muhammed b. Abdussamed b. Yusuf eş-Şirvânî’nin kütüphanesi için çoğalttığı (*Tefsîru’l-Vâhidî el-Müsemmâ bi’l-)*Vasît isimli eserin istinsah kaydında “İstinsah farklı meclislerde tamamlanmıştır” demektedir.⁵⁰⁴

Fakat istinsahın tamamlandığı bu yerlerin (aşağıda da geleceği gibi) ‘herhangi bir yer’ olması bize istinsaha başlanılan mekânın da herhangi bir yer olduğunu iş’âr etmektedir. Nüshaya başladığı zamanla alakalı durum da büyük oranda böyledir fakat bununla beraber -az da olsa- bazı müstensihler nerede ya da ne zaman istinsaha başladıklarını da kaydetmeyi ihmal etmezler. Örneğin Taceddin Ali b. Muhyiddîn Molla Câmî’nin *Nefâhatu’l-uns min hazarâti’l-kuds*’unun istinsah kaydında istinsaha başladığı ve bitirdiği yerin Kâbe’ye çok yakın bir yer olduğunu kaydeder. (İftetahtu ve ihtetemtü fî kubeyli’l-Ka’beti...)⁵⁰⁵ İstisna kabilinden örneklerden birisinde de Muhammed b. Mevlânâ Kara el-Hâcc Mustafa istinsahına Kostantiniyye’de başladığı -katalogda *Kitâbu Tevkî*’ ismiyle kayıtlı- eseri Bursa’da havz-i kebirin yanında bitirdiğini belirtmektedir: İbtede’tu bi-kitâbetihî bi-medîneti Kostantiniyye... ve etmemtuhû bi-Bursa ... ‘inde havzi’l-kebîr...⁵⁰⁶

⁵⁰³ Muhammed b. Halil’in istinsah kaydı ilgili dönemin istisnai örneklerinden birisidir. Birinci bölümde bir başka açıdan örnek verilen bu kayıta o Hâdim Medresesi’nde başladığı istinsahı Birgi’de bitirdiğini kaydeder. İstinsah takriben üç yıl sürmüştür. Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 69, s. 143b.

⁵⁰⁴ Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa nr. 151’den nakleden Süheyl Ünver, *Hiç Yoktan Bir Eser: Köprülü Kütüphanesi’nin Esrârı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları (Yayına hazırlanmakta)“Veka’al-ferâğu min intisâhihi fî mecâlisi şettâ...” Müstensih Yusuf b. İshak düştüğü bu kayıta istinsahın 2 Nisan 1553’te farklı meclislerde bittiğini kaydeder, farklı meclislerde biten şey nüshanın sonlandırılması olmamalıdır, öyle olsa cümle “2 Nisan 1553’te farklı farklı meclislerde istinsah bitmiştir” anlamında olmalıdır ki müstensih böyle bir anlamı kastemesi uzak ihtimaldir. Şu halde anlam şöyle olmalıdır: “İstinsah süreci farklı farklı meclislerde devam etmiş ve bitmiştir.”

⁵⁰⁵ Millet, Feyzullah Efendi, 1282, 384b. Buradaki ‘aynı yer’ mekânla sınırlı olmalıdır, aksi halde hem aynı yerde hem de aynı zamanda (günde) istinsaha başlayıp bitirmesi gerekir ki 384 yapraklık bir nüsha için bu uzak bir ihtimal olmalıdır.

⁵⁰⁶ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2701, 15b. (Katalogda sehven 15b) Onun bu açık uyarısına rağmen katalogda istinsah yeri İstanbul olarak kaydedilmiştir.

Yazmak/istinsah etmek eylemi okumak fiilinin (kudemânın ifadesiyle) lâzım-ı gayr-i mufâriki olduğu için Osmanlı okuru nerede/ne zaman kitap okurdu? sorusuna verilecek cevap, ‘İstinsah nerelerde yapılırdı?’ sorusu için aydınlatıcı olacaktır. İlgili literatürde de belirtildiği gibi eser okumayı bireysel ve toplu okuma olarak temelde ikiye ayırmak mümkündür. Buna göre toplu okuma saraylarda, ulema evlerinde, kütüphanelerde, kahvehane ve dergah gibi yerlerde icra edilmektedir.⁵⁰⁷ Öte yandan Taşköprülüzâde’nin bio-bibliyografik eseri *Medînetu’l-‘ulûm*’da ilim tahsili için kullandığı elliden fazla farklı fiil okuma yöntemlerinin farklılığını göstermekle beraber okuma’nın zengin dünyasına da kapı aralamaktadır (Ki son tahlilde tahsil de okumanın bir çeşididir).

Diğer yandan Osmanlı dünyasında kitaplar okuyucusuna sunulmak üzere birçok yerde muhafaza edilmektedir. İşte günlük yaşamın birçok diliminde okumaya konu olan kitapların muhafazası da yine birçok yerde yapılmaktadır. İsmail Erünsal, kütüphaneleri konu edindiği öncü eserinde İslâm dünyasında kitabın muhafaza edildiği çok farklı yerlere dair misaller verir. Buna göre nüshalar başta medreseler olmak üzere cami,⁵⁰⁸ mescit,⁵⁰⁹ tekke,⁵¹⁰ zaviye,⁵¹¹ meşhet,⁵¹² türbe,⁵¹³ hastane,⁵¹⁴ imaret⁵¹⁵ hankah⁵¹⁶ gibi kamusal mekânlarda; rasathane⁵¹⁷ kale⁵¹⁸ saray gibi yarı kamusal mekânlarda ya da ev⁵¹⁹ gibi sivil mekânlarda muhafaza edilmektedir. Bu muhafaza için kurumsal bir kimlik olan kütüphaneler kurulmuş, istifadenin azami derecede olmasına gayret gösterilmiş, nüshanın muhafazası, okuyucunun kolay

⁵⁰⁷ Zehra Öztürk, “Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 1 /4, Ekim 2003, s. 131-155.

⁵⁰⁸ İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 156.

⁵⁰⁹ İsmail Erünsal, **a.e.**, s.120, 129.

⁵¹⁰ İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 151-2.

⁵¹¹ İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 144.

⁵¹² İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 64.

⁵¹³ İsmail Erünsal, **a.e.**, s. 93, 147, 142.

⁵¹⁴ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 57, 64.

⁵¹⁵ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 103

⁵¹⁶ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 75, 76, 152.

⁵¹⁷ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 148.

⁵¹⁸ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 168, 190.

⁵¹⁹ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 135.

istifadesi için, hâfız-ı kütüb, bevvâb, ferrâş, buhûrî ve mücellit⁵²⁰ gibi personel istihdam edilmiş; hatta kütüphanelerin zamanla bir tedris-tederrüs merkezi olmasıyla kütüphane bütçesinden karşılanmak üzere şeyhu'l-kurrâ ve müderrisler tayin edilmiştir; tüm bu organizasyonun sürekliliğinin sağlanması içinse bina, arsa, bağ, bahçe gibi akarat vakfedilmiştir. Nedim gibi döneminin muteber şairleri tarafından bazı kütüphanelere tarih düşürülmüş,⁵²¹ kimi kütüphanelerin açılışlarına dönemin padişahları iştirak etmiş, mutantan seremonilerle yapılan açılışta ulemaya samur kürkleri giydirilmiş, bahşişler verilmiş, fukaraya ihsanlarda bulunulmuştur.⁵²² Hatta kütüphaneye verilen bu önem kimi destanlara konu olmuştur.

“Âl-i Osman’ın şevketi

Yoktur nazîr-i devleti

Dört köşede medh olunur

Kütüphanenin zîneti”⁵²³

Birçok yerde okunan, birçok yerde muhafaza edilen bu eserlerin istinsahı da yine çok farklı yerlerde yapılmaktadır. İlgili dönemin istinsah kayıtları bu ameliyenin her yerde yapıldığını göstermektedir. Yine ilgili dönemin müstensihleri bazen Keşiş Dağı’nda, bazen Vardar Yaylağı’nda, bazen Kâbe’nin karşısında, bazen bir imârethanenin misafir odasında, bazen Sahn-ı Seman Medreseleri’nden Merhaba Efendi Medresesi ya da Yakutiye Medresesi’nde hücreti’l-köşe’de; bazen ahabap meclisinde ve bazen de Midilli, Vâc ya da Uyvar Kalesi’nde karşımıza çıkar. Özetle şehrin herhangi bir beldesi, sosyal ya da mistik bir kurum, bir medrese, özel ya da handiyse kamusal bir ev, kısacası ‘herhangi bir yer’ istinsahın yapıldığı mekânlardır. İstinsahın herhangi bir yerde atıldığına en güzel örneği, ez-Zeydî’nin *Yekâitu’s-siyer* nüshasında karşımıza çıkmaktadır. Müstensih Salah b. Yahya b. Muhammed nüshayı

⁵²⁰İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 211yed

⁵²¹İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 185.

⁵²²İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 202.

⁵²³ Muhtar Yahya Dağlı, İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları’ndan nakleden İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 197.

San'a'da bir mescitte bitirdiğini belirtir. (31 Ekim 1546)⁵²⁴ Esasında bu istinsah için çok da ilgi çekici bir durum değildir, zira aşağıda da geleceği gibi ibadet yerleri nüsha çoğaltılan mekânlardan birisidir. Salah b. Yahya'yı ilginç kılan durum neden o mescitte olduğunu belirtmesidir. Buna göre o ve kendisiyle beraber olanlar (muhtemelen arkadaşları) o mescide ilim tahsili için yolculuk esnasında uğramışlardır. Tunuslu Muhammed b. Ahmed'in Edirne'de düştüğü bir kayıt da onun geçici olarak o şehirde bulunduğunu ima eder. *Şerhu Fusûlu'l-Îlâhiyye fî Kulliyâti't-tib* isimli eserin istinsahını "o esnada" bulunduğu Edirne'de bitirdiğini belirtir. (...ve zâlike yevmeizin bi-mahrûsei dâri's-saltanat Edirne...)⁵²⁵ Soluklanmak, dinlenmek için uğradığı mekânlarda nüsha istinsah eden sadece -belki de Sana'da meşhur bir alime tilmiz olmaya, belki de sadece bir eser okumaya- giden Salah b. Yahya ve arkadaşları değildir kuşkusuz. Ahmed b. Şucâ', Hayâlî'nin *Şerhu'l-Kaside-i Nûniyye*'sini Sultan Mehmed İmarethanesi'nin misafir odasında bir kış günü (2 Aralık 1538) 'tesvîd' etmiştir.⁵²⁶ Belki o da Yemen'deki talebeler gibi fakat 'Mahrûse-i Tayyibe Kostantiniyye'de' seyahat halindeyken soluklanmak için geldiği bu misafirhanede istinsah ile meşguldü. Halil b. İbrahim b. Yahya ise 27 Mart 1547'de Şam'da düştüğü istinsah kaydında Devvânî'nin *Şerhu Heyâkili'n-Nûr*'unun istinsahından Şimyâtiyye Hankâh'ında 'fâriğ' olduğunu kaydetmektedir.⁵²⁷ Fakat Halepli Muhammed b. Muhammed'in Larende'de düştüğü istinsah kaydı onun şüpheye yer vermeyecek şekilde seyahat esnasındayken istinsahla meşgul olduğunu gösterir. Bir Şubat 1443'te yazdığı bu kayıtta o Halep'te oturduğunu fakat istinsah kaydını Larende'de Karamanoğulları'ndan Sultan İbrahim İmareti'nde yazdığını kaydeder.⁵²⁸ Anlaşılan o ki Halepli İbnu'l-Heşşâb diye bilindiğini kaydeden Muhammed b. Muhammed ilmiyeli bir kimse olup Halep'ten kalkıp Osmanlı şehirlerine doğru ilim tedris-tederrüsü için yola çıkmıştır ve yol esnasında uğradığı yerlerde de bir yandan istinsahla meşgul olmaktadır. Zira aynı müstensih bir sene sonra yine bir Osmanlı şehrinde, Bursa'da, başka bir imarethanede (Sultan Mehmed

⁵²⁴ Millet, A.E. Arabi, 2386, 192b. Salah b. Yahyâ'nin biz diye vurgu yapması bu yolculukta tek başına olmadığını gösterir: "Biz ilim tahsili için (seyahat esnasında) geçerken o mescide uğradık."

⁵²⁵ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1832, 15b (Katalogda sehven 15b.)

⁵²⁶ Süleymaniye, Serez, 03829/4, 99a.

⁵²⁷ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, nr. 01746, 79a.

⁵²⁸ Süleymaniye, Fatih, 878, 226a.

İmarethanesi) karşımıza çıkacaktır. (16 Aralık 1444)⁵²⁹ Üstelik onun yolculuk esnasında istinsah ettiği nüshalar bunlarla da sınırlı değildir. Larende’de istinsah ettiği nüsha Kirmânî’nin *el-Kevâkibu’-d-derârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî* isimli eserinin birinci cüzünün birinci rub’u iken, Bursa’da istinsah ettiği nüsha da yine aynı eserin birinci cüzünün (fakat bu sefer birinci nısf olarak kayıtlı) ikinci rub’udur. Bu ikinci nüshadaki istinsah kaydında bir sonraki nüshada üçüncü rub’un başlayacağını kaydetmektedir. Bu bahsettiği üçüncü rub’u belki de Bilâd-i Rûm’un bir başka imarethanesinde tamamlamıştır.

İstinsah kayıtlarının nerede atıldığını tespit ederken kayıtlara iki soru sorulmuştur. Birinci soru kayıt hangi şehirde tutulmuştur, ikincisi ise o şehrin hangi mekânındadır. İstinsah kayıtlarındaki mekân vurguları istinsahın temelde üç mekânda yapıldığını göstermektedir: Kamusal mekânlar, yarı-kamusal mekânlar ve sivil mekânlar.

2.3.4.1. Kamusal Mekânlar

İstinsah kayıtları bağlamında kamusal mekân ile kastedilen herkese açık mekânlardır. Bu mekânların başında ise medreseler gelir. Bu duruma paralel istinsah kayıtlarında imparatorluk coğrafyasının çok farklı beldelerindeki medreselerle karşılaşmak mümkündür. Halil b. Yusuf bu çok sesliliğe Antakya Karsiyeye Medresesi’nden katılırken (30 Eylül 1434)⁵³⁰ Ahmed b. Mevlânâ Abdullah ise Üsküp İsa Bey Medresesi’nden (1478-9)⁵³¹ Ahmed b. el-Hâcc Muhammed Bursa İsa Bey Medresesi’nden (Kasım-Aralık 1514).⁵³² Mümin b. İshak Sahn-ı Seman’dan (Sultan Mehmed Medresesi, 1519).⁵³³ Sıddık b. Sa’d Lârende Emir Musa Medresesi’nden, (24 Eylül 1538),⁵³⁴ meçhul bir müstensih Mekke’de Kayıtbay Medresesi’nden (9

⁵²⁹ Süleymaniye, Fatih, 00879, 199b.

⁵³⁰ Süleymaniye, Amcazade, 00418/2, 102a.

⁵³¹ Süleymaniye, Serez, 04026/3, 47b.

⁵³² Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02283, 53b.

⁵³³ Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 00404, 199b.

⁵³⁴ Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, 00755, 185b.

Ekim 1550)⁵³⁵ katılmaktadır. Keza İznik-Sultan Orhan Medresesi (Kasım 1353)⁵³⁶ Gelibolu-Saruca Paşa Medresesi (1442-3) Filipe Şehabbedin Paşa Medresesi (11 Ekim 1450)⁵³⁷ ya da Mısır-Cemaliyye Medresesi (14 Eylül 1558)⁵³⁸ ve Ankara-Kızıl Bey Medresesi (Mayıs 1573)⁵³⁹ de istinsah mekânlarındandır. Müstensihler genel olarak medrese ismini vermekle yetinir, medreseye dair başka tafsilat vermezler. Fakat bazı müstensihler ise medreselerinin adeta yerini de tarif ettikleri olur. ‘Yazı’sını okuyup kendisine dua edenler için imanlarında ber-kadem olmalarını Allah’tan isteyen Ramazan b. Yakup b. İlyas,⁵⁴⁰ nüshayı 18 Eylül 1559’da Defterdar Mahmud Çelebi Dâru’l-hadis’inde tamamladığını söyler. Kuşluk vakti düştüğü bu kayıтта o dâru’l-hadisın Eyüp Sultan yakınında olduğunu belirtmeyi ihmal etmez.⁵⁴¹

İstinsah kayıtlarının atıldığı ikinci bir kamusal mekân kutsal alanlardır. Bilindiği gibi başta camiler olmak üzere kutsal mekânlarda ibadetin yanı sıra tedris-tederrüs faaliyeti de yapılmaktaydı. Hatırlanacağı üzere yukarıda örnek verilen Salah b. Yahya San‘a’da bir mescitte istinsahı bitirdiğini belirtiyordu. Hamza b. Abdullah da (dört farklı özel istinsah fiili kullanmasından ve yaprağın tezyînâtından dolayı) özene bezene hazırladığı çok belli olan İbrahim Gülşenî *Dîvân*’ını Mısır camilerinden (min cevâmi’l-Mısır) Müeyyedyeye Câmii’nde bitirmiştir.⁵⁴² Belki de talebe olan meçhul bir müstensih ise 1548 ya da 1549’un bir pazar günü öğle ile ikinci namazı arasında (beyne’s-salâteyn) kendisi için istinsah ettiği *Mirkatu’l-Luga* nüshasını Tavas’ta bir “câmi-i şerîf”te istinsah etmiştir. Müstensihler mescit-cami’ye namaz için gelmişken mi istinsahı bitirmişlerdir ya da orada bir yerde oturup istinsahla mı meşguldürler, buna dair bir şey söylemezler.

⁵³⁵ Süleymaniye, Mihrişah Sultan, 00133/1, 84b.

⁵³⁶ Millet, Feyzullah Efendi, 564, 151b.

⁵³⁷ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 00912, 299b.

⁵³⁸ Süleymaniye, Fatih, 04631, 327b.

⁵³⁹ Süleymaniye, Serez, 03632, 465b.

⁵⁴⁰ Ecel bir gün benim ömrüm heba kıla / toprak içre azalarım cüzâ kıla / ya Rabbi sakla şol kişinin imanın kim / benim yazım okuyup bana dua kıla.

⁵⁴¹ Süleymaniye, Beşir Ağa Eyüp, 223a.

⁵⁴² Süleymaniye, Fatih, 3866, 511a.

İstinsah yapılan bir başka kamusal mekân ise Harem-i Şerîf'tir. Burada istinsah yapan müstensihlerin Harem-i Şerîf'in tam olarak neresinde olduklarını belirtmek hususunda hassas davrandıkları görülür. Mesela Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyârbekrî'nin Mekke'de telifini bitirdiği *el-Hâmis fî Ahvâli'n-Nefsi'n-Nefs* isimli eserini (22 Şubat 1534) altı ay sonra yine Mekke'de istinsah eden (2 Eylül 1534) Abdullah b. Tahir b. İmâduddîn el-Herevî kendisinin o esnada Mescid-i Haram'da Bâb-ı Şerîf'in karşısında bulunduğunu belirtir.⁵⁴³ Vardarlı Muhammed ise 1 Ekim 1540'ta Bâb-ı İbrahim'in karşısında istinsahı bitirdiğini kaydeder: “*Mukaddime*[nin istinsahı] Allah'ın yardım ve muvaffakiyeti ile Mescid-i Haram'da Bâb-ı İbrahim'in karşısında tamama ermiştir. Tarih, Selh-i Cemâziye'l-evvel dokuz yüz kırk yedi, cuma, ikinci namazı vakti. Bendeniz Hacı Muhammed b. Muhammed er-Rûmî, el-Vardârî. Allah her ikisine de rahmet buyursun, er-Rabbu'l-Bârî hatalarını affetsin. 947” Kâbe'nin civarında cuma günü istinsahı bitiren bir başka müstensih ise Muhammed Ebu'l-Fazl b. Şeyhu'l-emsal ve'l-bahru'l-efdal Abdurrahim'dir. Hanefî fikhından meşhur *el-Hidâye*'nin onun elinden çıkan nüshası 1548 yılının Aralığının ikinci cumasının sabahında Hacer-i Esved'in karşısında bitmiştir.⁵⁴⁴ Bazı müstensihler ise özellikle Kâbe'de istinsah yapıyor gibidir. Yukarıda başka bir vesileyle ismi geçen İbrahim b. Muhammed b. Ali, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Huseynî adına istinsah ettiği üç nüshayı da Mescid-i Şerîf'te bitirmiştir.⁵⁴⁵

İmarethaneler ve hankâhlar da istinsah için kullanılan kamusal mekânlardır. Meçhul bir müstensih Seyyid Şerif'in *Hâşiye 'alâ Şerhi Metâli'il-Envâr'*ını 1459'un Ocak/Şubat'ında Kastamonu İsmail Bey İmarethânesi'nde;⁵⁴⁶ el-Hâc Hasan b. el-Hâc Ali 1550 Eylül'ünün bir ulu kuşluk vaktinde bitirdiği Burhanu'ş-şerî'a'nın

⁵⁴³ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00898, 589b.

⁵⁴⁴ Süleymaniye, Ayasofya, 1311, 689b.

⁵⁴⁵ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, nr. 323, vr. 51b. (Kâbe'nin karşısında); 120a, (Kâbe'nin karşısında); 367a (Beyt-i Mutahhar'ın karşısında) Mescid-i Şerîf civarında istinsahı biten başka nüshalar için bkz: Kâbe'nin yanında: Süleymaniye, Laleli, 02040, 20b; Bâb-ı İbrahim'in karşısında: Süleymaniye, M. Arif-M. Murad, 59, 61a; Bâbu's-safa'da istinsah: Süleymaniye, Amcazâde Hüseyin, 24, 563a. Ayrıca Mescid-i Aksa'daki bir istinsah kaydı için bkz: Millet, Feyzullah Efendi, 55, 155b.

⁵⁴⁶ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5565, 15b (Katalogda sehven 15b.)

Vikâyetu'r-Rivâye'sini Konya İbrahim Bey İmâreti'nde;⁵⁴⁷ Yakub b. Safâ, Kutbuddinzâde'nin *Şerhu Evrâdi'l-Fethiyye*'sini 5 Mayıs 1485'te Bursa Şeyh Tacuddîn Hankâhı'nda;⁵⁴⁸ Ahmed b. Şucâ' ise Hayâlî'nin *Şerhu Kasîdeti'n-Nûniyye* isimli eserini 2 Aralık 1538'de Sultan Mehmed b. Murâd İmâreti'nde⁵⁴⁹ istinsah etmişlerdir. Keza Muhammed b. Muhammed b. Ali de 16 Aralık 1444'te düştüğü istinsah kaydında o esnada Rûm beldelerinden Bursa'da Sultan Mehmed İmarethânesi'nde bulunduğunu kaydetmektedir.⁵⁵⁰

İstinsahın yapıldığı ilginç kutsal mekânlardan birisi de türbelerdir. Sadru'ş-Şehîd'in *el-Fetâvâ el-Kübrâ*'sını bir cuma gününde Bursa'da istinsah eden Sadaka b. Ahmed, kendisinin o esnada Sultan Murad'ın türbesinin karşısında olduğunu not eder. (5 Ekim 1475) Okuyuculara seslenerek “Nüshada bir hata bulursan bunu ört, kusurdan münezzehe bir Allah'tır” diyen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ise (el-Kürdî, el-Cezerî, eş-Şâfiî) Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'ni eş-Şeyh, el-Kâmil, el-Mükemmil İbn-i Arabî'nin ‘mücâvirin’de istinsah etmiştir.⁵⁵¹

Hasan b. Lutfullah -incelediğimiz dönemde olmamakla beraber- ilginç bir istinsah kaydı örneği yazmıştır. Dervîş/Hekîm Nidâî'nin *Menâfi'u'n-nâs* isimli eserini 1682/83 yılında Uyvar Kalesi'nin muhafazasında iken istinsah ettiğini kaydeder. “Bu nüshanın istinsahı el-Melik ve el-Vehhâb olan Allah'ın inayetiyle Hasan b. Lutfullah'en elinde dâru'l-cihâd ve Uyvar Kalesi'nin muhafazası esnasında tamam olmuştur. Sene 1094.”⁵⁵² Müstensih kaleyi kimin ordusundan, kimden muhafaza ettiklerine dair bir bilgi vermez. Fakat tarihinden anladığımız kadarıyla müstensih Uyvar Valisi Hasan Paşa'nın birliğinde bulunmaktadır ve kaleyi 1683

⁵⁴⁷ Süleymaniye, Çelebi Abdullah, 142, 146a.

⁵⁴⁸ Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, 4093/1, 50b.

⁵⁴⁹ Süleymaniye, Serez, 03829, vr. 99a.

⁵⁵⁰ Süleymaniye, Fatih, 879, 199b. Müstensih imarethanesinin adını Sultan Mehmed b. Osman olarak yazar fakat bununla kastettiği Osman oğlu Mehmed değil, Osmanlıoğlu Mehmed olmalıdır, böylece padişahın Osmanlılığına vurgu yapmak için bu şekilde kullanmış izlenimi verir. Bunun böyle olduğuna bir karine ise istinsah kaydında müstensih Bursa'dan -dışardan bir bakışı çağrıştırırcasına- Bilâd-i Rûm diye bahsetmesidir.

⁵⁵¹ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 13, 400a.

⁵⁵² Ohri, 269, 114b.

haziranında Lorraine Dükü Charles de Lorraine tarafından yapılan kısa süreli başarısız kuşatmadan muhafaza ediyor olmalıdır. Müstensih bir yandan kalenin muhafazasını gerçekleştiriyorken öte yandan istinsah yapıyor gibidir. Kalede istinsah yapan (ya da bunu kaydeden) tek müstensih Hasan b. Lutfullah değildir. Ebu'l-Mefâhir el-Hindî'nin bugün Millet Kütüphanesi'nde bulunan *Şerhu'l-Kâfiye* nüshası da yukarıdaki nüshadan yüz seksen bir yıl önce bir kalede istinsah edilmiştir. Abdurrahim b. Seyyid Ahmed 11 Mayıs 1551'de⁵⁵³ düştüğü notta bu nüshayı bugün Macaristan sınırları içerisinde bulunan Vâc Kalesi'nde istinsah ettiğini bilgisini paylaşır.⁵⁵⁴ Müstensihlere ev sahipliği yapan bir başka kale ise Midilli Kalesi'dir. Bu sefer ismini kaydetmeyen bir müstensih katalogda ismi kaydedilmeyen bir müellifin *Vucûhu'l-Kur'ân* isimli eserini (nüsha-i şerîf) Vâc Kalesi'nde çoğaltılan nüshadan yirmi altı yıl önce Midilli Kalesi'nde istinsah etmiştir. (Eylül/Ekim 1527, Çarşamba günü, kuşluk vakti)⁵⁵⁵ Öte yandan müstensihler sadece kalenin içerisinde istinsah ile meşgul değildir. Mustafa b. Abdullah b. Mustafa b. İsa elindeki *Şerhu'ş-Şâfiye*'nin elindeki mübarek ve merğube nüsha-i şerifini Kasaba-i Akkirman'da kalenin dışında istinsah etmiştir. (20 Recep Perşembe 958, Kuşluk vakti).⁵⁵⁶

Elimizde tek örneği olan ilginç bir kamusal mekân da mahkemedir. Ebu Yahya Zekeriyya el-Ensârî'nin *Fethu Müferrici'l-Kureb* isimli eserinin Dımeşk'te istinsah edilen ve bugün Manisa'da bulunan bir nüshasında kendisini nüshanın hem mâliki hem de kâtibi olarak tanıtan İshak b. el-Hâcc Seydî istinsahın Mahkeme-i Hibrî'de (?) bittiğini kaydetmektedir.⁵⁵⁷

Meşrutiyet dönemi yazar ve romancılarından Emine Semiye Hanım, 1906 yılında altı hafta geçirdiği Serez Yaylası'ndaki gözlemlerini kaleme aldığı yazılarında yaylaya ve yayla hayatına dair canlı tasvirlerde bulunur. Buna göre

⁵⁵³ Müstensih, evâil-i cemâziye'l-ülâ 958.

⁵⁵⁴ Millet, Fezullah Efendi, 1971, 164b.

⁵⁵⁵ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 1120, 104a. İlgili dönemin dışındaki iki örnek için bkz: Mehmet Kökrek, a.g.e., s. 22-24. Çalışmada Yeniçeri ocağı yazıcısı Derviş Ahmed Hamdî'nin İsmail Hakkı Bursevî'nin *Kitâbu'n-Necât*'ını (Evâil-i Muharrem 1179) yine Yeniçeri Ocağı 57. Bölük kâtibi Ahmed'in *Tercüme-i Vesîleti'n-Necât*'ını, 33. Bölüğe bağlı Filipevîzâde Muhammed b. Ahmed ise bir mecmuayı istinsah etmesi ele alınmaktadır.

⁵⁵⁶ Manisa il Halk Kütüphanesi, 2574, 15b (Katalogda 15b olarak kayıtlıdır fakat yanlış olmalıdır.)

⁵⁵⁷ Manisa il Halk Kütüphanesi, 5874, 15b (Katalogda 15b olarak kayıtlıdır fakat yanlış olmalıdır.)

Serezli hanımların bir cennet damarı olarak gördükleri yaylada “Safa Geldiniz Çeşmesi”, tahta minareli bir mescit, küçük karakol, kiremitsiz evler gibi yapılar râyihâli dağ çilekleri ve yöresel ilaçlar, yörükler, avcı ve kavun aşırma alayları gibi eğlenceler yayla hayatına dair kalemi aracılığıyla şahit olduğumuz şeylerdir.⁵⁵⁸ Fakat bu notlarda okuma ve yazmaya dair bir ritüel göze çarpmaz. Evrenesoğulları’ndan Vardarlı Yusuf b. Mustafa ise Semiye Hanım’ın bıraktığı bu boşluğu (anakronik de olsa) doldurur. Yusuf b. Mustafa Osmanlı alimlerinden Ahîzâde’nin *Zahîretu’l-‘ukbâ* isimli eserinin istinsahını 9 Ağustos 1550’de ikinci namazından sonra (Cumartesi) Vardar Yaylağı’nda istinsah ettiğini söyler. Anlaşılan o ki sayfiye yerlerine gidenlerin arasında talebeler, mollalar da bulunmaktadır. Esasında bu nüsha müstensih Vardarlı Yusuf’un yaylada istinsah ettiği tek nüsha değildir. Zira o, beş yıl sonra bir başka istinsah kaydında tekrar karşımıza çıkar; Osmanlı alimlerinden meşhur Hızır Bey’in oğlu Yakup Paşa’nın *Şerhu’l-Vikâye Haşiyesi* de Vardar Yaylağı’nda yine onun tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih ayetlerden iktibaslar yaparak meydan okuyucu bir dille uzun uzun övdüğü bu eseri (‘birbirleriyle yarışa tutuşacak olanlar işte bu eser üzerinden yarışınlar’ ‘eğer bu eser hakkında bir şüpheye düşerseniz o vakit siz onun gibi bir tane getirin’ ...) Vardar Yaylağı’nda yine ikindisinden sonra bu sefer Cuma günü istinsah ettiğini zikreder. (2 Ağustos 1555, Ramazan)⁵⁵⁹ *Mebâriku’l-‘ezhâr*’ın (İbn Melek) istinsahının 1435 Eylül/Ekiminin bir pazarında Keşişdağı’nda bittiğini belirten Halil b. Becayiş de belki de yaylada istinsahı tamamlamıştır.⁵⁶⁰ Veysi’nin İstanbul halkına ve devlet adamlarına karşı ağır eleştiriler yönelten İstanbul Kasîdesi’nin de geç tarihli nüshası (1720/1) Mehmed b. Mustafa b. Mehmed tarafından Kefres (?) Yaylası’nda istinsah edilmiştir.⁵⁶¹

İlgili dönemde istinsah yapılan son kamusal mekân ise kütüphanelerdir. Kimi vakfiyelerde okuyucuların istinsah yapabilmeleri için gerekli eşyanın bulundurulma şartı görülür. Bazı istinsah kayıtlarında da nüshanın kütüphanede çoğaltıldığı bilgisi yer almaktadır. Hatırlanacağı üzere Mirrîh b. Abdullah el-Bistâmî’nin bir eserini Piri

⁵⁵⁸ Şefika Kurnaz, “Emine Semiye’nin Gözüyle Yüz Yıl Önce Serez Yayla’sında Kültür Hayatı”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S. 44, Kış 2007, s. 1-18.

⁵⁵⁹ Fatih, 01609, 223a. Yaylada istinsah edilen bir başka nüsha için bkz: Koç University Manuscript Collection 23/16, 250a.

⁵⁶⁰ Süleymaniye, Yeni Cami, 256, 202a.

⁵⁶¹ Koç University Manuscript Collection, 23/16, 250a.

Paşa b. Ramazan'ın kütüphanesinde işrak vaktinde istinsahını bitirmiştir. (Şubat/Mart 1546, Çarşamba).⁵⁶²

2.3.4.2. Yarı Kamusal Mekânlar

İstinsah yapılan kamusal mekânların -şimdilik- bunlarla sınırlı olduğunu söylemek mümkündür. İkinci istinsah mekânları ise yarı kamusal alanlar diyebileceğimiz meclislerdir. Şahsa adiyetiyle özel olan bu mekânlar hariçten gelen bir kısım kimselere açık olması itibarıyla de yarı özeldir. İstinsahın yapıldığı yarı kamusal alanlara Abdulgafur Efendi'nin meclisi gibi yerleri örnek verebiliriz. "Kulların en zayıfı, talebelerin en hakiri" Ali b. Recep Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Haşiye 'alâ Şerhi Kutbuddîn 'ale'-Şemsiyye* isimli eserinin kendisi için istinsah ettiği nüshasını 1689 Ekim/Kasım'ın bir Salı günü öğle vaktinde istinsah etmiştir.⁵⁶³ Müstensihin istinsah kaydını düştüğü yer ise Abdulgafur Efendi'nin meclisidir. Müstensihin medrese adı belirtmeksizin kişiye ait bir meclisten bahsetmesi ve hocam, üstadım v.s. gibi hiyerarşik bir sıfat yerine Abdulgafur Efendi gibi daha nötür bir sıfat getirmesi mezkûr yerin talebelere veya (Ali b. Recep örneğinde olduğu gibi) dışarıdan dinleyecilere açık yarı özel bir alanı akla getirmektedir. Bu ise yarı kamusal alanlarda yapılan dersleri akla getirir. Fatih Camii hatiplerinden Dellakzâde'nin evi de böylesi yerlerden birisi olmalıdır. Hem eserin müellifi hem de nüshanın müstensihi olan Muhammed Mısrî "Mübarek cumartesi" günü düştüğü notta eserin cem' ve tastîr'inin Dellâkzâde diye bilinen ve Sultan Fatih Cami'nin hatibi olan zatın evinde bittiğini belirtir. "...bi menzileti hatibi Câmî'i's-Sultan Mehemmed..."⁵⁶⁴ Muhammed el-Mısrî, Fatih Cami hatibinin evinde hangi maksatla bulunduğunu belirtmez fakat ferağ kaydında orada bulunduğunu belirttiğine göre bu sıradan bir ev ziyareti olmadığı bellidir. Kemal b. Hümmâm'ın fıkıhtan *el-Fethu'l-Kadîr* isimli meşhur şerhi de bir başkasının evinde biten eserlerdendir. Müstensih Mustafa b. Yusuf tarafından düşülen nota göre Kemâl b. Hümmâm işbu şerhi Harem-

⁵⁶² Süleymaniye, Carullah, 01560, 123b. XVIII. yüzyıldan bir örnek için bkz. Koç University Manuscript Collection, 44, 162a. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Kırk Hadis Şerhi*'nin telif- istinsah kaydı: "Şiraze bend tekml oldu ve Bursa'da kütüphanemizde ihtimam buldu."

⁵⁶³ Koç University Manuscript Collection, 18/3, 151b.

⁵⁶⁴ Süleymaniye, Ayasofya, 3470, 216a-b.

i Şerif hâdimi Şeyh Ömer el-Yusbî (?)nin evinde tamamlamıştır. (... Ve kâne ferâğu'l-musannifi min hâzihi... bi dâri'ş-şeyh Ömer...) ⁵⁶⁵

Öte yandan ilim meclislerinde istinsahla meşgul olanlar sadece müellif-müstensihler değildir. Sultan Veled'in Ohri'deki *Dîvân*'ının müstensihi Derviş Bayezîd b. Süleyman Fakîh de böylesi bir mecliste nüshayı bitirdiğini belirtir. Buna göre *Dîvân*'ın istinsahı içlerinde Şeyh Hayreddîn-i İzmirî, Şeyh Hoca Faki-i Urvavî'nin de aralarında yer aldığı bir “yârân” meclisinde bitmiştir. (1432-3, Çarşamba, namaz vakti) Derviş Bayezîd'in şeyh diye isimlendirdiği kimselerden hocam, şeyhim v.s. yerine yârânım diye bahsetmesi onun da mezkûr kimselere en azından rütbeten yakın olduğunu gösterir. Anlaşılan o ki bu bir şiir meclisidir ve yârân bir yandan şiir okurken bazıları da istinsahla meşgul olmaktadır. İşte İstanbul'da tertip edilen şiir meclislerinden birisi de Hızır b. Şeyh Muhyiddîn evi olmalıdır. Zira kendisinin hoca olduğunu belirten İbrahim b. Hızır da on günde bitirdiği Attar'ın *Eşternâme*'sinin istinsahını 16 Kasım 1494'te onun evinde ulu kuşluk vaktinde tamamladığını kaydetmektedir. ⁵⁶⁶ İstinsahın kuşlukta tamamlanması sabahın erken saatlerinde bir araya gelindiğini belki de geceden kalındığını akla getirmektedir. İstinsah kayıtlarında zikredilen meclislerden bir diğeri ise (XVIII. yüzyıl olmakla birlikte) Akseki'nin Belek karyesinden oturan Ali Efendi'nin evidir. Antalyalı Ali Efendi'nin Kur'ân öğrenme yaşına gelen çocuğu için kaleme aldığı *Tecvîd Risâlesi*'nin müstensihi Antalyalı Mustafa b. Halil'dir. Mustafa b. Halil istinsahı Akseki'nin Belek Karyesi'nde oturan Ali Efendi'nin meclisinde iken bitirdiğini kaydeder. ⁵⁶⁷

İstinsahın yapıldığı yarı kamusal mekânlardan birisi ise seferlerdir. Başta tabakat kitapları olmak üzere kimi kaynak eserler ulemanın seferde ders verdiği,

⁵⁶⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, FE, 884, 372b.

⁵⁶⁶ Süleymaniye, Nafiz Paşa, 00350, 109b.

⁵⁶⁷ Koç University Manuscript Collection, 23/1, 6a. Anadolu'da köyde istinsah edilen bir başka nüsha ise Seyyid Şerîf'in *Kutbuddîn Hâşiyesi*'dir. Ali b. Recep b. Aliyuddîn Şubat/Mart 1689'da (bu tarihin de ilgili dönemden sonra olduğunu hatırlatalım) kendisi için çoğalttığı nüshanın Anadolu Köyü'nde Abdulgafûr Efendi'nin meclisinde bittiğini kaydeder. Kendisini aynı zamanda talebe olduğunu da kaydeden müstensih şu halde ders amacıyla geldiği hocasının evinde (ki medrese ismi vermez) aynı zamanda istinsah da yapmaktadır. Koç University Manuscript Collection, 18/3, 151b.

ders aldığını, kitap okuduğunu ve yazdığını kaydeder. Kimi sebab-i telifler de sefer esnasında telifin yapıldığını teyit etmektedir. Nitekim Taşköprülüzâde *Medinetu'l-Ulûm*'unda ulemanın ilim tahsili için yaptığı seferleri anlatırken sefer eylemini karşılık gelen yirmi kadar farklı fiil kullanmaktadır (Hatta Taşköprülüzâde'ye göre sefere çıkmamak ilimde noksanlığa sebeptir). Kâtip Çelebi *Mizânu'l-Hakk*'ın hatimesine dercettiği oto biyografisinde 1043/1633 senesinde Tabaniyassı Vezir-i azam Mehmed Paşa'nın serdar olduğu orduya Diyarbakır'da katıldığını, bu sürede kış olduğu için ordunun Diyarbakır'da kışladığını, kendisinin de bu süre içerisinde ulema ile sohbetle bulunarak onlardan istifade ettiğini kaydeder.⁵⁶⁸ Eser yazmak ya da çoğaltmanın da bu istifadenin içerisinde olduğunu tahmin etmek güç değildir. Nitekim Kâtip Çelebi gibi ordunun kışlamasında istifade edenlerden birisi de Kânûnî dönemi denizcilerinden Seydî Ali Reis'tir. Kanûnî'nin bir doğu seferinde orduya katılan Seydî Ali Reis, sefer dönüşü ordunun Halep'te kışlamasından istifadeyle Hoca Hamdullah'a (Hamdullah b. Şeyh Celaleddîn b. Şeyh Cemaleddîn) talebelik yapar; Abdullah el-Ensârî zaviyesinde ondan ders okur, bu dersler esnasında Ali Kuşçu'nun *el-Fethiyye fi'l-hey'e* isimli eserini *Hulâsatu'l-hey'e* ismiyle tercümeyle başlar.⁵⁶⁹ Bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde adına koleksiyon bulunan Şehid Ali Paşa'nın ise seferde dahi kitap topladığı kaydedilmektedir.⁵⁷⁰ Seferde yapılan telif seferde istinsahı da ilzâm eder. Nitekim h. III. yüzyıl dil alimlerinden Asma'î'nin müstensihle seyahat ettiği kaydedilmektedir.⁵⁷¹ Fatih Sultan Mehmed'in daveti üzerine İstanbul'a gelen ve buraya yerleşen meşhur Ali Kuşçu ise, Fatih'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan üzerine yaptığı sefere iştirak eder. Orduların karşı karşıya geldiği Otlukbeli'nde askerler savaşa tutuşurken Ali Kuşçu telif ve istinsahla meşgul olmaktadır. Astronomi üzerine kaleme aldığı risalenin istinsah kaydında o telif ve istinsahın (ki kendisini risalenin (nüsha) hem müellifi hem de müstensihî (kâtip, dolayısıyla da nüshanın sahibi) olduğunu) belirtir ve istinsahın Otlukbeli'deki zaferle aynı günde bittiğini kaydeder: "Bu satırları nüshanın müellifi ve kâtibi olan el-fakîr, el-hakîr Ali b. Muhammed el-Kuşçu yazmıştır. Telif/istinsah

⁵⁶⁸ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 127.

⁵⁶⁹ Süleymaniye, Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2590'dan nakleden İhsan Fazlıoğlu, **a.g.e.**, s. 249.

⁵⁷⁰ İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 172.

⁵⁷¹ Hatîb Bağdadî'den naklen Houari Touati, **Ortaçağda İslâm ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Antropolojisi**, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, YKY, 2016, s. 54.

878 Rebî'ü'l-evvel'inin ortalarında/evâsıt (5 – 15 Ağustos 1473) bitmiştir ki bugün Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Hân'ın Tercân nahiyelerinden Erzincan'da Otbeyliği makamındaki zaferiyle aynı gündür."⁵⁷² Öte yandan eserin isminin bir cüzü olan *el-Fethiyye* kelimesi de bunu mimler ki zaten eser de bu zafer münasebitiyle padişaha ithaf edilmiştir

2.3.4.3. Sivil Mekânlar

İstinsahın yapıldığı mekânların üçüncüsü ise sivil mekânlardır. Burada sivil mekân ile kastedilen üçüncü kişilere kapalı şahsa ait yerlerdir. İstinsah kayıtlarında istinsahın bittiği zaman-mekânın bilgisi verilmemesi istinsahın zaman ve mekândan bağımsız bir eylem olduğu anlamında değildir kuşkusuz. Nüshanın istinsahının nerede bittiğini kaydetmeyen müstensihin hangi amaçla bu kaydı düşmediğini kestirmek şimdilik zor fakat bu mekânlar neresi olabilir sorusuna (talebe-müstensih dışındakiler için) ilk akla gelecek cevap evler olmalıdır. Zira evde olmak rutin bir iştir ve müstensih bu rutini ayrıca belirtmeye ihtiyaç duymuyor gibidir. Örneğin falanca nüshanın istinsahını gecenin bir vakti ya da sabahın erken vaktinde evinde bitirmişse evde olduğunu ayrıca zikretmek istemez.⁵⁷³ Ama mescit, han, kütüphane, yaylak vs. böyle değildir, oralar müstensih için arizi bir mekândır ve ayrıca belirtilmeye ihtiyaç duyulur. Bu yüzden istinsah kayıtlarında mekân bilgisi olarak evlerin diğer yerlere göre az olması anlaşılır olabilir. Şu halde sadece bir tahmin olarak (ki kuvvetli bir tahmin diyebiliriz) istinsah mekânı belirtilmeyen birçok nüsha müstensihin evinde istinsah edilmiş olmalıdır. Özellikle sadece şehir, kasaba, köy isimlerinin belirtildiği yerlerde (ki bunlar diğer mekânlara göre daha çoktur) bu ihtimal kuvvetlenir. Bukâ'î gibi kimi müellifler ise *Mesâidu'n-nazar* isimli eserinin telif kaydında (21 Mart 1467) gece vakti bitirdiği eserinin istinsah mekânı olarak evinde ve mescidinde bittiğini açıkça belirtir. (Kahire) Telifi (ve dolayısıyla istinsahı)

⁵⁷² Süleymaniye, Ayasofya, 02733/1, 70a.

⁵⁷³ Ev ile kastedilen kişinin kendi evidir. Aksi halde başka evlerde meclislerde iken istinsahı bitirenlerin bazı örneklerine yukarıda yer verilmiştir. Öte yandan ilgili dönemde istinsahın kendi evinde bittiğini kayda geçiren tek örnek Sadi Çelebi'nin *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzil'*inin istinsah kaydındadır. 18 Şubat 1535'de gece vakti yazılan bu kayıta yazıcı özellikle evinde olduğunu bildirir. "...bi menzîlî bi'l-Kostantiniyye" Fakat bu kayıt müstensihden ziyade müellife ait olmalıdır. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 403/3, 192b (Katalogda sehven 15b)

evinde bitirdiğini kaydeden diğerk bir alim ise Recep b. Ahmed el-Âmidî'dir. Birgivî'nin *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'sine yazdığı şerhin telif kaydında o esnada Tire'de evinde olduğunu özellikle belirtir. (Mayıs-Haziran 1676)⁵⁷⁴ Sadece mahalle isimlerinin zikredildiği kayıtlar da müstensihin o mahallede bulunan evinde atılmış olmalıdır. Geylân köylerinden bir köyde *Mesnevî-i Şerîf*'i istinsah ettiğini belirten Mahmud b. Muhammed eş-Şâkertî (16 Mayıs 1447),⁵⁷⁵ istinsah esnasında iki elini de kullandığını özellikle belirten Canik'in Gübelyâ Köyü'nden Abdulcebbâr b. Gazi, (25 Temmuz 1550)⁵⁷⁶ Kadı Beydâvî tefsirinin hâşiyesini bir kış sabahında "Medîne-i" Kostantiniyye'de İbn-i Hacı Hasan Mahallesi'nde çoğaltan "isyan denizinde boğulmuş" Ali b. Yusuf (Aralık, 1546) ya da Aynî'nin *Muhtasaru'l-Menâr*'ının istinsahını Makâm-ı İslâmbol'da bulunan Kadı Çeşmesi Mahallesi'nde bitiren meçhul müstensih⁵⁷⁷ Amasya'nın bir köyünde yedi sene arayla (1451-1457/8) üç farklı nüsha istinsah eden Mahmud b. Bayezid b. Musa⁵⁷⁸ bu mahallelerde/köylerde bulunan evlerini kastediyor olmalıdır.

Yukarıdan beri verilen örneklerde görüldüğü üzere kamusal, yarı-kamusal ve sivil mekânlar olarak tasnif etmeyi tercih ettiğimiz başlıklarda nüsha çoğaltma işiyle meşgul olunmaktadır. Mekân'ın bu çok renkliliğine zaman da eşlik etmektedir. Aşağıda da görüleceği gibi müstensihler en ufak dilime kadar zamanı belirtmekte hassas davranmaktadırlar.

2.3.5. Zaman

İstinsahın zamanı da tıpkı istinsah mekânı gibi uçsuz bucaksız bir saha olarak karşımıza çıkar. Yılın herhangi bir ayı, ayın herhangi bir bölümü (evâil, evâsıt, evâhir), haftanın herhangi bir günü, günün herhangi bir dilimi ya da saati istinsah için elverişli bir zamandır. Ya da "Hızır İlyas denilen gün", bir bayram arefesi, ulu kuşluk ve balık burcu gibi özel günler de istinsah zamanlarıdır. Öte yandan eser çoğaltmak tıpkı okumak gibi güneş ışığı ile sınırlı değildir. Kâtip Çelebi bazen bir

⁵⁷⁴ Ohri, 47, 408b-409a.

⁵⁷⁵ Süleymaniye, Fatih, 2809, 351a.

⁵⁷⁶ Süleymaniye, Fatih, 02450, 172b.

⁵⁷⁷ Süleymaniye, Fatih, 01423, 79b.

⁵⁷⁸ Süleymaniye, Süleymaniye, H.Hüsnü Paşa, 00533, 89b.

kitabı görmek/okumak için sabaha kadar mum ışığında çalıştığını kaydeder: “Gâhî bir kitab görmeğe şevka düşüb ğurûb-ı şemsten tulû‘a dek şem‘a yanardı.”⁵⁷⁹ Kâtip Çelebi gibi geceyi ihya eden müstensihler de vardır. Hatırlanacağı üzere daha önce örnek verilen Saçaklızâde, İznik Medresesi’nde gece gündüz demeden elindeki nüshanın istinsahı ile meşgul olduğunu kaydetmekteydi. XII. yüzyıl Hanefî fukehâsından ez-Zernûcî de *Ta’lîmu’l-Mute‘allim*’de talebelere geceleri uykusuz geçirmesini⁵⁸⁰ ve bu geceleri ganimet olarak görmesini tavsiye etmektedir.⁵⁸¹ Sabah, sabaha yakın ya da kuşluk vaktinde biten nüshalar belki de bu seheru’l-leyâlî tavsiyesini dikkate alarak geceden beri çalışmanın neticesidirler. Mecdî Mehmed Efendi ise ez-Zernûcî’nin idealize ettiği gece çalışan talebe/hocaların güzel bir örneğini verir. Ayasofya Medresesi’inin saraya bakan hücrelerinde kalan İbn-i Mağnisa ya da Mağnisazâde diye bilinen Mevlânâ Muhyiddîn geceler boyu ilimle meşgul olur ve onun böyle “her gece sabaha değin çerâğ iştiğal bulduğunu pâdişâh-ı ‘âlî-nazar sarây-ı âmireden görür idi.”⁵⁸² Fakat şunu belirtmek gerekir ki istinsah kayıtlarında gün ışığı geceye galebe çalmaktadır.

Görüldüğü gibi müstensihler zamanı en ince ayrıntısına kadar belirtmek hususunda hassas davranmaktadır. Onların bu hassasiyetininin neredeyse hepsinin Müslüman olmalarıyla bir bağı bulunmaktadır. Zira bilindiği üzere Kur’an-ı Kerîm’de zamanın farklı evrelerine vurgular yapılmaktadır. Bu bağlamda Kur’ân-ı Kerîm’de güneşe, aya, kuşluk vaktine, öğlene ve geceye yemin edilmektedir. Hatta gece (Leyl) kuşluk vakti (Duhâ) gibi zamanın dilimleri müstakil olarak sure isimidir. Nitekim istinsah kayıtlarında günün dilimleri öğle namazından önce/sonra, akşam namazına doğru, ikindiden hemen önce, iki namaz arası gibi tanımlarla namaz vakitlerine endeksli olarak verilmektedir.

⁵⁷⁹ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 131.

⁵⁸⁰ “...ve lâ budde li-tâlibi’l-‘ilmi min seheri’l-leyâlî...” s. 89.

⁵⁸¹ “...ve yağtenime el-leyâlî ve’l-halvâti...” s. 124.

⁵⁸² Mecdî Mehmed Efendi, **Hadâiku’ş-Şekâik**, Haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, Çağrı, Yayınları, 1989, s. 208.

İstinsah mekânı için söylenen şeyi istinsah zamanı için de tekrar etmemiz gerekir: Falan tarihte, ayda, günde, istinsah kaydını düşen müstensihin vurgulamak istediği şey o nüshanın çoğaltılması işinin o vakitte bittiğidir, bu ifade nüshanın bütününe o zamanda başlayıp-bittiğine bir vurgu değildir, dolayısıyla müstensihlerin istinsaha ne zaman başladıklarına dair genellikle bilgimiz yoktur. Gerçi yeni bir işe başlarken çarşamba gününün tercih edilmesi tavsiyesiyle alakalı bazı rivayetler vardır. Burhâneddîn ez-Zernûcî, çarşamba günü başlanılan bir işten netice alınacağı ve o işi bitirmeye muvaffak olunacağı mealinde hocası Burhânedin'den bir hadis nakletmektedir. Ez-Zernûcî devamında ise hocasının babasının da bu şekilde yaptığını aktarır.⁵⁸³ Bu rivayetten ve uygulamadan yola çıkarak müstensihlerin de bir ihtimal çarşamba günü istinsaha başladıklarını söylemek mümkündür. Fakat öyle bile olsa bu çarşambanın hangi haftanın, hangi ayın belki hangi yılın çarşambası olduğu yine bizce meçhuldür.

II. Murad'a kadar yazılan Osmanlı takvimlerinde zamanın tayininin tarih yerine belli başlı olaylarla yapıldığı bilinmektedir. Bu durumda takvimlerde olaylar falanca şehrin fethedilişinin filanca senesi gibi vs. ifadelerle kaydedilmektedir. İstinsah kayıtlarında ise zamanı tayin eden müstensihlerin tasarrufunun böyle olmadığı görülmektedir. Sultan II. Murad'tan (hk.1421-1451) önce atılmış birçok kayıta zaman tarihlendirilmiştir. Bursa ve İznik'te düşülmüş üç istinsah kaydından örnek verelim. Seyyid Şerif Cürcânî'nin Bursa'da istinsah edilen *el-Misbâh fi Şerhi'l-Miftâh*'ı 1419/20'de tamamlanmıştır.⁵⁸⁴ Burada müstensih sadece yılı kaydederken kimi müstensihlerin ise zamanı tafsilatlandırdığı görülür. Mahmud b. Mustafa istinsahı Kasım 1353'te bitirmiştir.⁵⁸⁵ Bunu bir adım öteye taşıyan bir kayıt ise yine İznik'te yazılmıştır. Az önceki nüshadan sekiz sene sonra İbrahim b. Mevlevî tarafından yine İznik'te düşülen başka kayıta sadece ay değil gün hatta günün dilimi bile kaydedilir: 5 Haziran 1361, öğlene doğru.⁵⁸⁶ Görüldüğü üzere Sultan II. Murad

⁵⁸³ Bazı nüshalardaki ibare hocasının babası yerine Ebu Hanîfe'nin de bu şekilde yaptığı şeklindedir.

⁵⁸⁴ Süleymaniye, Hz. Halid, 00159, 111b.

⁵⁸⁵ Millet, Feyzullah Efendi, 564, 151b.

⁵⁸⁶ Süleymaniye, Fatih, 02253, 342b.

öncesi dönemlerde takvimlerde sadece izafi zaman kullanılmasına karşın istinsah kayıtlarında tarih kullanılmaktadır.

Öte yandan zamanın tayini için müstensihlerin dikkate aldığı takvim hicri takvimdir. Bu kayıtlarda hicriyye genel olarak tek başına zikredilirken bazı kayıtlarda sıfatla birlikte kullanıldığı görülür. Bu sıfatlar Nebeviyye ve Mustafaviyye'dir. Nebeviyye, Mustafaviyye'ye göre daha çok kullanılır, bazen her ikisinin de hicriyye'nin sıfatı olarak kullanıldığı olur. Mesela müstensih bahsinde de kendisinden örnek verilen Mahmud b. Ahmed hicrî ile birlikte nebeviyye ve mustafaviyye kelimelerini birlikte kullanır.⁵⁸⁷ Keza Muhammed b. Muhammed b. Kara Üveys de Kostantiniyye'de istinsahını tamamladığı nüshada her iki kelimeyi hicriyye'nin sıfatı olarak yazar.⁵⁸⁸ Hicriyye'ye getirilen sıfatlardan bir tanesi de –çok az olmakla beraber- hicri takvimin ay takvimi olduğunu gösteren hilâliyye kelimesidir. ‘Tesbih ve teravîh ayı Ramazan’ın bir pazar gecesinde istinsahı bitiren “za‘îf ve nahîf” Mustafa b. Hayreddîn hicriyye'nin yanı sıra hilâliyye sıfatını getirir.⁵⁸⁹ Keza Beğavî'nin *Me‘âlimu't-tenzil*'ini Tokat'ta istinsah eden “ez-za‘îf, en-nahîf” Abdullah b. Yakub da nüsha çoğaltma işini hicrî-hilâlî takvimin evâhiri cemaziyyevvel 859'unda bitirdiğini belirtir.⁵⁹⁰ Kullanılan takvimin hicrî olduğuna en keskin vurguyu bir *Şerh-i Gülistân* nüshasında görürüz. Müstensih Ahmed b. Bedreddîn Halîfe b. İbrahim b. Muhsin istinsah yılını şöyle zikreder: “... fî sene seb‘a ‘aşer ve tis‘a mie min târîhi Habîbi'r-Rahmân ‘aleyhi ve ‘alâ ‘âlihî efdalu's-salavât...”⁵⁹¹

Öte yandan istinsah kayıtlarında zaman, mutlak ve izafi olmak üzere temelde iki kısımdır. Mutlak zaman takvime bağlı olandır, izafî zaman ise bağlamla

⁵⁸⁷ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02042, 56a.

⁵⁸⁸ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2959/3, 15b (Katalogda sehven 15b)

⁵⁸⁹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873, 50b.

⁵⁹⁰ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5655, 15b. Aynı eserin bir kez daha aynı tarihte (859) ve yine Tokat'ta istinsah eden Abdullah b. Yakub burada hicrî-hilâlî takvimi kullanır. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5656, 16a.

⁵⁹¹ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00260, 143a. Mustafa b. Süleyman da benzeri bir vurguyu Seyyid Şerif'in *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*'ında yapar: “... min hicreti resûlinâ Muhammed, ekmeli'l-mevcûdât, ‘aleyhi efdalu's-salevât... Süleymaniye, Carullah, 222, 156b.

mukayyet olan zaman dilimidir. Örnek olarak “falan tarihte istinsah işini bitirdim” diyen bir müstensih sadece eylemi takvimle ölçmüş olurken fakat mesela ben “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’nin talebesiyken bu eseri istinsah ettim” diyen bir müstensih ise eylemini ârizî ve izafî bir durumla belirtmiş olur. İstinsah kayıtlarında daha çok görülen mutlak zamandır, kayıtlarda daha az bulunan izafî zaman ise mutlak zamanla birlikte kullanılır. İzâfî zamanı kendisine nispetle belirten müstensihler de vardır. Selanikli Mustafa b. Hasan er-Rûmî, Hatipzâde’nin *Hâşiye ‘alâ Şerhi’t-Tecrîd* istinsahını Emîniyye Medresesi’nde Cuma günü namaz vaktinde bitirdiğini (Cuma namaz vakti!) ve kendisinin de o esnada mülâzım olduğunu belirtir. (...fî zamâni mülâzemetihî)⁵⁹² Sadece görevde olan müstensihler değildir izâfî zamanı kullananlar, o esnada vazifede olmayan müstensihlerin de bu durumu belirttikleri olmaktadır. Şeyh Bedreddin’in *Câmi’u’l-Fusûleyn*’ini istinsah eden Mustafa b. Husâm istinsahın Kasaba-i Aydos’ta bittiğini ve o esnada kendisinin buranın kadılığında mazûl durumda bulunduğunu belirtir. (fî hâleti’l-‘azli min Kasabai’l-mezbûreti. 22 Haziran 1559)⁵⁹³ Cemâleddin Nukrekar’ın meçhul müstensihi ise istinsahı bitirdiği esnada zamanın padişahının “Hâ[kâ]nu’l-a‘zam Sultan Süleyman Şah” olduğunu belirtme ihtiyacı hisseder.⁵⁹⁴

Ali b. Hasan b. Emîr ise Bursa Kaplıca Medresesi’nde İbn-i Mevlânâ Cemaleddin zamanında istinsahın bittiğini kaydeder (Nisan 1488). Bu ifadesinden talebe olduğu anlaşılan Ali b. Hasan b. Emir bu sefer üç yıl sonra bir başka medresede karşımıza çıkar ve kendisi için çoğalttığı nüsha-i şerîfe’nin istinsah kaydında izâfî zaman kullanmaksızın Mahmud Bey Medresesi’nde bulunduğunu belirtir (Kostantiniyye, Aralık 1490).⁵⁹⁵ Velûd bir müstensih olduğu anlaşılan Ali b. Hasan b. Emir yine aynı medresede (medresenin ismi Mahmud Bey yerine Mahmud Paşa’dır bu sefer) istinsah ettiği bir başka nüshada ise tekrar izâfî zaman kullanır: “Bu nüsha-i şerîfenin istinsahı ...Mahmud Paşa Medresesi’nde İbnu’l-İmâm el-Gelibôlî diye isimlendirilen üstadımızın (Mevlânâ) zamanında bitmiştir.”⁵⁹⁶ İzâfî

⁵⁹² Süleymaniye, Fatih, 02934, 227a.

⁵⁹³ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00219, 297a.

⁵⁹⁴ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765, 148b (Katalogda sehven 15b)

⁵⁹⁵ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/3, 30a.

⁵⁹⁶ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/9, 116b.

zamanla alakalı örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hacı Baba *nüsha-i şerîfenin* istinsahının İznikte ve eş-Şeyh, el-Alim, Sultânu'l-Mukakkikîn, Mevlânâ Alau'ul-Milleti ve'l-Hakki ve'd-Dîn zamanında istinsahının bittiğini kaydetmektedir.⁵⁹⁷ Mevlâna demesinden anlaşılın o ki kendisinin direkt ya da dolaylı hocalarından birisi olmalıdır.

Sadece takvime bağlı olarak zikredilen mutlak zamanda ise istinsah yılı, istinsah ayı, istinsah günü, istinsah gününün adı ve istinsah gününün vakti olmak üzere beş temel öge vardır. İdeal bir istinsah kaydında bunların hepsinin olması beklenir. Mesela Nukrekâr'ın Bursa'da istinsah edilen *Şerhu Lubbi'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb* isimli eserinin istinsah kaydındaki zaman böyledir. Müstensih Hızır b. Sâti b. İshak 793 yılının mübarek Şaban ayının gurreti (ilk gün) olan Salı gününde öğlen vaktinde istinsahın bittiğini kaydetmektedir. (fî gurreti eş-şehri'l-mübârek Şaban yevme's-sülesâ vakte'z-zuhr ... fî târihi sene selâse ve tis'ûn ve seb'a mie) Görüldüğü gibi sene, ay, gün, günün adı ve vakit bu kayıta zikredilmiştir. Fakat birçok istinsah kaydının bu şekilde olmadığını da belirtmek gerekir. Yıl, ay gün; yıl, ay, günün adı; yıl, günün adı; sadece ay ve gün vs. gibi farklı kombinasyonlar kullanılır. Hatta bazı istinsah kayıtlarında sadece yıl yazıldığı da olur. Mesele Seyyid Şerif'in *el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh*'ını istinsah eden meçhul müstensih ile (822, Bursa)⁵⁹⁸ Taftazânî'nin *Şerhu's-Şemsiyye*'sini istinsah eden bir başka meçhul müstensih (856, İznik)⁵⁹⁹ sadece istinsah yılını yazar.

İstinsah kayıtlarında zamanı gösteren üç kelime vardır. Bunlardan birincisi *tarih*, ikincisi *zaman*, üçüncüsü ise *fî* kelimesidir. Müstensihler 'tarih' kelimesini kullandıklarında yukarıda bahsedilen zamanın beş ögesinden (yıl, ay, gün, günün adı, vakit) sadece yılı kasteder. Müstensih ay, gün, vakit yazdıktan sonra araya mekân ya da başka bilgileri alarak daha sonra "fî târihi sene..." diyerek istinsah yılını yazar. Mesela Cürçânî'nin *Şerhu'z-Tezkireti'n-Nâsiriyye*'sinin meçhul müstensihi önce vakti sonra kaçınıcı gün olduğunu (evsat) ve daha sonra ise sırasıyla ayın ismini ve

⁵⁹⁷ Aşru'l-evsat: Süleymaniye, Fatih, 01686, 279b.

⁵⁹⁸ Süleymaniye, Hz. Halid, 00159, 111b.

⁵⁹⁹ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00198/1, 59a.

günün adını (hamîs) yazar. Bunlardan sonra istinsah mekânını ve dua cümlesini kaydeden müstensih en sonda “fî târihi sene” diyerek hangi yılda olduğunu belirtir.⁶⁰⁰ Ya da tam tersi de olabilir. İstinsah kayıtlarındaki *zaman* kelimesi ise daha çok izafî zamanı göstermek için kullanılır. Yukarıda izafî zaman kısmında da örnek olarak verilen Ali b. Hasan b. Emîr Ahmed İbn-i Mevlânâ Cemaluddîn zamanında istinsahı bitirmiştir (...fî Medreseti Kaplıca fî *zamânı* İbni Mevlâna Cemaluddîn...).⁶⁰¹ Bulunma hali manasında fî harf-i cerri ise mutlak olarak bulunma anlamında kullanılır.

Mutlak zamanı yılın-ayın-haftanın dilimleri ve günün dilimleri olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür. Yılın dilimleri olarak aylar kullanılır. Ayın dilimleri yukarıda da bahsedildiği gibi öndekiler ya da ilk on anlamına gelen ‘evâil’, ortadakiler ya da ikinci on anlamındaki ‘evâsıt’ ve sonda gelenler ya da üçüncü on manasındaki ‘evâhir’dir. Ayın üçe taksiminde en fazla bu kelimeler kullanılır ki bunlar istinsah kayıtlarının bir bakıma haftasıdır.⁶⁰² Bununla beraber -çok az olmak üzere- evâhir anlamında el-‘aşru’l-âhir (son on gün) kullanıldığı da görülür. Mesela Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, elindeki eserin istinsahını 953 Cemâziyelevvel’inin son on gününden bir tanesine denk gelen “mübarek pazar” günü bitirmiştir. (Büyük ihtimalle 25 Temmuz 1546, bir ihtimal ise 18 Temmuz 1546)⁶⁰³

⁶⁰⁰ Veka’a min kitâbetihî vakte’z-zuhri yevme evsati’r-Receb ve huve el-Yevmu’l-Hamîs fî beldeti Kostantiniyye sânehâ Allahu ‘ani’l-âfâti ve’d-dîk fî *târîhi* sene semân ve sittîn ve semâne mieh. Süleymaniye, Carullah, 848, 154a.

⁶⁰¹ Millet, Feyzullah Efendi, 2155/6, 56a.

⁶⁰² Evâil ya da evâhir’i kullanan müstensihlerin bulunduğu günün ismini yazmaktansa neden daha muğlak bir ifade olan evâil ya da evâhiri tercih etmektedir? Müstensih bulunduğu haftayı biliyor fakat o günün ayın kaç olduğunu tam olarak hatırlamıyor olduğu için evâil ya da daha çoklukla evâhir yazmış olabilir. Diğer bir ihtimal ise bulunduğu günün kaydetmeyi önemsemiyor olmasıdır fakat bu zayıf bir ihtimaldir. Zira evâhir ya da evâil yazan kimi kayıtlarda günün adı ya da vakti de yazılıdır. Siyâmî b. İsmail evâhiri Cemâziyelûlâ dedikten sonra (867) günün adı olan yekşenbeyi de yazar. (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2948/2 48b. Katalogda sehven 15b.) Abdullah b. Yakup ise istinsah kaydında evâhir-i cemâziyelevvel’in (859) hangi gün olduğunu belirtmez ama günün vaktini belirtmekte hassas davranır. Zevâl vakti. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5655, 15b (15b olarak kayıtlı fakat sehven yazılmış olmalıdır.) Günün ismini önemsemeyen bir kimse için vakti ayrıca belirtmenin de pek bir anlamı olmamalıdır. Diğer yandan bazı müstensihler adeta evâil ve evâhir’i kullanmaya özen gösteriyor gibidir. Birinci bölümde kendisinden bahsedilen Ali b. Hasan b. Emir Ahmed Bursa’da düştüğü istinsah kaydında evâhir, (Millet, Feyzullah Efendi, 2155/6, 56a) Kostantiniyye’de düştüğü iki farklı istinsah kaydında ise evâhir kullanır. Millet, Feyzullah Efendi, 2155/3, 30a; Millet, Feyzullah Efendi, 2155/9, S. 116b.

⁶⁰³ Süleymaniye, Murad Molla, 1086, 304b.

Evâhir anlamında ‘aşr-i âhir kullanıldığına göre teknik olarak evâsıt için ‘aşr-i vustâ, evâil içinse ‘aşr-ı ûlâ kullanılabilir olması gerekir fakat ilgili dönemde bunları kullanan istinsah kayıtlarına rastlanılmamıştır.

Öte yandan ayın ilk günü için *gurre* son günü içinse *selh* kelimeleri kullanılır. Mesela yukarıda başka bir açıdan örnek verilen Hızır b. Sâtî'nin istinsahı 793 Şaban'ının Gurre'sinde (4 Temmuz 1391)⁶⁰⁴ ya da İbnu'l-Haşşâb'ın (derkenarındaki 12 Mart 1586 tarihli nota göre müderris Muhammed el-Hüseynî'nin 143 yıl sonra iki defa mütalaa edeceği nüshanın) istinsahı 846 Ramazan'ının Selh'inde bitmiştir. (1 Şubat 1443)⁶⁰⁵ Her ne kadar terim olmasa da ayın ilk ve son günü için kullanılan diğer iki kelime evvel ve âhir'dir. ⁶⁰⁶ Örneğin Sofyalı Muhammed b. Hacı Kuddus yine Sofya'da istinsah ettiği el-İsfehânî'nin *Metâli 'u'l-enzâr*'ının istinsahını 868 Receb'inin 'evvel'inde (10 Mart 1464),⁶⁰⁷ Şemseddin b. Ali Fakih ise Seydî Alizâde'nin müellif nüshasından istinsah ettiği *Şerh-i Gülistân*'ın istinsahını 904 Zilka'desi'nin 'el-yevmi'l-âhîr'inde tamamlamıştır. (9 Temmuz 1499)⁶⁰⁸ Ayın ilk gününü göstermek için o aya izafetle evvel kelimesi kullanıldığı da olur.⁶⁰⁹ İstinsah kayıtlarında ayın ortası için kullanılan bir terim yoktur fakat ortası, yarısı anlamlarına gelen muntasıf kelimesi ayın ortasını ifade etmek için kullanılır. Habibullah b. Mahmûd, Kirmânî'nin *Şerhu'l-Esbâb*'ını 881 yılının muntasıf-ı şaban'ında bitirmiştir. (3 Aralık 1476) ⁶¹⁰ Haftanın günlerinde ise hangi gün bitirilmişse o günün ismi yazar. Günün vaktini belirtmekte hassas olan müstensihlerin saate dair vurgu yapmadıkları gözlenir. Belki de sonraki dönemlerin istinsah kayıtlarına dair yapılacak çalışmalar müstensihlerin bıraktığı bu boşluğun doldurulduğunu gösterecektir. Nitekim XVIII. yüzyıl Omanlı kadılarından Telhîsî Mustafa Efendi

⁶⁰⁴ Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 01416, 207a.

⁶⁰⁵ Süleymaniye, Fatih, 00878, 226a.

⁶⁰⁶ Evvel kelimesinin bulunduğu bütünün ilk günü anlamında kullanıldığı da görülür. Muhammed b. İsa el-Bosnevî evvel'i Rebîulâhir'in ilk cuması için kullanırken. "...fî vakti'z-zuhâ min yevmi evveli'l-cum'ati..." (Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 431, 110b) meçhul bir müstensih ise safer ayının ilk çarşambası için kullanmaktadır. "...fî şehri Saferi'l-hayri fî evveli çehârşenbe fî medreseti..." Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 01902, 153b.

⁶⁰⁷ Süleymaniye, Fatih, 03043, 192a.

⁶⁰⁸ Süleymaniye, Fatih, 04040, 144b.

⁶⁰⁹ Süleymaniye, Serez, 2296/1,5a.

⁶¹⁰ Süleyman, Şehid Ali Paşa, 02042, 35.

tuutuğu günlüğünde tıpkı ilgili dönem müstensihleri gibi günü namaza endekli takdim eder fakat Telhîsî Mustafa Efendi'nin zaman zaman "Tulû'î şemsten dört saat mukaddem, tulû'ı-şemsten bir saat sonra" gibi ifadelerle günün saatine vurgu yaptığı da görülür.⁶¹¹

Tüm bunların dışında yine takvime bağlı olmakla birlikte yukarıdakilerden biraz daha farklı olan kimi kelimeler de az da olsa günlere işaret etmek için kullanılmaktadır. Mesela Mustafa b. Hayreddin nevruz gününde (Mart 1540, Kastamonu),⁶¹² Mahmud b. Hasan b. Sa'd Kurban Bayramı arefesinde (6 Maert 1448, Gelibolu)⁶¹³ Emirded ? b. Ahmed Ramazan bayramı arefesinde (23 Ağustos 1522, Konya)⁶¹⁴ meçhul bir müstensih 'Hacılar bayramı'nın arefesinde (21 Aralık, 1547, Bursa)⁶¹⁵ yine ismini yazmayan bir müstensih ise balık burcunda iken istinsahlarını tamamlamıştır. (1575, Şubat-Mart, Maraş)⁶¹⁶

Mutlak zamanın günlere ait dilimleri ise oldukça geniş bir yelpazedir. Burada namaz vakitlerinin belirgin bir rol oynadığı görülür. Namaz vakitlerinin dışında kalan zaman dilimleri ise yine büyük ölçüde namaz vakitlerine göre ifadelendirilir (İki namaz arası vs).⁶¹⁷

Müstensihler günün ilk ışıklarıyla istinsah işine başlarlar. Sabah namazı vaktinden öncesi ya da sonrasında istinsah biten birçok nüsha bulunmaktadır. Pîr Mehmed b. Bahşî el-Kirmânî, *Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf* isimli eseri bir

⁶¹¹ Selim Karahasanoğlu, Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzâde Telhîsî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9.

⁶¹² Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/1, 133b.

⁶¹³ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8270, 163a.

⁶¹⁴ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 02389, 79a; Hacıların arefe günü: Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 03651, 43a.

⁶¹⁵ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 03651, 43a.

⁶¹⁶ Millet, AEMNZ, 808, 28a.

⁶¹⁷ Müellif Ebu'l-Berekât en-Nesefî de *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*'ın ferağ kaydında telifin ikinci namazından sonra bittiğini kaydeder. Fakat onun müstensihlerden farkı namazı cemaatle kıldığını da belirtmesidir. "... min te'lîfi hâze'l-kitâb ba'de salâti'l-'asri bi'l-cemâ'ati..." Hasa Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 4078/1, 66a. İlgili dönemin müstensihleri ise namazı münferiden ya da cemaatle kıldıklarına dair herhangi bir bilgi paylaşmazlar. Söz gelimi aynı eserin meçhul bir müstensihi cemaate vurgu yapmadan istinsahın öğle namazı vaktinde bittiğini kaydeder. A.g.y.

ramazan ayında sabah namazını kıldıktan sonra istinsah etmiştir. (...ba'de mâ sallâ es-subha...) (30 Ocak 1540)⁶¹⁸ Sabah bazen de sabah namazına izafe edilmeden mutlak olarak kullanılır.⁶¹⁹ Ebu Sa'd, Müslim'in *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ini güneş bir mızrak miktarı doğduktan sonra bitirmiştir. (25 Mayıs 1382)⁶²⁰ İstinsah kayıtlarında güneşin konumunu belirten bir başka müstensih ise Candarlılılar'dan Mustafa b. Hıdır'dır. Balıkesir'de ikamet ettiğini belirten müstensih Ahmed b. Muhammed adına kayıtlı olan *Mecma 'u'l-Fetâvâ*'nın istinsahını güneş dörtte bir miktarı yükseldiği zamanda bitirdiğini kaydetmektedir (Temme Kitâbu *Mecma 'i'l-Fetâvâ* vakte irtifâ'î-ş-şemsi yevme's-sebti... Nisan-Mayıs 1437).⁶²¹ Ebu Sa'd ile Mustafa b. Hıdır'ın söylemek istedikleri şey işrak vakti olmalıdır, nitekim işrak vakti güneşin ufuktan bir mızrak boyu yükselmesiyle girmektedir ki bu da güneşin doğuşundan 40-50 dk. sonrasına tekabül eder. Fakat onların açıkça söylemediği bu vakti müstensihlerin birçoğu açıkça zikreder ki bu da duhâ'dır. Duhâ aynı zamanda istinsah kayıtlarında vakit olarak en çok kullanılan dilim'dir. Esasında duhâ mutlak olarak zikredildiğinde sözlükte hem işrak hem de kuşluk vakti için kullanılmaktadır. Şu halde istinsah kayıtlarında duhâ mutlak olarak yazıldığında güneş doğduktan 40-50 dk. sonrası ile öğlen kerahetinin başladığı bir vakit anlaşılmalıdır. Bu ise mezkûr vaktin işrak olabileceği gibi kuşluk vakti olabileceğini de gösterir. Hacı b. Hıdır gibi bazı müstensihler ise işrak ile kuşluk arasını duhâ'ya getirdikleri sıfat ile ayırırlar ki bu da kübrâ'dır. Örneğin Hacı b. Hıdır, Fahreddin Râzî'nin *Esrâru 't-Tenzîl*'ini 4 Şubat 1464'te duhâ-i kübrâ'da bitirmiştir.⁶²² Kaba kuşluk ya da ulu kuşluk olarak bilinen bu duhâ-i kübrâ'yı kullanan başka müstensiler de vardır. Pezdevî'nin *Kenzu 'l-Vusûl*'unu istinsah eden Mahmud b. Mustafa istinsahtan duhâ-i kübrâ'da fâriğ olmuştur.⁶²³ Buna mukabil işrak için de suğrâ ya da esğar sıfatının kullanılması beklenir ki çok az da olsa bunun da örnekleri vardır. Bayezid el-Bistâmî'nin *Raşhu*

⁶¹⁸ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00179, 229a.

⁶¹⁹ Süleymaniye, H.Hüsnü Paşa, 00533, 89b.

⁶²⁰ Süleymaniye, Reisulküttâb, 00232, 164b.

⁶²¹ Süleymaniye, Fatih, 02464, 155a.

⁶²² Süleymaniye, Carullah, 00036, 183a.

⁶²³ Millet, Feyzullah Efendi, 564, 151b.

Ezvâki'l-Hikme isimli eserinin Şam'da biten nüshası duhâ-i eşğar'da tamamlanmıştır. (Aralık-Ocak 1516-7)⁶²⁴

İstinsahın bitiş vakti için kullanılan diğer bir namaz öğle namazıdır. Fakat burada bir durumu açıklığa kavuşturmak gerekir; sözlükte öğlen anlamına gelen zuhr kelimesi istinsah kayıtlarında bazen vakt-i salâti'z-zuhr gibi namaza izafetle bazen de vakti'z-zuhr gibi sadece vakte izafetle kullanılır. Aynı durum vakt-i salâti'l-'asr ya da vakti'l-'asr için de geçerlidir. Zuhr ve 'asr kelimelerinin namaza izafetle kullanılması durumunda ne kastedildiği açıktır, müstensih nüshayı öğle ya da ikinci namazı vaktinde bitirmiştir. Müstensihlerin zuhr ve 'asr kelimelerini namaza izafe etmeksizin kullandıklarında da kastettikleri öğle ve ikinci namazı vakitleri olmalıdır. Zira Arapça nahiv kuralları gereğince salat kelimesini kullanmadan (sadece vakt-i zuhr demekle) vakt-i salâti'-zuhr'u kastetmek mümkündür. Öte yandan müstensihler herhangi bir namazı çağrıştırmaksızın öğle vakti, gündüz vs.yi kastettikleri başka bir kelime zaten vardır ki bu da nehâr'dır. Mesela Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Bedr b. Halîl el-Bâyî, *el-Kevâkibu'd-derârî*'nin birinci cildini (el-cüz'ü'l-evvel) 'selh-i ramazan'ın nehâr'ında bitirmiştir. 1 Şubat 1443.)⁶²⁵ Şu halde salat kelimesine izafe edilsin ya da edilmesin vakti'-zuhr ile kastedilenin öğle namazı vakti, vakt-i 'asr ile kastedilenin ise ikinci vakti olduğunu söylemek mümkündür.

Öğle namazına gelmeden önce bitirilen nüshalar da vardır. Muhammed el-Hatîp, Ferišteoğlu İbn-i Melek'in *Şerhu Mecma'il-Bahreyn*'inin birinci cildininin (nısfu'l-kitâb) istinsahının belde-i Sofya'da evvel-i zilhiccenin evvel-i nehârın'da bittiğini kaydeder. (11 Temmuz 1554)⁶²⁶ Onun evvel-i nehâr ile kastettiği kuşluk ile öğle arası ya da kuşluktan hemen sonrası olmalıdır. Kastamonulu İbrahim b. Mevlevî mütalaa ettikten sonra kâtibe dua edenlere dua ettiği istinsah kaydında el-Merğînânî'nin *el-Hidâye* nüshasını öğlene yakın bir zamanda bitirdiğini belirtir. (...karîben ilâ vakti'z-zuhri. 5 Haziran 1361, İznik Medresesi'nde istinsah)⁶²⁷ İlgili

⁶²⁴ Süleymaniye, Carullah, 01560, 123b.

⁶²⁵ Süleymaniye, Fatih, 00878, 226a (... nehârî'l-hamîsi'l-mübârek, selhi şehri ramâzânî'l-mu'azzam...)

⁶²⁶ Ohri, 52, 277b.

⁶²⁷ Süleymaniye, Fatih, 02253, 342b.

dönem Osmanlı coğrafyasında “öğlene yakın” zamandan daha yakın zamanda biten nüshalar da vardır. Meçhul bir müstensih bir *Telvîh* haşiyesini öğleden hemen önce bitirdiği gibi (...kubeyle zuhri yevmi'l-hamîs... 24 Temmuz, 1550)⁶²⁸ Mustafa b. Bâlî de İbn-i Kemal'in *el-Hidâye* haşiyesini az önceki meçhul müstensihden iki yıl sonra yine öğleden hemen önce bitirmiştir (...Ramazane'l-mübârek, kubeyle vakti'z-zuhr... 12 Eylül 1552).⁶²⁹ Nizam Karabâğî ise İbnu's-Sâ'âtî'nin *Mecma'u'l-Bahreyn*'ini ramazan ayında tam öğle vaktinde bitirmiştir (...vakte'z-zuhri fi yevmi'l-isneyni...8 Haziran 1365, Azak).

Yukarıda verilen örnekler öğleni mutlak olarak zikreden istinsah kayıtlarıdır. Kimi müstensihler ise öğlen / zuhr kelimesini namaza izafetle kullanır. Öğle namazına mimlenen bazı kayıtlar ise Cuma namazı vaktinde düşülmüştür. Mülazım olan Mustafa b. Hasan er-Rûmî es-Selânîkî Cuma günü namaz vaktinde, (...fi yevmi'l-cum'ati vakte's-salâti...)⁶³⁰ Yusuf b. Mürüvvet Makâm-ı Kostantiniyye'de cuma vaktinde (... fi vakti'l-cum'ati fi şehri...)⁶³¹ istinsahı bitirmiştir. Bu iki müstensih belki ezan okunurken belki de ezan okunduktan sonra hutbe başlamadan önce hızlıca bitirip bu kayıtları düşürmüşlerdir; bunu kestirmek güçtür. Fakat kestirmesi güç olmayan başkaca kayıtlar vardır. İsmi yazmayan bir müstensih muhtemelen kendisi için çoğalttığı (müstensih o esnada medresededir) Tûsî'nin *Tecrîdu'l-Akâid*'inin istinsahını kurban bayramı arefesine denk gelen bir Cuma gününde sala vaktinde bitirmiştir (...fi vakti's-salâ fi yevmi'l-cum'ati fi medreseti...)⁶³²

Öğle ile ikinci arası da istinsah kayıtlarına konu olan zaman dilimleridir. Bu zaman dilimi için iki namaz arası anlamına gelen kelime ‘beyne's-salâteyn’ kullanılmaktadır. Mesela meçhul bir müstensih tarafından camide kendisi için istinsah edilen *Mirkatu'l-Luğa*'nın istinsah zamanı iki namaz arasındır (...fi vakti

⁶²⁸ Süleymaniye, Murad Molla, 00648, 77a.

⁶²⁹ Süleymaniye, Süleymaniye, 00568, 217a.

⁶³⁰ Süleymaniye, Fatih, 02934, 227a.

⁶³¹ Süleymaniye, Fatih, 02963, 147a.

⁶³² Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 03651, 43a.

beyne's-salâteyn min yevmi'l-ehad fi mekâni...).⁶³³ Hatta meşhur Osmanlı alimi el-Halebî iki namaz arasında telif-istinsahı adet edinmiş gibidir. İbrahim el-Halebî Osmanlı medreselerinin ders kitaplarından olan *Mültekâ*'sının tebyizini iki namaz arasında bitirdiği gibi (Ve kad temme tebyîzuhû beyne's-salâteyni...)⁶³⁴ yine Osmanlı medreselerinin temel fıkıh kitaplarından olan *Gunyetu'l-Mütemelli*'sinin tebyizini de iki namaz arasında bitirmiştir (Veka'a el-ferâğu min tahrîrihâ beyâzen beyne's-salâteyni... 12 Mart 1516).⁶³⁵ Bu tarihten üç yıl sonra *Gunyetu'l-Mütemelli*'yi istinsah eden Nâsır b. Muhsin de müellif Halebî'yi taklit edercesine nüshayı iki namaz arasında istinsah etmiştir (...beyne's-salâteyni min yevmi'l-cum'ati...15 Haziran 1519).⁶³⁶

İstinsah kayıtlarında öğle ile ikinci namazı arasını mimleyen başka kelimeler de vardır. Mesela meçhul bir müstensih 'bereket ayı ramazan'da düştüğü kayıta istinsahın öğle ile ikinci namazı arasında bittiğini kaydeder. (...beyne salâteyi'z-zuhri ve'l-'asr... 11 Mayıs 1530)⁶³⁷ Yâfi'i'nin *el-İrşâdu't-Ta'rîz*'i ile (Ve kâne'l-ferâğu min ta'likihî ...ba'de salâti'-zuhr)⁶³⁸ İbnu'l-Haşşâm'ın *ed-Durru'n-Nâzım*'ı ise öğle namazından sonra istinsah edilmiştir (Ve kâne el-ferâğu min neshihî ba'de salâti'z-zuhr...)⁶³⁹ Ve nihayet öğle ile ikinci arasında bir zamanı gösteren son kayıt ise öğlen vaktinin sonudur (Veka'a min kitâbetihî vakte âhiri'z-zuhri...)⁶⁴⁰

İkinci namazı vakti de istinsah kayıtlarında zamanı belirtmek için kullanılan bir zaman dilimidir. Nureddin b. İbrahim el-Kirmânî el-Karahisârî *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*'yi (...yevme'l-cum'ati vakte'l-'asri...),⁶⁴¹ ismini tasrih etmeyen bir müstensih ise *Mecma'u'l-Fevâid*'i ikinci vaktinde istinsah etmişlerdir.

⁶³³ Süleymaniye, Fatih, 05261, 178b.

⁶³⁴ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 01817, 219a.

⁶³⁵ Süleymaniye, Laleli, 00911, 273a.

⁶³⁶ Süleymaniye, Ayasofya, 01131, 244.

⁶³⁷ Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 00291, 93b.

⁶³⁸ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/2, 120a.

⁶³⁹ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/1, 51b.

⁶⁴⁰ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00848, 154a.

⁶⁴¹ Süleymaniye, Carullah, 01263, 67b.

(fi evâili şevvâl yevme's-sülesâ vakte'l-'asr...)⁶⁴² Yunus b. Abdullah gibi ezan sesine duyarlı kimi müstensihler ise sadece ezan okunduğunu belirtmekle kalmayarak ezanın hangi makamda okunduğunu da zikretmektedirler. (...fi evâhiri şehri zilka'de ve'l-müezzinu yüezzinu makâme'n-nühüft...)⁶⁴³

İkinci ile akşam arası için bazen namaza bazen de güneşin konumuna endeksli kelimeler tercih edilir. Yusuf b. Mustafa *Zahîretu'l-'ukbâ fi Şerhi Sadri'ş-Şerî'ati'l-'uzmâ* isimli eserin istinsahını ikinci namazından sonra bitirirken (...ba'de salâti'l-'asri yevme's-sebti...),⁶⁴⁴ Taftazânî'nin *et-Telvîh* nüshası ile (...yevme'l-isneyn 'inde gurûbi'ş-şemsi...)⁶⁴⁵ Nesefî'nin *Menâru'l-Envâr*'ı (...vakte gurûbi'ş-şemsi yevme'l-ehad...)⁶⁴⁶ ve Cürcânî'nin *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*'i (...vakte'z-zevâli yevme's-sülesâi...)⁶⁴⁷ güneş batarken istinsah edilmiştir.

Ve nihayet güneş batmış, gün kararmıştır fakat müstensihler istinsah etme işine devam etmektedirler. Lâmi'î Çelebi'nin *Şerefu'l-İnsân*'ının istinsahı oğlu Derviş Mehmed b. Lâmi'î b. Osman tarafından akşam ve yatsı namazları arasında bitmiştir (...fi mâ beyne'l-'işâeyni mine'l-izmâni...)⁶⁴⁸ Akşam ile yatsı namazları arasında istinsah edilen diğer bir nüsha ise birbaşka Çelebi'nin, Hasan Çelebi'nin *Tarîka 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf* ismiyle kayıtlı eseridir. Muhtemelen talebe olan meçhul müstensih bu nüshayı Bursa Muradiye Medresesi'nde 21 Aralık 1536'da akşam-yatsı arasında bitirdiğini belirtir.⁶⁴⁹ İsmi zikretmeyen başka bir müstensih ise Şihabuddin

⁶⁴² Süleymaniye, Fatih, 01384, 246b.

⁶⁴³ Millet, Feyzullah Efendi, 1248, 137b. Yunus b. Abdullah kendisinin o esnada nerede olduğunu kaydetmez fakat daha sonraki tarihli bir istinsah kaydında (Mayıs-Haziran 1676) meçhul müstensih Molla Fenârî'nin (ö.1431) *el-Fevâidu'l-fenâriyye*'sinin istinsahını öğle ezanı vaktinde bitirdiğini ve kendisinin de o esnada Semaniye Medresesi'nde derste olduğunu belirtir. (Koç Üniversitesi Suna Kırâç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 18/6, 271a.) Birinci bölümde başka bir bağlamda örnek verilen Mısırlı Ömer b. Ebu Bekir ise ezan ile nüshanın itmamı arasında bir teberrük vesilesi arar gibidir. Molla Lutfî'nin katalogda *Mevzû'âtu'l-'ulûm me'a şerhihâ* olarak kayıtlı eserinin (ki esasında ikisi de müstakil eserdir, her nasılsa katalogda bir eser olarak kaydedilmiş) istinsah kaydında o nüshanın tam olarak sabah ezanının bitmesiyle sona erdiğini vurgulamaktadır: "...me'a temâmi ezâni subhi yevmi's-sebti'l-mübârek..." Süleymaniye, Hacı Mahmut Efendi, 6539/1, 23a.

⁶⁴⁴ Süleymaniye, Fatih, 01605, 250a.

⁶⁴⁵ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00440, 147a.

⁶⁴⁶ Şehzade Mehmed, 29, 77a.

⁶⁴⁷ Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 00464, 126b.

⁶⁴⁸ Süleymaniye, Fatih, 03999, 220a.

⁶⁴⁹ "... fi vaktin beyne'l-'işâeyn..." Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6601/1, 74a. (Katalogda sehven 15b)

ed-Devletâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv* isimli -belki de aynı zamanda mütalaa ettiği-eserinin istinsahını Tokat'ta bir medresede yatsı namazından sonra yorganını üstüne çekmeden önce bitirmiştir. (...ba'de salâti'l-'ışâ'i kable'n-nevmi)⁶⁵⁰ Üveys b. Resul gibi gece çalışan müstensihler de vardır. Kâdîhân'ın *Şerhu Kitâbi'z-Ziyâdât* isimli eserin istinsahını o Cafer Ağa Medresesi'nde gece vaktinde bitirmiştir. (...fi leyleti cum'ati evâli muharrem...)⁶⁵¹ Bir başka gececi ise Ali b. Hasan'dır. Ali b. Hasan ez-Zâhidî'nin el-Fetâvâ'sının istinsahını Bursa'dan bir gece vakti bitirmiştir.⁶⁵²

Şunu hatırlamakta fayda var ki herhangi bir zamanda yazılan istinsah kayıtları -daha önce de belirtildiği gibi- yazmaya başlamanın değil yazmayı bitirme ânının kayıtlarıdır. Dolayısıyla istinsahın sabah namazından önce ya da sonra ya da mutlak olarak sabah vakti bitti diyen bir müstensih belki de gece boyunca çalıştığı istinsah ameliyesinin o vakitte bittiğini bildiriyordu. Şu durumda sabah namazı civarında biten nüshalar da gece boyunca yapılmış çalışmaların ürünü olmalıydılar.

İstinsah kayıtlarında zamana dair verilen bilgilerde de görüldüğü gibi günün çok farklı dilimlerinde istinsah yapılmaktadır. Fakat gündüz için birçok dilimi kullanılırken gece kendisinin de yalınlığını hatırlatırcasına sade 'gece' olarak kullanılır. Müstensihler genel olarak gecenin hangi evresinde olduğuna dair bir şey söylemez. Yukarıdan beri verilen örneklerin de gösterdiği gibi gece sadece ya yatsından önce-sonra ya da leyl olarak karşımıza çıkarken gece dışında kalan zaman için güneşin doğumu, güneş dörtte bir doğduktan sonra, sabah, sabah namazı, sabah namazından sonra, ısrak-kuşluk namazı, öğleden önce, öğleden hemen önce, öğleden sonra, öğle ile ikindi arası (beyne-'salâteyn), öğlenin sonu, ikindi vakti, ikindi'den sonra, güneş batarken gibi farklı zaman dilimleri kullanılmaktadır.

2.3.6. Dua

⁶⁵⁰ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 01902, 153b.

⁶⁵¹ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00693, 281b.

⁶⁵² Süleymaniye, Fatih, 02454, 845a.

XII-XIV. yüzyıl ulemasından İbn Cemâ'a hoca ve talebe âdâbına dâir kaleme aldığı *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim fi edebi'l-'alimi ve'l-müte'allim* adlı eserinde hocanın derste nasıl davranması gerektiğini anlatır ve bazı tavsiyelerde bulunur. Hocanın derse gelmeden önce evinde yapacağı hazırlık, evden ders meclisine giderken yapması gerekenler, ders meclisinde kime nasıl davranması gerektiği vs. gibi tavsiyelerin yanı sıra derse nasıl başlaması ve dersi bitirmesine dair de kimi şeyler söyler. Buna göre hoca ders okurken olur olmaz yerde derse ara vermeyecek ya da nerede durup nerede geçeceğini iyi bilecek, (ve yesîlu fi dersihî mâ yenbeğî vasluhû ve yekifu fi mevâzi'l-vakfi ve munkati'l-keîâmî) konuları canı istediği yerde değil o konunun anlatılması gerektiği yerde anlatacak, metni, metnin anlaşılabilirliğini zorlaştıracak şekilde hızlı hızlı değil, bilakis tertîl, tertîb ve temehhül ile okuyacak, özellikle ders meclisinde avam da varsa dinde şüphe izhar ettirecek şeyleri paylaşmaktan kaçınacak ve metinde böylesi bir soru varsa bile onun cevabını bir sonraki derse tehir etmeyecektir.⁶⁵⁴ Fakat tüm bunlardan önce derse başlamadan teberrüken biraz ayet okuyacak ardından ise dua yapacaktır. İbn Cemâ'a dua edilecekleri ise şöyle sıralar: Başta hocanın kendisi, derste hazır bulunanlar, sair Müslümanlar, ileri gelen fukahâ-imamlar, (e'immeti'l-müslimîn) kendi şeyhleri, ebeveyni, ders yaptıkları meclisin bânisi (vâkıfî mekânihi).⁶⁵⁵ İbn Cemâ'a'nın ders takrir edecek hocalar için yaptığı bu tavsiyeye ilgili dönemin müstensihlere de uymuş gözükmektedir. Zira onun saydığı tüm bu kimseler fazlasıyla birlikte istinsah kayıtlarının öğelerinden sonuncusu olan dua filleri/cümlelerinde görünür. Bu öge istinsah kayıtlarının en renkli ve en zengin içeriğine sahiptir. Ağzı dualı müstensihler istinsah kayıtlarında adeta bir dua ordusu oluşturmaktadır. Anne-baba, akraba, müellifler, nüsha sahipleri, müstakbel okuyucular, din büyükleri, hocalar, hatta şehirlere vs. bu ordunun neferleridir.

⁶⁵³ Âbid b. el-Hâc Sinan Semâvî, müstensih. , 964, Rebiulahir, Perşembe, Kuşluk Vakti. Süleymaniye, Şehzade Mehmed, 29., 77a.

⁶⁵⁴ İbn Cemâ'a, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim fi edebi'l-'alimi ve'l-müte'allim*, Haz. Muhammed b. Mehdî el-'Acîmî, Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1983, s. 65, 66.

⁶⁵⁵ İbn Cemâ'a, *a.e.*, s. 64.

Nüshayı çoğaltarak hamd icâp ettiren bir eylemin sonuna gelen müstensih temelde üç farklı grup için dua etmektedir. Bunlardan birincisi istinsahını yaptığı eserin müellifidir. Müellifler istinsah kayıtlarında en az dua edilen kimselerdir, zira istinsah kayıtlarının sekiz ögesinden en az göze çarpanı da yine bu gruptur. Dua edilen ikinci grup müstensihin kendileridir. Müstensih kendi istinsah kaydında kendisi için dua eder. Bu esnada 50'den fazla kimse de dua fiillerine konu olmaktadır. İstinsah kayıtlarının müstensihin duasına konu olan üçüncü grubu ise şehirlerdir. Müstensih, istinsahı bitirdiği mekân bilgisini verirken şehrin adını anar ve bu vesileyle şehirlere de dua eder. Az da olsa bazı istinsah kayıtlarında istinsahın bittiği kurumun bânisi için dua edildiği de olur fakat bunlar anlamlı bir sayıda olmadığı için dua edilen müstakil bir grup olarak tasnife tabi tutulmaz. Mesela Bursa, Sultan Medresesi'ndeki müstensih içerisinde bulunduğu medresenin bânisine de dua eder.⁶⁵⁶ Diğer bir istisnai örnekte ise Burhânu'ş-şerî'a'nın *Vikâyetu'r-rivâye*'sinin istinsah eden Derviş b. 'Ivaz istinsahı bitirdiği Kalecik (?)Medresesi için dua etmektedir.⁶⁵⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi kaynak metin ve müellifi istinsah kayıtlarının en az zikredilen öğeleridir. Müelliflerin zikredildiği yerler de “ya falanca'nın eseri sona erdi vs.” anlamında istinsah kayıtlarının baş tarafında ya da dua öğelerinin bir unsuru olarak dua cümlelerinde yer alırlar. Müellifler dua cümlelerinde genelde isimleriyle değil *müellif*, *musannif* ya da *sâhip* kelimeleriyle zikredilirler. (Sâhip'in nüsha sahibi olabileceği ihtimali de göz ardı edilmeden) Dua cümlelerinde zaten az zikredilen müelliflerin ebeveyni de nadiren duaya ilâve edilmektedir. Nadir örneklerden birisinde müstensih Ahmed b. Husâmeddin müellif İbn-i Ferište er-Rûmî'nin hem ebeveynine hem de şeyhlerine dua etmektedir (...li-İbni Ferište er-Rûmî , gafera Allahu lehû ve li-vâlideyhi ve li-meşâihihî...)⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ Süleymaniye, Fatih, 04040, 144b

⁶⁵⁷ Süleymaniye, Fatih, 02231, 132a.

⁶⁵⁸ Süleymaniye, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00314, 260b.

Dua ordusunun ikinci grubu olan müstensihler kendileri için genellikle “gufran” duasında bulunur. Bunun için başta “ğafera,” “rahime” olmak üzere ... kadar fiil kullanılır. Müstensih kendi ismini yazdıktan hemen sonra adeta üçüncü şahıs gibi kendisine de dua eder. Bazı kayıtlarda ise kendisinden kâtip vs. gibi sıfatlarla bahsederek kendisine üçüncü şahıs olarak dua eder (... Allahumme iğfir li-sâhibihî ve li-kâtibihî...).⁶⁵⁹ Müstensih kendisine dua ettikten sonra -yukarıda da belirtildiği gibi- kendisiyle alakalı başka paydaşlar da katar. Elli’den fazla olan bu paydaşlar da temelde üç gruptur: Müstensih ile kan bağı olanlar, müstensih ile din bağı olanlar ve müstensih ile nüsha üzerinden bağı olanlar.

Kan bağı olanlarda müstensihin dışında en çok dikkati çeken ise müstensihin ebeveynidir. Müstensihin isminin zikredildiği istinsah kayıtlarının nerdeyse hepsinde ebeveyne dua edilir. Ebeveynden baba ise anneye göre daha fazla dikkati çeker. Zira bazı müstensihlerin sadece babalarını zikrettikleri olur. Söz gelimi kendisini Falân b. Fulân diye tanıttıktan sonra ğaferellahu lehumâ v.s. diyen müstensihin buradaki tesniye zamirinin birisi müstensihin kendisine işaret ediyorken diğeri ise müstensihin babasına dönmektedir. Ebeveynden babanın ismi genellikle zikredilirken annenin ismi zikredilmez. Zira –daha önce de belirtildiği gibi-li-vâlideyhimâ’daki zamirlerden birisi anneyi temsil etmektedir. Müstensih ile kan bağı olanlar sadece ebeveyni ile sınırlı değildir. Bazı müstensihler dedesini de duaya katar fakat bu genelde kendi künyesini anarken dedesinin ismini de zikretmişse olur. Mesela müstensih kendisini Falan b. fulan b. fulan diye tanıttıktan sonra yaptığı duaya babası ve dedesini de ekler. Bazı müstensihlerin dedelerinin babasına dua ederken (...Ahmed b. Bedreddîn Halife b. İbrahim b. Muhsin, ‘afâ Allahu ‘anhum bi’l-lutfi ve’l-ihsân...)⁶⁶⁰ bazıları ise kendisinin ve babasının ebeveynine dua eder (...‘an yedi Nasûh b. Muhammed el-Hâfız el-Hâfızî, gafera Allahu lehumâ ve li-vâlideyhimâ...)⁶⁶¹ Bazı müstensihler ise hem babasının hem de dedesinin ebeveynine dua etmektedir (...Kâtibuhû ve mâlikuhû Ali b. Hasan b. Emîr Ahmed,

⁶⁵⁹ Süleymaniye, Amcazade Hüseyin, 00024, 563a.

⁶⁶⁰ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00260, 143a.

⁶⁶¹ Millet, A.E.Arb, 1092, 103b.

gafera Allahu lehum ve li-vâlideyhim...⁶⁶² Müstensihle kan bağı ile bağlı olan bir başka grup ise akrabalarıdır. Nadiren de olsa bazı müstensihler akrabalarına dua ettiği görülür (...‘an yedi efkari’l-verâ Ramazan b. Yakup b. İlyas, gafera Allahu te‘âlâ lehu ve li-vâlideyhimâ ve li-akribâihi ve akribâihimâ...⁶⁶³ Mustafa b. Abdullah ise akrabalık bağlamında ilginç bir yaklaşım sergiler. Sorunlu Arapçasıyla yazdığı istinsah kaydında o, İbn-i Haldun’un asabe-i nesebiyye, asabe-i sebebiyyesini çağrıştırırcasına neseben ve sebeben akrabası olan kimselere de dua eder.⁶⁶⁴ Çocuklar ya da eş istinsah kayıtlarında rastlanan kimseler değildir. Belki de bunun tek istisnası Ali b. Ahmed’tir. Rodos’ta ikamete mecbur olan Ali b. Ahmed burada istinsah ettiği nüshalarda Humus’ta kalan ailesini ve çocuklarını özlemle yâd eder, “...‘alâ yedi efkari ‘ibâdillahi ... Ali b. Ahmed eş-Şeyh...ve raddehû ilâ vatanihî ve cemme‘a şemlehû bi-veledeyhi...”⁶⁶⁵ “... ve keşefe ğammehû ve cemme‘a şemlehû bi-veledeyhi ve ekâribihî...”⁶⁶⁶

Müstensihle kan bağı olmamakla birlikte yine de bu bağlamda değerlendirilebilecek bazı kimseler vardır. Bunların başını müstensihin kendisine ve ebeveynine iyi davrananlar (ihsan edenler) gelmektedir. Menteşe b. Emir b. İsa Gelibolu’da istinsah ettiği nüshada Allah’tan gufran talebine, kendisini ve ebeveyni zikrettikten sonra önce ebeveynine ihsan edenleri sonra da kendisine ihsan edenleri de katmaktadır (Gafera Allahu lehû ve li-vâlideyhimâ ve ahsene ileyhimâ ve ileyhi...⁶⁶⁷ İhsan edenlerin zikredildiği başka örneklerde de ebeveyne ihsan edenler müstensihle ihsan edenlere öncelenir. Müstensihler buradaki ihsânın neye karşılık geldiğinden bahsetmezler fakat bununla kastedilen iyi-hoş geçimli konu komşu olmalıdır. Nitekim nadir örneklerden birisinde Hasan b. Abdullah b. Abdal Hasan

⁶⁶² Millet, Feyzullah Efendi, 02155/3, 30a.

⁶⁶³ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 00084, 223a.

⁶⁶⁴ “... ve li-akrabâihî neseben kânû ev sebeben...” Manisa il Halk Kütüphanesi, 2574, 15b (15b sehven yazılmış olmalıdır.) 1546-7’de istinsah edilen bir nüshanın temellük kaydında da akrabalara dua edildiği görülür. Kendisini *Şerhu’l-Enmûzec* adlı eserin iş bu nüshasının sâhip ve mâlik’i olarak takdim eden Muhyiddîn b. İbrahim’in dua ettiklerinin arasında kendisi ve babasının yanı sıra akrabaları da vardır. Balıkesir Mutasavvif Ömer Ali Bey Kütüphanesi, Balıkesir il Halk, 1079, 52a.

⁶⁶⁵ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02705/2, 122a.

⁶⁶⁶ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02705/11, 240a.

⁶⁶⁷ Süleymaniye, Süleymaniye, 00272, 319a.

hayır dua ettiği ebeveyni, ebeveyninin geçmişi (eslâfihimâ), ebeveyninin torunları (a'kâbihimâ), ehl-i iman ve ehl-i İslâmın arasında komşuları da vardır.⁶⁶⁸ Piri Paşa b. Ramazan'ın kölesi olan Mirrîh b. Abdullah ise komşuların sınırını biraz daha geniş tutarak tüm sevdilerine dua eder (...lehu ve li-ahibbâihî...)⁶⁶⁹

Müstensihin kendisi vesilesiyle duaya ortak kıldığı din-bağı ile bağlı olanlar (ikinci grup) kalabalık bir grubu temsil eder. Bu grubun en başında tahmin edileceği üzere Hz. Peygamber gelir. Müstensihler –tıpkı müelliflerin eserlerinin girişinde yaptıkları gibi- hamdele ve salvelede bulunurlar ve bu esnada Hz. Peygamber'e dua ederler. Nebiler ve resuller de yine peygamberler sınıfından dua edilen kimseler arasındadır (...ve's-salâtu ve's-selâmu 'alâ hayrî'l-enâmi ... ve 'alâ cemî'i'l-enbiyâi ve'l-murselîn...)⁶⁷⁰ Hz. Peygamber'in âli ve ashâbı, (...Muhammedin ekmeli'l-mevcûdât...ve 'alâ âlihî ve ashâbihî...)⁶⁷¹ muhacir ve ensâr (...ve'l-muhâcirîne ve'l-ensâr...)⁶⁷² hulefâ-i râşidîn ve tâbi'în (...'alâ Muhammedin ve âlihî ve ashâbihî ve etbâ'ihî ve hulefâihî)^{673 674} bu grubun üyeleri arasındadır. Hz. Peygamber'in evvâcî da âli ve ashâbının yanı sıra Hz. Peygamber vesilesiyle duaya ortak kılınır (...ve sahibihî'l-'ızâm ve 'alâ evvâcîhî...)⁶⁷⁵ Daha sonra genellikle “cemî'i'l-mü'minîne ve'l-mü'minât ve'l-müslimîne ve'l-müslimât” kalıbıyla Mümin ve Mümineler ile Müslim ve Müslimeler gelir. Burada müstensihlerin bariz bir şekilde iman ve İslâm farkına vurgu yapmaktığı görülür. Zira istinsah kayıtlarında Müminler ve Müslümanların ikisini birden zikrederken Mümin olanlar Müslüman olanlara sürekli öncelenir. Açıktır ki bu iman'ın İslâm'a öncelenmesinin tipik bir tezahürüdür. Kimi istinsah kayıtlarında ise Mümin ve Müslim olanların ber-hayat olanları ya da vefat etmiş olanları ayrı ayrı belirtirken (... ve li-cemî'i'l-müslimîne ve'l-müslimât ve'l-

⁶⁶⁸ Süleymaniye, Ayasofya, 00220, 277a.

⁶⁶⁹ Süleymaniye, Carullah, 01560, 123b. İstinsah kaydında sadece kendisi, sevdikleri ve bütün Müslümanlara dua eden Mirrîh b. Abdullah belki de köle olduğu için ebeveynini duaya davet etmez.

⁶⁷⁰ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 00527.

⁶⁷¹ Süleymaniye, Carullah, 00222, 156b.

⁶⁷² Süleymaniye, Carullah, 00222, 156b.

⁶⁷³ Süleymaniye, Serez, 03632, 465b.

⁶⁷⁴ Süleymaniye, Carullah, 00222, 156b.

⁶⁷⁵ Süleymaniye, Carullah, 01263, 67b.

mü'minîne ve'l-mü'minât el-ahyâi minhum ve'l-emvât...)⁶⁷⁶ kimi kayıtlarda ise sadece ehl-i îmâna yer verilir.⁶⁷⁷ Müstensihin hocaları olmasa bile şeyhlerini din bağı grubundan olanlardan sayabiliriz. Şeyhlerin zikredildiği yerlerde genellikle sarahaten isim zikredilmemekte, “ve onun şeyhleri” gibi mutlak/muğlak bırakılmaktadır. Hasan b. Abdussamed b. Abdullah’ın dua ettikleri arasında şeyhlerini zikrederken (1 Mart 1537)⁶⁷⁸ istinsahı belde-i Mısır’da bitiren meçhul bir müstensih de şeyhlerini ve şeyhlerinin ebeveynlerini de duaya katar.⁶⁷⁹ Şeyhlerin yanı sıra zaman zaman da olsa zikredilen diğer bir grup ise ihvân’dır. Müstensihler elbette ki bununla nasıl bir kardeşliği kastettiğini belirtmezler fakat bağlamından anlaşılan müstensihin muradının tarikat kardeşliği olduğudur.⁶⁸⁰ İhvânın tarikat kardeşliğinden daha umumi (din kardeşliği) kullanıldığı yerler de görülür. Yusuf [b.] Hacı Ali kendisine imanda sebkât etmiş “ihvân”a dua eder,⁶⁸¹ imana sebkât edenlerle kastettiği tarikat ehli değil tüm Müslümanlar olmalıdır. Müstensihi sadece Allah için sevenler ya da ona Allah için dua edenler⁶⁸² de yine din bağı kategorisinden olmak üzere istinsah kayıtlarında zaman zaman boy göstermektedir. “Bilâd-i Rumeli’den Edirne’de” (Dâru’s-saltanat) istinsahı bitiren Tunuslu Muhammed b. Ahmed (el-Mağribî, et-Tûnûsî) ilgili dönemde karşılaşılan tek örneği kayıtlara geçirir. Müstensih dua ettiği evliyaların yanı sıra şehitleri de zikreder.⁶⁸³

Müstensihin kendisi bağlamında duaya katılan üçüncü grup ise müstensihle nüsha üzerinden dolaylı irtibatı olanlar, kitap/nüsha ile bir şekilde teması olan kimselerdir. Kitap/nüshanın etrafında kümelenen bu grubun başını okuyucular çekmektedir. Klasik kültürde okuma biçimleri için farklı gösterileni olan birçok farklı kelime/kavramın olması okur-kitap ilişkisini gösteren önemli bir durumdur. Örneğin Taşköprülüzâde *Medînetu’l-‘ulûm*’da bu durumun ilginç örneklerini

⁶⁷⁶ Süleymaniye, Carullah, 00704, 207b.

⁶⁷⁷ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6120, 15 b. (Katalogda 15b olarak kayıtlı, yanlış olmalıdır.)

⁶⁷⁸ Süleymaniye, Fatih, 3415, 124a.

⁶⁷⁹ Süleymaniye, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00314, 260b.

⁶⁸⁰ Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 00108, 300b: Mehmed b. El-Hâc Sâlim b. Mehmed b. Sâlim b. Ömer el-'Ozrî.

⁶⁸¹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1787, 177a (Katalogga sehven 15b)

⁶⁸² Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1787, 177a (Katalogga sehven 15b)

⁶⁸³ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1832, 15b. (Katalogda 15b olarak kayıtlı fakat yanlış olmalıdır.)

vermektedir. *Kara'e, derase, behase, ehaze, hafıza, semi'a, emlâ...* İstinsah kayıtlarında da dua ögesi olarak farklı okur profillerini görürüz. Birçok müstensih kim/ler olduğunu bilmediği belki de hiç bilmeyeceği okuyucuya hayır dua etmekte, bazıları ise bu okuyuculardan dua beklemektedir. Bazı müstensihler ise kimi okuyuculara ayrıcalık tanıyarak o eseri kendisinden okuyan talebelere de dua eder. Muhtemelen bir müderris olan İbrahim b. Hasan el-Evrenî el-Hanefî bu müstensihlerdendir: “Gafera Allahu lehû ve li-vâlideyhi ve li-men kare'e fihi.”⁶⁸⁴ Sinop'ta istinsah edilen bir *Şerhu'l-Mevâkıf* nüshasında ise müstensih Yusuf dua ettiği on iki grup arasında kendisine ilim öğretenler ve kendisinden ilim öğrenenleri de zikreder (...ve men te'alleme hû ve 'alleme hû...).⁶⁸⁵ Kimi istinsah kayıtlarında bu talebelerin daha genel bir şekilde zikredildikleri de olur. Aslen Moralı olup Birecik Kasabası'nda ikamet etmekte olan Oruç b. Pervâne, içlerinde nâzır, kâtip ve sâhip'in de olduğu bazı kimselere dua eder. Müstensihin dua ettikleri arasında nüshanın tâlipleri de yer almaktadır (...li-sâhibihî ve li-tâlibihî...).⁶⁸⁶ Nüşhadan faydalanacak olanlar talebelerle sınırlı değildir kuşkusuz, belki de bu yüzden Oruç b. Pervane aynı istinsah kaydında talebelerden daha umumi bir grubu da zikreder ki bu da nüshadan genel olarak istifade edenlerdir (...ve li-men nazara ileyhi ve fedâ minhu...). Talebeleri ve sair okuyucuları da kapsayacak bir başka grup ise mütalaa edenlerdir. Müstensihin çoğalttığı nüshayı mütalaa edecek olanlar da okuyucu kontenjanından dua edilenler arasındadır. İbrahim b. Mevlevî ? İznik Medresesi'nde kendisi için istinsahını tamamladığı Merğınânî'nin *el-Hidâyesi*'nin bu mübarek nüshasını “mütalaa edenlerden” hayır dua beklediğini kaydetmektedir.⁶⁸⁷ *Letâifu'l-minen ve'l-ahlâk* isimli eserin müstensihi ise istinsahını tamamladığı nüsha vesilesiyle okuyucunun ve bütün mütalaa edenlerin fayda görmesini istemektedir (...Nefe'a Allahu bi-zâlike kâtibehû ve kâri'ehû ve cemî'a men yutâli'a fihi).⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, , 02628, 520a.

⁶⁸⁵ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1787, 177a.

⁶⁸⁶ Süleymaniye, Fatih, 04034, 114b.

⁶⁸⁷ Süleymaniye, Fatih, 02253, 342b. Müstensihin aynı yerde mütalaa edenlerden sonra istifade edenler kaydını da düşmektedir.

⁶⁸⁸ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00375, 254b. Müstensihin bu ifadesi iki açıdan dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi aynı kayıta hem okuyanları hem de mütalaa edenleri yazması nüshanın okuyucuları ile nüshayı mütalaa edenler arasında bir fark gördüğüne işaret olmalıdır. İkinci dikkat çekici husus ise müstensihin mütalaa edenleri bu kelimenin hemen öncesindeki okuyanlar'da olduğu gibi “men yutâli'u” yerine “cemî'a men yutâli'u” şeklinde ifade etmesi bir maksada mebni

Kimi müstensihler ise çoğalttığı nüshanın ezberleneceğini umuyor olmalı ki nüshayı ezberleyecek olanlara da dua etmektedir. Geç tarihli bir istinsah kaydında müstensih şöyle dua eder: “Allah, Muhammet Mustafa hürmetine ve şehri-i ramazan hürmetine bu eseri yazana/çoğaltana, okuyana, ezberleyene... mağfiret etsin.”⁶⁸⁹ Elbette ki müstensihin kendisi gibi nüsha çoğaltanlar da duada ihmal edilmezler. Ramazan b. Ebî Yezîd, el-İtkânî'nin *et-Tebyîn fî Şerhi'l-Müntehab*'in istinsahını bitirdiği bu nüshadan kendisi gibi daha sonra istinsah edeceklerine de dua etmektedir.⁶⁹⁰ Fakat daha ilginç bir grup vardır ki bunlar da nüshaya nazar edenlerdir. Birçok müstensih nüsha ile irtibatlı olanlar arasına nüshaya nazar edenleri de zikreder. Bergamalı Yusuf b. Hamza Osmanlı 'vilâyeti' Bergama'da çoğalttığı nüshada nüshaya nazar edenlerin günahlarının affedilmesini dilemektedir. “...ve 'afâ zunûbe men nazara..”⁶⁹¹ Resul b. İlyas ise zillet ve fitneye düşürmekten korunmasını istediği Edirne'de düştüğü kayıta nüshanın elden ele dolaşacağı öngörüsüyle olsa gerek nâzırı çoğul olarak kullanır: “...bu kitabın pek değerli nâzırlarından beklenen (ve'l-mercû min keremi'n-nâzirîn) bu günü dününden kötü olan ve nefesine zâlim, hatadan ârî olmayan kâtibe dua etmeleridir... ”⁶⁹² Ayasuluğ Yaylağı'nda istinsahını düşen meçhul bir müstensih ise kâri, kâtip ve nâzırı bir arada kullanır. “Ey Kerîm olan ve ey Rahîm olan Allahım bu nüshanın sâhibine, kâtibine, kâriine ve buna nazar edene mağfiret buyur.”⁶⁹³

Nüshanın nâzırlarına dua eden, onlara hitap eden sadece müstensihler de değildir. Kimi zaman müelliflerin de nâzırlara seslendiği görülmektedir. *et-Tarablûsî*, *Vikâye* üzerine kaleme aldığı şerhin (*el-İstiğnâ*) ferağ kaydında eserini mütalaa edenlerden ve ona nazar edenlerden eserin bitiş duası esnasında müellifi de

olabilir. Bütün mütalaa edenlerden maksadı aynı yerde ve aynı esnada nüshayı mütalaa eden birden fazla kişiye işaret olduğu gibi nüshanın elden ele dolaşacağı öngörüsüne de bir işaret olabilir.

⁶⁸⁹ Koç, 25/2, 11b.

⁶⁹⁰ Süleymaniye, Yeni Cami, 00340, 144b.

⁶⁹¹ Süleymaniye, Fatih, 4633M, 179b.

⁶⁹² Süleymaniye, Pertev Paşa, 00115, 470b.

⁶⁹³ Süleymaniye, Fatih, 02303, 349a.

unutmamalarını istemektedir.⁶⁹⁴ ‘Âl-i Osman beldesi’ Bursa’da istinsah edilen bir *Gülîstan* nüshasında ise müellif ve iki şarihin nâzırlardan beklediği şeyler vardır. Sadî Şirâzî *Gülîstan*’ın sonunda “Ey bu nüshaya nazar eden, bu eserin musannifine Allah’tan rahmet, nüshanın kâtibine istiğfar, kendin içinse ne muradın varsa onu talep et!” demektedir.⁶⁹⁵ *Gülîstan* şarihi Yakup b. Seydî Ali de tıpkı müellif Şirâzî gibi okuyucuya seslenir: “Esere bakanlardan lütfen (bi-keremihim el-hafîr) beklenen bu eserin müellifi ve kâtibi olan el-hakîr Yakub b. Seydî Ali’ye dua etmeleridir.”⁶⁹⁶ Aynı nüshanın derkenarındaki bir notta ise bu sefer bir başka şarih olan Surûrî okuyucuya şöyle seslenir: “Ey bu esere nazar eden, birinci şarih tüm gayretine rağmen [yine de] birçok yerde hata yapmıştır, ben bu yanlışları düzelttim, hatta birçok latif şeyleri de ilâve etmeyi ihmal etmedim, etmedim çünkü -bilirsin- *Gülîstan* bir ferahlık bahçesidir.”

Bahsi geçen nâzırların kârî’den farklı bir yanı olmalıdır. Zira birçok kayıttta kârî ve nâzır beraber kullanılır. Söz gelimi *Şerhu Usûli’l-Pezdevî* isimli eserin müstensihlerinden olan Celal el-Geylânî istinsah kaydında nâzır ile kârî’e ayrı ayrı dua eder.⁶⁹⁷ Gerçi nâzırın kârî anlamında kullanıldığı da bir gerçektir. Söz gelimi Taşköprülüzâde *Miftâhu’s-sa’âde*’de Devvânî’nin ağzından nâzır’ı kârî anlamında kullanır. Buna göre Gazali ile hukemânın meşhur tartışması hakkında bir kitap yazmayı düşünen Devvânî, Hocâzede’nin *Tehâfut*’unu görünce şöyle der: “Eğer Hocâzede’nin bu eserini görmeyip de bu konu hakkında yazmayı düşündüğüm kitabı kaleme alsaydım benim kitabımı okuyanlara karşı (...dahketen li’n-nâzırîn) gülünç duruma düşecektim”⁶⁹⁸ Açıktır ki Taşköprülüzâde’nin burada nâzır ile kastettiği kitabı okuyacak olanlar (kâriler)dir. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi kârî ile birlikte kullanan müstensihlerin ayrıca bir anlamı kastediyor olmaları mümkündür (Elinde nüsha olmayıp yanındaki nüshasına bakanlar, “nazar edenler” ya da elindeki nüshayı tefekkür botutunda okuyan, mütalaa edenler).

⁶⁹⁴ Süleymaniye, Fatih, 01889, 352b: ...وارجو ممن طالعه ونظر فيه ان لا ينسي لمؤلفه من دعا الختم بالسعادة.

⁶⁹⁵ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00260, 143a.

⁶⁹⁶ Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00260, 143a.

⁶⁹⁷ Ziya Gökalp, Diyarbakır, 1108, 259a.

⁶⁹⁸ Taşköprülüzâde, *Müiftâhu’s-sa’âde*, C.II, Beyrut, Daru’l-Kütübü’l-‘Arabî, 1975, s. 162.

Görüldüğü gibi müstensihlerin okuyucular için kullandığı farklı sıfatlar bize dönemin okuyucu profiline ya da okur-eser ilişkisine dair ipuçları da vermektedir. Zira kitap/nüsha daha önce de belirtildiği gibi sadece okumak eyleminin nesnesi olmayıp elde edilen (sâhip), bir başkasına (kare'a 'aleyhi) ya da kendi başına (mütâla'a) okunan, yazıyla çoğaltılan (kâtip, müstensih) üzerine yazılan, vakfedilen, dinlenen, (müstemi') ezberlenen (hâfız) ve hatta bakılandır (nâzır). İstinsah kayıtlarında bu 'okuyucu' okunulan eseri 'dinleyen' 'nüshaya bakan' ve 'müstensihe dua edenler'den bahsedilmesi kitap okuma ritüeline ve eserin bitiriliş seremonisine dair fikir vermektedir. Müstensihlerin dua ederken zikrettikleri ilginç bir grup ise bu ritüelin tasvirini kolaylaştırmaktadır. Nitekim bazı müstensihler kendileri için yapılan duaya "amin" diyen bir gruptan bahsetmektedirler. Nureddin b. İbrahim el-Kirmânî el-Karahisârî, Üç Şerefe(li) Medrese'de düştüğü istinsah kaydında günlerini Allah'ın sevdiği ve razı olduğu şeyleri yaparak geçirmek istediğini belirttikten sonra onun bu isteğine amin diyerek katılanlara da dua eder (...sarrefellahu eyyânehû li-mâ yuhubbuhû ve yerzâhu, ve yerhamullahu 'abden kâle âmîn. Haziran-Temmuz1542).⁶⁹⁹ Müstensihin burada "amin diyenler" ile kastettiği kimselerin bir ders meclisinde bulunanlar olduğunu söylemek güç olabilir fakat meşhur Osmanlı alimi Hızır Bey'in oğlu Yakup Paşa'nın *Vikâye* Hâşiyesinin Bağdatlı Vehbi nüshası böyle bir örnek sunar. Az önceki müstensihden dört yıl sonra ismini kaydetmeyen bir müstensihin dua ettiği grupta bulunanlardan birisi ise kâtip, kârî ve okuyucu için yapılan duaya amin diyenlerdir.⁷⁰⁰ Burada yapılan tasvire göre faraza Molla Fenârî'nin mantık ilminden kaleme aldığı *el-Fevâidu'l-Fenâriyye*'nin istinsahını bitirdiği esnada Semaniye Medresesi'nde derste olduğunu belirten Yunus b. Abdullah'ın da bulunduğu bir ders meclisinde talebelerden birisi kitabı okumakla görevlidir. (Kârî) Kârî kitabın sonuna gelmiştir, bu esnada kitabın kâtibine ve nüshanın sahibine hayır dua edilir. Orada bulunan diğer talebeler de bu duaya "amin" diyerek iştirak eder. Bu iştirak eden talebelerden bir kısmı ise (belki de çoğu) meclisin nâzırlarıdır, yani ellerinde okunan metni takip edecek nüshaları olmadığı

⁶⁹⁹ Süleymaniye, Carullah, 01263, 67b.

⁷⁰⁰ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 00527, 218b.

için nüsha sahiplerinin nüshalarına bakanlar.⁷⁰¹ Tabi tüm bu seremoninin sadece istinsah kayıtlarında kullanılan kimi kelimelerden yola çıkılarak tasvir edildiğini unutmamak gerekir.⁷⁰² Ders verme/alma/okuma biçimlerine dair yapılacak müstakil çalışmaların istinsah kayıtlarının imkân verdiği yorumlarda kalan boşlukları doldurması, belki kimi yerleri tashih etmesi pek muhtemeldir. Bu boşluğu dolduran anekdotlardan birisi de Seyyid Şerif Cürcânî ile hocası Mübarekşâh arasında geçen konuşmadır. Taşköprülüzâde'nin rivayetine göre o esnada Şiraz'da bulunan Kutbuddîn Râzî tarafından Mısır'daki Mübarekşâh'a *Şerhu'l-Metâli* eserini okuması için gönderilen Seyyid Şerif, Mübarekşâh tarafından bazı şartlarla talebeliğe kabul edilir. Bu şartlar ise Seyyid Şerif'in derste konuşmaması/soru sormaması (lâ yetekellem), derste metni okumaması (lâ yakra') ve sadece dinleyici olarak oturmasıdır (yesma'u fakat).⁷⁰³ Bu dinleyiciler ve nazırlar (ama özellikle dinleyiciler) Tülün Değirmenci'nin 'Bir Kitabı Kaç Kişi Okur?' sorusunu tekrar gündeme getirir. Değirmenci'nin popüler nüshaların dolaşım hikâyesini konu edinen çalışması *Hikâyât-i Kastomonî ve Tûtî* gibi bir dinleyici grubuna okunan eserlerin örneklerini

⁷⁰¹ Kuşkusuz ki başka karineler olmadıkça nâzır kelimesinin tek anlamının nüshaya bakanlar olduğunu söylemek güçtür. Nitekim istinsah kayıtlarında nâzır ile kastedilen müstensihlerin yanlış görmeleri halinde bu yanlış müdahale etmeye davet edilen okuyucu, müstensih vs. ya da daha bir başka grup da olabilir. Kayıtlarda zikredilen bu ifadeyle kârî'den farklı olarak nüshayı eline alıp icmalen göz gezdirenler de kastediliyor olabilir. Diğer bir ihtimal ise müstensihlerin kârî ile nâzır arasında herhangi bir fark görmediğidir. Sadece nâzır'ın kullanıldığı kayıtlarda bunun böyle olması muhtemeldir, söz gelimi "rahime Allahu li-men nazara" diyen Kemalpaşazâde'nin *Tağyîru't-Tenkîh*'inin meçhul bir müstensih (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 430,177a) bu kelimeyi mutlak anlamda okuyan manasında (kârî) kullanmış olabilir. Fakat nâzır ile kârî'i bir arada kullananların durumu farklıdır, onlar bu kelimeler arasında bir fark görüyor olmalıdırlar. Aksi halde sözün tasarrufla söylenmesi gereken istinsah kayıtlarında aynı anlama gelen iki kelimenin bir arada neden kullanıldığı sorusu akla gelecektir. Mesela Ahmed b. İshak'ın istinsah kaydında duaya dahil ettiği sekiz gruptan ikisi nüshanın okurları ve nâzırlarıdır. (Süleymaniye, Fatih 2243, 451b) Diğer yandan nâzır'ın kitap-kütüphane bağlamında kullanıldığı başka bir yer daha vardır. İsmail Erünsal *Osmanlılar'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*'te kütüphane vakfiyelerinde yer verilen nâzırlardan bahseder. Şehid Ali Paşa'nın Üskübî Mahallesi'nde (İstanbul) kurduğu kütüphanede hâfiz-ı kütüb'ün yanı sıra nâzır-ı kütüb'ün olduğu da görülür: "... ve bir nâzır-ı kütüb ta'yîn olunup..." İsmail Erünsal, **a.g.e.**, s. 173.

⁷⁰² Hadis rivayetlerini zapteden ve bir çeşit okuma/okuyucu notları diyebileceğimiz sema kayıtlarında yukarıda yapılan muhayyel ders halkasının çok daha canlı tasvirleri bulunmaktadır. Buna göre bu kayıtlarda zaman ve mekân bilgisinin yanı sıra okunan metin, derse katılan hoca ve talebeler, metnin kârîleri ve kâtipleri, dinleyenler ve bunların cinsiyeti, bazılarının yaşları ya da mecliste bulunan kimi önemli kimselerle irsiyet bağı, derse geç gelenler, "dersi kaynatanlar", derste uyuklayanlar vs. zapta geçirilmektedir. Sema kayıtlarını konu edinen iki makale için bkz. Arafat Aydın, "Yazma Eserlerdeki Semâ' Kayıtlarında Dâru'l-Hadisler", **Anadolu'nun İslâmlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler Sempozyum Kitabı**, Samsun, Ceylan Ofset, 2003, s. 103-12; Nagihan Emiroğlu, **a.g.e.**, s. 33-70.

⁷⁰³ Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, **a.g.e.**, vr. 55a-55b.

de verir.⁷⁰⁴ İstinsah kayıtlarındaki “dinleyiciler”e yapılan dualardan anlaşılın o ki okunan eserlerin dinleyicileri sadece popüler kitapların takipçileri değildir.

Kendisiyle nüsha üzerinden dua edilen ilginç bir figür ise nüsha ile geçici bağı olanlardır. Birçok kütüphane vakfiyesinde kütüphanede bulunan nüshaların ödünç verilmesinde gösterilen hassasiyet göze çarpar. Bu vakfiyelerde ya da vakıf kayıtlarında nüshanın başına gelecek muhtemel arızalardan dolayı okuyuculardan rehin alınması ya da kefil istenmesi şartı koşulur. Buna göre okuyucuların emanet aldığı nüshaya adeta gözü gibi bakması istenmektedir. Söz gelimi Emir Hoca diye bilinen Kemankeş Abdülkadir, medresesinde müderris olduğu Üsküdar Vâlîde-i Atîk Camii’ne vakfettiği *Müntehâb-ı Şifâ fi’t-Tıb* nüshasına (Hacı Paşa, Celalleddîn Hızır b. Ali, el-Konevî, el-Aydîni) şöyle bir not iliştiriverir:

“Bu hakir u fakîr u pür-taksîr es-Seyyid el-Hâcc Abdülkadir el-ma’rûf bi-Emîr Hoca Kemankeş el-Üsküdârî bu kitâb-ı müstetâbı mülkünden ihrâc idüp Üsküdar’da vâki’ Vâlîde-i ‘Atîk Câmî-i Şerîfi’ne şol şartla vakfeyledim ki her kim iktizâ ederse rehin koya veyahut kefil-i millî⁷⁰⁵ ile verilüp tâ hâceti tamâm olunca hıfzedüp nişân için kağıdın bükmeye ve cildin sökmeye ve uşak eline virmeye ve tebdil ve tağyîr itmeye; eğer şartlardan birinin hilâfî zuhur ederse tazmin oluna ‘Femen beddelehû ba’de mâ semi’ahû fe-innemâ ismuhû ‘ale’l-lezîne yubeddilûnehû’ nazm-ı kerîmi fehvâsınca âsim olmayalar.”⁷⁰⁶

Bazı nüshaların ise rehin mukabilinde dahi olsa yer değiştirmesi istenmez. Sadeddin Konevî’nin kütüphanesinde bulunan İbn Arabî’nin *el-Futûhâtü’l-Mekkiyye* nüshası bu tür eserlerdendir. Carullah Efendi bir derkenar notunda “bilâdullah”ı ziyarete giderken uğradığı Konya’da Konevî’nin türbesi ve halvetini ziyaret esnasında gördüğü müellif hatlı *el-Futûhât*’ın kesinlikle dışarıya çıkartılmaması şartı

⁷⁰⁴ Tülün Değirmenci, **a.g.e.**, s. 7-43.

⁷⁰⁵ Metinde kefilî millî şekline yazmaktadır fakat doğrusu kefilî mâl olsa gerekir.

⁷⁰⁶ Hacı Selim Ağa, Kemânkeş, 356.

bulduğunu aktarır.⁷⁰⁷ İşte bazen vakfiyelere, bazen zahriyelere/vikayelere ya da bazen derkenar notlarına konu olan bu nüsha emanetçileri istinsah kayıtlarına da görülmektedir. el-İtkânî'nin *et-Tibyân*'ını istinsah eden –yukarıda bahsi geçen- Ramazan b. Ebî Yezîd el-Kırşehrî es-Süleymânî Kayseri'de Sâhibiyye Medresesi'nde yazdığı kayıta hem kan bağı hem din bağı hem de nüsha bağı olan birçok kimseyi duasına misafir eder. Geçmiş (eslâf), akrabaları, şeyhleri, Ümmet-i Muhammed, kitabı okuyan, ondan istinsah eden, bakan, istifade eden ve kâtibe dua eden onun duasında yer verdiği kimselerdir. Müstensihin istinsah kaydındaki bu kalabalık grup arasında yer alan kişilerden birisi ise nüshayı ödünç alıp da geri getirenlerdir⁷⁰⁸ (Ve li-men iste'âre sümme 'e'âde...)⁷⁰⁹

Müstensihlerin nüsha bağı üzerinden dua ettiği bir grup daha vardır ki bunlar da müstensihe dua edenlerdir. Müstensihler kendilerine dua edenler için de dua etmektedir. Örneğin Nizam Karabâğî Azak'ta düştüğü istinsah kaydında Allah'tan kendisi için hayır duasında bulunan kimselere dua ederken (20 Şubat 1375)⁷¹⁰ Muhammed b. Muhammed Abdulmelik ise müstensihi Allah için sevenlere dua eder.⁷¹¹ Bu gruptakiler sadece müstensihe dua edenler değildir. Mesela meçhul bir müstensih musannife dua edene⁷¹² İbrahim b. Hasan ise Müslümanlara hayır dua edenlere dua etmektedir.⁷¹³

⁷⁰⁷ Sami Arslan, "Der-kenâr'ın Gölgesinde: Carullah Efendi'nin Tasavvuf Kitaplarına Düştüğü Notlar", **Osmanlı Kitap Kültürü**, Ed. Berat Açıl, Ankara, Nobel, s. 224,225.

⁷⁰⁸ Nüshayı alıp da getirmeyenler sadece okumak maksadıyla elinde bulunduranlar değildir. Muhammed b. Abdurrahîm eş-Şa'rânî, İbni Mâlik'in bugün Bonn Üniversitesi'nde bulunan bir *e-Elfiyye* nüshasının arka vikayesine düştüğü notta satın almak üzere elinde bulundurduğu nüshanın parasını ödeyemediğini kaydetmektedir: "İş bu kitabı uzun boylu, kısa sakallı çolak bir sahaftan sevm-i şirâ yoluyla (beğenirse satın almak şartıyla) almıştır. Fakat maalesef ki şimdiğe değin nüshanın parasını verebilmiş değilim, dolayısıyla bu nüsha benim yanımda gayr-ı meşrû' bir şekilde durmaktadır (min gayri 'akdin) Allah bu nüshanın parasını ödemeyi ona nasip etsin." Neyse ki bu geçici mâliğin duası kabul olur ve aynı notun kenarına düştüğü bir başka kayıta Allah'a hamdederek sahafın parasını ödediğini belirtir.

⁷⁰⁹ Süleymaniye, Yeni Cami, 00340, 144b.

⁷¹⁰ Süleymaniye, Fatih, 02091, 84a.

⁷¹¹ Süleymaniye, Ayasofya, 00508/9, 207a.

⁷¹² Süleymaniye, Süleymaniye, 00087, 542a.

⁷¹³ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 02628, 520a.

Nüşhanın malikleri, sahipleri de istinsah kayıtlarında ihmal edilmezler. İstinsah kayıtlarında nüsha sahipleri hatırlanacağı üzere bazen sâhip bazen de mâlik kelimeleriyle karşılanır ve müstensihlerin sâhip ile mâlik arasında fark gördüklerine dair herhangi bir karine yoktur.⁷¹⁴ Ervec b. Pervâne nüsha sâhibine dua ederken (...Allahumme iğfir li-sâhibihî ve li-tâlibihî ve li-men nazara ileyhi...)⁷¹⁵ Muhammed b. Yusuf ise nüshanın mâliğine dua etmektedir (... ve men nezara ve de'â li-kâtibihâ ve mâlikihâ...)⁷¹⁶ Karamanlı Hacı Mustafa b. İshak da Bursa'dan mâliğe dua edenlere katılır.⁷¹⁷ Bu bağlamda dua edilenlerden bir başka grup ise nüshanın sahibine (malik) dua edenlerdir: Muhammed b. Hitâb kâtip ve mâliğe dua edenlere dua ederken "...ve men nazarahâ ve de'â li-kâtibihâ ve mâlikihâ..."⁷¹⁸ *Zikru'l-enbiyâ* isimli eserin müstensihi dua ettiği on dört grubun içerisinde kâtip, sâhip ve kârie dua edenlere de yer verir (Kayıttaki diğer dua edilenler ise sırasıyla şunlardır: Hz. Peygamber, Hz. Peygamber'in 'âli, ashâbı, evzâcı, evlâdı, etbâ'ı, enbiyalar, resuller, kâtip, nüshanın sâhibi, okuyucular (kâri), kâtip kâri ve okuyucuya dua edenler, *duaya amin diyenler*, tüm Müslümanlar. 1546).⁷¹⁹ Muhammed b. Yusuf ise mâlikle birlikte müstektibe dua eden kimseleri de duasına ilhak etmektedir.⁷²⁰

Nihayet istinsah kayıtlarında dua edilen (birinci grubun müellif, ikincisi grubun ise müstensihi ve ilişkiler ağı olduğunu hatırlatmak fayda var) üçüncü öge ise şehirler/mekânlardır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki istinsah kayıtlarında yerleşim yerleri yalın isimleriyle değil genellikle farklı sıfatlarla yazılırlar. Bu farklı sıfatlar vilayet, belde, mahmiyye, medîne, şehir, mahrûse, makâm, dâr, kasaba, karye ve mahalle'dir. İstinsah kayıtlarında bunları yekdiğerinden ayıran şeyin ne olduğuna

⁷¹⁴ Bazı temellük kayıtlarında müstensihlerin istinsah kayıtlarında kullandıkları sâhip ve mâlik arasında fark görmedikleri ihtimalini kuvvetlendirecek kayıtlara rastlanır. Mesela Seyyid Şerif'in *Hâşiye 'ale'l-Metâli'*inin o dönemki sahibi İbrahim b. Halil b. Musa kendisini nüshanın "Sâhibuhû ve mâlikuhû" olarak tanıtmaktadır. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5565, 15b (Katalogda 15 b yazıyor, yanlış olmalı)

⁷¹⁵ Süleymaniye, Fatih, 04034, 114b.

⁷¹⁶ Süleymaniye, Servili, 104, vr. 114a.

⁷¹⁷ Süleymaniye, Fatih, 2874, 159b.

⁷¹⁸ Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 00530, 149 Fakat –daha önce de belirtildiği gibi- sâhip eser sahibi/müellif anlamında da kullanılır, dolayısıyla kuvvetli karineler olmadıkça sâhip'in hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek kimi zaman güçleşebilir.

⁷¹⁹ Balıkesir Mutasavvif Ömer Ali Bey, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 1120,

⁷²⁰ Süleymaniye, Servili, 104, vr. 114a.

dair herhangi bir şey belirtilmez. Gerçi şehir ile nâhiye ya da karyenin farklı ölçekteki yerleşim yerlerine ait olduğu bellidir fakat müstensihin zihninde mesela medîne ile şehir'i; kasaba ile karye'yi ya da mahrûse ile mahmiyye'yi birbirinden ayıran bir ölçü var mıdır, varsa bunlar nedir? bunlara dair bir izah yoktur. Söz gelimi Muhammed b. Mevlâna Kara Uveys b. el-Hâcc Mustafa, istinsahına Kostantiniyye-i Mahmiyye'de başladığını belirttiği *Kitâb-i Tevkî'* isimli eserin nüshasını Bursa-i Mahrûse'de bitirmiştir.⁷²¹ Mahmiyye ile mahrûse arasından nasıl bir fark görüyor açık değildir. Bu durum aynı şehirler için farklı sıfatların kullanıldığı durumlarda daha da önem arzeder. Mesela İstanbul/Kostantiniyye için kullanılan sıfatlara dair hazırlanan aşağıdaki tabloda belde, dâr, mısır, şehir, medîne, makâm, mahrûse, mahmiyye gibi farklı sıfatlar kullanıldığı görülür:

1405: Belde-i mahmiyye

1464: Belde⁷²²

1465: Dâru'l-Feth⁷²³

1466: Belde⁷²⁴

1467: Belde⁷²⁵

1468: Belde⁷²⁶

1470: Belde⁷²⁷

1471: Şehir⁷²⁸

1474: Belde⁷²⁹

1476: Belde⁷³⁰

⁷²¹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2701, 181.

⁷²² Süleymaniye, Damad İbrahim, 848, 154a.

⁷²³ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2480, 480a.

⁷²⁴ Süleymaniye, Carullah, 1393, 39a.

⁷²⁵ Süleymaniye, Carullah, 1393,871.

⁷²⁶ Süleymaniye, Fatih, 5429, 71b.

⁷²⁷ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 1366/3, 92b.

⁷²⁸ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 3667, 192b.

⁷²⁹ Süleymaniye, Süleymaniye, 765, 227a.

- 1478: Daru's-saltanat⁷³¹
- 1479: Belde,⁷³² mahruse⁷³³
- 1481: Mahrûse⁷³⁴
- 1483: Mısır⁷³⁵
- 1484: Mısır,⁷³⁶ İstanbul⁷³⁷
- 1486: Bilâdi'r-Rûm⁷³⁸ medîne⁷³⁹
- 1489: Mahmiyye ve mahrûse,⁷⁴⁰ belde⁷⁴¹
- 1490: Belde, şehir⁷⁴²
- 1491: Mahmiyye,⁷⁴³ el-Kostantiniyye diye tabir olunan medine,⁷⁴⁴ belde⁷⁴⁵
- 1493: Şehir⁷⁴⁶
- 1494: Daru's-saltanat,⁷⁴⁷ belde-i İstanbul⁷⁴⁸
- 1495: Daru's-saltanat⁷⁴⁹
- 1498: Şehir,⁷⁵⁰ medîne,⁷⁵¹ mahrûse⁷⁵²

⁷³⁰ Süleymaniye, Carullah, 949, 498a.

⁷³¹ Süleymaniye, Ayasofya, 3696, 156a.

⁷³² Süleymaniye, Ayasofya, 3574, 99b.

⁷³³ Süleymaniye, Damad İbrahim, 800, 412b.

⁷³⁴ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 1354, 11b.

⁷³⁵ Süleymaniye, Carullah, 1352, 135b.

⁷³⁶ Süleymaniye, Carullah, 1352, 135b.

⁷³⁷ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 437, 99a.

⁷³⁸ Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 108, 300b.

⁷³⁹ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 288, 25b.

⁷⁴⁰ Süleymaniye, Carullah, 1502, 127b.

⁷⁴¹ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 1342M, 93b.

⁷⁴² Millet, Feyzullah Efendi, 2155, 30a.

⁷⁴³ Süleymaniye, Ayasofya, 3993, 131a.

⁷⁴⁴ Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, 5737, 250a.

⁷⁴⁵ Millet, Feyzullah Efendi, 2155, 116a.

⁷⁴⁶ Süleymaniye, Denizli, 125, 337b.

⁷⁴⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 1663, 171a.

⁷⁴⁸ Süleymaniye, Nafiz Paşa, 350, 109b.

⁷⁴⁹ Süleymaniye, Fatih, 3592, 91b.

- 1501: Şehir⁷⁵³
- 1504: Mahruse,⁷⁵⁴ belde⁷⁵⁵
- 1507: Daru's-saltanat,⁷⁵⁶ belde⁷⁵⁷
- 1508: Şehir,⁷⁵⁸ belde⁷⁵⁹
- 1509: Medine,⁷⁶⁰ mahrûse-i mahmiyye,⁷⁶¹ belde-i tayyibe,⁷⁶², belde⁷⁶³
- 1510: Medine-i uzmâ⁷⁶⁴
- 1511/1512: Şehr-i İstambol⁷⁶⁵
- 1514/5: Mahruse⁷⁶⁶
- 1516: Mahrûse⁷⁶⁷
- 1517: Belde⁷⁶⁸
- 1518: Mahruse⁷⁶⁹
- 1519: Belde,⁷⁷⁰ medîne,⁷⁷¹ mahrûse,⁷⁷² 'uzmâ⁷⁷³

⁷⁵⁰ Süleymaniye, Damad İbrahim, 693, 281b.

⁷⁵¹ Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 16, 190b.

⁷⁵² Millet, Feyzullah Efendi, 1248, 137b.

⁷⁵³ Süleymaniye, İbrahim Efendi, 870, 47b.

⁷⁵⁴ Süleymaniye, Fatih, 2366, 291a.

⁷⁵⁵ Süleymaniye, Halet Efendi, 00003, 909.

⁷⁵⁶ Süleymaniye, Ayasofya, 3088, 913.

⁷⁵⁷ Süleymaniye, Fatih, 142, 342b.

⁷⁵⁸ Süleymaniye, Ayasofya, 1429, 152b.

⁷⁵⁹ Süleymaniye, Kadızâde Mehmed,

⁷⁶⁰ Süleymaniye, Ayasofya, 00001, 326b.

⁷⁶¹ Süleymaniye, Çelebi Abdullah, 147, 288a.

⁷⁶² Süleymaniye, Lala İsmail, 691, 31a.

⁷⁶³ Süleymaniye, Serez, 2784, 301a.

⁷⁶⁴ Süleymaniye, Ayasofya, 3470, 216a-b.

⁷⁶⁵ Süleymaniye, M. Arif-M. Murad, 175, 132b.

⁷⁶⁶ Süleymaniye, Fatih, 2985, 148b.

⁷⁶⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 1131, 244a; Süleymaniye, Laleli, 911, 273a.

⁷⁶⁸ Süleymaniye, Âşir Efendi, 292, 228a; Süleymaniye, Ayasofya, 2793, 147a.

⁷⁶⁹ Süleymaniye, Ayasofya, 1133, 325b; Süleymaniye, Ayasofya, 1134, 320a.

⁷⁷⁰ Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 404, 199b; Carullah, 2003, 178b.

⁷⁷¹ Süleymaniye, Ayasofya, 1209, 522b.

- 1523: Belde,⁷⁷⁴ medîne⁷⁷⁵
- 1524: Medine/mahrûse,⁷⁷⁶ belde⁷⁷⁷
- 1525: Makâm⁷⁷⁸
- 1527: Şehir⁷⁷⁹
- 1528: Mahruse,⁷⁸⁰ belde
- 1530: Belde,⁷⁸¹ mahrûse/mahmiyye,⁷⁸² belde⁷⁸³
- 1531: Şehr-i İslâmbol⁷⁸⁴
- 1533: Makam,⁷⁸⁵ vilayet⁷⁸⁶
- 1535: Belde/mahmiyye,⁷⁸⁷ belde⁷⁸⁸
- 1537: Medîne ve mahrûse⁷⁸⁹
- 1538: Medîne,⁷⁹⁰ mahrûse-i tayyibe⁷⁹¹
- 1539: Şehir⁷⁹²
- 1540: Belde,⁷⁹³ Makam⁷⁹⁴

⁷⁷² Süleymaniye, Ayasofya, 1132, 220a.

⁷⁷³ Süleymaniye, Fatih, 2170, 190a.

⁷⁷⁴ Süleymaniye, Fatih, 4020, 49a.

⁷⁷⁵ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 1817, 219a.

⁷⁷⁶ Süleymaniye, Reisu'l-Küttâb, 703, 207b.

⁷⁷⁷ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2446, 348a.

⁷⁷⁸ Süleymaniye, Fatih, 2963, 147a.

⁷⁷⁹ Süleymaniye, Damad İbrahim, 216, 132b.

⁷⁸⁰ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 802, 180a.

⁷⁸¹ Süleymaniye, Damad İbrahim, 1126, 362a.

⁷⁸² Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 291, 93b.

⁷⁸³ Süleymaniye, Reisu'l-Küttâb, 472, 68a.

⁷⁸⁴ Süleymaniye, Reisu'l-Küttâb, 1207, 37a.

⁷⁸⁵ Süleymaniye, Ayasofya, 3459, 95a.

⁷⁸⁶ Süleymaniye, Fatih, 4963, 248a.

⁷⁸⁷ Süleymaniye, Fatih, 4637, 232a.

⁷⁸⁸ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2238, 184b.

⁷⁸⁹ Süleymaniye, Fatih, 3415, 124a.

⁷⁹⁰ Süleymaniye, Harput, 120, 188b.

⁷⁹¹ Süleymaniye, Serez, 3829, 99a.

⁷⁹² Süleymaniye, Yazma Bağışlar,

- 1545: Makam-ı İslâmbol,⁷⁹⁵ şehir-i İslâmbol⁷⁹⁶
- 1546: Belde ve mahruse;⁷⁹⁷ medîne⁷⁹⁸
- 1548: İslâmbol ve mahruse⁷⁹⁹
- 1549: Şehir,⁸⁰⁰ İslâmbol/mahrûse⁸⁰¹
- 1550: Medîne/mahmiyye
- 1551: Mahmiyye⁸⁰²
- 1552/3: Belde⁸⁰³
- 1555: Şehir⁸⁰⁴
- 1556: Belde-i mahmiyye⁸⁰⁵
- 1558: Mahmiyye/mahrûse⁸⁰⁶
- 1559: Şehir⁸⁰⁷
- 1579: Belde⁸⁰⁸

Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere İstanbul bütünüyle bir imparatorluk merkezi olmadan önce medine'den ziyade genellikle belde ile anılır. Bu durum

⁷⁹³ Süleymaniye, Damad İbrahim, 179, 229a; Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 4873, 50b; Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 4873, 133b.

⁷⁹⁴ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 627, 399b.

⁷⁹⁵ Süleymaniye, Fatih, 1423, 79b.

⁷⁹⁶ Süleymaniye, Serez, 2296, 5a.

⁷⁹⁷ Süleymaniye, Ayasofya, 1425, 176a.

⁷⁹⁸ Süleymaniye, Fatih, 545, 132b.

⁷⁹⁹ Süleymaniye, Ayasofya, 3657, 283a.

⁸⁰⁰ Süleymaniye, Fatih, 3388, 77a.

⁸⁰¹ Millet, Feyzullah Efendi, 987, 281a.

⁸⁰² Süleymaniye, Şehzade Mehmed, 29, 77a.

⁸⁰³ Süleymaniye, Fatih, 2657, 150a.

⁸⁰⁴ Süleymaniye, Hâlet Efendi Ek, 151, 231a.

⁸⁰⁵ Süleymaniye, Çelebi Abdullah, 90, 208b.

⁸⁰⁶ Millet, 2502, 244b.

⁸⁰⁷ Süleymaniye, Beşir Ağa (Eyüp), 84, 223a.

⁸⁰⁸ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 797, 14b.

müstensihlerin belde ile medine-şehir vs. arasında bir fark gördüğü sonucuna götürebilir fakat daha sonraki tarihlerde de İstanbul için kimi kayıtlarda hâlâ belde sıfatının kullanıldığı görülür. Bu da mezkûr sıfatlar için müstensihlerin zihinlerinde anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmemizi zorlaştırır.

Yine İstanbul örneğinden devam edecek olursak şehir için farklı sıfatların yanı sıra farklı isimler kullanıldığını da görürüz. Bu isimler arasında çok bariz bir şekilde Kostantiniyye gelmektedir. İlgili periyodun hemen hemen her döneminde müstensihler tarafından Kostantiniyye'nin kullanıldığı görülür. Hatta şehrin İslâm tarafına vurgu yapılan kayıtlarda bile Kostantiniyye kullanılması dikkat çekicidir. Şehir için kullanılan kelimelerden bir tanesi ise İstanbul'dur. Örneğin Rumeli Muhâsibi Hacı Hüseyin b. Ali şehirden İstanbul diye bahseder.⁸⁰⁹ Birkaç kayıta kullanılan İstanbul'dan sonra yine şehrin İslâmlığına vurgu yapan İslâmbol gelir. es-Serahsî'nin *el-Mebsût*'unu istinsah eden Ahmed b. Ahmed kendisinin o esnada İslâmbol-i Mahrûse'de,⁸¹⁰ es-Semerkindî'nin *Âdâbu's-Semerkindî*'sini istinsah eden meçhul bir müstensih ise şehir-i İslâmbol'da olduğunu belirtir.⁸¹¹ İstambol da yine şehir için bir istinsah kaydında kullanılır.⁸¹²

Öte yandan şehirler için kullanılan coğrafi sıfatların yanı sıra bazı şehirler için siyâsî/idârî sıfatlar da kullanılmaktadır. Bu sıfatların ise daha ziyade imparatorluk başkentleri Edirne ve İstanbul için kullanıldığı görülür. Mesela fethin henüz zihinlerde taze olduğu bir dönemde *Şerhu'l-Mufassal* isimli eseri istinsah eden Ankaralı Mehmed b. Mehmed nüshayı 'fethin yurdu' Kostantiniyye'de bitirdiğini kaydeder.⁸¹³ Ya da padişahın mütalaa etmesi için nüsha hazırlayan Abdullah isimli müstensih istinsahı Mayıs 1495'te Kostantiniyye'de bitirdiğini kaydederken genel müstensihlerin aksine İstanbul için şehir, medîne, mahmiyye vs. demek yerine "Dâru's-saltanat"ı tercih etmektedir. Bu sıfatı anlamlı kılan nüshanın Sultan II.

⁸⁰⁹ Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2979, 57a. (Katalogda sehven 15b)

⁸¹⁰ Millet, Feyzullah Efendi, 987, 281a.

⁸¹¹ Süleymaniye, Serez, 2296, 5a.

⁸¹² Süleymaniye, M. Arif-M. Murad, 175, 132b.

⁸¹³ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 2480, 480a.

Bayezid'in mütalaası için hazırlanmış olmasıdır. Müstensih İstanbul için hemen ardından getirdiği dua cümlesiyle şehrin siyasi konumunu daha da pekiştirmektedir. "Suyyinet fî zilli vâlîhâ sultâninâ 'ani'l-âfâti ve'l-beliyyât"⁸¹⁴ Kostantiniyye'ye sadece padişah nüshalarında ayrıcalık tanınmaz, mesela Mustafa b. Bâlî de belki de kendisi için istinsah ettiği nüshanın sonunda Kostantiniyye için benzeri bir duada bulunur fakat sadece şehir için değil bu sefer ahalisini de duaya ilâve ederek: "Lâ zâlet mecduhû tahte zilli vâlîhâ me'a sukkânihâ ve ahâlîhâ"⁸¹⁵ İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî ise mukabeleli bir nüshanın istinsah kaydında Kostantiniyye'nin kıyamet gününe değin selamet yurdu olarak kalmasını istemektedir. "bi-Mahrûse-i Kostantiniyye edâmehallahu dâru's-selâm ilâ yevmi'l-ba'si ve'l-kıyâm"⁸¹⁶ Politik sıfatlarla/dualarla anılan bir başka başkent Edirne de kimi nüshada dâru'n-nasr⁸¹⁷ kimi nüshada dâru's-saltanat⁸¹⁸ kimi nüshada ise dâru'l-fetih'tir.⁸¹⁹ Belde-i İslâm da bu bağlamda kullanılan kelimelerden bir tanesidir. Berğamalı Yusuf b. Hamza, Berğama'da düştüğü istinsah kaydında "Osmanlı vilayetlerinden olan" şehrinin sair İslâm beldeleriyle birlikte her türlü kötü şeylerden muhafaz edilmesini niyaz etmektedir. (... fî beldeti Berğama min vilâyeti Osmân, hamâhâ Allah Te'[âlâ] me'a bilâdi'l-müslimîn...)⁸²⁰

'Rum beldeleri'nde istinsah edilen nüshalar da vardır. Mesela Mısırlı Hüseyin b. Ali, Şirazlı Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*'ini Osmanlı-Rum iklimi Bursa'da istinsah etmiştir (...bi-medîneti Bursa bi'l-iklîmi'r-Rûmî el-Osmânî).⁸²¹ Sadece Bursa, Rum beldesi değildir kuşkusuz, bu bağlamda Antalya, Edirne ve Kostantiniyye kendilerinden Bilâd-i Rûm olarak bahsedilen şehirlerdendir. Hüseyin b. Musa erken bir tarihte (13 Nisan 1396, Cuma) Antalya'yı "mine'l-Bilâdi'r-

⁸¹⁴ Süleymaniye, Fatih, 03592, 91b.

⁸¹⁵ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00797, 14b.

⁸¹⁶ Süleymaniye, Fatih, 02366, 291a.

⁸¹⁷ Süleymaniye, Mahmud Paşa, 00006, 202a.

⁸¹⁸ Süleymaniye, Damad İbrahim, 00810, 337b.

⁸¹⁹ Süleymaniye, Fatih, 02656, 56a.

⁸²⁰ Süleymaniye, Fatih, 4633M, 179b. İstinsahın bittiği şehrin yanı sıra sâir şehirlere de dua edilmesi dikkat çekicidir. Bu yaklaşım Berğamalı Yusuf'u diğer müstensihlerden ayıran bir durumdur. Nitekim ilgili dönemin istinsah kayıtlarının neredeyse hiçbirisinde böyle bir durum göze çarpmaz. Az sayıdaki örneklerden birisi ise Kırşehirli Muhyiddîn'e aittir. Müstensih Muhyiddîn *Îzâhu'l-İslâh* nüshasında istinsah mekânı olan Ankara'nın yanı sıra Müslümanların diğer şehirlerini de duaya katar. "...ve medâini'l-Müslimîn" Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1928, 146b.

⁸²¹ Süleymaniye, Süleymaniye, 1009, 609a.

Rûmiyye, el-mahrûse”⁸²² Resul b. İlyas Ocak 1461’de Edirne’yi “bi-Bilâdi’r-Rûm”,⁸²³ Mısırlı Muhammed b. el-Hâcc Sâlim b. Muhammed 29 Ocak 1486’da Kostantiniyye’yi “bi-Bilâdi’r-Rûm” olarak tanıtmaktadır.⁸²⁴ Fakat bu kayıtlarda kullanılan şehirlerin Rûmîliğini coğrafi bir kodlamadan ziyade kültürel, politik bir tanımlama olarak okumak mümkündür. Zira bu bölümde daha önce bir başka açıdan örnek verilen Halepli Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Bedr b. Halîl Bursa ve Laren’de yazdığı her iki istinsah kaydında da mezkûr şehirlerden Bilâd-i Rûm olarak bahseder (... bi-medîneti Bursa min Bilâdi’r-Rûm⁸²⁵). Bursa’dan bu şekilde bahsetmesi Rûmîliğin kültürel yönüne vurgu yapıldığını anlamamıza katkı sağlamaz, zira bu kaydın tarihi 1444’tür ve şehir o tarihte zaten bir Osmanlı beldesidir. Fakat Larend’de düştüğü kayıta da o, şehirden Bilâd-i Rûm olarak bahseder, (bi-medîneti Lârende min bilâdi’r-Rûm)⁸²⁶ tarih 1443’tür ve Lârende’nin Osmanlı beldesine olmasına daha yetmiş küsur yıl vardır.

İstinsah kayıtlarında şehirler sadece sıfatlarla kaydedilmezler, sıfatlar kadar olmasa da birçok şehrin duaları da vardır. İstinsah kaydının düştüğü mekânlara (şehir, belde, kasaba vs.) yapılan dualarda müstensihlerin birincisi lafız ikincisi anlam olmak üzere iki hassasiyeti dikkati çeker. Bunlardan birincisi vezne/kafiyeye yapılan vurgudur. Müstensihler şehirlerle bu şehirlere getirdikleri dua cümlelerinin arasında bir âhenk olmasına gayret gösterirler. Zira müstensihler kendisi lehinde dua ettikleri şehirlerin isimleriyle dua cümlelerinin son hecesinin uyum içinde olmasına dikkat eder. İznik, Bursa ve Tokat üzerinden üç örnek verecek olursak üç farklı müstensih birincisi için “İznik humiyet ‘âni’l-âfâti ve’ d-dîk”⁸²⁷ ikincisi için “Bursa

⁸²² Süleymaniye, Reisulküttab, 00703, 207b.

⁸²³ Süleymaniye, Pertev Paşa, 00115, 470b.

⁸²⁴ Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 108, 300b.

⁸²⁵ Süleymaniye, Fatih, 00879, 199b.

⁸²⁶ Süleymaniye, Fatih, 878, 226a.

⁸²⁷ Çandarlı Kara Halil de telifini İznik’te tamamladığı *Şerhu Telhîsi’l-Miftâh*’ın ferağ kaydında İznik’ten aynı şekilde bahseder: İznîk: humiyet âni’l-âfâti ve’ d-dîk, Süleymaniye, Carullah, 01812. Anlaşılan o ki İznik için bu dua cümlesi İznik’le adeta özdeşleşmiştir. Zira İznik’te düşülen bir başka kayıta da şehir için aynı dua edilir. Manisa İl Halk Kütüphanesi. Ali isimli müstensih de benzeri bir duayı Molla Fenârî’nin *Fusûlu’l-bedâi*’inin istinsah kaydında yapar: “... fi beldeti İznik, humiyet ‘ani’ d-dîki ve’ l-harîk” Süleymaniye, Turhan Valide Sultan, 91, 305a.

harresehallahu ‘ani’l-bâsâ”;⁸²⁸ Tokat için ise “Tokat harresehallahu ‘ani’l-hasûdi ve’l-âfât”⁸²⁹ cümleleriyle dua etmektedir. Bu durum şehirler için yapılan dua cümlelerinde lafza taalluk eden kısımdır. Her bir kelimenin çok önemli olduğunun idrakinde olan müstensihler şehirlerin lafızlarına uygun dua cümleleri getirerek metne musiki bir neşe katmaktadırlar. Bu durumu daha iyi görmek için başka örneklere de bakılabilir. II. Bayezid’in çocukluk/gençlik arkadaşı Müeyyedzâde, Şiraz’da düştüğü istinsah kaydında “Şiraz humiyet ‘ani’l-âfâti ve’l-‘a’vâz”, el-Karabâgî, Azak için “Azâk suyinet ‘ani’l-Çizâk”,⁸³⁰ Fahr b. İbrahim ise Semâhî isimli yerleşim yeri için “bi-Medîneti’s-Semâhî humiyet ‘ani’l-âfâti ve’r-revâhî”⁸³¹ demektedir.

Şehirlere yapılan dua cümlelerinde anlama tekabül eden şey ise kaygı’dır. Müstensihleri besleyen bu kolektif kaygı şehirlerinin, beldelerinin, kasabalarının afetlerden ve belalardan korunmasına yöneliktir. Fakat istinsah kayıtlarda –yerin ekonomik kullanılma ihtiyacından olsa gerek -olağanüstü olaylara dair genel olarak detay verilmez; mesela zelzele, yangın, sel, veba vs. gibi spesifik şeylerin adı geçmez. İstinsah kayıtlarında şehirler bağlamında korunulması istenilen üç şey âfet, beliyeye ve daha az olmak üzere fitne’dır.⁸³² Peki, ilgili dönemin Osmanlı müstensihinin bu kaygısı nasıl okunmalıdır? Bunun klişe bir ifade ya da toplumsal hafızada karşılığı olan bir endişe olup olmadığını tespit etmek için Osmanlı özelinde tabii afetler tarihine bakıldığında müstensihlerin bu tutumunun mevhûmî bir korku olmaktan ziyade rasyonel bir kaygı olduğunu söylemek mümkündür. Müstensihlerin kaygısını besleyen şeyler bir yazma nüshanın derkenarına meçhul bir medreselinin (medresenişîn) tarafından yazılan aşağıdaki türden olaylar olmalıdır. Meşhur Cibali yangınına dair (1633) birinci elden şahitliğini aktaran bu kimse “Azmîzâde diye

⁸²⁸ Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 840, 66a; Bir başka müstensih için bkz: “Bursa humiyet ‘ani’l-bâsâ.” Süleymaniye, Damad İbrahim, 00502, 325b.

⁸²⁹ Süleymaniye, Fatih, 01373, 149b.

⁸³⁰ Süleymaniye, Fatih, 02091, 84a.

⁸³¹ Süleymaniye, Fatih, 01350, 103b.

⁸³² Bazen de bunların hepsidir: Süleymaniye, Mahmud Paşa, 00390, 297b: أنج كتابه في العشر الاول من جمادي الاولى من سنة 846 وثمانمة من الهجرة النبوية بمدينة ادنة المحروسة حرسها الله واهلها من جميع الافات بمحمد واله واصحابه

meşhur Mustafa b. Mehemmed'in *Hâşiye 'ale'd-dürer ve'l-ğurer*'inin son tarafına şunları yazar:

İstanbul'da Misli Hiçbir Asırda Görülmemiş ve Hiçbir Memlekette Vâki Olmamış Bir Yangın Vak'ası. Sene 1043 (1633)

Acâib vâkı'adan olarak bunu yazarak saferin yirminci cuma gününde kuşluk zamanında büyük bir yangın zuhûr etmiştir. Bu yangın Cibaliye'den başlayarak Unkapanı Kapısı ile Fenar Kapısı arasında dâhilen ve haricen yayılmış ve Unkapanı Kapısı'ndan tûlen Saraçhane, İbrahim Paşa Hamamı, Horhor Çeşmesi'ne kadar uzanarak oradan Molla Gürânî'ye ve Fener Kapısı tarafından da Sultan Selim Câmii'ne ve oradan Osman Paşa Medresesi'ne ve Ali Paşa Câmii'ne ve Ali Paşa hamamı tarafından Bâlî Paşa Câmî, Sultan Selîm Medresesi, Haliç Köşkü, Molla Gürânî'ye ve Macuncu Çarşısı'na kadar uzanmış ve cumartesi işrak vaktinde Macuncu Çarşısı'na dayanmıştır.

Buralarda yangın yirmi saat devam etmiştir. Bu yangında iki yüz seksen bin ev yanmıştır. Bunlardan on iki tane fetvâhane, yirmi sekiz tane kazasker evi, yüz seksen tane mevali ve mevâlîden sayılan müderrislerin evleri ve üç yüz altmış tane kenar kadısı denilen kadıların evleri ve yüz yirmi kûsür yeniçeri ocağı ağavatından çorbacıların evi ve doksan tane sipahi ocağı ağalarının evi ve iki yüz divân-ı âlî mensuplarının evi yanmıştır. el-Hâsıl Kostantiniyye'de böyle büyük bir yangın ne ehl-i İslâm ne de ehl-i küffâr zamanında vâki olmamıştır. (Yangın sonra) Cerrahpaşa Medresesi'ne geçmiş. Bu zamanda Cerrahpaşa Medresesi'nde müderrisi zamanında bulunan alimlerin en alimi ve en muttakisi devrinin üstadı, üstadımız muktedâmız Sinanzâde Mehemmed Efendi idi. Allah bekasını temdid ve bütün emellerine nâil etsin. Ve oğlu üstadımız Mustafa Çelebi'yi de uzun ömürle mu'ammer etsin. Benim Kadı Çeşme'sinde kâin evim, esvâbım ve yiyecek nâmına idhâl ettiğim her şeyim bi'l-cümle yandı. Yanan esvabımın kıymeti yirmi bin dirheme bâliğ olur. Ben bu sırada Fatih Camii'nde Cuma namazı kılıyordum. Cami minarelerinin alemleri de yandı. Caminin haremide yanan esvâbın kıymeti iki yüz bin dinar tahmin olunur.⁸³³

⁸³³ Köprülü, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 550'den nakleden Süheyl Ünver. Ünver bu anekdotu yayın aşamasında olan *Hiç Yoktan Bir Eser: Köprülü Kütüphanesi'nin Esrârı* isimli çalışmasında

Bu notu düşen medreselinin istinsah edeceği bir nüshanın ferağ kaydında içinde bulunduğu o şehrin afetlerden ve yangın vs.lerden korunmasına yönelik duasını elbette ki ayne'l-yakin şahit olduğu bu tecrübelerden bağımsız düşünemeyiz. Keza 1494/5 yılındaki istinsah kaydında Siroz'un afet ve yangından muhafaza buyurulması hususunda dua eden Nasûh b. Muhammed⁸³⁴ ya da 1437 Mayıs'ında İznik'in yangın ve selden korunması için dua eden müstensih Ali'nin⁸³⁵ zihninde şehre dair bazı tecrübelerin hatırası canlanıyor olmalıdır. Daha önce farklı açılardan örnek verdiğimiz Mahmud b. Bayezid ise istinsahı bitirdiği köyü için kışın kırklı "büyük çile"sinden emn u afiyet dilemektedir.⁸³⁶ Açıktır ki bir kış sabahında köyde nüshanın sonuna gelen bu müstensih de (Aralık/Ocak 1457/8) içinde hâlen bulunduğu duruma uygun dua etmektedir, o sene kış köyünde çetin geçiyor olmalıdır. İşte müstensihlerin de Osmanlı şehirleri için getirdikleri dua cümleleri bu psikoljinin izdüşümünü verir ve bu kayıtlarda dile getirilen âfetler de böylesi deprem, yangın gibi hadiseler olmalıdır.

Öte yandan istinsah kayıtlarında az da olsa karşılaşılan bazı dualar ise muhtemel toplumsal kargaşalara işaret eder: Fitneler. Halil İnalçık, Sultan II. Murad'ın tahtı henüz çocuk yaştaki II. Mehmed'e bırakmasından sonra Edirne merkezli kimi hadiselerle dikkati çeker. Söz gelimi II. Murad'ın tahtan çekilmesiyle (1444) bir Düzme Orhan peydâ olur ve iktidara ortaklık iddiasında bulunur. Bizans İmparatoru'un yardımıyla kısmi başarılar elde eden Düzme, "Balkan'ın ötesine hâkim olur." Bu haber Edirne'de bulunan devlet erkânını telaşa düşürür. Görünen o ki telaşa düşen sadece 'erkân' değildir. *el-Kevâkibu'd-Derârî fi Şerhi Sahîhi'l-*

aktarmaktadır. Ünver, yukarıdaki metnin Profesör Necâti (Lugal) tarafından meâlen Türkçe'ye tercüme edildiğini de kaydetmektedir.

⁸³⁴ Millet, A.E. Arabi, 1092, 103b (206).

⁸³⁵ Süleymaniye, Turhan V. Sultan, nr. 91, vr. 305a.

⁸³⁶ Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 00533, 89b: قد وقع الفراغ من نسخة هذا المختصر يوم الاحد وقت الصباح من شهر المبارك صفر سنة اثني وستين وثمانماية علي يد أضعف عباد الله وأحوجهم محمود بن بايزيد بن موسي غفر الله لهم ولجميع المسلمين والمسلمات اجعمن في قرية التكين! من ناحية اماسية صانها الله عن البلية وجعل العافية متوالية والامن متواترة في أيام الاربعين من الشتاء "Türk Mitolojisiinde "İnsanlar kış hastalık, dert, bela müşkül, zorluk ve dolayısıyla ölüm olarak kabul etmiş, yeni günü (Nevruz) yeni güne çıkmak, müşkülden kurtulmak anlamında kışın zıttı olarak benimsemişlerdir. Bu nedenle de insanlar kışı kırk gün devam eden büyük çile (20 Aralık-30 Ocak) ve yirmi gün süren küçük çile (1 Şubat-20 Şubat) olarak iki kısma ayırmışlardır. "Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi, (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)** Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, c. 1, s. 102.

Buhârî'yi 13 Mart 1461'de istinsah eden Resul b. İlyas sâkini olduğu Edirne'nin fitne ve zilletten muhafaza edilmesini istemektedir (... bi-medîneti Edirne, hamâhâ Allahu 'ani'z-zileli ve'l-fitne bi-bilâdi'r-Rûm...).⁸³⁷ Onun fitne ile kastettiği şey/lerin Düzme Orhan hadisesi gibi hadiseler olması pek muhtemeldir ki İnalçık o günleri şöyle özetler: "Osmanlılar o zaman bir ölüm-kalım buhranı içinde bulunuyor ve Chalkokondyles'in dediği gibi her türlü iç savaştan nefret ediyorlardı."⁸³⁸ İşte müstensih Resul b. İlyas da o buhrana şahitlik eden Osmanlılar'dan birisi olmalıydı. Mezkûr müstensih aynı kayıta ayrıca zilletten bahsetmektedir ki bu da Varna Savaşının ilk akşamında (1444) herkesi yeis içinde bırakarak şehirde bir panik başlamasına ve hatta şehrin ileri gelenlerinin Dimetoka Kalesi'ne sığınmasına yol açan bozgun haberleri gibi felaketler, zilletler olmalıdır.⁸³⁹ Edirne için fitneden korkan tek müstensih Resul b. İlyas değildir. İbnü Fâris'in *Mucmelu'l-Luğa* isimli eserinin istinsahını Mayıs 1452'de bitiren meçhul bir müstensih de hem Edirne'nin hem de Edirne ahalisinin her türlü fitnelere korunmasını istemektedir.⁸⁴⁰ *Târih-i Ebu'l-Feth*'te Tursun Bey'in bir ifadesi (mısra) ise fitne'nin o günlerde/yıllarda neye tekabül ettiğini daha iyi anlamamıza yardımcı olur: "Bir memlekette fitne olur iki Pâdişâh. 850 (1446)"⁸⁴¹ Gerçekten de özellikle Vardar Savaşı'ndan sonra gerçek padişahın kim olduğu sorusu "muasır müşahidleri bile tereddüd ve ibhâm içerisinde bırakmıştır."⁸⁴² Bu fitneyi daha mücesssem hale getiren şey ise Sultan II. Mehmed'e karşı yeniçerilerin gerçekleştirdiği Buçuktepe İsyanı (1446)⁸⁴³ ya da dönemin kudretli paşalarının her iki padişah adına (belki de bahanesiyle) birbirleriyle nüfuz mücadelesi vermesidir. Nitekim II. Mehmed'in tahta kalmasını savunan Şahabeddin ile Zağanos Paşa ve II. Murad'ın tekrar tahta geçmesini isteyen Çandarlı Halil gibi paşalar arasındaki mücadele-gerilimler ilgili kaynaklarda dile getirilir. İstanbul fethedilmiş, idari merkez Edirne'den buraya taşınmıştır ama istinsah kayıtlarında Edirne'de yaşananlar hâlâ hatırlardadır ve dolayısıyla yeni fitnelerin meydana

⁸³⁷ Süleymaniye, Pertev Paşa, 00115, 470b.

⁸³⁸ s.72.

⁸³⁹ Halil İnalçık, **A.g.e.** s.77.

⁸⁴⁰ Süleymaniye, Mahmud Paşa, 00390, 297b.

⁸⁴¹ Halil İnalçık, **A.g.e.** 82.

⁸⁴² Halil İnalçık, **A.g.e.** s. 77.

⁸⁴³ "...Sultan Mehmed tahtında otururken Yeniçeri baş kaldırdı, Buçuk-depe'ye çıktılar. Şehir halkına velvele düştü.." İnalçık, s. 94.

gelmemesi için şehir duaya ilhak edilmeye devam eder. Nitekim Sadru'ş-şerî'a'nın *en-Nukâye*'sinin istinsahını Kasım 1462'de bitiren bir başka meçhul müstensih de "saltanat yurdu" Edirne'nin (yıl 1462 ve Edirne için hâlâ saltanat yurdu!) fitneden korunması duasında bulunacaktır (...bi-dâri's-saltanati Edirne, hamâhâ Allahu 'ani'l-fitne. Kasım 1462).⁸⁴⁴ Meçhul müstensihin istinsah kaydından kırk yıl sonra (1502-3) istinsah kaydını düşen Mustafa b. Ali ise şehrin aşırılık ve sapkınlıktan korunmasını ister. (...fî beldeti Edirne hamâhâ Allahu 'ani'd-dalâli ve't-tuğyân...)⁸⁴⁵ Edirne'de yaşanan kimi şeyler şehrin ahalisinde derin izler bırakmış olmalıdır ve Mustafa b. Ali'nin korunmak istediği sapkınlık da 1444'te yine Edirne'de vuku bulup kanlı bir şekilde bastırılan Hurûfî ayaklanması olmalıdır. Görüldüğü gibi müstensihlerin Edirne için getirdiği dua cümleleri basmakalıp ifadeler olmaktan ziyade yaşanmış bazı gerçeklerin toplumsal hafızada bıraktığı izlerdir. Onların bu tür kaygıları besleyen şeyse bazen bir yeniçeri ayaklanması olan Buçuktepe İsyanı gibi askeri kargaşalar, bazen Hurufî ayaklanmasında olduğu gibi toplumsal hadiseler ya da düzme Orhan hadisesi gibi fitnelerdir. Nitekim yukarıdaki ilk iki kayıttan on yıl kadar önce şehir, bedesten civarındaki yangın bahanesiyle bazı paşaların evini yağmalayan yeniçerilerin isyanına şahitlik etmiştir.⁸⁴⁶

Şunu tekrar hatırlatmak gerekir ki dua edilen bu şehirlerin kahir ekseriyetle istinsahın bittiği şehirlerdir. İlgili dönemin müstensihlerin istinsaha başladığı yeri de belirtme adetleri olmadığı için bu nüshaların istinsahının da aynı şehirde başlayıp başlamadığına dair bir şey söylemek zordur. Bununla beraber az da olsa bazı kayıtlarda müstensihlerin istinsahın bittiği yer yerine kendilerinin memleketine dua ettiği görülür. Söz gelimi Mahmud b. Hasan b. Sa'd Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Hâşiye*

⁸⁴⁴ Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 00371, 256b.

⁸⁴⁵ Süleymaniye, 00197, 574b.

⁸⁴⁶ M. Tayyip Gökbilgin, "Edirne", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. X, İstanbul, 1994, s.426. Hasan b. Abdullah b. Abdal Hasan, Zeyniyye tarikatı şeyhlerinden Şihâbuddîn es-Sîvâsî'nin *'Uyûnu'l-Hikme* isimli tefsirinin istinsah kaydında Amasya'nın kalbi katı kimseler(in şerrin)den korunmasını istemektedir. (...fî makâmı Amâsiyye humiyet 'ani'l-kulûbi'l-kâsiyye) Acaba aynı tarikatın müritlerinden olan -ki Müellif es-Sîvâsî'yi birçok sıfatla zikreder- ağzı dualı bu müstensih de (ki istinsah kaydında dört tane dua cümlesi kullanır: teğammede, gafera, uhşur ve radiye) şehirde kimi hoşgörülükten mi müştekidir? Süleymaniye, Ayasofya, 220, 277a.

'alâ Levâmi'l-Esrâr'ının istinsahını Gelibolu'da bitirmiştir fakat onun dua ettiği şehir Gelibolu değil Beypazarı'dır.⁸⁴⁷

Öte yandan istinsah kayıtlarında duaya davet edilen sadece şehirler değildir, bazı müstensihler şehrin sâkinlerine de dua etmektedir. Daha önce bahsi geçen Mustafa b. Bâlî, Kostantiniyye'nin yanı sıra şehrin ahalisini de duaya katar (... fî beldeti Kostantiniyye... me'a sukkânihâ ve ahâlîhâ).⁸⁴⁸ Mirrîh b. Abdullah ise benzeri bir duaya Şam'dan iştirak eder (...bi-medîneti-Şâm, sânehâ Allahu ve ahâlîhâ 'ani'l-âfâti ve'l-beliyyât...)⁸⁴⁹ Mustafa b. Abdullah ise Akkirman ahalisinin iki dünyada muhafaza edilmesi duasında bulunur, hem de tam bir muhafaza ile (...Allahumme ihfez ehlehâ mine'l-belâyâ ... gâyete'l-hıfzi...)⁸⁵⁰ Kimi müstensihlerin ise şehrin sakinleri arasında bazılarına ayrıcalık tanıdığı görülür. Menşeen Geylânî aslen Rûmî olan Ahmed b. Husameddin el-Hanefî böylesi müstensihlerdendir. İbn Sa'dî'nin *Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn*'inin istinsahını Mısır'da bitiren müstensih hem Mısır hem de Mısır uleması için dua etmektedir (... fî beldeti Mısır, harresehâ Allahu ve 'ulemâehâ...)⁸⁵¹ Hatırlanacağı üzere yukarıdaki meçhul bir müstensih de Edirne halkı için dua etmektedir.⁸⁵² Bazı istinsah kayıtlarında şehrin sâkininin yanı sıra şehrin (aslında ülkenin) adil melikleri de duaya davet edilir. Hüseyin b. Musa, Kostantiniyye'de bitirdiği istinsah kaydında şehrin âdil meliğinin muzaffer kılınması için dua eder. Müstensihin melik ile kastettiği açıktır ki devrin sultanıdır. İsmi zikretmediği bu sultanın ise –verdiği tarihten- Sultan I. Süleyman olduğu anlaşılır. Şu da var ki burada müstensih Hüseyin b. Musa müellife de gönderme yapmaktadır. Zira müellif İbnu'l-Cezerî katalogda Zehebî Tarihi'nin Muhtasarı ismiyle kayıtlı eserin telif kaydında Rum beldelerinden olan Antalya'nın adil meliği Ebâ Yezîd (Bayezid) Hân b. Murâd Hân b. Orhan Hân b. Osman Hân b. Ertuğrul'a nusret duası yaparken aynı eserin müstensihi de kendi şehrinin/ülkesinin

⁸⁴⁷ "...Mahmud b. Hasan b. Sa'd (gafera Allahu lehum el-Kerîm el-Mecîd) el-Begbazârî hamâhâ Allahu te'a[lâ] 'ani'-âfâti ve'l'âhât..." Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8270, 63a (Katalogda sehven 15b.)

⁸⁴⁸ Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00797, 14b.

⁸⁴⁹ Süleymaniye, Carullah, 01560, 123b.

⁸⁵⁰ Manisa il Halk Kütüphanesi, 2574, 15b (Katalogda sehven 15b.)

⁸⁵¹ Süleymaniye, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00314, 260b.

⁸⁵² Süleymaniye, Mahmud Paşa, 00390, 297b.

adil meliğine zafer duası yapmaktadır (...bi-medîneti Antalya... ve zâlike mine'l-bilâdi'r-Rûmiyye el-mahrûse nasarallahu melikehâ el-âdil; fi medîneti Kostantiniyye zaffera Allahu melikehâ el-âdil...).⁸⁵³

Tüm bunların dışında az da olsa bazı kayıtlarda farklı dualar da yapıldığı görülmektedir. Mesela Tacuddin b. Ali, Kâbe'ye,⁸⁵⁴ Ahmed b. el-Hâcc Muhammed, Bursa İsa Bey medresesi bânisine⁸⁵⁵ Hasan b. Abdullah, yer ve gök ehline⁸⁵⁶ Yusuf b. Muhammed b. İlyas ise bütün insanlara dua etmektedir.⁸⁵⁷

Müstensihlerin şehirlerin, beldelerin, kasabaların afetlerden korunmasını istemesine karşın çok önemli bir kaygıyı şehirler bağlamında istinsah kayıtlarına yansıtılmaları dikkat çekicidir: İstilalar. Müstensihlerin istilalardan korunmak istemez ya da bunu görünür kılmazlar. Örneğin nüshanın çoğaltılması işinin bittiği şehrin/beldenin/kasabanın düşman istilalarından vs. korunmasına yönelik neredeyse hiçbir istinsah kaydı yoktur. Bu durum, müstensihlerin istilaları âfet ya da beliyye'nin bir parçası olarak düşünmüş olabilecekleriyle açıklanabilir. Diğer bir ihtimal ise nüshanın istinsah edildiği ilgili beldenin konjoktürel durumuyla alakalı olmalıdır. Belki de sadece sınır boylarında çoğaltılan nüshalar üzerinde yapılacak ayrı bir araştırma müstensihlerin beldelerine dair öncelikli kaygılarının hâricî müdahaleler olduğunu ortaya koyacaktır.

Özetle belirtmek gerekirse İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri arasındaki dönemde üretilen nüshaların istinsah kayıtları kendisinde maksimum sekiz unsuru bulunduran organizasyonel bir şema sunar (Aşağıda verilecek örnekte bu unsurlardan yedi tanesi yer alır). Bunlardan iki tanesi kitaba dair iken kalan altı tanesi ise nüshaya dar unsurlardır. Nüshaya dair unsurlar içerisinde ise zaman, mekân ve dualar diğerlerine göre daha zengin içeriğe sahiptir. Tabi daha önce de belirtildiği gibi birçok nüshada bu unsurların hepsi bir arada bulunmaz.

⁸⁵³ Süleymaniye, Reisulküttab, 00703, 207b.

⁸⁵⁴ Millet, Feyzullah Efendi, 1282, 384b.

⁸⁵⁵ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02283, 53b.

⁸⁵⁶ Süleymaniye, Ayasofya, 00220, 277a.

⁸⁵⁷ Süleymaniye, Fatih, 04655, 185b.

تَمَّتْ كِتَابُهُ شَرْحَ الْكِتَابِ الْمُسَمَّى بِلُبِّ لِلسَّيِّخِ تَاجِ الْفُضَلَاءِ سَيِّدِ عَبْدِ اللَّهِ تَعَمَّدَهُ اللَّهُ بِغُفْرَانِهِ فِي غُرَّةِ الشَّهْرِ الْمُبَارَكِ شَعْبَانَ يَوْمِ الثَّلَاثَاءِ وَقَتِ الظُّهْرِ فِي مَدِينَةِ بُرُوسَا حَمَاهَا اللَّهُ تَعَمَّدَهُ عَنِ اللَّافَاتِ فِي مَدْرَسَةِ شَاهِينَ بَكِّ فِي تَارِيخِ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَتِسْعِينَ وَسَبْعِمِائَةَ عَلَيَّ يَدِ الْعَبْدِ الْفَقِيرِ الضَّعِيفِ الرَّاجِي إِلَى رَحْمَةِ رَبِّهِ اللَّطِيفِ خَضِرِ بْنِ صَاتِي بْنِ إِسْحَاقَ عَفَرَ اللَّهُ لَهُمْ وَلِمَنْ نَظَرَ فِيهِ وَدَعَا لِكِتَابِهِ وَلِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ أَجْمَعِينَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ 858

Eser dair unsurlar:

el-Lubb, Şerhu'l-Kitâb (Eser adı)

eş-Şeyh, Tâcu'l-fuzelâ, Seyyid Abdullah (Müellif adı)

Nüshaya Dair Unsurlar

Temmet+Kitâbet (Mutlak fiil ve özel fiil)

Gurre-i Şaban, (eş-şehru'l-mübarek) salı, öğlen vakti, 793 (Zaman)

Bursa, Şahin Bey Medresesi (Mekân)

Hızır b. Sâti b. İshak, el-'abd, el-fakîr, ez-za'îf, er-râcî ilâ rahmeti Rabbihi'l-Latîf (Müstensih)

Teğammede; Hamâ; Gafera (Dua cümleleri. Ögeleri: 1. Lafzatullah, 2. Müellif, 3. Bursa, 4. Müstensih-babası-dedesi, 5. Nâzırlar, 6. Kâtibe dua eden, 7. Bütün Müslümanlar (Dua cümlesi)

Öte yandan istinsah kayıtları kimi sosyal hadiselerde müstensihlerin tercihlerini gösteren bir araç haline dönüştürülür. O halde şimdi XV. yüzyılın popüler alimlerinden Molla Lutfi'nin nüshaları üzerinden istinsah kayıtlarının nasıl araçsallaştığına bakalım.

⁸⁵⁸ Süleymaniye, H Hüsnü Paşa, 01416, 207a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARİH YAZIMININ SESSİZ ŞAHİTLERİ:⁸⁵⁹ MOLLA LUTFİ’NİN MÜSTENSİHLERİ

Taşköprülüzâde, (ö.1561) Osmanlı biyografisinin kurucu metinlerinden *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye*’de, Fatih Sultan Mehmet ile arası açılan Sinan Paşa’nın (ö.1486) padişah tarafından azledilip hapsedilmesi üzerine beldenin (İstanbul) ulemasının ayaklanarak en kısa zamanda Dîvân’a çıktıklarını ve padişahın Sinan Paşa’yı salıvermesini, aksi halde kitaplarını yakarak padişahın mülkünü terk edeceklerini söylediklerini nakleder.⁸⁶⁰ Taşköprülüzâde’nin mütercimi Mecdî Mehmed Efendi (ö. 1591) ise Sinan Paşa’nın talebesi olan Molla Lutfi’nin (ö. 1495) sergüzeştini konu edindiği yerde ulemanın Molla Lutfi’den nefret ettiğini ve onu yok etmek için fırsat kolladıklarını anlatır. Taşköprülüzâde Sinan Paşa için ayaklanan

⁸⁵⁹ İsmail Erünsal, Osmanlı sahafılığına dair kaleme aldığı öncü eserinde İstanbul dışındaki sicil defterlerinin “sessiz şahitliğinden” bahsetmektedir. Başlıktaki “sessiz şahit” terkibi buradan âriyeten alınmıştır: İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar**, Timaş, 2013, İstanbul, s.24.

⁸⁶⁰ Taşköprülüzâde, **a.g.e.**, s. 175.

alimlerin kimler olduğundan bahsetmezken Mecdî, Molla Lutfi'nin varlığına tahammül edemeyen alimlerden bazısının isimlerini zikreder. Her iki dönemdeki alimlerin vefat tarihlerine baktığımızda Sinan Paşa'nın müdafii alimler ile Molla Lutfi'ye "samimi kalp ile düşman olan" alimlerin bazısının aynı kimseler olduğunu tahmin etmek, çağdaş olduklarını söylemek mümkündür.

Sinan Paşa hadisesinin ardından zaman geçmiş ve 'Sultânu'l-berreyn-Hâkânu'l-bahreyn'in elinden alim kurtaran ulema giderek yerine o alimin talebesinin varlığına kasteden ulema profili gelmiş ve Fatih Sultan Mehmet'ten Bayezid-i Sâni'ye giden süreçte ulema arasındaki sulh yerini kavgaya ve gerilime bırakmıştır. Mecdî ve sâir kaynaklar Molla Lutfi hadisesini ele aldıkları bölümlerde ulema arasındaki bu mücadeleye dair tafsilî ve tasvîrî bilgiler aktarmaktadır. Detaylarda ihtilaf eden bu kaynakların vardığı ortak sonuç ise 1495'in kış ayında Sultan Ahmed Meydanı'nda Sahn-ı Semân müderrisi Molla Lutfi'nin idam edildiğidir.

Ulema-ulema rekabeti Molla Lutfi'nin bedeni ortadan kaldırılınca kesilmemiş belki sadece biçim değiştirmiştir. Sinan Paşa ve Ali Kuşçu'nun talebeliğini yapan Molla Lutfi, Fatih Sultan Mehmed'in hâfız-ı kütüplüğünde bulunmuş sıradışı bir Osmanlı alimidir. Onu sıradışı kılan eserlerinden ziyade yaşadığı cerbezeli hayat ve bu hayatın trajik sonudur. Muasır çalışmalarda zındıklık ithamıyla idam edilen Molla Lutfi'nin idamı meselesinde kaynak olarak kullanılan eserleri, Topkapı Sarayı Arşivi'nde Molla Lutfi'yi şikayeti konu edinen mektuplar, Molla Lutfi'nin muhakemesi sürecinde aktif rol oynayan Molla Ahaveyn (ö.1566) ve Efdalzade (ö.1503) gibi dönemi alimlerin kaleme aldıkları zındıklık risâleleri ile kronikler, tabakât kitapları ve tezkireler olarak sıralamak mümkündür. Bu eserlerden kronik, tabakât, tezkire ve dönemi ulemasının risalelerinde karşımıza çıkan Molla Lutfi zındık iken, mektuplarda karşılaşılan Molla Lutfi gâsıptır. Oysa ki Molla Lutfi'nin hikâyesini anlamak için kullanılması gereken iki kaynak daha vardır ve bunlar Molla Lutfi'nin kendi eserlerinde dolaylı yoldan verdiği bilgiler ve onun eserlerinin müstensihlerinin istinsah kayıtlarıdır. Zira Molla Lutfi'nin bazı eserlerinin satır aralarında kendisinin yaşadığı med-cezirli hayatın izlerini sürmek mümkündür. Fakat bu iki tâlî kaynak Molla Lutfi araştırmalarında şimdiye değin yer almamıştır. İşte bu

bölümde mezkûr kaynaklardan Molla Lutfi'nin eserlerinin istinsah kayıtları, dolayısıyla müstensihleri mezkûr bağlamda ele alınacaktır.

Selim Kuru “Modernleşme öncesi yapıtların temel oyunu kelimelerin anlam çokluğunu genişletmeye dayandığı ve derin göndermelerle farklı bir kültüre sınımsıkı bağlı bulunduğuş”⁸⁶¹ tespitinde bulunur. Zihinden lafza ve oradan yazıya giden süreçte genişliğini kaybeden anlama bu itibarı yazarlar tarafından farklı yollarla iade edilmektedir. Böylece az şey/kelime/harf ile çok şey/anlam ifade edebilmenin arayışı doğmuş bu arayış neticesinde ise mecaz üst başlığıyla toplayacağımız birtakım kelime oyunları/tasarruflarına gidilmiştir. Bu tasarruflardan birisi ise berâetu’l-istihlâl’dir. Berâetu’l-istihlâl eserin hamdele ve salvele kısmında eserin içeriğine, terminolojisine, eserde referans olarak kullanılacak kaynaklara v.s. dair okuyucuya dolaylı yoldan bilgi vermektir. Eserinin heme”n başında berâetu’l-istihlâl’i uygulaya(bile)n müellif, eserin hemen girişinde berâetu’l-istihlâl yoluyla kendisine yazının anlamdan eksilttiği boşluğu tamamlayacağı bir alan açmakta ve gerek kendisine ve gerekse kaleme alacağı esere dair birçok şeyi daha eserin başındayken dolaylı bir dille okuyucusuna söylemektedir.

Müellifin yaptığı bu derin göndermelere mukabelede bulunurcasına müstensih de istinsah kaydında kimi tasarrufta bulunur. Böylece eserin dîbâcesinde bulunan hamdele ve salvele nasıl ki berâetu’l-istihlâl yoluyla okuyucuya başka bir şey -daha- söylemekteyse tıpkı bunun gibi istinsah kayıtlarının da berâetu’l-istihlâl gibi benzeri bir işlev gördüğünü; yani bu kayıtların salt istinsah kaydı olmasının ötesinde başka bir anlama da işaret ettiğini gösterir. Bu işaret ise bizim inceleyeceğimiz örneklerde istinsah kayıtlarının sansür ve oto-sansüre aracılık ederek örtülü muhalefet dili olarak kullanılması, bir başka ifadeyle istinsah kayıtlarının ulema-ulema geriliminin sürdürüldüğü mekânlar olmasıdır. Zira müstensihler istinsah kaydında sadece çoğalttığı esere dair zaman-mekân bilgisi vermekle iktifa etmez; burada kullandıkları kelimelerin, fiillerin, cümlelerin okuyuculara dolaylı yoldan söylediği başka şeyler de vardır. Hatta kimi müstensihin sadece kullandığı

⁸⁶¹ Selim Kuru, “Metinlerle Yaşayanlar”, **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 23-24.

değil, kullanmadığı kelimelerin de dolaylı yoldan söylediği şeyler olmaktadır. Dolayısıyla müstensih tıpkı müellif gibi kendisine ayrılan mekânı eserden ziyade kendisi için kullanmaktadır. İşte bu bölümde yapılacak olan şey de Molla Lutfi'nin eserlerinin tüm nüshalarının istinsah kayıtlarına bakarak 15.yüzyıl Osmanlı alimlerinden Molla Lutfi'nin idamı ile sonuçlana(maya)n mücadelenin sürdürüldüğü gözden irak mecraları takip etmeye çalışacağız. Ez cümle müstensih sadece yazıyı değil nüshaya yaptığı müdahalelerle anlamı da çoğaltmaktadır.

İslâm Toplumunda ulemanın rolü ve konumunu konu edindiği makalesinde Stephen Humphreys, ulema toplumunun sistematik ve kapsamlı bir profilinin çıkarılması için –her ne kadar zengin, çok zengin içerikleri olsa da- biyografik sözlüklerin tek başına yeterli olamayacağını ve boşlukları doldurmak için başka kaynaklarla beslenilmesi gerektiğini kaydetmektedir.⁸⁶² Humphreys'in boşlukları dolduracak “Başka kaynaklar” ile “Biz sadece sıradakları ve dorukları değil dağların eteklerini de bilmek istiyoruz” diyen Otto Hinzte'n temennisi aynı şeye karşılık gelmektedir. Molla Lutfi üzerine yapılan çalışmalar da genellikle yukarıda bahsedilen ‘zirvedeki’ kaynaklar üzerinden yapılmış ve mezkûr konuda zirveye nisbetle zirvenin etekleri konumunda olan istinsah kayıtları incelemeye tabi tutulmamıştır. Çalışmanın bu bölümünde Molla Lutfi'nin eserlerini istinsah eden müstensihlerin bu istinsah kayıtlarının da mezkûr kaynakların yanı sıra kaynak değeri taşıyıp taşıyamayacağına, diğer bir deyişle istinsah kayıtlarının “boşlukları dolduran” veya gölgede kalan başka bir kaynak olup olmadığına bakılacak ve Molla Lutfi örneğinden yola çıkarak ulema-ulema geriliminin biçim değiştirmiş haliyle devam edip etmediğinin izi sürülecektir. Böylece iktidar tarafından zındık olduğu gerekçesiyle idam edilen bir 15.yüzyıl aliminin/Molla Lutfi'nin idam edilmesine, tarih yazımında gölgede kalmışların/müstensihlerin tavrını ve belki tepkisini tespit etmeye çalışılacaktır.

Yöntem

⁸⁶² R. Stephen Humphreys, “Kültürel Bir Elit: İslâm Toplumunda Ulemanın Rolü ve Konumu”, terc. Murteza Bedir, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3/2001, s.397 (Bu makale aynı yazarın *Islamic History: A Framework for Inquiry* isimli eserinin 8. bölümüdür.)

Bu tespit işinde yöntem olarak öncelikle Molla Lutfi'nin bütün eserlerinin tüm nüshalarının istinsah kayıtlarına bakılacaktır.⁸⁶³ Bu kayıtlarda öncelikle müstensihlerin çoğalttığı eserin müellifi Molla Lutfi'den ya da eserin adından bahsedip bahsetmediğine bakılacak, daha sonra ise Molla Lutfi ya da eserinden bahseden müstensihlerin onu nasıl bir üslupla zikrettiğine odaklanılacaktır. İstinsah kayıtları içerisinde Molla Lutfi'nin veya eserinin ismini anmayan/görmezden gelen veya olumsuz bir ifade kullanan (veya imada bulunan) müstensihlerin istinsah ettiği başka müelliflerin nüshalarının istinsah kayıtlarına da bakılmıştır. Söz gelimi Ahmed b. Fulân ismindeki bir müstensih Molla Lutfi'nin herhangi bir eserinin istinsah kaydında Molla Lutfi'nin ismini hiç zikretmiyor ya da sadece bir zamirle geçiştiriyorsa bu durumda aynı müstensihnin başka müelliflere ait istinsah ettiği nüshalar varsa o nüshaların da istinsah kayıtları incelenmiştir. Böylece müstensihnin bu tavrının onun genel bir uygulaması olup olmadığı veya o müstensihni Molla Lutfi'ye mahsus bir tavır takınıp takınmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Son olarak Molla Lutfi'ye mahsus bir tavrı olduğu düşünülen müstensihnin biyografisine odaklanılarak mezkûr müstensihnin Molla Lutfi'nin hasımlarının ilişkiler ağı içerisinde yer alıp almadığına bakılacaktır. Böylece istinsah kayıtlarının mekân bir düzen içerisinde yer aldığı ya da ne derece aktif bir mekân olduğuna bakılacak ve yazma eser kültüründe istinsah kaydı olarak bilinen kayıtların örtülü muhalefet dilinin imkân arayışı olarak kullanılıp kullanılmadığı sorusuna cevap aranacaktır. Diğer bir deyişle istinsah kayıtlarının bir bakıma müstensih kaydı olup olmadığının araştırılması yapılacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi yaygın anlamıyla müstensih, bir eseri çeşitli sebeplerle çoğaltan kimse demektir. Herhangi bir nüshayı oluşturan son cüz, son parça müstensihe ayrılan makamdır ki burası da bilindiği üzere istinsah kayıtlarının tutulduğu yerdir. Yine yaygın olarak bilinene göre istinsah kayıtları (ve dolayısıyla müstensih) diğer kayıtlardan farklı olarak daha pasif ve daha edilgendir. Örneğin bir okuyucu kayıtlarındaki görülen esneklik istinsah kayıtlarından beklenmemektedir.

⁸⁶³ Bu bölümde zaman zaman bazı zahriye veya vikâye yapraklarındaki okuyucu notlarına da atıf yapılacaktır. Bu gibi yerlerde okuyucu notlarıyla kastedilen mezkûr yerlere müstensihnin dışındaki kimseler tarafından tutulmuş künye bilgileridir. Üçüncü bölümde bu tür notları konu edinen ayrıca bir başlık da açılmıştır: "Vicadanın Sesi: Okuyucu Notları"

Hatta hatırlanacağı üzere *Yazma ve Eski Basma Kitapların Tasnif ve Fişleme Kılavuzu ve İslâm Dini İlimleri Tasnif Cetveli* isimli klavuzda birden fazla müstensih varsa bunların kayda geçirilmesi gereksiz görülmekteydi. Temellük, tevellüt, vefat ve sosyal hadiseler gibi konuları içeren okuyucu kayıtlarının sivillik ve özerkliğine karşın istinsah kayıtlarının gri ve kamusal bir alan olması beklenmektedir. Zira bir bakıma bugünkü anlamıyla matbaanın görevini üstlenen ortalama bir müstensihden beklenen şey doğru okuduğu metni yanlışsız bir şekilde yazması, kendi ismini belirtmesinin yanında elindeki nüshayı ne zaman ve nerede bitirdiğini kaydetmesidir. Müstensih ise tüm bunları (tabi olarak) insanın, maksadını gayrısına anlatmak için zihnindeki anlamlara karşılık gelmesi için vaz ettiği harfler, kelimeler, cümleler aracılığıyla yapmaktadır. Fakat meramı anlatmak için yazıya dökülen bu harf, kelime, cümlelerin söyleniş biçimleri de dolaylı yoldan başka bir anlamı (göndermeleri) okurunun gündemine götürecektir. Böylece metin içerisinde yazar tarafından tercih edilen kelimelerin yanı sıra bu kelimelerin çatıları veya tertip şekilleri de müstensihin/yazarın bazen başka bir amacına hizmet edebilmektedir. Söz gelimi Gabriel Piterbeg, Sultan II. Osman'ın "trajedisini" konu aldığı eserinde *Târîh-i Âl-i Osmân* müellifi Hasanbeyzâde'nin olayı sunuş biçimini ele almakta ve okuyucunun dikkatini Hasanbeyzâde'nin kullandığı fiillerin çatılarına çevirmektedir. Nitekim Piterbeg'e göre II. Osman'ın katli hadisesini anlatan Hasanbeyzâde'nin diğer birçok fiil için normal olarak etken ve ettirgen kipteyken hadisenin öznelere olan Hadımağasının eylemlerini anlatırken ettirgen kip kullanması bir amaca matuftur. Piterberg Hasanbeyzâde'nin bununla Sultan II. Osman'ın katli sürecinde Hadımağası'nın o gün için karşı konulamaz gücünü dolaylı yoldan ifade etmektedir.⁸⁶⁴ İşte bu bölümde de böylesi bir dolaylı dilin ardına düşülerek Molla Lutfi'nin eserlerini istinsah eden müstensihlerin kullandığı fiillere, sıfatlara, dualara, harflere, isim ve fiil cümlelerine, cümledeki öğelerin tertip edilmesine bu gözle bakılacak ve müstensihlerin örtülü dili aralanmaya çalışılacaktır.

⁸⁶⁴ Gabriel Piterberg, **Osmanlı Trajedisi, Tarih Yazımının Tarihle Oyunu**, terc. Uygur Abacı, İstanbul, Literatür Yayınları, 2005, s. 122. Ekâse: "Sultan Mustafa taraftarlarını, maaşlarını almak için gelmiş olan insanların onu sultanlıktan indirmek için topladıkları sonucuna vardırıttı."

⁸⁶⁴ Öte yandan Hasanbeyzâde hadımağasının karşısında olanlara getirdiği sıfatlarda da hadımağasının bu gücüne işaret etmektedir. Nitekim Sultan için "içine kapanık" ve mütevazî" umerâ için ise "itaatkar," "yumuşak başlı" gibi sıfatları getirmesi hadımağası ile rakiplerinin kavgasında örtülü bir dilin aracı olarak kullanılmaktadır.

3.1.SANSÜR'E SİĞINAK: TEMMETİ'L-EVRÂK

İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri arasındaki dönemde Molla Lutfi'nin eserlerini istinsah eden müstensihlerin Molla Lutfi'nin ve eserinin ismini zikredenler ve zikretmeyenler olarak icmâlen iki kısma ayrıldığı görülür. İstinsah kayıtlarında onun ismini zikredenleri ise Molla Lutfi'nin veya eserinin sadece ismini zikredenler (nötr duranlar) ile Molla Lutfi'den olumlu bahsedilenler olarak yine iki kısma ayrılmaktadır.

Belirtmekte fayda var ki burada Molla Lutfi'nin isminin zikredilmemesi ile kastedilen o nüshada istinsah kaydı olmaması değildir. Zira böylesi bir durum yazma eser kültüründe azımsanmayacak derecede yaygındır, dolayısıyla Molla Lutfi'nin eserlerinin nüshalarında hiç istinsah kaydı olmayanlar da bu yüzden dikkate alınmamış ve bu tür nüshalar değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Molla Lutfi'nin adının zikredilmemesi ile kastedilen, nüshanın sonunda istinsah kaydı olmasına rağmen Molla Lutfi'nin veya eserinin isminin zikredilmemesi veya sadece zamirle anılmasıdır. Esasında müellifin ismi anılmaksızın yazılan bu tür istinsah kayıtlarının da normal karşılanması gerekir, zira ikinci bölümde görüldüğü gibi müelliften bahsetmeyen istinsah kayıtları da oldukça yaygın bir durumdur. Yukarıda da dile getirildiği gibi Molla Lutfi'nin eserlerinin bazılarında istinsah kaydı bulunmamaktadır. Söz gelimi onun *Taz'ifu'l-mezbah*,⁸⁶⁵ *es-Seb'u's-şidâd*,⁸⁶⁶ *Hâşiyeye alâ hâşiyeti's-Seyyid Şerif li-şerhi'l-metâli*,⁸⁶⁷ *Şerhu Risâle-i Mevzû'âti'l-'ulûm*,⁸⁶⁸ *Hâşiyeye alâ şerh-i Seyyidi'ş-Şerif li'l-kısmı's-sâlis mine'l [Miftâh]*⁸⁶⁹ isimli eserlerinin bazı nüshaları bu şekildedir. Fakat konu zındıklık ithamıyla idam edilen ve bu açıdan siyasi yönü bulunan bir müellif olunca daha müteyakkız davranmak gerekmiştir ve istinsah kayıtlarının izi bu gözle sürülmüştür.

⁸⁶⁵ Süleymaniye, Nuruosmaniye 04391/007.

⁸⁶⁶ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa 02829/3; Süleymaniye, Şehid Ali Paşa 02831/5; Süleymaniye, Esad Efendi 03551/23; Süleymaniye, Süleymaniye 01049/9.

⁸⁶⁷ Süleymaniye, Nuruosmaniye 04391/008.

⁸⁶⁸ Süleymaniye, Halet Efendi, 00791/5.

⁸⁶⁹ Süleymaniye, Kadızade Mehmet 00440.

Kendisini kulların en zayıfı olarak takdim eden Mehmet b. Murad, Ocak/Şubat 1569'da Molla Lutfi'nin *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Metâli' li'l-Curcânî 'alâ Şerhi Kutbuddîn* isimli eserinin istinsahını bitirirken bu kayıta ne hangi eseri bitirdiğini ne de bu eserin müellifinin kim olduğundan bahseder.⁸⁷⁰ Gilanlı İsmail b. Hacı Hüseyin (el-Geylânî, er-Rangûyî ?) ise Molla Lutfi'nin *Hâşiye alâ hâşiyeti şerhi'l-metâli*'inin bugün Şehid Ali Paşa Koleksiyonu'nda bulunan nüshasının müstensihidir. İstinsah kaydında nüshayı nerede ya da ne zaman çoğalttığı bilgisini paylaşmayan Gilanlı İsmail kendisini Ganî olan Allah'ın merhametine muhtaç ve talebelerin hizmetkârı olarak tanıtır. (Bu ifade nüshayı talebelerin istifadesi için bilâ bedel istinsah ettiği anlamına mı gelir!) Fakat müellif hakkında ketum davranarak ne müellifin ne de istinsahını yaptığı eserin ismini anar: Ketebehû...⁸⁷¹ Gilanlı İsmail'in hizmetkârı olduğunu belirttiği sınıftan olan (talebe) Muhammed (Ahkaru't-tullâb) ise, Molla Lutfi'nin *Risâle fî mevzu'âtî'l-'ulûm*'unun istinsahını 30 Ocak 1594 Pazar günü akşam namazından hemen önce Mısır'da bitirmiştir. Talebe Muhammed istinsah kaydında sadece kendi adını yazmakla yetinmez, babası, dedesi ve ailenin sıfatlarını da bu kayıta müstakbel okurlar ile paylaşır. Buna göre babasının adı İbrahim dedesinin adı Ahmed'tir. Dede Ahmed'in sıfatı es-Sâdık olup aile Hz. Ömer ve Hz. Hüseyin soyuna dayanır. (el-Ömerî, el-Hüseyinî) Fakat talebe Muhammed tıpkı bir önceki müstensih -talebelerin hizmetkârı- İsmail b. Hacı Hüseyin gibi istinsah kaydında ne Molla Lutfi'den ne de çoğalttığı eserden bahseder. Hatırlanacağı üzere İsmail b. Hacı Hüseyin en azından Molla Lutfi'nin eserine bir zamir göndermişken (Ketebehû) Muhammed b. İbrahim bu zamiri bile tasrîh etmez: "Temmet."⁸⁷² Mezkûr üç müstensihin bu tasarrufunu Molla Lutfi'ye karşı bir tavır olarak okumak ilk etapta yanıltıcı olabilir. Birinci örnekte Mehmet b. Murad, ikinci örnekte ise Gilanlı İsmail'in başka müelliflerin eserlerinin istinsah kayıtları elimizde olsaydı belki de bu kayıtlar bize müellif ve eser ismini zikretmemenin onların sair müelliflere de uyguladığı bir alışkanlık olduğunu gösterecektir. Fakat üçüncü müstensih Muhammed b. İbrahim'in başka bir istinsah kaydına daha sahibiz. Muhammed b. İbrahim, Molla Lutfi'nin yukarıda bahsedilen eserinin bulunduğu

⁸⁷⁰ Süleymaniye, Fazıl Ahmet Paşa, 00908, 122a.

⁸⁷¹ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01768, 174a.

⁸⁷² Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa Eyüp, 00152/2, 48b.

mecmuadaki birinci eserin de müstensihidir. (Osmanlı Şeyhuislâmlarından İbn-i Kemal'ın *el-Ferâid ve'l-Fevâid* isimli eserinin) Bu nüsha da Muhammed b. İbrahim tarafından az önceki nüshadan iki ay önce istinsah edilmiştir. Müstensih İbrahim bu kayıttta da Molla Lutfi'nin eserinin yukarıda örnek verilen istinsah kaydında zikrettiği gibi kendi babasının ve dedesinin ismini, ailenin sıfatlarını, kendisinin talebelerin en acizi olduğunu, istinsah tarihini (3 Aralık 1593, Cuma, gece) ve istinsah mekânını zikreder.⁸⁷³ Fakat talebe Muhammed burada Molla Lutfi'nin istinsah kaydında yapmadığı bir şey daha yapar ve istinsah kaydında eserin ismini de yazar: “Temmet mine'n-nüşhati'l-ferâid” Sadece eser ismi değil müellifin ismi de bu kayıttta görülür: “li-İbni Kemâl Paşa.” Üstelik müstensih Muhammed b. İbrahim, müellife rahmet duasında da bulunur: ““Aleyhi'r-rahmetu” Aynı müstensih nüshanın zahriyesine yazdığı bir notta ise yine bu eserden ve yine müelliften bahseder: “Te'lifu'l-hibri'l-mudakkik ve'l-allâmetu'l-muhakkik Ahmed b. Kemal Paşa, kaddesellâhu sirrehu'l-'azîz.” Anlaşılan o ki talebe Muhammed istinsah kayıtlarında eserin ve müellif isimlerini belirtmeye kayıtsız değildir fakat aynı hassasiyeti nedense Molla Lutfi'ye göstermez, ne Molla Lutfi'nin eserinin istinsah kaydında ne de nüshanın zahriyesinde Molla Lutfi'nin ve eserinin isminden bahseder.

“el-fakîr” Osman b. Musallî⁸⁷⁴ de istinsah kaydında Molla Lutfi'nin adını anmayan müstensihlerdendir. Fakat el-Musallî, yukarıdaki üç müstensihden farklı olarak Molla Lutfi'nin eserinden “el-evrâk”/varaklar diye bahsetmektedir.⁸⁷⁵ Fakat bu, eser ismi olmaktan ziyade (ki eserin ismi *Mevzû'âtu'l-'ulûm*'dur) metni sıradanlaştıran bir ifadedir: “Bu kağıtların yazımı sona erdi.” Esasında Osman b. Musallî kendisi için ayrılmış olan bu mekâna kayıtsız değildir. Nitekim biz, istinsah kaydından onun bu eseri 27 Eylül 1662'de bir Eylül Çarşambasında Kostantiniyye'de bulunan Çavuşbaşı Medresesi'nde öğle namazından sonra istinsah ettiğini öğrenmekteyiz. İstinsah kaydında tafsilatlı bilgilere yer veren el-Musallî'nin yukarıdaki müstensihler gibi müellif ve eser ismini tasrih etmemesi ise dikkati çekmektedir.

⁸⁷³ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa Eyüp, 00152/1, 34b.

⁸⁷⁴ Katalogda eserin müstensihi hataen Osmanb. Mudli olarak kaydedilmiştir.

⁸⁷⁵ Süleymaniye, Esad Efendi 03634/20, 117a.

Ömer b. Ebu Bekir b. Yahya b. Yusuf b. Kırkmas (?) ise Osman b. Musallî'nin istinsahını yaptığını *Mevzû 'âtu'l-'ulûm*'a Molla Lutfî'nin yine kendisinin yazdığı *Haşîye*'nin müstensihidir. İstinsah kaydında kendisinin el-Hamzâvî diye bilindiğini, doğum yerinin Mısır olduğunu, ilim tahsilini ise Kosstantin'de yaptığını ve kendisinin aslen de Konstantinli olduğunu⁸⁷⁶ belirten ve “Allah'ın en zayıf (ekall) kulu ve Allah'ın affına, mağfiretine, keremine, ihsanına, lütfuna ve minnetine en çok ihtiyaç duyan el-fakîr ve el-hakîr” müstensih bu nüshayı Ramazanın sekizinde mübarek cumartesi günü sabah namazı vaktinde istinsah ettiğini kaydetmektedir.⁸⁷⁷ Fakat “mübarek” cumartesine gösterdiği cömertliği eserin müellifine göstermeyen el-Hamzavî, aynı zamanda “tenmîk”⁸⁷⁸ sıfatını kullanarak kendi hattına gösterdiği hasasiyeti de müelliften esirgemekte ve tıpkı önceki iki müstensih gibi Molla Lutfî'ye karşı rengini belli etmeyecek şekilde gri bir tonda anmaktadır: “Temme ve kemüle tenmîkuhu: Onun yazımı sona erdi.”⁸⁷⁹ Aynı mecmuadaki bir sonraki nüsha ise yine Molla Lutfî'ye ait olup *Mevzû 'âtu'l-'ulûm Haşîyesi*'nin bir başka nüshasıdır. Muhtemelen aynı müstensihin (Ömer b. Ebu Bekir b. Yahya) elinden çıkmış olan bu nüshanın ise istinsah kaydı bu sefer -müellif ve eser ismini anmadan- sadece “Temmet er-risâle” şeklindedir.⁸⁸⁰

Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 4391 nolu mecmuadaki sekiz eserin hiçbirisinin istinsah kaydında eserin müellifine veya eser isimlerine dair bilgiler bulunmamaktadır. Bu durumu ilginç kılansa bu eserlerinin hepsinin Molla Lutfî'ye ait olmasıdır. Zira bir müellifin sekiz eserini bir araya toplayıp/istinsah edip hiçbirisinin istinsah kaydında o eserlerin müellifinden veya eser isimlerinden bahsedilmemesi eserlerin sahibi iktidarın zındıklık ithamıyla idam ettiği bir müellif olunca dikkati çekmektedir. İstinsah kayıtlarında müstensihin ismi kayıtlı olmamakla beraber yazıların birbirine benzerliği mecmuadaki tüm nüshaların tek müstensih elinden çıktığı intibahı vermektedir. Bu nüshalarda müstensihin kendisine dair de

⁸⁷⁶ “el-Hamzâvî şöhreten, el-Mısırî mevliden, el-Kostantînî menşeen ve tahsilen..”

⁸⁷⁷ Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi 06539/1, 23a.

⁸⁷⁸ Nitekim “tenmîk” sözlükte “istensaha” veya “ketebe”den farklı olarak güzel yazı yazmak, yazı ile tezyin etmek anlamlarına gelmektedir: *el-Müncid fî'l-luga ve'l-a'lam*, Luvis b. Nikola, **El-Ma'luf El-Yesui Ma'luf**, Beyrut, Dârü'l-Maşrık, 2000, s. 839.

⁸⁷⁹ “Temme ve kemule tenmîkuhû.”

⁸⁸⁰ Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, 06539/2, 36a (Eser Süleymaniye Kütüphanesi kataloğunda kayıtlı değildir. Katalogda metin ve haşîye sehven bir eser gibi kaydedilmiştir.)

herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Bununla beraber istinsah tarihi en geç 17. yüzyılın ortaları olmalıdır, zira yazmanın zahriyesinde Sultan Osman b. Mustafa adına tevakkuf kaydı vardır.⁸⁸¹ Altın yaldızlı cetveller, müzeyyen serlevhalar da eserin saray kütüphanesine ait olduğu intibasını kuvvetlendirmektedir. Şu durumda Molla Lutfi'nin sarayın gadrine uğradığını bilen müstensih bu yüzden eserlerin hiçbirisinde ne kendisinden ne de Molla Lutfi'den bahsetmemiş olmalıdır. Belki de bu durumun farkında olan bir okuyucu buna bir tepki olarak sonradan ele geçirdiği ya da sadece okuyucusu olduğu mezkûr mecmuanın zahriyesinde eser ve müellif ismini vermek bahanesiyle Molla Lutfi'yi üç defa “Mevlânâ Lutfi” şeklinde yazmaktadır. Zahriyedeki bu kayıtların haricinde de Molla L Lutfi'den bahseden notlar bulunmaktadır. Örneğin mecmuanın ikinci eseri olan *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Miftâh*'ın 60a yaprağında Molla Lutfi'den “Rahimehullah” kaydı ile bahsedilmektedir.⁸⁸² Aynı mecmuada benzer bir durumu ise Ekim 1512'de istinsah edilen *Mevzû'âtu'l-'ulûm* risalesinde görmekteyiz. İsmi zikretmeyen müstensih 8 Ramazan cumartesi günü sabah ezanına doğru bitirdiği nüshanın istinsah hattında kendi hattını ön plana alarak “Temme ve kemule tenmîkuhû” demekte ve risaleye sadece zamir göndermektedir. Bu kayıta dikkati çekense müstensihin istinsahı bitirdiği gün olan cumartesiye “el-mübarek” ile vasıflarken eserin ismini kapalı bırakmasıdır. Fakat muhtemelen müstensihin dışındaki bir kalem müstensihin istinsah kaydında kapalı bıraktığı alanı açmak (ya da müstensihe tavır almak) için

⁸⁸¹ Mühürde “el-hamdülillahillezi hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li nehtediye levlâ en hedânellah” Âyeti (Araf/43'ün bir bölümü) ve tuğra vardır. Altındaki notta nüshanın Osman Han b. Sultan Mustafa'nın vakfı olduğunu gösteren not vardır. Notu atan ise Hameyn-i evkâf müfettişi el-Hâcc İbrahim Hanîf'tir. Notun altında başka bir mühür daha vardır.

⁸⁸² “*Hâşiye 'alâ şerhi'l-Miftâh* li Mevlânâ Lutfi rahimehullah” 1a. Bu not müstensih hattına benzemektedir. Fakat müstensihin eserin ismini istinsah kaydı yerine zahireye atması normal bir durum değildir. Ayrıca ismini bilmediğimiz bu müstensihin eser isimlerini istinsah kaydı yerine zahriyeye atma itiyadı olsaydı aynı mecmuadaki diğer eserlere de aynı muameleyi yapması beklenirdi. Oysa ki bir sonraki belağat risalesinin zahriyesinde 4391/3 (daha sonradan atıldığı belli olan bir notla) sadece eser ismi, ondan sonraki eser olan *Mevzû'âtu'l-'ulûm* risalesinde 4391/4 sadece “li-mevlânâ” kaydı, bir sonraki *Mevzû'ât* risalesinin Hâşiyesinin ilk yaprağında (138) (yine daha sonra atıldığı çok belli olan) “*el-Mevzû'ât*” kaydı vardır. Bir sonraki risale için “*es-Seb'uş-şidâd* li Mevlânâ Lutfi” (4391/06, 148a) bulunmaktadır. Daha sonraki *Tazî'fu'l-mezbah* risâlesinde (4391/07) herhangi bir not yoktur. Seyyid Şerif'in *Metâli' Hâşiyesi* üzerine yaptığı Hâşiyesinin zahriyesinde ise “*Hâşiyetu hâşiye-i şerhi'l-metâli*” li mevlânâ” kaydı vardır. (4391/8 168a) Zahriyelerdeki bu düzensizlikler de bu kayıtların müstensih tarafından atılmadığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

aynı eserin başlangıcında (besmeleden önce) kırmızı ve siyah mürekkeple eserin ve müellifin ismini kaydetmektedir.⁸⁸³

Molla Lutfi'ye tavrı alan, onu pasifize eden müstensihler arasında meşhur Osmanlı tarihçisi Hoca Sadeddin (ö.1599) de bulunmaktadır. Hoca Sadeddin istinsahını 19 Haziran 1561'de bitirdiği *Risâle fî Taz'îfi'l-Mezbah*'ın istinsah kaydında kendisine ve babası Hasan Can'a dua cümleleri yazarken eserin müellifi Molla Lutfi'den sadece zamirle bahsetmektedir.⁸⁸⁴ Sadeddin Efendi'nin bu tasarrufu önemlidir, zira onun otuzlu yaşlarında istinsah ettiği mezkûr nüsha müellif nüshasından istinsah edilen başka bir nüsha ile karşılaştırılmış olmasına rağmen o, Molla Lutfi'nin ismini zikretmeye yanaşmamaktadır.⁸⁸⁵ Hatta Sadeddin Efendi, değil Molla Lutfi'nin ismini "müellif" kelimesini bile kullanmamaktadır. Nitekim "müellif nüshasından karşılaştırılan/nakledilen nüshadan karşılaştırılmıştır" yerine "ondan nakledilen nüshadan karşılaştırılmış" demeyi tercih etmektedir. Halbuki "ondan" dediği Molla Lutfi'nin daha önce ne ismi ne de sıfatı geçmektedir.⁸⁸⁶ Öte yandan biz biliyoruz ki Hoca Sadeddin Efendi "nüsha"nın sıhhatine önem veren bir kimsedir. Nitekim aynı istinsah kaydında kendi okuyucusuna dönerek kendisinin yeni oluşturduğu bu nüshasının müellif nüshasından istinsah edilen nüshadan daha sağlıklı olduğu (ve dolayısıyla müellif nüshasına/yani Molla Lutfi nüshasına en yakın nüshanın kendi çoğalttığı nüsha olduğu) ikazını yapmaktadır: "... benim kendisini [asıl nüsha olarak] kullandığım ve müellif nüshasından istinsah edilmiş olan nüshaya itibar etme! Çünkü o müstensih birçok yeri kendisine göre birtakım karinelerle (anlamadığı yerleri tahmini ibarelerle) yazmıştır. Sense boşlukları doldurmanı değil ne yazdığını bileni dikkate al!"

Sadeddin Efendi istinsah kaydında her ne kadar Molla Lutfi'nin ismini anmaya layık görmese de mezkûr nüshanın kimi okuyucular/ı onunla aynı kanaatte

⁸⁸³ Süleymaniye, Esad Efendi 03782/31, Molla Lutfi, *Mevzuatü'l-'Ulum*, 76a-81b: İstinsah tarihi 18 Zilhicce 1014/30 Ekim 1512, istinsah kaydı: "Temme ve kemüle tenmîkuhû". (80a)

⁸⁸⁴ استنسخها و قابلها مع المنقول عنه ...

⁸⁸⁵ Süleymaniye, Esad Efendi 03596/1, 10a

⁸⁸⁶ استنسخ و كتبها و قابلها مع المنقول عنه العبد الفقير الي الفيض المؤيد سع الدين حسن بن محمد احسن اليهم الملك الصمد يوم الاربعاء خامس شوال خص بمزيد النوال المنتظم في سلك شهور سنة ثمان و ستين و تسعمائة ثم انك لا تغر بالمقابلة فان الاصل كان سقيما و كتب اكثر مواضعه بالقرينة فعليك الاعمال و الاعراض عن اهمالها Süleymaniye, Esad Efendi 3596/1, 10a

değildir. Aynı yazma eserin zahriyesinin (1a) sol üst tarafında mecmuadaki nüshaların müstensihlerinin Hoca Sadeddin ve pederi Hasan Can olduğunu bildiren “Hoca Sadeddin ile pederi Hasan Can hatlarıdır.” yazılı bir kayıt bulunmaktadır. Bu kaydın hizasında ve sağ tarafında koyu kırmızı mürekkeple atılan ve eserin müellifini belirten bir okuyucu notunda ise “Mevlânâ Lutfi diye meşhur olan el-Fâzıl’a aittir. Allah onu gizli lütfuyla şereflendirsin” yazmaktadır. Zahriyede Hoca Sadeddin’in isminin yazıldığı yerin hizasına düşülen bu kayıttaki dua cümlesi bir amaca matuf atılmış olmalıdır. Zira aynı zahriyede (1a) mecmuanın içerisindeki diğer eserlerin künye bilgisini veren (daha hafif bir kırmızı mürekkeple düşülen) notların hiçbirisinde müellifler için dua cümlesi bulunmamaktadır.

Sadeddin Efendi’nin bu tavrını anlaşılır kılan durum onun Karamânî (zâde) Mehmed Efendi’nin talebesi olmasıdır.⁸⁸⁷ Karamânî Mehmed Efendi ise, Molla Lutfi’nin muasırı meşhur Molla Ahaveyn’den başkası değildir. Hatırlanacağı üzere Molla Ahaveyn de Molla Lutfi’nin idamına karar veren heyetteki alimlerden birisidir. Dahası Molla Ahaveyn, Molla Lutfi’nin idamı sürecinde kaleme aldığı (aşağıda bahsedilecek olan) zındıklık risalesinde Molla Lutfi hakkında hakaretâmiz ve onu suçlayıcı kelimeler kullanmaktadır. Şu halde Sadeddin Efendi hocası aracılığıyla kısmen şahit olduğu Molla Lutfi hadisesine vakıf olup belki de kendisini bu gerilimin tarafı olarak gördüğü için ne istinsah ettiği eserlerin adını ne de o eserlerin müellifi Molla Lutfi’nin adını anar. Hoca Sadeddin adeta hocalarının kavgasını metnin kılcal damarlarında sürdürüyor gibidir. Öte yandan Hoca Sadeddin’in Sultan I. Selim’in nedimi Hasan Mirza’nın oğlu olduğunu hatırlayacak olursak ailesi kanalıyla da Molla Lutfi hadisesinin Sadeddin Efendi’nin zihninde Molla Lutfi’nin eserini istinsah ettiği dönemde hâlâ tazeliğini koruduğunu söylemek mümkündür.

Bununla beraber Sadeddin Efendi Molla Lutfi’ye karşı tutumunu yumuşatacak onu görmezden gelen tavrını sürgit devam ettirmeyecektir. Fakat bunun için henüz genç yaşlarında bulunan müstensih Sadeddin b. Hasan Mirza’nın

⁸⁸⁷ Mecdî Mehmed Efendi, **a.g.e.**, s. 58.

Hoca Sadeddin olmasını beklemek gerekecektir.⁸⁸⁸ Hoca Sadeddin, yukarıdaki istinsahından 23 yıl sonra Sultan III. Murad'a sunduğu *Tâcu't-tevârih*'te Molla Lutfi'nin mevzûâtı'l-ulûm sahasında kaleme aldığı eserinin bu konuda yazılmış dört başı mamur ilk metin olduğunu belirtecek,⁸⁸⁹ Molla Lutfi'nin *Şerhu'l-Miftâh* üzerine kaleme aldığı haşiyeyi ise "Kendi zamanlarına kadar böyle bir eser kaleme alınmamış" olmakla vasıflayacaktır.⁸⁹⁰ Hatta Hoca Sadeddin nezdinde Molla Lutfi "erbab-ı fazl-ı dânişden biri"si olacaktır.⁸⁹¹ Aradan geçen yirmi yılda Hoca Sadeddin'in tutumunu değiştirmesine sebep olan bazı şeyler olmalıdır.⁸⁹²

Molla Lutfi'nin ismini anmayan, onun eserlerinden "varaklar" diye bahseden bir başka müstensih ise "Rum allâmesi" Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi (Sa'd b. Îsâ'dır.) Esad Efendi 3547 nolu mecmuadaki tüm eserler Sa'dî Çelebi'nin istinsah ettiği nüshadan -Sadî Çelebi'nin istinsah kaydı muhafaza edilerek- istinsah edilmiştir.⁸⁹³

⁸⁸⁸ 981/1573'de Manisada vali olan Şehzade Murad'ın (III. Murad) hocası olmuş, daha sonra Aralık 1574'te III. Murad'ın tahta çıkması üzerine Hoca-i Sultânî olmuştur.

⁸⁸⁹ Hoca Sadeddin, *Tâcu't-Tevârih*, C.II, İstanbul, Tabhâne-i Âmire, 1862, s. 458.

⁸⁹⁰ Hoca Sadeddin, *a.e.*, C.II, s. 547-548

⁸⁹¹ Hoca Sadeddin, *a.e.*, C.I s. 533-4.

⁸⁹² Eseri üzerinden eser sahibindeki dönüşüme John Berger de dikkat çekmektedir. Berger, XVII. Yy. ressamlarından Rembrandt'ın otuz yıl arayla yaptığı iki çalışma üzerinden –geleneksel yöntemin amacı bağlamında- ondaki tavır değişikliğine dikkat çeker. Buna göre Rembrandt 1634'te 28 yaşındayken yaptığı resimde kendisini ve henüz o sene evlendiği eşi Saskia'yı resmetmektedir. Berger ressamın burada –yaygın kanaatte olduğu gibi- yaşamının mutlu evresini özetlemekten ziyade geleneksel yöntemleri geleneksel amaçlar için kullanmıştır. Oysa Rembrandt otuz yıl sonra yaptığı yine kendi portresinde bu sefer geleneği kendisinden yana çevirmiş, "geleneğin dilini koparıp almıştır elinden." Rembrandt'ın gündemi otuz yıl önceki gündem değildir artık. Zira o, "yaşlı bir adamdır artık... var olma sorununun sezilmesi –bir sorun olarak varoluş- dışında her şey yok olmuştur." John Berger, *Görme Biçimleri*, İstanbul, Metis, 2016, s. 111-112.

⁸⁹³ Eserin la ve 1a yaprağında mecmuadaki nüshaların Sa'dî, Çelebi hattıyla vücuda geldiği kayıtlıdır. Keza katalogda da bazı nüshaların müstensihisi olarak Sa'dî Çelebi kayıtlıdır. Fakat bazı nüshaların istinsah kaydı civarında nüshanın Sa'dî Çelebi hattıyla çoğaltılmış nüshadan istinsah edildiği bilgisi yer almaktadır. Yazı, mecmuadaki tüm nüshaların aynı elden çıktığı izlenimini vermektedir ve bu da bu mecmuayı hazırlayan müstensihinin muhtemelen Sadi Çelebi'nin dest-i hattıyla çoğaltılmış olan bir nüshayı asıl olarak kullandığını ve bu nüshadaki Sa'dî Çelebi'nin istinsah kayıtlarını da aynen kopyaladığını fakat kendi ismini yazmadığını gösteriyor. Müstensih Sa'dî Çelebi'nin istinsah kaydını olduğu gibi bırakıp kendisi de istinsah kaydı makamına yeni bir kayıt düşmediği için müstensihinin Sa'dî Çelebi olduğu zannedilmiş olmalıdır. Halbuki nüshaların istinsah kaydının yan taraflarına (derkenar) bu duruma müstensih veya başkası tarafından dikkat çekilmektedir. Örneğin aynı mecmuadaki üçüncü (11b) ve dördüncü (17a) nüshaların istinsah kaydının civarına Arapça "Bu Risâleyi Rum allâmesi Sadullah Efendi'nin hattından istinsah ettim ve bu elimizdeki nüsha o nüshayla karşılaştırılmıştır" yazmaktadır. Mecmuadaki nüshalar ister Sa'dî Çelebi tarafından isterse de bir başkası tarafından onun nüshasından çoğaltılmış olsun farketmez, zira

(Sa'dî Çelebi, mecmuadaki bazı eserlerin aynı zamanda müellifidir.)⁸⁹⁴ Molla Lutfi'nin idamından takriben yirmi yıl sonra (9 Ocak 1515 Salı günü)⁸⁹⁵ istinsah ettiği Molla Lutfi'nin *Mevzû 'âtu'l-'ulûm* haşiyesinin istinsah kaydında neyin bittiğini açıkça zikretmeden “Temme kitâbetuhû” kaydını düşmektedir.⁸⁹⁶ (Sadullah b. İsa “Temme(t) kitâbetuhû”yu yine aynı eserin İstanbul'da bir kış akşamında istinsahını bitirdiği bir başka nüshasında daha kullanmaktadır.)⁸⁹⁷ Halbuki Sa'dî Çelebi'nin aynı mecmuada bulunan ve 30 Ekim 1512 Cumartesi günü istinsahını bitirdiği *Risâle fi'n-nehyi ani'l-istinsâr fi umûri'l-muslimîne bi'l-muşrikîne ve'l-kuffâr*'ın istinsah kaydında eser ismi için daha cömert davrandığı görülür. Zira Sa'dî Çelebi mezkûr yerde bu eserden “risâle-i şerîfe” olarak bahsetmektedir.⁸⁹⁸ Sa'dî Çelebi, Molla Lutfi'nin aynı mecmuada başka bir eserini daha istinsah eder. Molla Lutfi'nin *Mevzû 'âtu'l-'ulûm* isimli eserinin istinsah kaydında da çoğalttığı bu eserden sadece “el-evrâk” diye zikreder. 21 Zilkade Pazar günü akşam namazından sonra attığı 69 kelimelik bu istinsah kaydında, çoğalttığı eserin kendisinden sadece iki kelime ile ve örtülü olarak bahseder: “Varaklar bitti”⁸⁹⁹ Müstensih Sa'dî Çelebi müellifin ismini

nüshalarda Sa'dî Çelebi'nin istinsah kayıtları muhafaza edilmektedir ve tartışma Sa'dî Çelebi'nin kayıtları üzerinden gitmektedir.

⁸⁹⁴ Bu mecmuaya dikkatimi çeken Sayın Himmet Taşkömür'e teşekkür ederim. Örneğin bu mecmuadaki 3547/6: *Risale fi cevâbi meseletin vâkiatin fi'l-fetva* isimli eser Sadi Çelebi'ye aittir. Eserin istinsah kaydı şöyledir: el-abdu'd-dâî li devâmi eyyâmi's-sultân fi cemî'l-izmân ve'l-ihsân Sadi el-Hakîr el-müderri bi ihdâ mine'l-medârisi'-semân, 'ufiye 'anhu” İstinsah tarihi ise 19 Şaban 918 sebt/ 30 Ekim 1512 Cumartesi'dir. Her ne kadar zahriyede “bi hatt-i Sadî Çelebi kaydı olsa da mecmuadaki bazı nüshalar Sa'dî Çelebi'nin hattıyla yazılmış nüshadan istinsah edilmiştir. Müstensih Sa'dî Çelebi'nin istinsah kaydını olduğu gibi bırakıp kendisi de istinsah kaydı makamına yeni bir kayıt düşmediği için böyle zannedilmiş olmalıdır. Halbuki nüshaların istinsah kaydının yan taraflarına (derkenar) bu durum müstensih veya başkası tarafından dikkat çekilmektedir. Örneğin Esad Efendi/4 nolu nüshanın istinsah kaydının yanında Arapça “Bu Risâle Rum allâmesi Sadullah Efendi'nin hattından istinsah edilmiş ve o nüshayla karşılaştırılmıştır” yazmaktadır.

⁸⁹⁵ Sa'd b. İsa, istinsahın bittiği günün sadece ismini verip (Salı) ayın kaçınıcı günü olduğunu belirtmeden evâhir demektedir: Leylete's-sülesâ evâhir-i şehri zi'l-ka'deti'l-haram, sene 920. Evâhir ayın son 10 günü için kullanılan bir terim olduğu için 920 Zilkade'sinin son 10 günündeki iki salıdan bir tanesi olması gerekir. 910 Evâhir-i Zilkade'sindeki salılar 23 zilkade (9 Ocak) ya da 30 Zilkade'ye (16 Ocak) tekabül etmektedir. Fakat istinsahın bittiği gün eğer 30 Zilkade (16 Ocak) olsaydı Sa'd b. İsa gibi bir müstensihin evâhir yerine gurre-i zilkade demesi beklenirdi. Zira bilindiği gibi bir ayın son gününü belirtmek için selh terimi kullanılmaktadır. Bundan dolayı istinsah tarihi 9 Ocak 1515 olarak gösterilmiştir.

⁸⁹⁶ Süleymaniye, Esad Efendi 03547/5, 27a.

⁸⁹⁷ Süleymaniye, Fazıl Ahmet Paşa, 01596/2, 26a.

⁸⁹⁸ Süleymaniye, Esad Efendi 03547/4, 17a “ve kad veka'a'l-ferâğu min tahrî-i hazihî'r-risâleti's-şerîfe..”

⁸⁹⁹ Süleymaniye, Esad Efendi 03547/10, 71b

anmadığı gibi bu tür göndermelerle bir şeyler ima ediyor gibidir. Sa'dî Çelebi Molla Lutfi'nin *Mevzû'tu'l-'ulûm* risalesini varaklar diye zikrederken (dolayısıyla zikretmezken) aynı mecmuadaki Devvânî'nin Molla Lutfi'nin risalesi (*Mevzûâtu'l-'ulûm*) ile aynı konudaki risalesini istinsah kaydında *er-Risâletü'ş-şerîfe* olarak takdim etmektedir. Fakat burada daha ilginç olan durum Devvânî veya eseri için getirdiği sıfatlardan ziyade Sa'dî Çelebî'nin kendisi için getirdiği dua cümlesidir. Sa'dî Çelebî yaptığı duada kendisinin ve seleflerinin yüzlerinde secde izi olan kimselerle haşredilmesini istemektedir ve bu tür kimseler tabi ki Molla Lutfi gibileri değildir. Zira hatırlanacağı üzere Molla Lutfi namazı inkar ettiği gerekçesiyle/iddiasıyla idam edilen ve yüzünde secde izi olmayan bir “zındık”tır. Sa'dî Çelebî'nin aynı kayıta istinsah belgesi olan İstanbul için getirdiği sıfatlar da dikkat çekicidir. O, Devvânî'nin eserini Kostantiniyye'de istinsah ettiğini belirtirken bu temiz(lenmiş) beldenin zamanın kötülüklerinden ve yeni yetmelerin kötü maksatlarından muhafaza edilmesi için dua etmektedir.⁹⁰⁰ Sa'dî Çelebi'nin yeni yetmeler ile kastettiği kimsenin Molla Lutfi olması pek bir muhtemeldir, zira istinsahın tarihi 1507-8'dir. Yani Molla Lutfi idam edileli on yıl bile olmamıştır. Şu da var ki şehirler için yapılan bu tür duaların zaman zaman konjoktürel bir durumu işaret ettiği de olmaktadır. İkinci bölümde bahsedildiği gibi istinsah kayıtlarında Edirne'ye dua eden kimi müstensihler şehrin içinde bulunduğu kimi politik çalkantılara uygun dualar yapmaktadır. Şu durumda istinsah kayıtlarını Edirne'de bitiren bu müstensihler nasıl ki bağlamına uygun dua ediyorsa Sa'dî Çelebî de aynı şekilde davranıyor ve şehrinin (bir daha) kötü kimselerin (Molla Lutfi 'nin?) eylemlerine şahit olmamasını istiyor gibidir.

Molla Lutfi'nin *Mevzû'atu'l-'ulûm*'unun Sa'dî Çelebî nezdinde Devvânî'nin eseri gibi “risâle-i şerîfe” olmayıp bilakis “el-evrâk” olduğunu başka bir nüshanın istinsah kaydında daha görmekteyiz⁹⁰¹ Sa'dî Çelebî bu sefer 74 kelime ile oluşturduğu bu istinsah kaydında Molla Lutfi'nin eserinden yine sadece iki kelime ile bahsetmektedir ki bu kelimeler de -yine- “Temmet el-evrâk”tan başka bir şey

⁹⁰⁰ Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/12. Sene 913, Belde-i Tayyibe, Daru's-saltanat-i Kostantiniyye humiyet an mefâsidi'z-zaman ve mekâsidi'l-hudsân)

⁹⁰¹ “temmeti'l-evrâk bi-'avni'l-müheymini'l-hallâk” Süleymaniye, Atif Efendi 02793/16, 116b

değildir. “Rum allamesi Sa’di Efendi”nin 7 Ocak 1515’te bir Pazar gecesi bitirdiği bu nüshanın istinsah kaydında Molla Lutfi’nin idamından 20 yıl geçmesine rağmen hala Molla Lutfi ve eserinin ismini karartmasının bir anlamı olmalıdır. Oysa ki Sa’dî Çelebi yine aynı mecmuada Molla Lutfi’nin amansız hasımlarından Hatipzâde’nin (ö. 1496) risalesinin istinsah kaydında “Hatipzade diye meşhur fâzıl ve allâmenin eseri burada bitmiştir” diyecek ve hem eseri hem de müellifi taltif edici sıfatlar kullanacaktır.⁹⁰² Sa’d b. İsa’nın şahit olduğu bazı şeyler onu Molla Lutfi hakkında hayır dua etmekten alıkoyuyor gibidir. Bu ise Sa’d b. İsa’yı yakinen şahitlik ettiği ve muhtemelen parçası olduğu kavganın zihninde canlanmasına yol açıyor ve bu yüzden de Molla Lutfi’nin değil adını eserinin bile ismini anmasına engel oluyor gibidir.⁹⁰³ Gerçi aynı mecmuada Sa’dî Çelebi’nin “Temmeti’l-evrâk” diye bitirdiği başka nüshalar da bulunmaktadır. Örneğin yine aynı mecmuada kayıtlı Devvânî’nin Kâfirûn Suresi’ni Tefsirinin istinsah kaydını da “Temmeti’l-evrâk” diye bitirmektedir.⁹⁰⁴ Fakat bu durum okuyucuyu yanıltmamalıdır zira o, Devvânî’nin (yukarıda bahsedilen eseri ve ayrıca) bahsimize konu olan mecmuadaki *Enmûzec*’i için *er-Risâletü’ş-şerîfe* kaydını düşer.⁹⁰⁵ Risalesi için “eş-şerife” kaydını kullandığı yazarı da övmesi beklenmektedir ve Sa’dî Çelebi de öyle yapacak ve aynı mecmuanın bir başka Devvânî nüshasında müellifi “el-fâzıl, el-âlim, el-âmil, sultânu’l-ulemâi’l-müteahhirîn Mevlânâ Celalu’l-milleti ve’t-takvâ ve’d-dîn” olarak takdim edecektir.⁹⁰⁶ Sa’dî Çelebî aynı mecmuada daha önce istinsah ettiği *Mevzuatu’l-ulûm*’un bu sefer Haşiyesini istinsah ederken Molla Lutfi’nin yine ne isminden ne de eserinin isminden bahseder.⁹⁰⁷ Sa’dî Çelebî’nin başka müellifler için böylesi uzun ve mutantan sıfatlar dökülen kaleminden Molla Lutfi için sadece belli belirsiz bir zamir dökülmemesinin bir anlamı olmalıdır.

Aynı mecmuada Sa’dî Çelebi’nin istinsah ettiği nüshalardan bir tanesi de Hatîpzade’nin zındıklığa yani Molla Lutfi’nin aleyhine dair kaleme aldığı

⁹⁰² Süleymaniye, Esad Efendi 03547/9, 54b, istinsah tarihi 917 Kostantiniyye

⁹⁰³ Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/116b.

⁹⁰⁴ Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/02, 15a.

⁹⁰⁵ Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/19, 151b.

⁹⁰⁶ Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/21, 162b.

⁹⁰⁷ Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/9 70b. Aralık/Ocak, 1414/1415. Eser katalogda müellifin ismi belirtilmeden *Şerhun li’r-risâleti’l-ma’mûle fî beyâni’l-mevzû’ât* olarak kayıtlıdır.

risalesidir.⁹⁰⁸ Sa'dî Çelebi, 23 Nisan 1511'de 'Belde-i tayyibe Konstantiniyye'de düştüğü istinsah kaydında "Hatîpzâde diye meşhur olan fâzıl ve allâme'nin risâlesinin çoğaltılması burada bitmiştir" demektedir.⁹⁰⁹ Bilindiği gibi Hatîpzâde Molla Lutfî'nin idamına fetva veren alimlerden bir tanesidir. İşte bu süreci bilen ve belki de sürece yakinen şahitlik eden Sa'dî Çelebi aynı mecmuada Molla Lutfî ile hasmını buluşturur fakat bu mecmuada Molla Lutfî'nin yüzüne bile (bile) bakmazken hasmı Hatîpzâde'ye övgüler dizmektedir. Müstensihin bu iki hasımdan birisinden övgüyle bahsetmesine mukabil diğerinin ismini dahi anmaması tesadüfün ötesinde bir durumla karşı karşıya kaldığımız anlamında olmalıdır. Sa'dî Çelebi bu eserin istinsah kaydında Molla Lutfî'yi idama götüren yolda hissesi olan Hatîpzâde'nin güncel bir mesele için kaleme alınmış olan *Sebb Risalesini* Molla Lutfî'nin idamından 15 yıl kadar sonra istinsah etmesi ise bu hadisenin hala güncelliğini korumakta olduğuna veya Sa'dî Çelebi'nin belki de parçası olduğu bu hadisede kendisini tezkiye etmeye çalıştığına hamledilebilir.⁹¹⁰

Sa'dî Çelebi'nin bu tavrını daha iyi anlamak için istinsah ettiği başka nüshalardan bazı örnekler vermek gerekecektir. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi Koleksiyonu'ndaki bir mecmuada bulunan 50 adet risalenin de müstensihi yine Sa'dî Çelebi'dir. (Sadullah Efendi) Eserin IIIa yaprağına düşülen okuyucu notunda mecmuada Süleymaniye ulemasından Sadullah Efendi tarafından istinsah edilen ve derin meseleleri ele alan elli adet benzersiz risalenin bulunduğu kaydedilmektedir.⁹¹¹ Sa'dî Çelebi bu mecmuada Molla Lutfî'nin muasırlarından meşhur Hocazade Muslihuddin Mustafa'nın *Ta'lîka 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf fî Bahsi'l-cihet* ismiyle kayıtlı risalesinin istinsah kaydında Hocazade'den "Kudvet-i efâzili'l-

⁹⁰⁸ (Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/12, 81b-87b)

⁹⁰⁹ 24 Muharrem 917. "Temmeti'r-risâle li'l-fâzılı'l-'allâme eş-şehîr bi-Hatîpzâde". Süleymaniye, Atıf efendi 02793/81b-87b

⁹¹⁰ Süleymaniye, Atıf Efendi 02793/81b-87b

⁹¹¹ "Elli aded bî nazir risalenin resâil-i mu'tebere ve mebâhis-i gâmize beyanında ulemâ-yı Süleymaniye'den Mevlânâ Sadî Çelebi hattıyla rahimehullahu te'alâ 'anh" Halet Efendi 802/1 IIIa. la'da ise "Mecmû'at-i resâil bi-hatt-i Sa'dî Çelebi" kaydı bulunmaktadır. IIIa'da "Elli aded bî-nazîr resâili muteberedir. Mebâhisi ğâmize beyanıdadır. Ulemâ-i Süleymaniye'den Mevlânâ Sadî Çelebi hattıyla, rahmetullahi te'âlâ 'aleyh" kaydı ve bu elli risâlenin künye bilgileri yer almaktadır.

muhakkikîn ve usveti emâsili'l-mudakkikîn” diye bahsetmektedir.⁹¹² Keza aynı mecmuadaki *Ta'lika 'alâ Hâşiyet-i Şerhi Hikmeti'l-ayn fi Bahsi'l-cihet* ismiyle kayıtlı eserin istinsah kaydında ise eserin müellifi Kadızade'den “li'l-Mevle'l-mudakkik Kadızâde / ce'ale'l-lahu'l-fazla ve'l-ilme zâde”⁹¹³ kaydı bulunmaktadır. Aynı mecmuadaki Hatîpzâde'nin *Ta'lika alâ Hâşiyet-i Şerhi'l-Hikmeti'l-ayn fi bahsi'l-hareket* isimli risalesinin sonunda ise Hatîpzâde'den dua cümlesinin haricinde “el-fazıl, el-muhakkik, el-mudakkik” diye bahsetmektedir.⁹¹⁴ Molla Lutfî'nin amansız rakiplerinden Hatîpzâde'ye uygun görülen sıfatlar sadece bu istinsah kaydıyla sınırlı değildir. Zira aynı mecmuada kayıtlı Hatîpzâde'nin bir başka risalesinin sonunda Hatîpzâde'den yine “el-fâzıl, el-muhakkik ve el-müdakkik” olarak bahsetmekte ve Allah'ın onun makamını yücelterek onun Allah yolunda [Molla Lutfî gibi bir zındık değil, bilakis] sâbit-kadem olması için dua etmektedir.⁹¹⁵ Sadullah Efendi aynı mecmuadaki müelliflerden (bir ara talebeliğini de yaptığı) es-Samsûnî için “el-Mevlâ, el-Muhakkik”;⁹¹⁶ Kestelî (ö. 1496) için ise dua cümlelerinin yanı sıra “el-Mevlâ, el-Fâzıl” diye bahsetmektedir⁹¹⁷ ki Kestelî de Molla Lutfî'nin hasımlarından bir tanesidir.⁹¹⁸

Görüldüğü gibi Sa'dî Çelebî kendisine ayrılan istinsah makamında Molla Lutfî'nin dışındaki müelliflerine ve bu müelliflerin eserlerine oldukça cömert payeler dağıtır. Bu cömertlikten nasibini alan müelliflerden birisi de Molla Arap'tır. (ö. 1531) İstinsah kaydında Sa'dî Çelebi, Molla Arap'tan “Mevlâna, el-fazıl, el-

⁹¹² Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802/16, 195a-197b.

⁹¹³ Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802/20, 198a.

⁹¹⁴ Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802/21, 199b: li'l-fâzıl'l-muhakkik el-müdakkik Hatîbzâde/ refa'allahu kadrehû ve ilâ sebilillahi kâde.

⁹¹⁵ Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802/ 207a-209b arasında olan risale katalogda 199-214 yk.lar arasında bir eser gibi gösterilmiştir. Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802/08, 104a'da ise Hatîpzâde'nin *Ta'lika alâ evâil-i şerhi'l-mevâkif* ismiyle kayıtlı olan nüshanın istinsah kaydında ise li-mevlânâ hatîpzâde tegammedehu'llahu bi-gufrânihî kaydı bulunmaktadır.

⁹¹⁶ Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802/22, 119b- 200b arasında olan risale katalogda 199-214 yk.lar arasında bir eser gibi gösterilmiştir.

⁹¹⁷ Süleymaniye, Hâlet Efendi 00802'de 200b- 201b arasında bulunan risale katalogda 199-214 yk.lar arasındaki bir eserin parçası gibi gösterilmiştir.

⁹¹⁸ İlk defa İsmail Erünsal'ın neşrettiği mektuplarla gündeme gelen iddiaya göre Molla Lutfî hocası Sinan Paşa'nın terekesinde yolsuzluk yapmış ve bu durum ise Molla Kestelî tarafından ortaya çıkartılmıştır: İsmail E. Erünsal, “Molla Lutfî: Hakkındaki İthamlar ve Şikayet Mektupları”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, s. XIX, Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan, İstanbul, 2008, s. 181

muhakkık” diye bahsetmektedir. (Ayrıca “Meddellâhu zillehû ‘alâ erbâbi’l-ereb?”)⁹¹⁹ Sa’dî Çelebi’nin ‘el-fâzıl ve el-muhakkık’ Molla Arap’ının kimliği bu bağlamda önem arz etmektedir. Molla Arap, Aşık Çelebi’nin belirttiğine göre Molla Lutfi’nin idamına fetva veren alimlerden bir tanesidir. İşte Sa’dî Çelebî de tıpkı Molla Lutfi’nin diğer bir amansız hasmı Hatipzade’de yaptığı gibi burada da onu idama gönderen alimlerden bir tanesi olan Molla Arap’ı da tebci eden sıfatlarla zikretmektedir. Şu halde Sa’dî Çelebi istinsah kayıtlarında adeta bir mahkeme kurmuş gibidir. Onun bu sübjektif mahkemesinde sanık, kendisinin veya eserlerinin ismini dahi anmadığı Molla Lutfi’dir. Molla Lutfi’yi idama getiren sürecin öznelere ve onu idam eden mahkemenin jürileri olan Hatipzâde, İzârî, Molla Ahaveyn ve Molla Arap gibi isimler de mutantan sıfatlarıyla istinsah mahkemesinin tıpkı gerçek hayatta olduğu gibi yine jüri üyesi makamındadırlar. Bu açıdan Sa’dî Çelebî, bir yandan Molla Lutfi’nin idamına fetva veren ulemayı istinsah kayıtlarında kullandığı sıfatlarla temyiz ederken öte taraftan da Molla Lutfi’yi olabildiğince karanlıkta bırakarak yaşanmış olan gerçek’in doğru olduğunu da bir bakıma ima eder.⁹²⁰

Peki kimdir bu Sa’dî Çelebi ve neden Molla Lutfi’yi ısrarla görmezden gelmektedir? Sa’dî Çelebî, İbn-i Kemal’den sonra gelen Osmanlı şeyhülişlâm’ıdır. Müfti Sa’dî Efendi⁹²¹ “Rum allâmesi”⁹²² Sa’dî Çelebî’yi konumuz açısından daha önemli kılanı ise şeyhülişlâm olmasının ötesinde Molla Ahaveyn’in talebeliğini yapmasıdır. Molla Ahaveyn ise yukarıda da belirtildiği gibi Molla Lutfi’nin idamı sürecinde kaleme aldığı risalesinde Molla Lutfi hakkında ağır hakaretlerde bulunan⁹²³ ve Molla Lutfi’nin idamına fetva veren amansız hasımlarından birisidir. Şu durumda Sa’dî Çelebî, Molla Lutfi ile kavgalı olan hocasının mücadelesini strateji değiştirerek sürdürmekte gibidir.

⁹¹⁹ 203a-204a arasında olan risale katalogda 199-214 yk.lar arasında bir eser gibi gösterilmiştir.

⁹²⁰ Belki de bunun tek istisası Molla Lutfi’nin aynı mecmuadaki *el-Es’ile bi’s-seb’i’s-şidâd* isimli eserinin istinsah kaydıdır. Burada Sa’dî Çelebî nüshayı “Temme el-Es’ile” diyerek bir bakıma eserin ismini yazmıştır. (Halet Efendi, 802, 119a.) Fakat bu bir bakıma tesmiyedir, zira eserin ismi *el-Es’ile* değil Molla Lutfi’nin mukaddimede belirttiği gibi *el-Es’ile bi’s-Seb’i’s-şidâd*’tır.

⁹²¹ Yazma Eserler, S. 343.

⁹²² Esad Efendi 3547/ 4 ün istinsah kaydının derkenarında (17a) Arapça “bu risale Rum allamesi Sadi Efendi’nin hattından istinsah edilmiştir ve onunla karşılaştırılmıştır” notu bulunmaktadır.

⁹²³ Şükrü Özen, “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi’nin İdamının Fikhiliği”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.6, İstanbul, 2001, s. 57 (Esad Efendi 1279, vr. 330b-334a, süleymaniye)

Öte yandan Sa'dî Çelebi'nin Molla Lutfi ile direkt muhatap olma ihtimali de bahis mevzudur. Zira Molla Lutfi, Sa'dî Çelebi'nin de müstensihleri arasında bulunduğu *Mevzû'âtu'l-'Ulûm* risalesini hasımlarına adeta lanet okuyarak bitirmektedir. Mezkûr eserinin herkese okutulmamasını isteyen Molla Lutfi bu isteğini gerekçelendirirken bazı talebelerin rütbeten hayvanlardan da aşağı konumda olduklarını söylerken *Risâletü'l-Hacc* isimli eserinde ise bu sefer bazı talebelerin kıskançlığından, bahseder.⁹²⁴ Aşık Çelebi ise Molla Lutfi'nin idamı sürecinde tertip edilen mahkemede Molla Lutfi aleyhine şahitlik yapan kimi talebeler olduğunu kaydetmektedir.⁹²⁵

Sa'dî Çelebi Molla Lutfi'nin kahırla bahsettiği bu talebelerden birisi olabilir mi? Süleymaniye, Halet Efendi 802 nolu mecmuanın zahriyesinde (yukarıda bahsedilen mecmua, mecmuadaki bütün nüshalar Sa'dî Çelebi hattıyla) Sa'dî Çelebi'ye ait iki not bulunmaktadır. Bu notlardan bir tanesinde mecmuadaki elli eserden bazısının künye bilgisi verilmekte ve Mukaddimât-ı erba'a'ya dair olan bu haşiyelerin⁹²⁶ müellifi Mehmed b. el-Hâc Hasan'ın 11 Rebiulevvel 911/12 Ağustos 1505'te vefat ettiğini kaydetmektedir. Kendisinin o sırada, şöhreti Seyyid Şerîf gibi ufukları kuşatan insanlığın ustası, aynı güneş gibi tarife ihtiyacı olmayan ve on birinci akıl Mehmed b. Hüsameddin es-Samsûnî'den *Tenkîh* şerhi *Telvih*'i okuduğunu belirtmektedir. İkinci notta ise kendisinden "ve ene'l-fakir diyerek" bahseden Sa'dî Çelebi (Sadullah b. İsa b. Emirhan) kendisinin mulazemetle tebşir edildiği tarihe dair not düşmüştür. Buna göre Sadullah b. İsa b. Emirhan 25 Kasım 1505 Salı günü 'atebe-i 'aliyye-i Osmaniyye'de mülâzemetle müjdelenmiştir. İlgili kaynaklarda Sa'dî Çelebi'nin kaç yaşında mülâzım olduğuna dair bir kayıt yoktur fakat o sıralarda yirmili yaşlarını geçmiş bir hoca adayı olmalıdır. Şu halde Molla Lutfi aleyhinde mahkemede şahitlik yapan ve Molla Lutfi'nin haklarında hakaretâmiz ifadeler kullandığı talebelerden bir tanesinin de Sadî Çelebi olması mümkün gözükmemektedir.

⁹²⁴ Molla Lutfi, **Risâletü'l-Hacc**, Şehid Ali Paşa 2844/42b

⁹²⁵ Aşık Çelebi, **Meşâ'iru'ş-Şu'erâ**, C. II, Haz. Filiz Kılıç, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 731

⁹²⁶ "Havâşin mute'allikatin bi'l-mukaddimeti'l-erba'î." Burada havâşi ile kastedilen telif türü olarak haşiyeye kastedilmiş olabileceği gibi notlar anlamında haşiyeler de kastedilmiş olabilir.

Son olarak şunu da belirtelim ki müstensihler ismini karartmakla Molla Lutfi'ye her ne kadar sansür uygulamasalar da bu, Halife el-Muktedir Billah'ın Hallac'a uyguladığı türden bir sansür olmamıştır. Zehebî'nin kaydına göre Abbasi halifesi Muktedir Billah, Hallac-ı Mansûr'un öldürülmesinden sonra bazı verrakları toplayarak onun kitaplarının alım-satımını yapmayacaklarına dair yemin ettirmiştir.⁹²⁷ Oysa ki Molla Lutfi örneğinde görüldüğü gibi zındıklık ithamıyla idam edilen bir kimsenin eserleri -onun zındık olduğuna ikna olanlar da dahil- birçok müstensih tarafından çoğaltılmaya devam etmektedir. İstinsah kaydını araçsallaştırarak ideolojik amacına hizmet ettiren müstensihin, kendisine tavır aldığı müellifin eserini istinsah etmekten çekinmemesi ise dikkati çekmektedir.

3.2.OTO SANSÜRE PENCERE: TEMMET en-NÜSHATU'Ş-ŞERÎFE

“900 tarihinde ... At Meydanı'nda bi gayr-i hakkın idam olunmuştur.”⁹²⁸

İslâm toplumunun sözlü ve yazılı kültüründe ölen kimselerin hayırla yâd edilmesi yaygın bir gelenektir. Şüphesiz ki bu durumun gelenek halini almasında “Ölülerinizi hayırla yâd ediniz” hadis-i şerifinin etkisi büyüktür. İstinsah kayıtlarında da genel olarak uygulama bu şekilde cereyan etmiştir. Herhangi bir eseri istinsah eden müstensih eğer eserin müellifinden bahsediyorsa müelliften hayır dua ile bahseder ve bu normal bir durumdur. Fakat bu durum bizim inceleyeceğimiz Molla Lutfi örneğinde anormale dönecektir. Zira Molla Lutfi her ne kadar bir Osmanlı alimi de olsa zındıklık ithamıyla idam edilmiştir ve müstensihin onun arkasından hayır dua etmesi -onun bu durumundan haberdar ise- anormal bir durumdur. Yani eserini istinsah ettiği bir zındığın ismini kayıtlara geçirmemesi ya da ondan hayırla bahsetmemesi müstensihden beklenen bir durumdur ve müstensih bu tavrıyla zındık hakkında verilen -birinci bölümde incelediğimiz örneklerde olduğu gibi- siyasî kararı sukutuyla ikrar etmektedir. Fakat zındıklık ithamıyla idam edilen bir kimse hakkında olumluyıcı ifadeler kullanılmasının, hatta müellife rahmet duasında

⁹²⁷ İsmail Erünsal, *a.g.e.* s. 42

⁹²⁸ Süleymaniye, Murad Molla 01573, la.

bulunulmasının bir maksada mebni olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim istinsah kayıtlarında Molla Lutfi'yi bu şekilde tebcil edenlere rastlanacaktır fakat Molla Lutfi'den olumlu bahseden bu müstensihlerin ortak özelliği neredeyse hiçbirisinin kendi ismini yazmaması belki de yazamamasıdır. İstinsah kayıtlarında Molla Lutfi'nin veya eserinin ismini bir şekilde açıkça ananlar adeta kendi ismini deşifre etmek istememektedir. Molla Lutfi'den sitayişle bahseden bu müstensihlerin özellikle onun idamına yakın tarihli olanları ayrı bir öneme sahip olmalıdır. Bu kayıtlardan bir kısmının vefat eden herhangi bir müellif için kullanılan sıradan kayıtlar olduğunu söylemek mümkündür. Fakat daha önce de belirtildiği gibi bu duaların iktidar tarafından sakıncalı olarak görülen bir kimseye yapılması bu olağanlığın dışında bir durum olmalıdır. Nitekim bir bakıma ulemanın tertibiyle ve zındıklık ithamıyla idam edilen bir alimi övmek ve hele ki bu övgünün zımına politik imalar yerleştirmek müstensih için kendi ismini zikretmeye mani bir durum olsa gerekir.

İstinsah kayıtlarında Molla Lutfi'den bahsede(bile)n kalemlerin ilk örneği Molla Lutfi'nin *Risâle fî Tahkîk-i Vucûdi'l-Vâcib* isimli eserinin bir nüshasıdır. Bu eseri istinsah eden müstensih “Mevlânâ Lutfî'nin *Risalesi* burada tamama erdi.”⁹²⁹ demektedir. Yukarıdaki bölümde Sa'dî Çelebi'nin kuru bir zamirine karşılık gelen Molla Lutfi bu kayıtta Mevlâna'ya tekabül etmektedir. Fakat müellif Molla Lutfi mezkûr kayıtta sadece Mevlânâ değildir, zira müstensih devamında ona rahmet duasında da bulunmaktadır: “Allah ona rahmet etsin” Fakat görece bu cesur ve birinci bölümdekilere göre cömert müstensih kendi adını kayda ilave etmemiştir. Görüldüğü gibi bu meçhul müstensihin kaydında birinci bölümde ya yok sayılan ya da en fazla kendisine soğuk bir zamir gönderilen müellif Molla Lutfi, bu kayıtta Allah'ın rahmetine kavuşması istenilen “Mevlânâ”ya dönüşmüştür.

Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla Bölümü'ndeki 1573 nolu mecmuada bulunan dört eserin hepsi de Molla Lutfi'ye aittir. Bu dört eserden sadece

⁹²⁹ Temmetü'-risale li-Mevlânâ Lutfî aleyhi'r-rahme, Süleymaniye, Yeni Cami 1181/30 (vr. 264b-266b), Molla Lutfi, *Risâle fî Tahkîk-i Vucûdi'l-Vâcib*, istinsah kaydı: 266b.

(dördüncüsü olan) *es-Seb'u's-şidâd*'ın istinsah kaydı bulunmaktadır.⁹³⁰ İsmi tasrih etmeyen müstensih Molla Lutfi'nin idamından on beş yıl sonra (9 Nisan 1510) Davutpaşa Medresesi'nde istinsahını bitirdiği eserin sonunda Molla Lutfi için "Allah ona engin rahmetiyle merhamet buyursun" şeklinde dua etmektedir.⁹³¹ Birinci bölümde geçen ve Molla Lutfi'nin ismini anmaktan imtina eden Çavuşbaşı Medresesi sakini Osman b. Musallî'nin aksine yine Kostantiniyye'deki bir başka medresenin sâkini olan meçhul müstensih kendi isminin yerine Molla Lutfi'nin ismini anmakta ve ona hayır duada bulunmaktadır. Molla Lutfi'nin idamına yakın bir zamanda ve İstanbul'da eseri istinsah etmesine rağmen Molla Lutfi'den sitayişle bahsetmesi istinsah kayıtlarının örtülü muhalefet diline zemin hazırladığının bir göstergesidir. Bunun içindir ki aynı müstensih 4 eseri istinsah etmesine rağmen –ki diğer nüshaların müstensihi de aynı kimse olmalı- kendi ismini yaz(a)mamaktadır.

Yeni Cami 1181 numaralı mecmuadaki 43 eserden otuzuncusu Molla Lutfi'nin *Risâle fi Tahkiki Vucûdi'l-Vâcib*, otuz birincisi ise *es-Seb'u's-şidâd* isimli eseridir. Aynı mecmuanın otuz ikinci eseri ise⁹³² Müeyyedzâde'nin Molla Lutfi'ye yazdığı cevap/reddiye risalesidir.⁹³³ Bu nüshalardan otuzuncusunun 264a yaprağında⁹³⁴ gelecek olan üç eserin ismi yazılırken Molla Lutfi'nin eserinden "...li Mevlânâ Lutfi" olarak bahsedilmektedir. Aynı eserin yukarıda bahsedilen imzasız istinsah kaydında ise "Temmeti'r-risâle li Mevlâna Lutfi 'aleyhi'r-rahme" (266b) kaydı vardır. Üçü de ta'lîk hatla yazılmış bu nüshalar aynı müstensihin elinden çıkmış olmalıdır, zira hattın oldukça benzer oluşunun yanı sıra az önce bahsedilen zahriyedeki notta (264a) gelecek üç eserden bahseden tek bir not vardır. Ayrıca dikkat çeken mesele şudur ki Müeyyedzade'nin eserinin istinsah kaydında (274b) "Temme li-Mevlânâ Müeyyedzâde sellemehullah" kaydı vardır. Molla Lutfi'nin eserinin sonundaki rahmet kaydı ile Müeyyedzâde'nin eserinin istinsah kaydındaki

⁹³⁰Süleymaniye, Murad Molla 01573/4, 79a: "*Sebu's-şidâd* li-Mevlânâ Lutfi teğammedehullahu bi-gufrânihî" (Teğammede: korumak-himaye etmek) Yazı stili ve nüshaların tezyinatına bakacak olursak ilk üç nüsha da dördüncü nüshanın müstensihinin elinden çıkmış ve müstensih dördüncü nüshadaki istinsah kaydıyla diğer üç tanesinden istiğna etmiş olmalıdır.

⁹³¹ 80b. "Temmet *el-Es'ile* li-mevlânâ Lutfi rahimehullahu Teâlâ rahmeten vâsi'aten."

⁹³² Süleymaniye, Yeni Cami 01181/32

⁹³³ *Risâle fi cevâb-i Risâle-i Lutfi't-Tokâdî* ismiyle kaydedilmiştir.

⁹³⁴ Bahsettiğimiz üç risalenin birincisinin zahriyesinde.

“Sellemehullah” kaydı, bu nüshanın (ve aynı müstensih olması münasebetiyle önceki iki nüshanın da) Molla Lutfi vefat etmiş fakat Müeyyedzade hayatta iken yazılmış olmasını gerektirmektedir. Bu da eserlerin 1495’ten sonra fakat 1516’dan önce istinsah edildiği anlamına gelmektedir. Şu durumda Molla Lutfi’nin idamının henüz zihinlerde olduğu bir zamanda yazılan bu nüshalarda müstensih Molla Lutfi’den rahmetle bahsetmektedir ve belki de bu yüzden nüshalara ismini yazamamaktadır.

Kendi ismini zikretmeyerek Molla Lutfi’yi selamlayan müstensihlerden bir tanesini de *Mevzû’âtul-‘ulûm* risâlesinin bir başka nüshasının istinsah kaydında görmekteyiz. Bu kayıta ismini deşifre etmeyen müstensih Molla Lutfi’nin ismini sarahaten zikretmekte ve kendisini aynı istinsah kaydında iki defa merhum diye anmaktadır: “Merhum ve mezkûr⁹³⁵ musannifin nüshasıyla karşılaştırılan *Risâle-i Vaz’iyye*’nin istinsahı ve mütalaası burada bitmiştir. Bu nüshadan hemen sonra gelen risale mezkûr merhumun bu risalesi üzerine yazdığı latif nüktelerle örülü ta’likâttır. Bu esere (de) bakmanı tavsiye ederim.”⁹³⁶

Meçhul müstensih muhtemelen kendisi için istinsah ettiği nüshada bu kelime oyunlarının güzel bir örneğini sergilemektedir. Nitekim eseri çoğaltan kimse henüz istinsah kaydının başında Molla Lutfi’nin eserinden (daha önce örneklerini verdiğimiz kimi müstensihlerin yaptığı gibi evrâk v.s. gibi öteleyici bir dil yerine) *er-Risâle* diye bahsetmekte, Molla Lutfi’ye karşı tavrını belli ederek okuyucuyu bir bakıma daha sonra getireceği kelimelere hazırlamaktadır. Bu istinsah kaydında *er-Risâle*, el-musannif, iki defa merhum, mezkûr, (mecmuada bir sonraki eser olan Molla Lutfi’nin eseri için) havâşî-i şerîfe, nüket ve latîfe gibi kelimeler kullanarak ulema içi gerilime Molla Lutfi cephesinden katılmaktadır. Müstensih, aynı kayıta istinsah kayıtlarında pek alışılmadık şekilde davranarak bir sonraki eserin de Molla Lutfi’ye ait olduğunu belirtir ve okuyucuya dönerek o eseri (de) okuması noktasında

⁹³⁵ Molla Lutfi’nin ismi anılmamasına rağmen müstensihin ondan “el-mezkûr” diye bahsetmesi dikkat çekicidir. Eserin 1b’sinde serlevhada eserin ismiyle beraber Molla Lutfi’nin adı da zikredilmektedir. Müstensih de istinsah kaydındaki “mezkûr” ifadesiyle bu serlevhadaki kayda dikkat çekiyor olabilir. Mezkûr kayıta “*Risâle fi mevzû’âtul-‘ulûm ve mebdâihâ ve gâyetihâ ve ta’rifâtihâ* li-Mevlânâ Lutfi” yazmaktadır. (Molla Lutfi’nin her iki eseri de Şükran Fazlıoğlu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Şükran Fazlıoğlu, **Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması**, Kitabevi, İstanbul, 2012.)

⁹³⁶ Millet, AEARB 2550/1 21a-b.

teşvik ederek o eserin (de) ince nüktelerle dolu olduğunu kaydetmeyi ihmal etmez.⁹³⁷ Öte yandan bu müstensihin Molla Lutfi'nin gelecek olan bir sonraki eserinden bahsederken “latîf nükteler” demesinin de bir anlamı olabilir ki o da müstensihin bu nüktelere getirdiği sıfatın (latîf) Molla Lutfi'nin ismi ile (Lütfi) aynı kökten geliyor olmasıdır. Hatırlanacağı üzere Hoca Sadeddin Efendi'nin 74 kelimelik istinsah kaydında Molla Lutfi'ye son derece resmi tonda ayırdığı 2 kelimeye karşılık ismini belirtmeyen bu müstensih ise 33 kelimelik istinsah kaydında Molla Lutfi'ye dair 17 kelime kullanmaktadır. Bu ise istinsah kayıtlarının ne kadar dinamik bir alan olduğunu göstermesinin ötesinde müstensihlerin bir strateji diline de sahip olduklarına işaret eder. Aynı müstensih Molla Lutfi'nin aynı mecmuadaki bir sonraki (az sonra gelecek dediği eser, latif nüktelerle örülü olan) eserinin istinsah kaydında da ilgi çekici ifadeler kullanmaktadır: “E‘alî ve efâdil nezdinde/muteber kimselerin nezdinde meşhur olan değerli mevlânın haşiyesi burada bitmiştir. Bu haşiye bizim daha önce zikrettiğimiz ve müellif nüshasından istinsah ettiğimiz *Mevzû‘atu’l-‘ulûm* risalesinin üzerine yapılmış ta‘likatlardan ibarettir. Fefhem!”⁹³⁸ Görüldüğü gibi burada da yine Molla Lutfi'den (ismini zikretmeksizin) ve eserinden olumlu ifadelerle bahsedilmektedir. Fakat bir öncekinden farklı olarak müellifin iyi insanlar nezdinde iyi insan olarak bilindiğini belirtmektedir. İyi insanlar nezdinde iyi insan olarak bilindiği söylemek müellifin zındık olduğunu kabul etmemenin bir başka ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu istinsah kaydının diğer bir özelliği ise başka bir müstensih tarafından aynen kopyalanmış olmasıdır. Molla Lutfi'nin *Mevzû‘atu’l-‘ulûm* risalesi ve Haşiyesinin Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki iki nüshasının istinsah kaydı da bahse konu olan nüshaların istinsah kayıtlarıyla aynıdır. O kadar ki bu kayıtlarda hatalı olan yerler de aynen tekrarlanmıştır. Zira Molla Lutfi'nin bu *Mevzû‘atu’l-‘ulûm* risalesini Vaz'iyeye risalesi zanneden/kabul eden müstensih risaleyi *er-Risâletü'l-Vaz'iyeye* olarak takdim etmektedir ve her iki nüshanın istinsah kaydında da bu şekilde kayıtlıdır.⁹³⁹ Bu durumu iki nüshanın aynı müstensihin

⁹³⁷ Müstensih tüm bu söylediklerinin üzerine istinsah kaydını “fefhem” cümlesi/kalıbı ile bitirmektedir. “Anla” anlamına kullanılan “ifhem” emir kipine “fe” harf-i takibiyesi getirilerek oluşturulan bu kalıp “Bu anlattıklarım doğrudur; bunu bu şekilde anla” anlamına gelmektedir. Müstensih mekzur kalıbı kullanarak Molla Lutfi lehinde bir başka gönderme daha yapıyor olmalıdır.

⁹³⁸ Millet, AEARB, 2550/1, 21b.

⁹³⁹ Süleymaniye, Fazıl Ahmet Paşa, 01592, 110a.

elinden çıktığına hamletmek mümkün olmakla birlikte nüshasının değerini artırmak isteyen bir müstensihın diğer nüshayı taklit etmesi olarak da okunabilir. Hangi sebeple olursa olsun açıktır ki iki nüsha da Molla Lutfi güzellemesine katkı sağlamaktadır.

Öte yandan istinsah kaydında ‘lutf’ kelimesinden türeyen sıfat kullanarak istimdâd eden müstensihlerden bir tanesi de “Latîf Rabbinin rahmetine muhtaç olan, isyanı çok, ihsânı az, yaratılmışların en acizi ve takvaya en çok ihtiyaç duyan (ehvacu’l-verâ) zayıf ve nâ’îf bir kul olan Abdülkadir oğlu İsa oğlu Ebu Bekir”dir. “Zayıf” kul Ebu Bekir istinsah kaydında her ne kadar eserden “en-nüşatü’l-meymûne” diye söz etse de yazarın adından bahsetmemektedir. Bu durumu müstensihın müellifi tanımamasına hamletmek uzak bir ihtimaldir. Zira müstensih Ebu Bekir’in bu notu (aşağıda da geleceği üzere) Molla Lutfi’nin de müderrisi olduğu Sahn-ı Seman medreselerinden bir tanesinde atmaktadır. Müstensihın bu tasarrufunu daha da önemli kılan ise bu notu Molla Lutfi’nin hocalık yaptığı Sahn-ı Semân’da atmasıdır. İstinsah yaptığı tarihte muhtemelen *Tezkiretü’ş-şu‘erâ* müellifi Kınalızâde Hasan Çelebi’nin talebesi olan müstensih Ebu Bekir b. İsa, her ne kadar ismini anmasa da Molla Lutfi’nin düştüğü yerden/Sahn-ı Seman’dan, doksan bir yıl sonra (1586) Molla Lutfi’ye bir bakıma selam etmektedir.⁹⁴⁰

Müstensihler arasında Molla Lutfi için belki de en iddialı istinsah kaydı H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu’nundaki bir nüshaya aittir. *Mevzû‘âtu’l-‘ulûm’u* istinsah eden müstensih Molla Lutfi’yi uzun uzun övemediğinden olsa gerek onun eseri için yedi tane sıfat getirmektedir. Molla Lutfi’den de iki sıfat ve bir dua cümlesi ile bahseden müstensih istinsah kaydındaki neredeyse tüm kelimeleri, Molla Lutfi’yi ve eserini tebcîl etmek için kullanmıştır. Molla Lutfi’nin eseri istinsah kaydında; “Risâle-i şerîfe, latîf şeyleri cem’ eden, temiz faydalarla dolu, münif kaideleri barındıran, arzu edilen letafetlerden ibaret, şimdiye değin misli duyulmamış ve bâkir

⁹⁴⁰ Bu kutlu nüshanın çoğaltılması 994 Şevval’inin ilk on gününden birisinde Kınalızâde diye meşhur olan Hasan Çelebi döneminde -Allah Kınalızâde’nin faziletini artırsın, onun derecesini yüceltsin.- Latîf Rabbinin rahmetine muhtaç olan, isyanı çok, ihsânı az, yaratılmışların en acizi ve takvaya en çok ihtiyaç duyan (ehvacu’l-vera) zayıf ve nâîf bir kul Abdülkadir oğlu İsa oğlu Ebu Bekir tarafından Sekiz Medrese’nin birisinde tamamlanmıştır. Allah bu müstensih ile ceddine ve bütün Müslüman erkek ve kadınlara ve bu duaya “amin” diyen herkese mağfiret etsin! Temme. **Ta’likât ‘ale’l-Buhârî**, Harvard University - Houghton Library, Cambridge, Mass. vr. 131a-146b.

bilgileri devşiren bir eser” olarak takdim edilmektedir. Molla Lutfi ise aynı istinsah kaydında “el-mevlâ, el-fâzıl ve değerli kimseler arasında Molla Lutfi diye bilinen kimse” olarak tanıtılmaktadır. Tüm bunlarla berabere Molla Lutfi için getirilen dua cümlesi de şöyledir: “Allah ona gizli lütuflarıyla muamelede bulunsun.”⁹⁴¹

Molla Lutfi’den ziyade eserini bu kadar fazla sıfatla anan müstensih esasında Molla Lutfi’den de dolaylı yoldan bahsetmektedir. Nitekim müstensih eser için kullandığı sıfatlardan iki kelimeyi Molla Lutfi’nin isminin kökünden olan ‘lutf’ kelimesinin türevlerinden kullanmaktadır. Dua cümlesinde ise aynı şekilde yine iki defa ‘lutf’ kelimesini dolaylı yoldan yazar. Yani müstensih ‘lutf’ demekle bir yandan zahiren Allah’tan lütf istemekle diğer yandan da zımnî olarak eserin müellifini bir şekilde zikretmekte ve bu yolla da ismini kaydedemediği müellifi tevriye sanatını kullanarak kayıtlara geçirmektedir. Fakat daha da ilginç olanıysa eserden ve müellifinden bunca kelimelerle bahseden müstensih kendisine dair tek kelime yaz(a)mamasıdır.

Son olarak şunu söylemekte fayda var. Molla Lutfi güzellemesi yapan bu müstensihlerin kendi isimlerini anmaması XIX. yüzyılda İttihat ve Terakkî çizgisinde “muhalefete katılan” ve bu çerçevede metin kaleme alan ulemanın kendi isimlerini zikretmemesini akla getirir. Mesela ilgili dönemde yazılan *Ulemây-ı Dîn-i İslâma Davet’i Şer’iyye* isimli eser “fuzelây-ı müderrisinden bir zât”; *el-Maksûd min Mansibi’l-Hilâfe* ise “kibâr-i ulemeden bir zât” tarafından kaleme alınmıştır. Keza *Hilâfet ve İmâmet Risalesi* de “ulûm-i zâhire ve bâtinedene yed-i tûlâ sahibi fahr-i fukehây-i enâm, ser-firâz-ı ehl-i kelâm bir zât-ı sutûde-sıfât tarafından tertîb”⁹⁴² edilmiştir.⁹⁴³

3.3. VİCDANIN SESİ: OKUYUCU NOTLARI

⁹⁴¹ Süleymaniye, H.Hüsnü Paşa 01203, 13a.

⁹⁴² İsmail Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dâir Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak”, *DÎVÂN*, 1998/1, s. 5

⁹⁴³ İsmail Kara, *a.m.*, s. 9-10

Girişte de dile getirildiği gibi matbaa öncesi dönem okuyucusu eseri meydana getiren üç aktörden birisidir. Nitekim birinci bölümde de değinildiği üzere incelenen nüshalar arasında onlarca kayıta kitabın ve nüshanın müstakbel okuyucuları metne müdahaleye davet edilir. Müstakil bir çalışmaya konu olması gereken mukabele kayıtları da bu müdahalenin tipik bir örneğidir. Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshaların okuyucu notlarını derleyen Süheyl Ünver eserine “Hiç yoktan bir eser” ismini vererek okuyucuların rolüne dikkati çeker. İşte Molla Lutfi'nin okuyucuları da metne olmasa bile metnin müellifi hakkındaki tartışmalara müdahil olmaktadır.

Hatırlanacağı üzere Sa'dî Çelebi mecmualar üzerinden sanal bir mahkeme kurmuş ve bu mahkemede Molla Lutfi'yi -yeniden- mahkum etmişti. Yazma eserler etrafındaki Molla Lutfi'nin okuyucularından bir kısmının Sa'dî Çelebi'nin bu mahkemesine razı olmadığı görülmektedir. Nitekim birçok nüshada Sa'dî Çelebi'nin ve onun gibi Molla Lutfi'yi flulaştırmaya çalışan müstensihlerin bu tutumundan rahatsız olan kimi okuyucu notlarına rastlanmaktadır. Söz gelimi Sa'dî Çelebi'nin daha önce de istinsah ettiği Molla Lutfi'nin *Mevzû'âtü'l-ulûm* isimli eserinin Esad Efendi nüshasında besmelenin üstünde eser ismini belirten notta kırmızı mürekkeple “eş-şehid” kaydı bulunmaktadır.⁹⁴⁴ Kendi başına bile önemi olan bu kaydı daha önemli kılan ise bu kaydın atıldığı nüshanın müstensihinin Sa'dî Çelebi olmasıdır. Hatırlanacağı üzere Sa'dî Çelebi 7 ocak 1515 Pazar günü yazdığı istinsah kaydında kendisinden bekleneceği üzere Molla Lutfi'nin adını anmadığı gibi ona ait bir zamir bile getirmeyerek sadece “temme'l-evrâk” diyerek geçiştirmektedir. Eseri elinde bulduran okuyucu ise belki de bu durumun farkında olarak Sa'dî Çelebi'ye rağmen eserin hemen başına ve kırmızı mürekkeple “eş-şehîd” kaydını düşmüştür. Sa'dî Çelebi'nin zındık mollası bu meçhul okuyucu notunda şehide dönmüştür.

Aşağıda daha aktif olarak bu kavgaya ortak olacaklarını göreceğimiz okuyucu notlarına başka bir örnek de Molla Lutfi'nin *es-Seb'u's-şidâd*'in içinde bulunduğu bir mecmuadan olacaktır. Meçhul bir okuyucu bu eserin içinde bulunduğu mecmuanın vikaye sayfasına “li Mevlânâ Lutfî rahimehullah” notunu

⁹⁴⁴ Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/10, 55a

iliştirmektedir.⁹⁴⁵ Daha önceki örneklere göre oldukça cesur bir adım sayılabilecek bu durumu iki dua cümlesini pekiştiren iki tane mastar ile bir adım öteye ise yine başka bir meçhul okuyucu taşıyacaktı. Bu sefer aynı mecmuanın 22a yaprağına düşülen notta⁹⁴⁶ “li Mevlânâ Lutfî rahimehullahu rahmeten vâsi‘aten” kaydı vardır. Yani bu okuyucu –Sa‘dî Çelebî gibilere rağmen- Allah’ın Molla Lutfî’ye rahmetinden bol bol ihsan etmesini istemektedir.

Bu tür siyasi göndermeleri istinsah kayıtlarının yanı sıra bazı zahriyelerdeki okuyucu notlarında da görmek mümkündür. Örneğin *Hâşiyeye ‘alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf* isimli eserin zahriyesine düşülen notta okuyucu eserin Molla Lutfî’ye aidiyyetini belirtirken “ allâme, fâdil el-Lutfî’ye aittir. Allah ona engin rahmetiyle muamelede bulunsun.”⁹⁴⁷ demektedir. Bu kayıt bilindiği gibi zındık olduğuna inanılan bir kimse için edilecek bir dua değildir. Nitekim belki müstensih ya da daha büyük ihtimalle nüshanın sahibine ait olan bu not Molla Lutfî’nin gadren öldürüldüğüne ikna olmuş bir kimsenin atacağı türden bir nottur. Hatırlanacağı üzere yukarıda verilen örnekler arasında iki ay arayla İbn-i Kemal ve Molla Lutfî’nin eserlerini istinsah eden Molla Muhammet (ahkaru’t-tullâb) İbn-i Kemal ve eserinden sitayişe bahsederken Molla Lutfî’nin eserinin istinsah kaydında ne Molla Lutfî’den ne de eserin isminden bahsetmektedir. İşte Molla Lutfî’nin bu nüshanın zahriyesine (35a) eserin ismi sadedinde kırmızı mürekkeple kalın bir hatla yazılan notta ise eserin Molla Lutfî’ye ait olduğu kaydı açıkça yazılmıştır. Muhtemelen bir okuyucuya ait olan bu notta Molla Lutfî’nin ismi müstensih Molla Mehmed’e nazire yaparcasına kaydedilmiştir: “Te’lifü Mevlânâ el-merhûm Lutfî Efendi ‘aleyhi rahmetullahi’l-Kayyûm”⁹⁴⁸ Zındık Molla bu kayıtlarda Kayyûm olan Allah’ın rahmetine uğurlanan “Mevlânâ, Efendi ve merhuma” dönüşmüştür.

⁹⁴⁵ İa’da mecmuadaki eser isimlerinden bahsedilmesi münasebetiyle: “li Mevlânâ Lutfî rahimehullahu” Süleymaniye, Fatih 05414/2, 1a.

⁹⁴⁶ Aynı zamanda Es-Seb’u’ş-şidâd’ın zahriyesi olan yerdedir.

⁹⁴⁷ Süleymaniye Çelebi Abdullah 210. “li’l-Allâmeti’l-fâdil el-Lutfî rahimehullahi aleyh rahmeten vâsi’a” kaydı bulunmaktadır.

⁹⁴⁸ Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa Eyüp, 00152/2, 35a.

Bir başka zahriye notunda ise okuyucu Molla Lutfi için bu sefer daha cesur sıfatlar kullanmaktadır: “*Risâle fi taz’îfi’l-mezbah li’l-mevlâ’l-fâdıl eş-şehîd Mevlânâ Lutfî şerrefehullahu bi-lutfihi’l-hafi.*”⁹⁴⁹ Kimliğine dair herhangi bir fikir sahibi olmadığımız bu okuyucu Molla Lutfi’nin *Risâle fi Taz’îfi’l-Mezbah* isimli eserinin zahriyesinde eserin künyesini belirtmek için attığı notta Molla Lutfi’den “el-mevlâ, el-fâdıl” diye bahsetmektedir. Her ne kadar bu sıfatların ortalama bir alim için kullanılması sıradan bir durum olsa da burada anormal iki durum vardır. Bunlardan birincisi bu sıfatların saray tarafından öldürülen bir kimse için getirilmesidir. İkincisi ise hatırlanacağı üzere aynı sıfatların Sa’dî Çelebi tarafından Molla Lutfi’nin amansız hasmı Hatipzâde için kullanılmış olmasıdır. Yani müstensihler (ve bazen müstensihin yetersiz kaldığını düşünen okuyucular) aynı sıfatlar üzerinden kendi hizbinin ulemasını savunuyor gibidir. Bu notlarının politik bir karşılığı olduğunun farkında olan okuyucu aslında Molla Lutfi’nin tartışmalı durumundan haberdardır ve bu sıfatları bilerek getirmektedir. Zira notun devamında Molla Lutfi için “eş-Şehîd” sıfatını getirerek adeta istinsah kayıtlarındaki satır arası gerilimi zahriyeye/vitrine taşıyarak bir bakıma meydan okumaktadır. Bununla da yetinmeyerek Allah’tan gizli lütuflarıyla onun makamını şereflendirilmesini istemektedir: Şerrefehullahu bi-lutfihi’l-hafi. Bu dua cümlesinde kullanılan fiilin şeref mastarından türemesi, Allah’tan istenilen yardım için “lutf” kelimesinin tercih edilmesi ve bu lutuf için kullanılan sıfatın “el-hafi” olması gelişigüzel kullanılan kelimeler olmamalıdır. Zira okuyucu (daha önceki müstensihin yaptığı gibi) bir yandan Molla’nın Allah’ın lütfuna nail olmasını isterken diğer yandan da tercih ettiği lütuf kelimesiyle Molla Lutfi’nin ismine gönderme yapmaktadır. el-Hafi ise zahiren Allah’ın gazabına uğradığı iddia edilen Molla Lutfi’nin aslında hufyeten Allah’ın lütfuna mazhar olduğunu ima ediyor olmalıdır.

Görüldüğü gibi kimi müstensihin ismini sadece zamirle geçiştirdiği Molla Lutfi hakkında (ve dolayısıyla iktidarın eylemi hakkında) mezkûr nüshanın zahriyesindeki bir kayıt Molla Lutfi’yi dört sıfat, (el-mevlâ, el-fâdıl, eş-şehîd, Mevlânâ) bir isim (Lutfi) ve bir dua cümlesiyle (şerrefehullahu bi-lutfihi’l-hafi) anmaktadır. Bir eserin künyesinin kaydedildiği bir notta eserin müellifi hakkında

⁹⁴⁹ Süleymaniye, Esad Efendi, 03596/1, 10a.

olumlu sıfatlar kullanmak sıra dışı bir durum olmayabilir ve bu yüzden buradaki belirleyici unsur sıfatlardan ziyade dua cümlesidir. Zira özellikle mecmualarda zahriyeye atılan böylesi okuyucu notları mini bir fihrist görevi görmektedir ve fihrist vazifesi gören bir yerde ise dua cümlesiyle müellifi tanıtmak sık karşılaşılan bir durum değildir. Tüm bu tasarrufların alelade bir kayıt olmadığını gösteren bir başka işaret ise üzerinde konuştuğumuz notun yanındaki diğer okuyucu notudur. Bu notta Molla Lutfi'nin eseriyle birlikte mecmuanın içerisindeki diğer eserlerin müellifleri de kaydedilmekte fakat içlerinde Seyyid Şerif Cürcâni, Hocasade, Kazvîni gibi önde gelen ulemanın da bulunduğu 7 müellifin isimlerinin hiçbirisinde dua cümlesi bulunmamaktadır. Yani aynı kimsenin elinden çıkmış iki literatür kaydı bilinçli olarak birbirinden farklı şekilde atılmıştır.

Okuyucu notlarından bir başka örneğimiz ise yukarıda bahsi geçen (ve Taşköprülüzâde'ye ait olduğu halde hataen Molla Lutfi'ye isnad edilen) *es-Sa'âdetü'l-Fâhire* isimli eserin vikâye sayfasından olacaktır. Yazma eserin vikâye sayfasında (Ia) kitâbiyat bilgisi verildikten ve eser uzun uzun methedildikten sonra eserin müellifi zannedilen Molla Lutfi için bazı sıfatlar kullanılmaktadır: “el-fâzıl, el-kâmil, el-âlim, el-âmil Molla Lutfi teğammedehullahu Te'alâ bi-lütfihi.”⁹⁵⁰ Bir önceki zahriye notunda olduğu gibi burada da zındıklık ithamıyla idam edilen Molla Lutfi'ye dört sıfat, (Molla'yı da sayarsak beş sıfat) bir isim ve bir dua cümlesi getirilmektedir. Bu sıfatlardan bir önceki sıfat grubuyla ortak olanı sadece el-Fâdıl'dır. Fakat bu sıfatlar hiç de (namazı tahfif ettiği gerekçesiyle) zındık olduğuna inanılan bir kimseye getirilecek sıfatlar değildir. Bilakis okuyucu Molla Lutfi'nin manevi/ruhsal durumuna işaret eden “el-kâmil” ve “el-fâdıl” sıfatının yanı sıra el-“âmil” diyerek onun amelinde tealluk eden tarafına da vurgu yapmaktadır. Yani okuyucunun nezdinde Molla Lutfi hiç de hasımlarının iddia ettiği gibi zındık değil, bilakis ilmiyle amel olan kâmil bir Müslümandır. Mefhum yoluyla söyleyecek olursak okuyucu Molla Lutfi'nin zındıklığına zımnen itiraz ediyor ve onun mümin ve Müslüman olduğuna gıyaben şahitlik ediyor gibidir. Zira onun nezdinde Molla Lutfi namazın farziyetine mümin olduğu gibi (el-âlim) namazı kılan bir müslimdir. (el-âmil) Dua cümlesinde ise Allah'tan onun günahlarını affetmesini ve onu lutfuyla

⁹⁵⁰ Süleymaniye, Fatih 02647, 1a.

kuşatmasını istemektedir. (Te'gammede) Notu atan kimsenin Molla Lutfi'nin günahlarının affını talep etmesi onun, Molla Lutfi'nin zındık olduğuna inanmadığının da ayrıca bir delilidir. Nitekim sünni inanca göre mümin olarak vefat etmeyen bir kimse için Allah'tan rahmet dilenmesi söz konusu değildir. Dua cümlesinde “merhamet, rahmet, mağfiret” gibi mastarlar yerine “lutf” kelimesinin tercih edilmesi ise daha önce de söylenildiği gibi tevriye yoluyla Molla Lutfi'yi bir başka açıdan aklama çabasıdır.

Aynı notun devamında⁹⁵¹ “Daha önce hiç kimse onun benzerini görmemiştir” (el-fâzıl, el-kâmil, el-âlim, el-âmil Molla Lutfi teğammedehullahu tealâ bi-lütfihi. *lem yera ehadun mislehâ kattu*) kaydı bulunmaktadır. Onun gibi'deki zamir (*hâ*) eğer Molla Lutfi için kullanıldıysa pekala zımnen bir meydan okumayla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Yani üçüncü bir kimse olarak okuyucu gerilime ortak olmakta ve Molla Lutfi'yi suçlamalardan tebriye ettiği gibi faziletleriyle de başkalarından (hasımlarından) üstün olduğunu iddia etmektedir Fakat bu uzak bir ihtimaldir. Zira kullanılan zamir dişil zamiridir ve Molla Lutfi'ye döndüğünü kabul etmemiz için eril yerine hataen dişil yazıldığını söylememiz gerekecektir. Bundan dolayı ilk etapta “onun gibi” den kastedilenin eser olması gerekmektedir ki kitap müennes-i semaidir.⁹⁵² Fakat müstensih bu kaydı kitabı tanıttığı cümlelerin arkasında getirmek yerine hemen sonrasında müellifi tanıttığı yerin akabinde getirmektedir ve şu durumda en iyi ihtimalle sarahaten söyleyemediği bir şeyi kelime oyunları ile dile getirdiğini söylüyor gibidir.

Kimi okurlar veya mütemellikler ise müstensihlerin istinsah kaydında Molla Lutfi'den bahsetmemesine adeta misilleme yapıyor gibidir. Söz gelimi yukarıda bahsedilen İsmail b. Hacı Hüseyin el-Geylânî'nin, Molla Lutfi'nin *Hâşiye alâ hâşiyeti şerhi'l-metâli'* nüshasında ne Molla Lutfi'den ne de eserin isminden bahsetmesine mukabele edercesine nüshanın ön kapak içerisinde ve zahriyede künye bilgisi veren iki notta eser ve müellif ismi tasrih edilmektedir. Müstensih, müellifi

⁹⁵¹ Süleymaniye, Fatih 02647, 1a

⁹⁵² Bunu teyid eden bir başka durum ise mezkûr manaların benzerlerini Molla Lutfi kendisi de kendi eseri için kullanmaktadır.

silikleştirerek tavır alırken okuyucu da müstensihin bu tasarrufuna tavır almakta ve görünmeyi görünür hale getirmektedir.

Müellif-müstensih-okuyucu denkleminde cereyan eden örtülü gerilime bir başka örnek ise içerisinde *Miftah* haşiyelerinin bulunduğu mecmuadan olacaktır. Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Koleksiyonundaki bu mecmuadaki eserlerden bir tanesi de Molla Lutfi'ye aittir.⁹⁵³ Müstensih bu nüshada istinsah kaydı atmamıştır. Fakat nüshanın 17a yaprağına (Molla Lutfi'nin eserinin zahriyesi makamında olan yere) atılan isimsiz bir notta ise “Bu, *Miftah Şerhi* [üzerine] yazılmış haşiyelerden biridir, Mevlânâ, merhum ve maktul Molla Lutfi tarafından kaleme alınmıştır. Nevverallahu mezce‘ahû” kaydı vardır. Meçhul okuyucu merhum diyerek rahmet okuduğu Molla Lutfi'nin kabrinin nurla aydınlanmasını istemektedir. (Nevverallahu mezce‘ahû) Ortalama bir Müslümanın aydınlanmasını isteyeceği kabir tabi ki (Molla Lutfi'ye ait olan) Müslüman kabri olacaktır. Bu sıfattan daha ilginç olan ise merhumun yanı sıra maktul sıfatını da getirmesidir ki okuyucu bununla müellifin siyaseten katline işaret etmektedir. Yine aynı zahriyedeki bu kaydın hemen altındaki kayıta da bir önceki tanıtım cümlesinin aynısı vardır fakat dua cümlesi farklıdır: “Hâzâ min Hâvaşi *Şerhi'l-Miftâh*, li-mevlânâ el-merhûm, el-maktûl Molla Lutfi, Nevverellahu kabrehû”⁹⁵⁴ (Allah onun kabrini pürnur eylesin, aydınlatsın.) Aynı zahriyenin Molla Lutfi'yi selamlayan son notunda ise “Mevlânâ Lutfi” yazmaktadır. Görüldüğü gibi okuyucu/lar müstensihin istinsah kaydında Molla Lutfi'nin ismini anmamasına mukabele edercesine üç farklı notta ondan olumlu sıfatlarla bahsetmektedir.

Ulema arasındaki gerilimde Molla Lutfi savunusu yapan müstensih-okuyucular adına en çarpıcı kayıt Molla Lutfi'nin meslektaşı Mehmed'ten gelmektedir. Daha önce bahsi geçen Murad Molla 1573 nolu mecmuanın - mecmuadaki dört eserin hepsinin Molla Lutfi'ye ait olduğunu hatırd tutarak- Ia yaprağında Molla Lutfi'nin bir anlamda meslektaşı olan hafız-ı kütüb Mehmed,

⁹⁵³ Süleymaniye, Carullah 01793/2: 17a-51b Molla Lutfi, *Hâşiye ala Şerhi'l-Miftah*. Yazmadaki dört eserin hepsi de *Miftah Haşiyesidir*. Son eser son taraftan eksiktir, hiçbirisinde istinsah kaydı olmayan eserlerin hepsinin müstensihi aynı kimse olmalıdır.

⁹⁵⁴ Süleymaniye Carullah 01793/2, 17a.

attığı notla esasında sair müstensihlerin ve kimi okuyucuların gerek “eş-şehîd” gibi sıfatlarla gerekse de dua cümlelerinde getirdikleri fiillerle örtülü olarak söylemek istedikleri şeyi yazmaktadır. “Müellif-i müşarun ileyh ‘an aslin Tokadıdır. 900 tarihinde İstanbul’da At Meydanı’nda bi-gayr-i hakkın idam olunmuştur. Yâ Vedûd İskelesi yanında Defterdar Mahmud Çelebi Mescidi kurbunda medfundur. Âsâr-ı sâiresi de vardır.”⁹⁵⁵

Zahriye kaydında mezarının yeri bildirilen Molla Lutfi’nin ahiretteki yerine dair bilgiyi ise başka bir müstensih vermekte/temenni etmektedir. *Mevzû ‘âtu’l- ‘ulûm* Haşiyesini istinsah eden meçhul bir müstensih kendi ismini yazamama pahasına Molla Lutfi’ye son derece lütüfkar davranmaktadır. “Herkes tarafından bilinen Molla Lutfi’nin faydalı bilgilerle dolu risalesi bitmiştir. Allah onu gizli lütuflarıyla çoğaltsın. Onu pâk Habîbine komşu eylesin. Onu alimlerle, salihlerle, muttaki ve korunmuş olan sair ehl-i İslâm ile beraber eylesin.”⁹⁵⁶ Bu notla birlikte okuyucu, zındıklık ithamıyla idam edilen Molla Lutfi’yi, hakkındaki suçlamalardan beraat ettirmekte ve hatta kendisine iade-i itibarda bulunmaktadır.

Buraya kadar verilen örnekler Molla Lutfi hakkında olumlu kanaata sahip müstensih ve okuyucuların bu kanaatlerini Molla Lutfi’nin eserlerinin istinsah kayıtlarında ya da zahriye/vikaye sayfalarına attıkları notlarda dile getirdiğini göstermektedir. Fakat müstensihlerin kendi içlerindeki anlamı okuyucusuna aktardığı yol genel olarak harfler ve kelimeler olurken bazen de zihnindeki anlamları susarak ifade ettiğini söylemek mümkündür. Yani varlığıyla anlamı deşifre eden harfler/kelimeler bazen de yokluğuyla bu anlama delalet edebilmektedir ki Molla Lutfi’nin müstensihlerinin de zaman zaman bu yola müracaat ettikleri görülür. Zira Molla Lutfi’nin idamına dolaylı yoldan itiraz eden müstensihler bu itirazlarını her zaman Molla Lutfi hakkında birtakım olumlu sıfatlar getirerek veya dua cümleleriyle; yani yazarak/konuşarak dile getirmemektedir. Nitekim kimi müstensihlerin susarak bu ortak muhalefet diline iştirak ettiklerini görürüz. Yukarıda

⁹⁵⁵ Süleymaniye, Murad Molla 01573, la.

⁹⁵⁶ Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 01203/13a

da belirtildiği gibi Molla Lutfi 1495’de ulemadan oluşan bir heyetin fetvasını Sultan II.Bayezid’in onaylaması üzerine zındıklık ithamıyla idam edilmiştir. Zındıklık sebebi olarak namazı inkar ettiğine dair iddia padişaha aksedince Sultan II.Bayezid evvela ulemadan zındıklık konusuna dair risaleler kaleme almalarını söylemiştir. Bu risâlelerden bir tanesi de Molla Lutfi’yi muhâkeme eden heyet içerisinde bulunan Molla Ahaveyn’in *es-Seyfu’l-meslûl ‘ale’z-zındıki ve sâbbi’r-resûl* isimli risalesidir. Risâlenin bizi ilgilendiren tarafı ise risâlenin birinci bölümünü oluşturan bir bakıma sebep-i telif kısmıdır. Molla Ahaveyn bu kısımda Molla Lutfi hadisesinden bahsetmekte ve beddua ettiği Molla Lutfi hakkında oldukça ağır ifadelerle kullanmaktadır.⁹⁵⁷ İşte Molla Ahaveyn’in *es-Seyfu’l-Meslûl*’unda “Kıssa-i garibe” başlığıyla aktardığı bu bölüm bazı müstensihler tarafından çoğaltıkları nüshaya alınmayarak direkt zındıklığın hükümlerini inceleyen kısma geçilmektedir. Örneğin Süleymaniye Kütüphanesi İ. İsmail Hakkı koleksiyonunda bulunan bir nüshada mezkûr fasıl ismini belirtmeyen müstensih tarafından yazılmamıştır. Durumun farkında olan bir okuyucu ise derkenara çıktığı mavi mürekkepli notta eser ve müellifin ismini yazdıktan sonra risâleden Molla Lutfi’nin kıssasının anlatıldığı yerin çıkartılmış olduğuna dikkati çekmektedir.⁹⁵⁸ Aynı durum Vahid Paşa Koleksiyonu’ndaki bir nüsha için de söz konusudur. Eserin girişinde risâlenin kıssa-i garibe ve birkaç fasıldan oluştuğu zikredilmesine rağmen Molla Lutfi’yi anlatan kıssa atlanılıp direk fasıllara geçilmiştir.⁹⁵⁹ Eğer bu risâlenin iki versiyonu yoksa şu durumda müstensihler risâlenin Molla Lutfi hakkında olumsuz ifadeler barındıran birinci bölümünü yazmayarak (susarak) örtülü muhalefet diline ortak olmuşlardır.⁹⁶⁰

⁹⁵⁷ Esasında Molla Ahaveyn risâlenin daha dîbâcesinde yukarıda bahsedilen berâetü’l-istihlâl yöntemiyle Molla Lutfi’ye karşı olumsuz tutumunu sergilemektedir. Nitekim yazarın Allah’a hamd ederken “Veli kullarına yardım eden ve düşmanlarını kahreden Allah’a hamd olsun” demesi de buna işarettir. Şunu da belirtelim ki Molla Ahaveyn biraz sonra Molla Lutfi’nin ismini andığı yerde onu “Allah onu kahretsin” bedduasıyla anacaktır!

⁹⁵⁸ Süleymaniye, İzmirli 04061/5 255a; “Sarı Lütüf-i Tokâdî’nin kıssası hazfedilmiş.”

⁹⁵⁹ Molla Ahaveyn, *es-Seyfu’l-meslûl* (Katalogda *Seyfu’l-meslul alaü’l-zındık* olarak kayıtlıdır) Süleymaniye, Vahidpaşa 92279, 1b

⁹⁶⁰ Fikret Turan bu örtülü muhalefet dilinin fevaid kayıtlarının bulunduğu mecmualarda da karşımıza çıktığını ileri sürer. Sosyalleşmenin formu olarak gördüğü kahvehanelerin fiziksel mekân oluşlarına karşın bu tür mecmuların metinsel bir alan (forum) sunduğuna dikkat çeken Turan, bu notları düşenlerin ya da tütün ve (özellikle) kahvenin meşruyetini konu edinen mısra/beyit sahiplerinin kendi isimlerini fâş etmemesini bu notların “geniş bir grubun fikirlerini yansıtan metinler” olmasıyla izah etmektedir. “Metinlerin yazarları veya şairleri veya [Turan’a göre] müstensihleri genelde kendi kimliklerinden bahsetmezler. Bundan dolayı bu yazılar çoğu zaman belirli tek tek

Müstensihlerin siyasi endişelerle tavır gösterdiği, görmezden geldiği, nüshasını çoğaltmadığı ya da nüshasını çoğaltsa bile kendi ismini yazamadığı tek örnek de Molla Lutfi değildir. Cem Sultan'ın *Cemşîd u Hurşîd*'ine dair kaleme aldığı tanıtım yazısında Cahit Öztelli mezkûr mesnevî'nin müstensihler tarafından dolaşıma sokulmamasını Bayezid ile Cem arasında geçen saltanat kavgasına hamletmektedir. Öztelli bu yüzden eldeki nüshanın bile bir müstensih tarafından istinsah edilemediğini, -Yazara göre farklı tarihlerde iki müstensihin elinden çıkmış ya da çıkabilmiştir- hatta nüshada olması beklenen kırmızı çizgilerin bile bu korku ile konulmadığı kanaatindedir. Nüshada "bu yüzden olacak istinsah kaydı da yoktur." Cem Sultan'ın yukarıda bahsedilen eserinin istinsah edilmemesi ya da istinsah eden müstensih(ler)in de kendini görünür kılamaması bu korkunun bir neticesidir.

Öte yandan ilginç olan husus ise kimi müstensihlerin Molla Lutfi ile hasımlarını bir bakıma uzlaştırma gayretleridir. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa 600 numaralı ve içerisinde 19 eserin bulunduğu mecmuanın üçüncü risalesi Molla Lutfi'nin *es-Seb'u's-şidâd* isimli eseridir. Mecmuanın bir sonraki eseri ise Molla Lutfi'nin hasımlarından Molla İzârî'nin Molla Lutfi'nin az önce bahsedilen eserine reddiye kabilinden kaleme aldığı risalesidir.⁹⁶¹ İzârî'nin müstensihi istinsah kaydında "İzârî Çelebi'nin Mevlâna Lutfi'nin *Es'ile* isimli eserine yazdığı cevap risalesi burada bitmiştir. Allah her ikisine de rahmet etsin!"⁹⁶² diye dua ederek bir bakıma vefatlarından sonra ikisinin arasını bulmaya çalışmakta olduğunu telmih etmektedir.

şahsiyetlerin fikrinden çok toplum içinde genel anlamda destek bulan geniş bir muhalif grubun fikirlerini yansıtan metinler olmuşlardır. "Fikret Turan, a.g.m. s. 346 "...Genellikle söyleyicisinin ismi belirtilmemiş bu metinler, bu bakımdan, ele alınan konulardaki resmi tutumun karşısında büyük ölçüde muhalif bir tutum sergilerler." s. 359.

⁹⁶¹ İzârî'nin mezkûr eserinin bu nüshasında mukaddimenin derkenarında (86a) İzârî'nin eserinden "Ecvibe" yerine "Şerh-i Seb'i's-şidâd" diye bahsetmektedir. Fakat doğrusu bu eser *es-Seb'u's-şidâd*'in şerhi değil reddiyesidir.

⁹⁶² "Temme *Ecvibet-ü İzârî Çelebi 'an es'ilet-i Mevlânâ Lutfi* rahimehullahu aleyhima"

SONUÇ

Yazma eser, hacmi önemli olmaksızın herhangi bir amaçla müellif tarafından telif edilmiş ya da bir veya birden fazla müstensih tarafından istinsah edilmiş eserdir. Ferağ kaydı da denilen istinsah kaydı metnin müellife ait olup yine ferağ kaydı olarak da bilinen telif kaydından hemen sonra gel(mesi beklen)en ve müstensihe hasredilmiş alandır. Bu kayıtlar -istisnaları olmakla birlikte- nüsha çoğaltma işi bittikten hemen sonra yazılır. Müstensih ise matbu ya da mahtut bir eserin bütününe ya da bir kısmını herhangi bir amaçla çoğaltan toplumun herhangi bir üyesidir. Yazma eser nüshaları merkezde müellif olmak üzere müellif, müstensih ve aktif okur üçgeninde vücut bulan kümülatif bir bilgi aracıdır. Bu araçta müellifin rolü eserin bânisi/münşii olmak, müstensihin rolü eseri çoğaltmak, metne zaman zaman müdahalelerde bulunmak ve istinsah kaydında hem istinsahın sürecine hem de istinsah vesilesiyle farklı şeylere değinmek; okurun rolü ise fevâid ve hâricî kayıtlarla nüshayı zenginleştirmektir. İşte bu üç öznen müelliften sâdır olan metin, yazma eserin kitap tarafını oluştururken müstensihin elinden çıkıp okurun müdahalesine/tasarrufuna açık olan şey ise yazma eserin nüsha tarafını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri çerçevesinde (1331-1557) Osmanlı coğrafyasında çoğaltılan nüshaların istinsah kayıtlarına odaklanılmıştır. Bu dönemdeki müstensihlerin farklı sebeplerle istinsah işiyle meşgul olduğu görülmüştür. Tüm bu sebeplerden en çok dikkati çeken ise Allah'ın rızasını kazanmaya yapılan vurgulardır. Yine bu dönemdeki kayıtların kahir ekseriyetinin dili -metnin dili ne olursa olsun- Arapça'dır. Bu da Osmanlı ilim kamuoyunda böyle bir gelenek olduğunu göstermektedir. İlgili dönem Osmanlı coğrafyasında çoğaltılan nüshaların istinsah kayıtlarının maksimum sekiz ögeden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu sekiz ögeden iki tanesi -yukarıda yapılan tasnife göre- yazma eserin kitap tarafına

taalluk ederken altı tanesi ise nüsha tarafıyla alakalıdır. İstinsah kaydının kitapla alakalı ögeleri istinsahı biten eserin ve müellifin ismidir. Bu ikisi çalışmaya konu olan dönemin istinsah kayıtlarında çoğunlukla yalın halleriyle okura sunulur. İncelenen dönemdeki istinsah kayıtlarında nüshaya dair unsurlar ise istinsah fiili, hamdele-salvele, müstensih ismi, istinsah mekânı, istinsah zamanı ve nesneleriyle birlikte dua cümlesidir. Ancak bu unsurların hepsinin bir arada bulunduğu kayıtlara az rastlanmaktadır. İstinsah fiilleri mutlak ve özel fiiller olmak üzere iki kısma ayrılır. Mutlak fiiller “Temme” gibi eylemin sadece bittiğini gösterirken “Ketebe, neceze, zeyyene” gibi özel fiiller ise kısmen yazının türüne de işaret eder. Bu dönemde otuz kadar özel fiil kullanıldığı görülmüştür. Bununla birlikte bu fiiller içerisinde birkaç istisna dışında “istinsah” fiili ya da mastarı kullanılmaz, bu da mezkûr kayıtlar için istinsah kaydı ifadesinin henüz ilgili dönemde yaygınlık kazanmadığını gösterir. İstinsahın sonuna gelen müstensih bu ameliyeye muvaffak kılındığı için hamdele-salvelede bulunur, bunu yaparken de Allah lafzını bağlamına göre farklı sıfatlarla kullanır. Böylece hamdele-salvele de istinsah kaydının bir ögesi olur. İstinsah kaydının nüshaya dair diğer bir ögesi ise müstensihin kendisidir. Teze konu olan dönemin müstensihlerinin isimlerini tasrih etmek hususunda cömert davrandığı görülür; bununla birlikte müstensihini meçhul kayıtlar da bulunmaktadır. Müstensihler istinsah kayıtlarında kendilerini “abd, fakîr, hakîr” gibi anonim sıfatlar ve kendi durumuna ilişkin reel sıfatlar olmak üzere iki şekilde takdim eder. Müstensihler reel sıfatlarda nesepleri, ilmi çevreleri ve bazen de meslekleriyle tezahür eder. Araştırmaya konu dönem içerisindeki müstensihler arasında genellikle ilmiyeli olmakla beraber kalemiyye, seyfiyye, reâyâ hatta kölelerden de kimseler bulunmaktadır. Bununla birlikte istinsah kayıtlarında müstensihlerin profesyonel olarak istinsah işiyle meşgul olduğunu gösteren sarîh kayıtlara rastlanmamıştır. Keza yine bu kayıtların hiçbirisinde istinsahın ne kadar ücret karşılığında yapıldığına dair bilgi yoktur. İstinsah kaydındaki nüshaya dair unsurların dördüncüsü mekândır. Müstensihler istinsahın bittiği beldenin, şehrin, karyenin isminin yanı sıra bazı durumlarda istinsahın kendisinde bittiği kurumların da ismini kaydetmektedir. İlgili dönemde kendisinde istinsahın bittiği mekânların kamusal, yarı kamusal ve sivil mekânlar olmak üzere üç kısma ayrıldığı tespit edilmiştir. İstinsahın bittiği zaman da istinsah kayıtlarının nüshaya dair unsurlarındandır. Bu kayıtlarda zaman temelde takvime endeksli mutlak zaman ve hadise ya da kişilere bağlı izâfi zaman olarak iki

kısımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan II. Murad öncesi yazılan takvimlerde gün, ay, yerine bazı hadiselerin zaman ölçütü olarak kullanılmasına karşın yine Sultan II. Murad öncesi dönemin istinsah kayıtlarında zamanın yıl ve yılın dilimlerine endekslenmesi dikkat çekicidir. Takvime bağlı olan mutlak zaman için müstensihlerin büyük ölçüde namaz vaktini merkeze alarak vakti tayin ettikleri görülür. İstinsahın mekânı ve zamanına dair verilen bilgiler istinsahın başlangıç ya da bütününe mimlemez; bilakis sadece istinsahın bittiği mekân ve zaman bilgisini okurlara verir. Öte yandan istinsah kayıtlarında mekân ve zamana dair verilen bilgiler ilgili dönem Osmanlı coğrafyasında her yerde ve her zaman istinsah ile meşgul olduğunu gösterir. İstinsah kayıtlarının (ve aynı zamanda nüshaya dair unsurların) sonuncusu dua cümlesidir. Bu öge istinsah kayıtlarının en zengin içerikli olanıdır. Müstensih istinsah kaydında temelde üç grup için dua eder. Bunlardan birincisi müellif, ikincisi müstensih ve ilişki ağı, üçüncüsü ise şehirlerdir. Müstensihler kendileri için dua ederken elli civarında grubu daha duaya ilave eder ki bunlar da müstensih ile kan bağı olanlar, müstensih ile din bağı olanlar ve müstensih ile nüsha üzerinden bağı bulunanlardır. Müstensihlerin şehirlere dua ederken o şehrin özel konumunu dikkate aldıkları görülmüştür.

Yazma eser kültürü başından sonuna bir bütünlük arz etmektedir. Bunun yetkin bir örneği ise yazma eserin hemen başındaki hamdele-salveleler ile istinsah kayıtlarının fonksiyonel benzerliğidir. Zira müstensih müellifin besmele-hamdele makamında (berâetü'l-istihlâl aracılığıyla) kullandığı dolaylı dile bazı müstensihler de karşılık vermektedir. Nitekim çalışmanın farklı kısımlarda ayrıntılarıyla verildiği üzere müelliften ve metnin kamusalığından aldığı cesaretle gerekli gördüğü yerde metne müdahalede (de) bulunan müstensih istinsah kaydının kendine ayrılmış özerk bir alan olduğunun farkındadır ve bu yüzdendir ki o, istinsah kaydında çoğalttığı eserin künye bilgisini vermekle iktifa etmez; kendisine, iletişim ağlarına hatta dönemselsel tartışmalara dair direkt ve dolaylı dille okura başka şeyler de söyler, ima eder.

Bu bağlamda tezin üçüncü bölümünde verilen örneklerden de görüldüğü üzere kimi istinsah kayıtlarının subjektif ve ideolojik bir yönü olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Bu hipotezi kanıtlamak için XV. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun sıradışı muhalif müderrisi maktul Molla Lutfi'nin eserlerinin istinsah kayıtları test edilmiştir.

Molla Lutfi'nin eserlerini istinsah eden müstensihler statik bir alan olarak telakki edilen istinsah kayıtlarının yeri geldiğinde dinamik bir mekâna çevrildiğini göstermiştir. Bu yönüyle istinsah kayıtları tarih yazımında boş bırakılan bir alanı doldurabilecek yardımcı kaynak olarak görülmelidir. Şunu da belirtmekte fayda var ki bu söylenen, tabi ki yazma eser kataloglarındaki “istinsah kaydı” kısmının “müstensih kaydı” ile yer değiştirmesine dair bir teklif değildir. (Bununla beraber istinsah kayıtlarının da bir telif olup olmadığı düşüncesi de tartışılmalıdır.) Vurgulanmak istenen, mezkûr kayıtların eser çoğaltmaya dair alelâde bilgiler veren bir yer olmasının ötesinde ideolojik tartışmalara da ışık tutabilecek tarihsel bir kaynak olabileceği, diğer bir ifadeyle müstensihin aynı zamanda aktif bir okur olup olmadığı tartışmasına kapı aralayabileceğidir. Nitekim istinsah kayıtlarında müstensihlerin adeta bir savunma/saldırı stratejisi geliştirdiklerini ve ulema-ulema gerilimini zımnî olarak bu istinsah kayıtlarında sürdürdüklerini söylemek mümkündür. Bu söylemin imkânı XV.yüzyıl'ın maktul müderrisi Molla Lutfi'nin müstensihlerin tasarruflarında tezahür etmektedir. Molla Lutfi'nin idamını haklı gören müstensihler onun eserlerinin istinsah kayıtlarında müellif Molla Lutfi'nin ve çoğalttıkları eserlerinin ismini genel olarak zikretmezken Molla Lutfi'nin idamını politik bulanlar ise istinsah kayıtlarında Molla Lutfi'den hayır dua ile bahsederek dolaylı yoldan bir muhalefet dili kuruyor izlenimi vermektedir. Belki de bu yüzden iktidar tarafından zındıklık ithamıyla idam edildiği ileri sürülen Molla Lutfi'nin eserlerini istinsah eden müstensihler içerisinde Molla Lutfi'den olumlu bir şekilde bahseden müstensihlerin neredeyse hiçbirisi kendi ismini ifşa etmemekte/edememektedir. Kendisini deşifre etmeyen bu müstensihler istinsah kayıtlarında Molla Lutfi hakkındaki olumlu kanaatlerini “el-âlim, el-âmil, el-fâzıl, el-merhûm, eş-şehîd” gibi sıfatlar ya da “şerrefehullahu bi-lutfihi'l-hafi,” “rahimehullahu ‘aleyhi rahmeten vâsi‘a” gibi dua cümleleri üzerinden dile getirmektedir. Buna mukabil kendi ismini belirten müstensihler ise Molla Lutfi'nin çoğalttıkları eserlerinin istinsah kayıtlarında genel olarak Molla Lutfi'nin adını anmamaktadır. Halbuki onaltıncı yüzyıl şeyhulislâmlarından Sa'dî Çelebi örneğinde olduğu gibi bu gruptaki müstensihler başka müelliflere ait eserlerin istinsah kayıtlarında o müelliflerin ismini tasrih etmekte birçoğunda ise tasrihin ötesinde müellifleri tebcil etmektedir. Hatta mezkûr Sa'dî Çelebi, Molla Lutfi ile Molla Lutfi'nin hasımlarının eserlerini buluşturduğu mecmuada adeta yeni bir mahkeme

kurmuş ve bu mahkemede istinsah kayıtları üzerinden Molla Lutfi'yi bir keza daha idama mahkum etmiştir. İstinsah kayıtlarının bu ihtiyatlı ve politik tavrına karşı daha sivil alanı temsil eden okuyucu notlarında ise okuyucu, kimi müstensihin merkeze karşı örtülü şekilde dile getirdiği muhalefetin dozajını artırmakta hatta bazıları açıkça Molla Lutfi'nin haksız yere idam edildiğini Molla Lutfi'nin eserlerinin çeşitli yapraklarına iliştirivermektedir. Bu tavır ise ulema arasındaki gerilimin metinlerin kılcal damarları üzerinden devam et(tiril)mekte olduğu anlamına gelmektedir.

Bu tez, Adam Gacek'in de dediği gibi henüz emekleme safhasında olan İslâm yazma eser kültürü çalışmalarına mütevazi bir katkıyı amaçlamaktadır. Yazma eser kültürü daha kolektif ve sistematik çalışmalara konu olmayı beklemektedir fakat ön sözde de belirtildiği gibi bunun öncelikli şart ve imkânı ise dört başı mamur katalogların hazırlanmasıdır. Dört başı mamurdan kastedilen sadece kitap değil nüshayı da içine alacak bir katalogtur. Bunun için YÖK ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın işbirliğinde bazı üniversitelerde kataloglar yüksek lisans tezi olarak hazırlanmalıdır. İki yıllık bir teori-uygulama ders aşamasından sonra nüsha endeksli yapılacak katalog-tezler Türkiye'nin İslâm yazma eserleri çalışmalarında dünyanın merkezi olması yolunda önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 1123/06.

Bonn University, 258.

Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, Çorum İl Halk Kütüphanesi, 990.

Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, Çorum İl Halk Kütüphanesi, 2301/3.

Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, Çorum İl Halk Kütüphanesi, 2548/2.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, 472.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, 987.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, 1446.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler, A584.

İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler, T.1382.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, **el-Kâfiye**, Ohri, 120.

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1015.

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1018.

Kemankeş, 356.

Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 10.

Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 15/1.

- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 17
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 18/3.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 18/6.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 22/5.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 23/1.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 23/2.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 23/16.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 25/1-2-3.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 25/2.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/2.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/3.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 26/4.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 31/1.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 35/2.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 37/10.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 52.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 69.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 78.
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazma Eser Koleksiyonu, 80/2.
- Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır: **Hâşiye ‘ale’l-Fevâidi’l-Fenârîye** (Kul Ahmed),
Ohri, 312, 1b.

Manisa İl Halk Kütüphanesi, 90/1.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 290.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 403/3.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 430.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 438.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 459.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 611.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 765.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1358.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1454.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1832.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1928.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2207.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2701.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2782.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2948.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2959/3.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2979.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 3082.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5655.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5656.

Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5838.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6120.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6601/1.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8239.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8270.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8301.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8393.
Manisa İl Halk Kütüphanesi, 8397.
Millet, A.E. Arabi, 1092.
Millet, A.E. Arabi, 2386.
Millet, AEARB, 2550/1.
Millet, AEMNZ, 808.
Millet, Feyzullah Efendi, 55.
Millet, Feyzullah Efendi, 282.
Millet, Feyzullah Efendi, 564.
Millet, Feyzullah Efendi, 884.
Millet, Feyzullah Efendi, 1248.
Millet, Feyzullah Efendi, 1282.
Millet, Feyzullah Efendi, 1971.
Millet, Feyzullah Efendi, 2114.
Millet, Feyzullah Efendi, 2155.
Millet, Feyzullah Efendi, 2155/3.

Millet, Feyzullah Efendi, 2155/6.

Millet, Feyzullah Efendi, 2155/9.

Molla Lutfi: **Risâletü'l-Hacc**, Süleymaniye Ktp. Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, nr: 2844.

Ohri, 11/2.

Ohri, 34.

Ohri, 42.

Ohri, 47.

Ohri, 51.

Ohri, 52.

Ohri, 54.

Ohri, 56 (55/1).

Ohri, 60/59.

Ohri, 78/1.

Ohri, 78/2.

Ohri, 82.

Ohri, 97.

Ohri, 106.

Ohri, 128/2.

Ohri, 175

Ohri, 175/3.

Ohri, 175/5.

Ohri, 180/2.

Ohri, 182(283).

Ohri, 184.

Ohri, 186/3.

Ohri, 191.

Ohri, 201.

Ohri, 221/4.

Ohri, 269.

Ohri, 312.

Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 00132.

Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 00223.

Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 00236.

Süleymaniye, A. Tekelioğlu, 00268.

Süleymaniye, Ahmet Paşa, 00314.

Süleymaniye, Amcazade Hüseyin, 00024.

Süleymaniye, Amcazade Hüseyin, 00418.

Süleymaniye, Atıf Efendi, 02793/2.

Süleymaniye, Atıf Efendi, 02793/9.

Süleymaniye, Atıf Efendi, 02793/12.

Süleymaniye, Atıf Efendi, 02793/16.

Süleymaniye, Atıf Efendi, 02793/19.

Süleymaniye, Atıf Efendi, 02793/21.

Süleymaniye, Atıf efendi, 02793/81.
Süleymaniye, Ayasofya, 00001.
Süleymaniye, Ayasofya, 00220.
Süleymaniye, Ayasofya, 01131.
Süleymaniye, Ayasofya, 01132.
Süleymaniye, Ayasofya, 01209.
Süleymaniye, Ayasofya, 01311.
Süleymaniye, Ayasofya, 01429.
Süleymaniye, Ayasofya, 01588.
Süleymaniye, Ayasofya, 02099.
Süleymaniye, Ayasofya, 02733/1.
Süleymaniye, Ayasofya, 03343.
Süleymaniye, Ayasofya, 03470.
Süleymaniye, Ayasofya, 03587.
Süleymaniye, Ayasofya, 03696.
Süleymaniye, Ayasofya, 03839.
Süleymaniye, Ayasofya, 03993.
Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 00530.
Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 01902.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 00036.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 00222.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 00848.

Süleymaniye, Carullah Efendi, 01034-M.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01263.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01263/1.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01393.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01560.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01793/2.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01931.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 01958.
Süleymaniye, Carullah Efendi, 02003.
Süleymaniye, Çelebi Abdullah, 00142.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00011.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00179.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00216.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00440.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00486.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00502.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00644.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00693.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00787.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00792.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00800.
Süleymaniye, Damad İbrahim, 00848.

Süleymaniye, Damad İbrahim, 01126.
Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 00077.
Süleymaniye, Daru'l-Mesnevî, 00464.
Süleymaniye, Denizli, 00308.
Süleymaniye, Dügümlü Baba, 00005.
Süleymaniye, Esad Efendi, 00584.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/4.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/5.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/9.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/10.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03547/12.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03551/23.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03596/1.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03634/20.
Süleymaniye, Esad Efendi, 03782/31.
Süleymaniye, Fatih, 00142.
Süleymaniye, Fatih, 00294.
Süleymaniye, Fatih, 00878.
Süleymaniye, Fatih, 00879.
Süleymaniye, Fatih, 00985.
Süleymaniye, Fatih, 01373.
Süleymaniye, Fatih, 01384.

Süleymaniye, Fatih, 01385.

Süleymaniye, Fatih, 01423.

Süleymaniye, Fatih, 01489.

Süleymaniye, Fatih, 01552.

Süleymaniye, Fatih, 01602.

Süleymaniye, Fatih, 01605.

Süleymaniye, Fatih, 01686.

Süleymaniye, Fatih, 01881.

Süleymaniye, Fatih, 02006.

Süleymaniye, Fatih, 02035.

Süleymaniye, Fatih, 02170.

Süleymaniye, Fatih, 02231.

Süleymaniye, Fatih, 02243.

Süleymaniye, Fatih, 02253.

Süleymaniye, Fatih, 02410.

Süleymaniye, Fatih, 02450.

Süleymaniye, Fatih, 02454.

Süleymaniye, Fatih, 02463.

Süleymaniye, Fatih, 02464.

Süleymaniye, Fatih 02647.

Süleymaniye, Fatih, 02809.

Süleymaniye, Fatih, 02934.

Süleymaniye, Fatih, 02963.
Süleymaniye, Fatih, 03043.
Süleymaniye, Fatih, 03592.
Süleymaniye, Fatih, 03639.
Süleymaniye, Fatih, 03763.
Süleymaniye, Fatih, 03866.
Süleymaniye, Fatih, 03999.
Süleymaniye, Fatih, 04020.
Süleymaniye, Fatih, 04034.
Süleymaniye, Fatih, 04040.
Süleymaniye, Fatih, 04108.
Süleymaniye, Fatih, 04631.
Süleymaniye, Fatih, 04637.
Süleymaniye, Fatih, 04655.
Süleymaniye, Fatih, 04657.
Süleymaniye, Fatih, 04668.
Süleymaniye, Fatih, 04963.
Süleymaniye, Fatih, 05261.
Süleymaniye, Fatih 05414/2.
Süleymaniye, Fazıl Ahmet Paşa, 00908.
Süleymaniye, Fazıl Ahmet Paşa, 01592.
Süleymaniye, Fazıl Ahmet Paşa, 01596/2.

Süleymaniye, Gelibolulu Tah, 00058.
Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 00107.
Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 00291.
Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 00533.
Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa 01203.
Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 01416.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 00084.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 00099.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 00152/1.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 00152/2.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00013.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00058.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00219.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00219.
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 00627.
Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, 04093/1.
Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi 06539/1.
Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi 06539/2.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00151.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00624.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00710.
Süleymaniye, Halet Efendi, 00791/5.

Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00797.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802/08.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802/16.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802/20.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802/21.
Süleymaniye, Hâlet Efendi, 00802/22.
Süleymaniye, Harput, 00120.
Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 00016.
Süleymaniye, Hz. Halid, 00159.
Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00260.
Süleymaniye, Hz. Nasuhi Dergahı, 00198/1.
Süleymaniye, İzmirli, 00057.
Süleymaniye, İzmirli, 00060.
Süleymaniye, İzmirli, 04061/5.
Süleymaniye, Kadızade Mehmet, 00440.
Süleymaniye, Karaçelebizâde, 00329.
Süleymaniye, Lala İsmail, 00691.
Süleymaniye, Laleli, 00911.
Süleymaniye, Laleli, 02175.
Süleymaniye, Laleli, 03448.
Süleymaniye, M. Arif Murad, 00059.

Süleymaniye, Mehmed Ağa Cami, 00049.

Süleymaniye, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00314.

Süleymaniye, Murad Molla, 00648.

Süleymaniye, Murad Molla, 1086.

Süleymaniye, Murad Molla, 01124.

Süleymaniye, Murad Molla, 01237.

Süleymaniye, Murad Molla, 01573.

Süleymaniye, Murad Molla, 01573/4.

Süleymaniye, Nafız Paşa, 00350.

Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00088.

Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00132.

Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00256.

Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00257.

Süleymaniye, Nuri Arlasez, 00306.

Süleymaniye, Nuruosmaniye, 04391/007.

Süleymaniye, Nuruosmaniye, 04391/008.

Süleymaniye, Pertevniyal, 00039.

Süleymaniye, Reisulküttab, 00232.

Süleymaniye, Saliha Hatun, 00101.

Süleymaniye, Serez, 00951.

Süleymaniye, Serez, 02296/1.

Süleymaniye, Serez, 03632.

Süleymaniye, Serez, 03829/4.
Süleymaniye, Süleymaniye, 00085.
Süleymaniye, Süleymaniye, 00087.
Süleymaniye, Süleymaniye, 00433.
Süleymaniye, Süleymaniye 01049/9.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01324.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01354.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01366/3.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01683.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01746.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 01768.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02042.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02061.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02238.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02283.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02376.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02563.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02563/1.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 02705.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa 02829/3.
Süleymaniye, Şehid Ali Paşa 02831/5.
Süleymaniye, Şehzade Mehmed, 00029.

Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00084.
Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00091.
Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00168.
Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323.
Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/1.
Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/2.
Süleymaniye, Turhan V. Sultan, 00323/4.
Süleymaniye, Vahidpaşa, 02279.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 00349.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 00431.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 00912.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 01120.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 01389.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 01817.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 01903.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 02389.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 02628.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 03301.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 03651.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04016.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873.
Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/1.

Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 04873/2.

Süleymaniye, Yeni Cami, 00256.

Süleymaniye, Yeni Cami, 00340.

Süleymaniye, Yeni Cami, 00497.

Süleymaniye, Yeni Cami 1181/30.

Süleymaniye, Yeni Cami 1181/32.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 173.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 755.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 765.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 790.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 852.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 901.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 918.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 987.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 1008.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 1009.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 1083.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 1133.

Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, 1183.

Tunus 2731.

Tunus 8607.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Abû Hamid Muhammed el-Gırnâtî: **Tercüme-i Tuhfetü'l-elbâb ve Nuhbetü'l-'A'cab**, Haz. Sadık Yazar, İstanbul, Büyüyen Ay Yayınları, 2015.
- Açıl, Berat: "Osmanlı'da Bir Medrese Kütüphanesi Nasıl Oluşur? Cârullah Efendi Kütüphanesi Örneği", **Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: Tecessüs ve İhtiras**, haz. Tülay Artan, Hatice Aynur, Dergah Yayınları, İstanbul, (Yayın aşamasında)
- Açıl, Berat: "Eski Türk Edebiyatında Kadın Yazarlar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 5, S. 10, 2007, s. 587-596.
- Alam, Muzaffer: "Babürlü Dilbilimi ve Mevlânâ'nın *Mesnevi*'si", **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII, Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.
- Andrews, Walter G.: "Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmişe Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama", **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler**, haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, Klasik, İstanbul, 2015.
- Arıkan, Mehmet: "İslâm Medeniyetinde Bilginin Çoğaltılması ve Dolaşımı: XV. yüzyıl Semerkand Çevresinden Bir Örnek", **Nazariyat, İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 4/1, Ekim 2017, s. 119-142.

- Arslan, Sami: “Dîbâcenin İdeolojisi, Mübâreze Meydanı Olarak Berâetu’l-istihlâller”, **yayına hazırlanmakta olan makale.**
- Arslan, Sami: “Der-kenâr’ın Gölgesinde: Carullah Efendi’nin Tasavvuf Kitaplarına Düştüğü Notlar”, **Osmanlı Kitap Kültürü**, Ed. Berat Açıl, Ankara, Nobel, s.205-254.
- Arslan, Sami: “Duru Naci”, **Karabatak Edebiyat ve Sanat Dergisi**, Temmuz-Ağustos 2015, s. 50-51.
- Aşık Çelebi: **Meşâ’iru’ş-Şu‘erâ**, C. II, Haz. Filiz Kılıç, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Aydın, Arafat: “Yazma Eserlerdeki Semâ‘ Kayıtlarında Dâru’l-Hadisler”, **Anadolu’nun İslâmlaşma Sürecinde Dâru’l-Hadisler Sempozyum Kitabı**, Samsun, Ceylan Ofset, 2003.
- Berger, John: **Görme Biçimleri**, İstanbul, Metis, 2016.
- Berker, Aziz, İsmet Parmaksızoğlu: **Yazma ve Eski Basma Kitapların Tasnif ve Fişleme Kılavuzu ve İslâm Dini İlimleri Tasnif Cetveli**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1958.
- Beşenk, Gamze: “Yûsufî’nin Şebistân-i Hayâl Adlı Eseri (İnceleme-Metin), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**, İstanbul, 2016.
- Cançelik, Ali: “Tarih Kaynağı Olarak 16. Yüzyıl Divan Şiiri”, Basılmamış Doktora Tezi, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**, İstanbul, 2014.
- Değirmenci, Tülün: “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur, Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler,”

- Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13, Güz 2011, s.7-43.
- Değirmenci, Tülün: “Osmanlı Sarayının Geçmişe Özlemi: Tercüme-i Şakâiku’n-Nu’mâniyye,” **Bilig**, S. 46, Yaz 2008, s.105-132.
- El-Rouayheb, Khaled: “The Rise of Deep Reading in Early Modern Ottoman Scholarly Culture” **World Philology**, London, Harvard University Press, 2015.
- Emiroğlu, Nagihan: “Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.32, 2017, s. 33-70.
- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, İstanbul, Timaş, 2015.
- Erünsal, İsmail E.: **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İstanbul, Timaş, 2018.
- Erünsal, İsmail E.: “Fatih Sultan Mehmet’in İlgi Duyduğu Kitaplar ve Kütüphanesi Tebliğ metni”, **Fatih Sultan Mehmet Han**, Ed. Fahamedin Başar, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Erünsal, İsmail E.: “Molla Lütfi: Hakkındaki İthamlar ve Şikayet Mektupları”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. XIX, Prof. Dr. Mücteba İlgürel’e Armağan, İstanbul, 2008.
- ez-Zernûcî: **Kitâbu Ta’lîmu’l-Mute‘allim Tarîku’t-Te‘allum**, Thk., Mervân Kibânî, Beyrut, El-Mektebetu’l-İslâmî, 1981.
- Fazlıoğlu, İhsan: **Nazarî Ufuk, İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi**, İstanbul, Papersense, 2016.
- Fazlıoğlu, İhsan: “Şehir Tarihi Çalışmalarında Yazma Eserlerden Nasıl İstifade Edilebilir?”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005.

- Fazlıoğlu, İhsan: “İbn el-Havvâm ve Eseri el-Fevâid el-Bahâiyye fî el-Kavâ'id el-Hisâbiyye, Tenkitli Metin ve Tarihi Değerlendirme”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü**, İstanbul, 1993.
- Gacek, Adam: “Arabic Manuscripts”, **A Vademecum for Readers**, Brill, Leiden, Boston, 2009.
- Galland, Antoine: **İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)**, Cilt I, Şerhlerle Yayınlayan: Charles Schefer, Terc. Nahid Sırrı Örik, Ankara, TTK, 1998.
- Gazzali: **Varlık, Bilgi, Hakikat, Mişkâtu'l-Envâr**, Neşir ve Tercüme Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016.
- Gökbilgin, M. Tayyip: “Edirne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. X, İstanbul, 1994, s. 425-431.
- Gökbulut, Hasan: “Kafiyeci”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XXIV, 2001, s.154-155.
- Gönül, Behçet: “İstanbul Kütüphanelerinde el-Şaka'ik el-Numaniya Tercüme ve Zeyilleri”, **Türkiyat Mecmuası**, C.8, Aralık 2010, s. 136-168.
- Hickman, Bill: “Şeyh ve Valide Sultan: Bir On Beşinci Yüzyıl Osmanlı Menâkıb-nâmesine Yaklaşmak”, **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII, Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.
- Hoca Sadeddin: **Tâcu't-Tevârih**, C.II, İstanbul, Tabhâne-i Âmire, 1862.
- Humphreys, R. Stephen: “Kültürel Bir Elit: İslâm Toplumunda Ulemanın Rolü ve Konumu”, Terc. Murteza Bedir, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3/2001, s.391-418.

- ‘Isâmuddîn Ebu’l-hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprülüzâde, **eş-Şakâiku’n-Nu‘mâniyye fî ‘Ulemâ’i’d Devleti’l-Osmâniyye**, Neşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- İbnu’n-Nedîm: **el-Fihrist**, Tahkîk ve tetk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlı, Beyrut, Dâru’n-Nefâis, 2016.
- İbn Cemâ’a: **Tezkiretu’s-sâmi‘ ve’l-mütekellim fî edebi’l-‘alimi ve’l-müte‘allim**, Haz. Muhammed b. Mehdî el-‘Acî, Beyrut, Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1983.
- İzgi, Cevat: **Osmanlı Medreselerinde İlim**, C.1, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- Kafadar, Cemal: **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul, Metis, 2009.
- Kara, İsmail: “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dâir Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak”, **DÎVÂN**, 1998/1, s. 1-25.
- Karadağ, Ayşe Banu: **Çevirinin Tanıklığında Tanimat’tan II. Meşrutiyet’e Çeviri Tarihini Yeniden Okumak**, İstanbul, Diye Yayınları, 2014.
- Karahasanoğlu, Selim: **Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzâde Telhîsî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kâtip Çelebi: **Mîzânu’l-Hakk fî İhtiyâri’l-Hakk**, İstanbul, Ali Rıza Efendi Matbaası, Şevval, 1286.
- Kavak, Özgür: “Bir Osmanlı Âliminin Bir Ömre Yayılan Okuma Serüveni: Veliyyuddîn Carullah Efendi’nin Furû-ı Fıkıh Eserlerine Düştüğü Notlar”, **Osmanlı Kitap Kültürü, Carullah**

- Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları**, Ed. Berat Açıl, Ankara, Nobel, 2015.
- Kemikli, Bilal: “Popüler Dînî Kültürümüze Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir, -Hudâ Rabbim Manzûmesi Etrafında Tartışmalar-”, **Journal of Islamic Resarch**, C. 14, S. 3-4, 2001.
- Kökrek, Mehmet: “Müstensih Yeniçeriler,” **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Ocak 2016, s. 22-24.
- Kut, A. Turgut: “Türkçe Yazma Eserler Kataloğu Repertuarı”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten**, 1972.
- Kurnaz, Şefika: “Emine Semiye’nin Gözüyle Yüz Yıl Önce Serez Yayla’sında Kültür Hayatı”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, S. 44, Kış 2007, s. 1-18.
- Kur’an: Kalem,1.
- Kuru, Selim: “Metinlerle Yaşayanlar”, **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.
- Mecdî Mehmet Efendi: **Hadâiku’s-Şekâik**, Haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, Çağrı, Yayınları, 1989.
- Messick, Brinkley: **Yazı Devleti Müslüman Bir Toplumda Metinsel Tahakküm ve Tarih**, İstanbul, Açılım Kitap, 2016.
- Mustafa Naimâ Efendi: **Târîh-i Na’imâ (Ravzatü’l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri’l-Hâfikeyn)**, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara, Türk Tarih Kurumu, C. I, 2007.
- Müstakîmzâde Süleyman Sadedîn Efendi: **Tuhfe-i Hattâtîn**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.

- Nev'izâde Atâyî: **Sohbetu'l-Ebkâr**, Haz. Muhammet Yelten, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1999.
- Nikola, Luvis b.: **el-Ma'luf El-Yesui Ma'luf**, Beyrut, Dârü'l-Maşrık, 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar: **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Özcan, Abdülkadir: "Tabakâtu'l-memâlik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s.301-303.
- Özen, Şükrü: "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhiyeti", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.6, İstanbul, 2001.
- Öztürk, Zehra: "Muhammediyye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.1, İstanbul, 1999.
- Öztürk, Zehra: "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 1 /4, Ekim 2003, s. 131-155.
- RoweHolbrook, Victoria: **Aşkın Okunmaz Kıyıları**, Çev. Erol Köroğlu, Engin Kılıç, İstanbul, İletişim, 2014.
- Schmidt, Jan: Mecmua: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı, "Bir Tür Olarak Osmanlı Mecmualarının Artı Değeri", **Turkuaz**, İstanbul, 2012.
- Sinan Nizam, Betül: "Edirneli Şâir Bâlî Çelebi'nin Kaleminden 16. Yüzyıl Osmanlı Sosyal ve Siyasal Hayatı" **Journal of Turkish Studies**, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Aralık 2017.
- Sönmez, Erdem: **Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih Yazımı, Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarih Yazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980'e**, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2010.

- Pedersen, Johannes: **İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002.
- Pehlivan, Gürol: “Müstensihin Edebî Eserin Yaratımındaki Rolü, -Dede Korkut Kitabı Örneğinde-“ **Millî Folklor**, 13/101, Bahar 2014, s. 101-112.
- Pehlivan, Gürol: “Dede Korkut Kitabı’nın Dresden ve Vatikan Nüshalarının Müstensihlerinin Karşılaştırılması”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.40, 2015, s.147-171.
- Piterberg, Gabriel: **Osmanlı Trajedisi, Tarih Yazımının Tarihle Oyunu**, Terc. Uygur Abacı, İstanbul, Literatür Yayınları, 2005.
- Polosin, Valeri: “Arap Harfli El yazmaları: Aynı Eserin Farklı Nüshalarındaki Metin Yoğunluğu ve Dönüştürülebilirliği”, Terc. Hail İskender, **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII, Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler**, Haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.
- Taşköprülüzâde Ahmet Efendi: **Eş-Şâkâiku’n-Nu‘mâniyye fî ‘Ulemâ’i’l-Devleti’l-Osmâniyye**, Nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Taşköprülüzâde Ahmet Efendi: **Medînetu’l-‘ulûm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 791.
- Taşköprülüzâde Ahmet Efendi: **Miftâhu’s-sa‘âde**, C.II, Beyrut, Daru’l-Kütübü’l-‘Arabî, 1975.
- Terzioğlu, Derin: “Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn-i Teymiyye’nin [es-] Siyâsetu’ş-Şer’iyye’sini Osmanlıcaya Kim(ler) Nasıl Aktardı?”, **Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Yayına Hazırlayanlar: Yücel

- Dağlı, Yorgos Dedes, Selim S. Kuru, Volume 31/II, 2007, s. 247-275.
- Terzioğlu, Derin: “Mecmûa-yı Şeyh Mısrî: On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Anadolu’da Bir Derviş Sülûkunu Tamamlarken Neler Okuyup Yazdı?”, **Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı**, Ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim Kuru, Ali Emre Özyıldırım. İstanbul, Turkuaz, 2012, s.291-32.
- Touati, Houari: **Ortaçağda İslâm ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Antropolojisi**, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, YKY, 2016.
- Turan, Fikret: “Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, 2, Güz, 2013.